Sveučilište u Zagrebu
Arhitektonski fakultet

Vladimir Deskov

MODELI KONSTRUIRANJA MODERNOSTI: ARHITEKTURA KAO ALAT MODERNIZACIJE SKOPLJA U RAZDOBLJU 1945. – 1963.

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2026.

Sveučilište u Zagrebu
Arhitektonski fakultet

Vladimir Deskov

MODELI KONSTRUIRANJA MODERNOSTI: ARHITEKTURA KAO ALAT MODERNIZACIJE SKOPLJA U RAZDOBLJU 1945. – 1963.

DOKTORSKI RAD

Mentori:
Prof. dr. sc. Karin Šerman
Prof. dr. sc. Vlatko P. Korobar

Zagreb, 2026.

University of Zagreb
Faculty of Architecture

Vladimir Deskov

MODELS OF CONSTRUCTION OF MODERNITY: ARCHITECTURE AS A TOOL OF MODERNISATION OF SKOPJE IN THE PERIOD 1945 – 1963

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisors:
Prof. Karin Šerman, PhD
Prof. Vlatko P. Korobar, PhD

Zagreb, 2026.

Sažetak

Disertacija istražuje modernizacijsku ulogu arhitekture i urbanizma u Skoplju u razdoblju od kraja Drugoga svjetskog rata do potresa 1963. godine, u konstitutivnoj fazi moderne povijesti grada u kojoj se postavljaju prostorni, institucionalni i arhitektonski temelji moderne republičke metropole. Arhitektura se promatra kroz prizmu njezina modernizacijskog potencijala – ne samo kao estetski fenomen ili tehnički odgovor na funkcionalne potrebe, nego kao sustavni i planski instrument preko kojega novi politički poredak transformira prostornu, društvenu i simboličku stvarnost grada. Polazna teza pretpostavlja međusobnu uvjetovanost društvenih i prostornih promjena: novi društveni poredak proizvodi nove prostorne tipologije, a te tipologije povratno omogućuju da modernizacijski obrasci postanu dio svakodnevnoga života. Za interpretaciju toga procesa rad razvija autorski koncept modela konstruiranja modernosti, organiziran kroz tri komplementarna polja: konstruiranje novoga prostora proizvodnje, konstruiranje novoga prostora svakodnevice i konstruiranje novoga prostora društvene reprezentacije. Svaki se model raščlanjuje kroz četiri međusobno povezane dimenzije – prostorno-programsku, društvenu, simboličku i estetsku – pri čemu modeli ne predstavljaju zatvorene tipološke skupine, nego analitičku optiku kroz koju se poslijeratno Skoplje sagledava kao niz prostorno i programski distinktivnih, ali međusobno povezanih polja koja zajedno oblikuju modernističku fizionomiju grada. Rad time pridonosi popunjavanju istraživačkoga jaza u arhitektonskoj historiografiji Makedonije i šireg jugoslavenskoga konteksta te nudi interpretativni okvir primjenjiv u istraživanju arhitekture u kontekstima ubrzane, državno vođene modernizacije.

Ključne riječi: modernizacija, moderna arhitektura, urbanizam, Skoplje, poslijeratna obnova, socijalistička Jugoslavija, modeli konstruiranja modernosti

Extended Summary

The doctoral dissertation “Models of Constructing Modernity: Architecture as a Tool for the Modernization of Skopje in the Period 1945–1963” examines the modernization role of architecture and urban planning in Skopje – through the lens of their modernization potential – in the period from the end of the Second World War to the 1963 earthquake. This was a constitutive phase in the modern history of the city, during which the spatial, institutional, and architectural foundations of a modern republican metropolis were established.

Architecture is not considered merely as an aesthetic phenomenon or as a technical response to functional needs, but as a systematic and planned instrument through which the new political order transformed the spatial, social, and symbolic reality of the city. The dissertation is based on the assumption that Skopje, between the end of the Second World War and the earthquake of 1963, functioned as a kind of laboratory of modernization, in which new statehood, a new social standard, and a new collective identity were gradually translated into concrete urban form.

The research problem arises from the fact that the architecture of the period 1945–1963 has remained triply overwritten in the historiography of Skopje: first, by the collective trauma of the earthquake and the international significance of the post-earthquake reconstruction, which overshadowed the preceding phase of the city’s development; second, by the post-socialist transition, which, through deindustrialization and privatization, led to the disappearance of a considerable part of the industrial heritage as a key spatial carrier of modernization; and third, by the project “Skopje 2014,” which visually erased numerous representative buildings of post-war modern architecture. As a result, the period in which the fundamental urban, institutional, and architectural preconditions of the modern republican metropolis were established has remained relatively under-researched. Existing literature has largely focused on the best-known architects and canonical works, without systematically connecting architectural production to broader processes of social transformation. The aim of the dissertation is therefore to fill this research gap and to establish the period 1945–1963 as a legitimate subject of architectural-historical research, as well as a constitutive phase in the modern history of Skopje.

The central research question is: in what ways did architecture function as a tool for the modernization of Skopje in the period 1945–1963? From this question derive four main tasks: the deconstruction of the conceptual framework of modernity, modernization, and

modernism; the investigation of architecture and urban planning as catalysts of social transformation; the analysis of architecture as an instrument of state modernization policy and of the spatial constitution of Macedonian republican identity; and the identification, systematization, and documentation of selected examples designed and realized during the period under study.

The dissertation is based on four initial assumptions. The first assumes the mutual conditioning of social and spatial change: the new social order produced new spatial typologies, while these typologies, in turn, enabled modernization patterns to become part of the city's everyday life. The second assumes that the post-war production of Skopje can be analytically interpreted through three complementary models of constructing modernity. The third assumes a mediated relationship between the transformation of the political framework and the transformation of architectural and urban form. The fourth assumes that the foundations of Skopje as a contemporary modern city were established precisely in the period between 1945 and 1963.

The dissertation is structured in eight chapters, organized as a gradual progression from the theoretical framework toward empirical analysis and synthesis. The introductory chapter presents the subject, aims, hypotheses, methodology, and expected scientific contribution of the research. The second chapter defines the key concepts of the modern, modernity, modernization, and modernism, and analyzes the relationship between modern architecture and processes of modernization. The third chapter examines the relationship between architecture and the ideological demands of the post-war socialist state, addressing the conflict between socialist realism and modernism in the Yugoslav context. The fourth chapter analyzes the specific Yugoslav model of socialist modernization and its political, economic, and cultural dimensions, while also introducing the concept of models of constructing modernity as an analytical framework. The fifth chapter reconstructs the urban and architectural development of Skopje in the period 1914–1941, establishing the proto-context of post-war transformation through two regulatory plans: Leko's plan of 1914 and Mihajlović's plan of 1929. The sixth chapter analyzes the post-war socio-political context and the General Regulatory Plan of 1949 as a spatial diagram of the modernization project. The seventh, central analytical chapter elaborates the three models of constructing modernity through urban plans and concrete architectural examples. The eighth chapter synthesizes the findings and confirms the initial assumptions. The dissertation also includes a catalogue of 45 selected examples, presented through technical documentations and axonometric drawings.

The methodological framework of the dissertation combines theoretical and empirical approaches. A historiographic method is applied through the critical filtering of primary and secondary sources: general literature, historical and theoretical studies on architectural movements of the mid-twentieth century, planning and design documentation, and archival material collected between 2019 and 2025. The research also includes an analysis of architectural discourse, interviews with architects active during the period under study, and case studies of selected representative examples, which have been revised, critically analyzed, and documented from functional, technical, and aesthetic perspectives.

Architectural drawing had a particularly important methodological role – not only as a means of representation, but also as an analytical tool. Technical drawings, axonometric projections, and spatial representations of 45 selected examples form a complementary interpretative layer alongside the textual analysis. The logic of argumentation follows a mediating sequence that connects social transformation, spatial need, architectural response, and modernization effect: for each model, the research identifies a specific social change, the spatial needs arising from it, the architectural types through which these needs were addressed, and the ways in which these types, in turn, shaped the everyday, institutional, and cultural practices of the city.

The key findings of the research confirm the relevance and analytical productivity of the concept of models of constructing modernity. The first contribution is documentary in character: for the first time, the dissertation systematically collects, systematizes, and analyzes the architectural and urban production of Skopje in the period 1945–1963, bringing together planning documentation, archival material, periodicals, photographs, and technical drawings into a coherent spatial history. The second contribution is historiographic: the dissertation fills a gap in the architectural historiography of Macedonia and the broader Yugoslav context, establishing the period 1945–1963 as an autonomous phase with its own spatial logic, programmatic tasks, and architectural results, rather than merely as a transition between interwar modernism and post-earthquake reconstruction.

The third contribution is theoretical and interpretative: the dissertation develops an original analytical concept of models of constructing modernity, comprising three complementary models – the model of constructing the new space of production, the model of constructing the new space of everyday life, and the model of constructing the new space of social representation. Each model is broken down into four interrelated dimensions: spatial-programmatic, social, symbolic, and aesthetic.

The model of the new space of production traces how industrialization was inscribed into the city through production zones, factory complexes, transport and communal infrastructure, and how economic transformation shaped a new organization of labor. The model of the new space of everyday life encompasses housing estates, slab blocks, neighborhood units, and the network of social-standard facilities – schools, kindergartens, outpatient clinics, cultural centers, commercial facilities, and sports amenities – through which hygienic conditions, family routines, neighborhood relations, and educational opportunities were modernized. The model of the new space of social representation refers to the transformation of the city center and the construction of administrative, cultural, scientific, and higher-education institutions through which the new republican statehood acquired its spatial and symbolic articulation.

The models are not closed typological groups: a single building can be read through more than one model, which confirms their nature as analytical instruments. Precisely for this reason, the models make it possible to understand post-war Skopje as an archipelago of modernization – a series of spatially and programmatically distinctive, yet mutually connected fields that together shaped the modernist physiognomy of the city. Although their concrete content derives from the case of Skopje, the logic of their interpretation can also be applied to the analysis of other contexts of accelerated, state-led modernization.

In conclusion, the dissertation demonstrates that the architecture of Skopje between 1945 and 1963 was neither a mere reflection of social change nor simply an aesthetic expression of modernism, but an active mechanism through which the modernization project was materialized in urban form. Architecture organized production, housing, and public life; established spatial conditions for new social practices; materialized institutional change; and made the new social reality visible in the space of the city. Modernity in this period was constructed through factories, transport and communal systems, housing estates, schools, outpatient clinics, cultural institutions, faculties, administrative buildings, department stores, hotels, and fairground spaces – and it was precisely through architecture that it became an everyday experience of the city. The most important conclusion is that, between 1945 and 1963, Skopje established the fundamental spatial, institutional, and symbolic preconditions of a modern republican metropolis, making this period a constitutive phase of its modern history rather than merely a chronological interval.

Biografije mentora

Prof. dr. sc. Karin Šerman, teoretičarka je arhitekture i profesorica arhitektonske teorije na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Studij arhitekture završila je na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu 1989., pod mentorstvom akademika Borisa Magaša. Tijekom studija dobitnica je Dekanove i Rektorove nagrade. Poslijediplomski studij teorije i povijesti arhitekture pohađa na Sveučilištu Harvard (Cambridge, SAD) u klasi prof. dr. sc. K. Michaela Haysa. Magisterij znanosti stječe 1996., nagrađena nagradom Gerald M. McCue za postignuti najviši akademski uspjeh. Na Harvardu se usavršava i u okviru doktorskog programa u ak. god. 1997./1998. Doktorat znanosti stječe na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2000., s disertacijom posvećenoj interakciji arhitekture i kulture u kulturno-duhovnim sredinama Beča i Zagreba na prijelazu 19. i 20. stoljeća, pod mentorstvom prof. dr. sc. Borisa Magaša.

Na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu zaposlena je od 1990. godine, na Katedri za teoriju i povijest arhitekture. U znanstveno-istraživačko zvanje asistent izabrana je 1998., u zvanje viši asistent 2001., u znanstveno-nastavno zvanje docent 2003., izvanredni profesor 2011., redoviti profesor 2016., te redoviti profesor u trajnom zvanju 2022. U svome nastavnom djelovanju bila je angažirana u nastavi niza kolegija: Arhitektonsko projektiranje I i II, Crtanje, Terenska nastava, Interieur (Studij dizajna). Bila je nositeljica kolegija Arhitektonsko projektiranje I, II i Teorija arhitekture. U studijski program uvodi i nove kolegije: Uvod u teoriju arhitekture, Teorija arhitekture I i II te Istraživanja, seminari, projekti: Teorija arhitekture.

Od 2007. sudjeluje u nastavi i drugih sveučilišta – Fakulteta građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu, Građevinskom i arhitektonskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku te Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilištu u Mostaru. Sudjeluje i u poslijediplomskim znanstvenim studijima Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu: voditeljica je modula Arhitektonska teorija Doktorskog studija Arhitektura i urbanizam (2006.-2018.), na kojem je nositeljica kolegija: Arhitektonska misao, Arhitektonska teorija od 1960. do danas te Radionica 2: Istraživanje kroz projekt. Mentorica je na više doktorskih disertacija.

U svom se teorijskom radu posvećuje istraživanju moderne i suvremene hrvatske i svjetske arhitekture i kulture te recentnom teorijskom diskursu. Sudjeluje u brojnim znanstvenim projektima, na matičnom fakultetu i u suradnji s međunarodnim i domaćim institucijama

(Sveučilište Harvard, ETH Zürich, MSU Zagreb i dr.). Radove publicira u istaknutim domaćim i inozemnim znanstvenim i stručnim časopisima (Prostor, Oris, Arhitektura, Čovjek i prostor, *Centropa, Architektura & Urbanizmus, ARCH* i dr.) i knjigama (*Project Zagreb: Transition as Condition, Strategy, Practice*, autora Eve Blau i Ivana Rupnika, Actar & Harvard University Graduate School of Design, Barcelona, 2007.; *Re-Framing Identities: Architecture's Turn to History, 1970-1990*, ur. Ákos Moravánszky i Torsten Lange, Birkhäuser, Basel, 2017.; *The Renewal of Dwelling. European Housing Construction 1945-1975*, ur. Elli Mosayebi i Michael Kraus, Zürich: Triest Verlag, 2023. i dr.).

Sudjeluje na brojnim domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima i arhitektonskim seminarima. Voditeljica je niza znanstvenoistraživačkih projekata na Arhitektonskom fakultetu i šire. Članica je uredništva znanstvenog časopisa za arhitekturu i urbanizam Prostor (1994.-2022.), znanstvenog časopisa *INDECS–Interdisciplinary Description of Complex Systems* (2004.-danas), te inozemnog znanstvenog časopisa *Architektura & Urbanizmus iz Bratislave* (2019.-danas). Godine 2014. izbornica je hrvatskog nastupa *Fitting Abstraction* na 14. Venecijanskom bijenalu arhitekture *Fundamentals: Absorbing Modernity 1914–2014*. Za koncept hrvatskog nastupa dobitnica je nagrade „Neven Šegvić“ Udruženja hrvatskih arhitekata za publicistički, kritički, znanstveno-istraživački i teorijski rad na području arhitekture za 2014. godinu.

Dr. sc. Šerman bila je prodekanica za nastavu Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2006.-2007. Predstojnica je Katedre za teoriju i povijest arhitekture 2009.-2024. Aktivna je i u brojnim akademskim tijelima i sveučilišnim i fakultetskim odborima i povjerenstvima. Članica je Matičnog odbora za područje Tehničkih znanosti – polja arhitekture i urbanizma, geodezije i građevinarstva pri Agenciji za znanost i visoko obrazovanje RH (2013.-danas), od čega je u dva mandata njegova predsjednica. Aktivna je u stručnim organizacijama – bila je prva dopredsjednica Udruženja hrvatskih arhitekata i voditeljica Savjeta nakladništva 2015.-2017., članica Savjeta nakladništva UHA-e 2006.-2008., a Stručnog savjeta 2010.-2012. Članica je Ocjenjivačkog suda za godišnje strukovne nagrade Hrvatske komore arhitekata, 2017.-2020. Od 2017. suradnica je Akademije tehničkih znanosti Hrvatske, Odjel arhitekture i urbanizma. Članica je Komisije za arhitekturu i urbanizam Odbora „Nagrade Vladimir Nazor” Ministarstva kulture RH, 2016.-danas. Od 2017. do 2024. članica je Hrvatskog vijeća za kulturna dobra Ministarstva kulture RH. Aktivna je i na širem, javnom planu, putem javnih predavanja, tribina, predstavljanja stručnih i znanstvenih knjiga i projekata, pripremi izložaba, nastupa u televizijskim i radijskim emisijama s temama iz arhitektonske kulture i dr.

Prof. dr. sc. Vlatko P. Korobar bio je redoviti profesor na integriranom petogodišnjem studiju arhitekture na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta sv. Ćirila i Metodija (UKIM) u Skoplju do listopada 2021. godine. Od listopada 2021. godine je u mirovini, ali i dalje aktivno sudjeluje u radu Doktorske škole Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta sv. Ćirila i Metodija, u pripremi i obrani doktorskih radova. U okviru Doktorske škole angažiran je u nastavi na kolegijima iz područja metodologije urbanističkog planiranja.

Studij arhitekture završio je na Arhitektonskom fakultetu (UKIM) u Skoplju 1976. godine, kao najbolji student generacije. Magistrirao je na Geografskom fakultetu (UKIM) iz područja prostornog planiranja 1984. godine, a doktorat znanosti stekao je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta sv. Ćirila i Metodija (UKIM) 1991. godine iz područja metodologije urbanističkog planiranja. Nakon obrane doktorske disertacije proveo je dulje razdoblje akademskog usavršavanja u Velikoj Britaniji, na sveučilištima u Liverpoolu (Department of Civic Design) i Cambridgeu (Martin Centre for Architectural and Urban Studies).

Na Arhitektonskom fakultetu (UKIM) zaposlen je kao mlađi asistent 1979. godine, a 1985. godine izabran je u zvanje asistenta na Institutu za urbanizam. Godine 1992. izabran je u zvanje docenta na kolegijima iz područja urbanizma. Godine 1998. izabran je u zvanje izvanrednog profesora, a 2003. godine u zvanje redovitog profesora u trajnom zvanju. U svojoj nastavnoj djelatnosti sudjelovao je u više kolegija iz područja urbanizma, kao što su urbana analiza, programiranje i planiranje gradskih funkcija, gradski centri te urbanističko planiranje 2. Vodio je i projekte u okviru urbanističkog studija, kao i integriranog studija u završnom semestru.

Sudjelovao je i u nastavi na Filološkom fakultetu (UKIM) u Skoplju, na Katedri za anglistiku, gdje je u okviru kolegija *British Artifacts* držao predavanja o britanskoj arhitekturi.

Bio je mentor, predsjednik i član povjerenstava za obranu većeg broja doktorskih radova na Fakultetu.

Njegovo osnovno područje znanstvenog interesa je urbanističko planiranje, posebno planiranje u poslijepotresnom razdoblju Skoplja. Svoje radove objavljivao je kao autor ili koautor u časopisima kao što su *Built Environment, Energy and Buildings. sITA*, *DoCoMoMo Journal*, *Prostor* i *Études balkaniques.*

Od recentnijih publikacija treba istaknuti da je kourednik publikacije o stambenim kompleksima u Europi nakon Drugog svjetskog rata – *The Past and Present of the Modern Community*, objavljene u izdanju ISCTE – Instituto Universitário de Lisboa (Portugal).

Sudjelovao je u više nacionalnih i međunarodnih znanstvenih projekata iz područja urbanizma i arhitekture. Bio je kustos prvog makedonskog predstavljanja na Venecijanskom bijenalu arhitekture, a kasnije i autor izloženih radova u okviru nacionalnog predstavljanja.

Aktivno se bavi projektiranjem, osobito školskih objekata, za koje je dobitnik najviših nagrada Asocijacije arhitekata Makedonije.

Licencirani je arhitekt i urbanist pri nacionalnoj Komori arhitekata i inženjera.

Bio je dekan Arhitektonskog fakulteta u razdoblju od 2001. do 2009. godine, kada se studij arhitekture prilagođavao Bolonjskoj deklaraciji. U okviru tog procesa inicirao je više akademskih razmjena između Arhitektonskog fakulteta u Skoplju i značajnih europskih arhitektonskih škola, kako bi proces tranzicije bio usklađen s aktualnim europskim tendencijama.

Bio je član Sveučilišnog senata te predsjednik povjerenstva Ministarstva obrazovanja za nostrifikaciju diploma iz područja tehničkih znanosti. Bio je aktivan sudionik u djelovanju horizontalnih *grass-roots* inicijativa, poput Profesorskog plenuma i Nezavisnog akademskog sindikata, čija je djelatnost bila usmjerena na strukturne reforme i unapređenje cjelokupnog sustava visokog obrazovanja.

SADRŽAJ

1. UVOD **1**

1.1. Obrazloženje teme 1

1.2. Predmet i opseg istraživanja 4

1.3. Ciljevi, zadaci i početne hipoteze 5

1.4. Metodologija istraživanja 7

1.5. Struktura rada 8

1.6. Kritička analiza literature o predmetu istraživanja 10

1.7. Očekivani znanstveni doprinos 11

2. TEORIJSKA DISKUSIJA MODERNIZACIJE – POJMOVI, DEFINICIJE, PROCESI **12**

2.1. Uvod u teorijsku diskusiju modernizacije 12

2.2. „Moderan" 14

2.3. Modernost 15

2.4. Modernizacija 17

2.4.1. Modernizacijske teorije 19

2.5. Kulturni odgovor – estetska modernost 21

2.6. Arhitektonski odgovor – arhitektonski modernizam 22

2.7. Moderna arhitektura i modernizacija 26

2.8. Moderna arhitektura i iskustvo modernosti 28

2.8.1. Iskustvo modernosti 28

2.8.2. Moderna arhitektura kao odgovor 28

2.8.3. Arhitektonske manifestacije fenomena modernosti 29

2.9. Sinteza i uvod u modele konstruiranja modernosti 30

3. ARHITEKTURA I IDEOLOGIJA U JUGOSLAVIJI **32**

3.1. Arhitektura kao alat za izražavanje nacionalnog identiteta nakon Drugog svjetskog rata 33

3.1.1. Arhitektura kao refleksija kulturoloških i političkih aspekata države 33

3.2. Arhitektonska transformacija i ideološka evolucija u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata 34

3.3. Ideološki modeli u poslijeratnoj jugoslavenskoj arhitekturi 36

3.3.1. Socijalistički realizam u arhitekturi: Kontrast i antiteza modernizmu 37

3.3.2. Primjer spomenika Crvenoj armiji u Batini 38

3.4. Projekti sa simboličkim značenjem 39

3.4.1. Novi Beograd 39
3.4.2. Arhitektonska reprezentacija nove države 39
3.5. Socijalistički realizam u Skoplju 42
3.6. Kraj socijalističkog realizma 43
3.7. Utjecaj Le Corbusiera u jugoslavenskom kontekstu 44

4. MODERNIZACIJA U JUGOSLAVIJI 46

4.1. Uvod 46
4.2. Društveno-politička situacija 47
4.2.1. Uloga kulturne razmjene u jugoslavensko-zapadnim odnosima 49
4.3. Provedba modernizacije 50
4.3.1. Izgradnja novog socijalističkog društva 51
4.3.2. Modernizacija u Makedoniji 54
4.3.3. Petogodišnji plan 55
4.3.4. Političke promjene nakon 1948. – uvođenje koncepta samoupravljanja 57
4.4. Aspekti modernizacije u jugoslavenskom kontekstu 59
4.4.1. Industrijalizacija, urbanizacija i racionalizacija kao okvir prostornih transformacija 60
4.4.2. Stanovanje i stambene politike 61
4.4.3. Obrazovanje 63
4.4.4. Kultura 65
4.4.5. Socijalistički konzumerizam 67
4.5. Uloga struke 68
4.5.1. Arhitektonska struka u FNRJ 68
4.5.2. Nedostatak stručnog kadra i migracije arhitekata 69
4.5.3. Nove kreativne mogućnosti 70
4.6. Modernizacijske transformacije i njihove prostorne manifestacije 73

5. SKOPLJE U RAZDOBLJU PRIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA 75

5.1. Društveno-politički kontekst 75
5.1.1. Skoplje na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće 75
5.1.2. Položaj Makedonije nakon Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata 76
5.1.3. Transformacija Skoplja između dva svjetska rata 78
5.1.4. Razvoj građevinarstva i prodor moderne arhitekture 79
5.2. Trendovi u urbanizmu i arhitekturi 81
5.2.1. Regulacijski plan Dimitrija T. Leke iz 1914. 81
5.2.1.1. Prostorni koncept 81
5.2.2. Generalni plan Josifa Mihajlovića iz 1929. 83

5.2.2.1. Teorijske osnove 84
5.2.2.2. Uvođenje funkcionalnog zoniranja 85
5.2.3. Arhitektonski trendovi i stvarne transformacije 86
5.2.4. Središnji trg kao odraz političkih transformacija 87
5.2.5. Stambena arhitektura: nova naselja i obnova centra 88
5.2.6. Država kao glavni investitor: javne zgrade i arhitektonski natječaji 89
5.2.7. Industrijski razvoj i infrastruktura 90
5.3. Karakteristike arhitekture 91
5.3.1. Historicizam u međuratnoj arhitekturi 92
5.3.1.1. Nacionalni stil i tradicionalizam 93
5.3.1.2. Akademizam i eklekticizam 94
5.3.2. Prodor modernizma 95
5.3.2.1. Rani oblici i „moderni klasicizam“ 95
5.3.2.2. Proboj moderne 96
5.3.2.3. Funkcionalizam i prostorni koncepti moderne arhitekture 97

6. SKOPLJE U RAZDOBLJU 1945.-1963. 115

6.1. Društveno-politički kontekst 115
6.2. Stanje u NRM nakon Drugoga svjetskog rata 116
6.3. Industrijalizacija kao osnova gospodarskog razvoja 117
6.4. Nova uloga Skoplja u poslijeratnom razdoblju 117
6.4.1. Demografija 118
6.5. Komunalna infrastruktura 119
6.5.1. Industrija 121
6.5.2. Stanovanje 125
6.5.3. Obrazovanje 127
6.5.4. Kultura 130
6.5.5. Trgovina 131
6.5.6. Zdravstvena i socijalna zaštita 132
6.5.7. Sport, odmor i rekreacija 133
6.6. Arhitektura i urbanizam u funkciji poslijeratne modernizacije 134
6.7. Urbanistički planovi kao prostorni okvir poslijeratne modernizacije 137
6.7.1. CIAM (Congrès Internationaux d’Architecture Moderne) kao matrica modernizacije 137
6.7.2. Urbanističko planiranje kao instrument modernizacije 138
6.7.3. Preduvjeti za cjelovito planiranje Skoplja 139
6.8. Urbanistička paradigma 140

6.8.1. Razdoblje parcijalnih rješenja i prijelaznih planskih dokumenata 140
6.8.2. Generalni regulacijski plan iz 1949. godine 142
6.8.2.1. Plan kao cilj i alat 143
6.8.2.2. Konceptualna osnova plana 144
6.8.2.3. Osnovne urbanističke karakteristike plana 146
- Prometna zona 147
- Stambena zona 149
- Rekreacijska zona 150
- Industrijska zona 151
- Reprezentativna zona 152
6.9. Razdoblje izrade detaljnih planova za konkretna područja 153
6.9.1. Revizija plana iz 1949. godine 154
6.9.2. Razrada Generalnog plana kroz detaljne urbanističke planove 155

7. MODELI KONSTRUIRANJA MODERNOSTI 162

7.1. Uvod 162
7.1.1. Definiranje modela konstruiranja modernosti 165
7.2. Model konstruiranja novog prostora proizvodnje 168
7.2.1. Definicija i logika modela 168
7.2.2. Prostorne potrebe 169
7.2.3. Industrijska zona u dijagramu GRP-a iz 1949. 170
7.2.4. Detaljni planovi 171
7.2.4.1. Idejna studija za Partizansku ulicu (1962.) 172
7.2.4.2. Skopski željeznički čvor (1950-ih) 172
7.2.5. Novi prostor proizvodnje 172
7.2.6. Industrija i svakodnevni život 173
7.2.7. Arhitektonski aspekt 175
7.2.8. Dimenzije prostora proizvodnje 176
7.2.8.1. Prostorno-programska dimenzija 176
7.2.8.2. Društvena dimenzija 176
7.2.8.3. Simbolička dimenzija 177
7.2.8.4. Estetska dimenzija 177
7.3. Model konstruiranja novoga prostora svakodnevice 178
7.3.1. Definicija i logika modela 178
7.3.2. Prostorne potrebe 180
7.3.3. Stambena zona u dijagramu GRP-a iz 1949 181

7.3.4. Detaljni planovi 182
7.3.4.1. Skupina 1 – Rekonstrukcija i sanacija postojećih naselja 183
7.3.4.2. Skupina 2 – Izgradnja novih stambenih naselja 183
7.3.4.3. Skupina 3 – Planiranje javnih i rekreacijskih prostora 185
7.3.5. Razvoj stambene arhitekture 1945.-1963. 186
7.3.5.1. Podrazdoblje 1944.-1949. 186
7.3.5.2. Podrazdoblje 1949.-1956. 187
7.3.5.3. Podrazdoblje 1956.-1963. 188
- Neboderi 190
- Lamele i nove tipologije 192
- Rubna izgradnja 193
7.3.6. Društveni standard 194
7.3.6.1. Obrazovanje 195
7.3.6.2. Srednje škole 199
7.3.6.3. Studentsko stanovanje 199
7.3.6.4. Objekti kulture 200
7.3.6.5. Zdravstvo i socijalna skrb 203
7.3.6.6. Sport i rekreacija 205
7.3.6.7. Trgovina 207
7.3.7. Dimenzije prostora svakodnevice 207
7.3.7.1. Prostorno-programska dimenzija 207
7.3.7.2. Društvena dimenzija 208
7.3.7.3. Simbolička dimenzija 208
7.3.7.4. Estetska dimenzija 208
7.4. Model konstruiranja novog prostora društvene reprezentacije 209
7.4.1. Definicija i logika modela 210
7.4.2. Prostorne potrebe 212
7.4.3. Društvena zona u dijagramu GRP-a iz 1949 214
7.4.4. Detaljni planovi 214
7.4.4.1. Plan za rekonstrukciju centra (1956.) 215
7.4.4.2. Urbanističko rješenje za gradski i republički centar – lijeva obala rijeke Vardar 217
7.4.5. Upravne zgrade 221
7.4.6. Poslovne zgrade 223

7.4.7. Objekti kulture 226
7.4.8. Visoko obrazovanje 228
7.4.9. Prostorne manifestacije suvremenog socijalističkog života 230
7.4.9.1. Velesajam 231
7.4.9.2. Robne kuće 232
7.4.9.3. Hoteli 233
7.4.10. Dimenzije novog prostora društvene reprezentacije 235
7.4.10.1. Prostorno-programska dimenzija 235
7.4.10.2. Društvena dimenzija 236
7.4.10.3. Simbolička dimenzija 236
7.4.10.4. Estetska dimenzija 236
7.5. Katalog odabranih primjera 237
7.5.1. Kriteriji izbora 237
7.5.2. Metoda prikaza 238
7.5.3. Autorski osvrt: istraživanje kroz crtež 240

8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA 394

8.1. Poslijeratna modernizacija kao odgovor na razvojne izazove Skoplja 394
8.2. Arhitektura kao instrument proizvodnje modernosti 396
8.3. Potvrda početnih pretpostavki istraživanja 397
8.4. Modeli konstruiranja modernosti kao analitički doprinos rada 399
8.5. Zaključci iz analize arhitektonske i urbanističke produkcije 400
8.6. Znanstveni doprinos istraživanja 402
8.7. Završna razmatranja 404

9. POPIS LITERATURE I ILUSTRACIJA 405

9.1. Popis literature 405
9.2. Arhivski izvori 417
9.3. Prilozi 421

Aneks: Popis arhitektonskih realizacija u Skoplju 1945.-1963. 429

Životopis autora 437

1. UVOD

1.1. Obrazloženje teme

Grad Skoplje predstavlja svojevrsni laboratorij modernizacija, u kojem svaka politička promjena proizvodi novu prostornu logiku, novi arhitektonski jezik i novi pokušaj definiranja identiteta kroz urbanu formu. Grad je oblikovan kroz uzastopne, nedovršene i ponekad proturječne modernizacijske procese koji su različitim intenzitetom transformirali njegovo urbano tkivo. Izgled današnjeg Skoplja sastavljen je od serije različitih obrazaca modernizacije, svaki sa svojom vlastitom logikom i prostornim otiskom. U urbanom tkivu možemo prepoznati različite fragmente: od tradicionalnoga balkanskog i osmanskog grada, preko europskog i socijalističkog, pa sve do postsocijalističkog i tranzicijskog. Svi su oni proizvod specifičnih povijesnih, političkih, ekonomskih i kulturnih konteksta koji su rezultirali specifičnim arhitektonskim i urbanim formama.

Kraj Drugog svjetskog rata označio je početak silne društvene transformacije usmjerene prema obnovi gradova, rješavanju stambene krize i uspostavi novih prostornih i društvenih odnosa. Za Makedoniju, taj trenutak označava početak radikalnog restrukturiranja društveno-političkog sustava. Po prvi put u svojoj povijesti, Makedonija se uspostavlja kao država u okviru jugoslavenske federacije, sa statusom ravnopravne konstitutivne republike.

Za Skoplje, razdoblje od 1945. do 1963. godine predstavlja značajnu fazu razvoja. Skoplje postaje republičko političko, administrativno i kulturno središte, a arhitektura i urbanizam, u okviru novoga socijalističkog sustava, stavljaju se u službu izgradnje novoga društva. To je razdoblje poslijeratne obnove, intenzivne izgradnje, industrijalizacije i urbanizacije. Ono donosi snažnu modernu transformaciju grada u skladu s novim prostornim i programskim zahtjevima, pri čemu se ubrzano nastavljaju procesi sporadično započeti prije Drugoga svjetskog rata.

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata Skoplje se nalazi pred znatnim razvojnim izazovima. Grad ima vrlo nizak standard komunalne infrastrukture, nema asfaltiranih ulica, a prisutan je i nedostatak osnovnih kapaciteta u području zdravstva, obrazovanja, kulture, socijalne zaštite i sporta. Godine 1945. grad ima oko 70.000 stanovnika i 16.000 stanova, od kojih je 45% bilo izgrađeno prije 1918. godine.

Poslijeratno Skoplje mora brzo odgovoriti na nove prostorne i programske zahtjeve, postavljene u skladu s novim društveno-političkim uvjetima, kao i u skladu s novom ulogom

grada, a to je nacionalna metropola i središte administrativnog, ekonomskog, političkog i kulturnog života Narodne Republike Makedonije. U tom kontekstu arhitektura postaje nezamjenjiv alat radikalne transformacije.

U političkom smislu, razdoblje 1945.-1963. obilježeno je permanentnom tranzicijom jugoslavenskog sustava. U početku je uzor pronađen u sovjetskom modelu, dok nakon 1948. godine i izlaska iz sovjetske orbite, Jugoslavija kreće vlastitim razvojnim putem, stvarajući jedinstveni sustav samoupravljanja. Promjena političke orijentacije izravno se reflektira i u arhitektonskoj produkciji. Modernizam, inače simbol liberalnog Zapada, biva usvojen i transformiran u instrument izgradnje socijalističkog identiteta nove makedonske države i nacije.

Ova doktorska disertacija istražuje arhitekturu razdoblja 1945.-1963. kroz prizmu njezina modernizacijskog potencijala. Disertacija svakako promatra arhitekturu kao estetski fenomen, ali i kao sustavni i planski instrument putem kojega novi politički poredak transformira prostornu, društvenu i simboličku stvarnost grada, s tendencijom da unaprijedi urbanu sredinu.[1]

Neposredan poticaj za ovo istraživanje predstavljaju intervencije u središtu Skoplja tijekom posljednjih gotovo dva desetljeća, iako kronološki stoje izvan razmatranog razdoblja disertacije. Dramatična transformacija grada, realizirana u okviru projekta „Skoplje 2014“,[2] predstavljala je pokušaj promjene povijesne percepcije grada, kroz uvođenje novoga vizualnog jezika i novoga narativa o državnosti i nacionalnom identitetu. U tom se projektu arhitektura koristi kao jedan od najvidljivijih instrumenata njegove realizacije.

Upravo je to saznanje otvorilo pitanje jednoga drukčijeg povijesnog trenutka, poslijeratnog razdoblja, kada Skoplje također postaje predmet snažne, državno vođene prostorne transformacije. U oba slučaja arhitektura postaje sredstvo simboličke i političke intervencije u gradu. Razlika između njih pritom je suštinska. Dok „Skoplje 2014“ gleda u povijest i temelji se na logici simboličkog rekodiranja i mitološkoj rekonstrukciji prošlosti, arhitektura nakon 1945. uključuje se u proces modernizacije, u izgradnju institucija, novih prostornih struktura i

[1] U slučaju Skoplja postojala je jasna politička volja da arhitektura služi kao instrument novoga poretka, ali su konkretni oblici i odluke često proizlazili iz praktičnih, profesionalnih i kontekstualnih čimbenika koji nisu uvijek bili svjesno ideološki motivirani.

[2] Stvarni predmet teze nije postsocijalistička retradicionalizacija, nego poslijeratna modernizacija i uloga arhitekture u njoj. „Skopje 2014“ ovdje nije predmet analize, nego polazišna točka koja jasnije pokazuje relevantnost teme. Poslijeratna izgradnja Skoplja i „Skopje 2014“ mogu se dovesti u odnos zato što, unatoč određenim strukturnim sličnostima u njihovu *top-down* karakteru, proizvode suštinski različite prostorne i društvene učinke.

novih oblika društvenog života, te je usmjerena prema budućnosti. Iako projekt „Skoplje 2014“ ne predstavlja neposredan predmet disertacije, upravo on, kao intenzivna i državno posredovana intervencija u simboličku i prostornu strukturu centra grada, otvara pitanje odnosa između arhitekture, političke moći i konstruiranja kolektivnog identiteta.

Tome se pridružuje i drugi, dublji, poticaj za istraživanje, koji proizlazi iz činjenice da je poslijeratno razdoblje između 1945. i 1963. godine u historiografiji i javnoj percepciji arhitekture Skoplja ostalo relativno slabo istraženo, u dubokoj sjeni kasnijih urbanih prekretnica. Kolektivna trauma potresa 1963. godine, kao i izniman međunarodni značaj poslijepotresne obnove, gotovo su prebrisali vidljivost prve poslijeratne faze razvoja grada, iako su upravo u tom razdoblju postavljeni njegovi ključni urbanistički, institucionalni i arhitektonski temelji. Drugi oblik brisanja povezan je s postsocijalističkom tranzicijom, u kojoj su procesi deindustrijalizacije, privatizacije i promjene režima vlasništva doveli do zapuštanja, prenamjene ili nestanka velikog dijela industrijskog nasljeđa, jednoga od ključnih prostornih nositelja poslijeratne modernizacije. Treći oblik tog brisanja dogodio se u posljednja dva desetljeća, osobito kroz već spomenuti projekt „Skoplje 2014“, kada su brojne zgrade nastale u razdoblju 1945.-1963. radikalno preoblikovane, tj. vizualno uklonjene. Time je arhitektura toga razdoblja trostruko prebrisana.

Potres iz 1963. godine u ovoj se disertaciji uzima kao završna vremenska granica jer predstavlja očigledni, radikalni prekid u razvoju grada i početak kvalitativno nove urbanističke, institucionalne i arhitektonske etape. Nakon prirodne katastrofe Skoplje ulazi u novi, međunarodno posredovan proces obnove, u kojem se mijenjaju prioriteti, sudionici, razmjer i metodologija planiranja. Međutim, 1963. godinu ne treba razumjeti isključivo kao apsolutni rez i novi početak. Već prije potresa započeli su procesi revizije generalnog urbanističkog plana, kao i detaljno dokumentiranje postojećega stanja grada. Ta je dokumentacija, odmah nakon katastrofe, poslužila kao važna osnovica za izradu novoga plana, čime se uspostavila veza između poslijeratnog razvoja i poslijepotresne obnove.

Iz tih se razloga ova disertacija bavi ponovnim uspostavljanjem vidljivosti razdoblja 1945.-1963. unutar arhitektonske povijesti Skoplja. Namjera nije samo dokumentirati nedovoljno istraženo poglavlje razvoja grada, nego pokazati da se upravo u tom razdoblju uspostavljaju temeljni prostorni, institucionalni i arhitektonski preduvjeti moderne republičke metropole. U tom se smislu razdoblje 1945.-1963. postavlja kao konstitutivna faza moderne povijesti Skoplja, polje sustavne prostorne modernizacije, unutar kojeg su oblikovani ključni obrasci budućega razvoja, institucije novoga društva i na kraju modernistički identitet grada.

Ovo istraživanje nastoji dokumentirati, analizirati i interpretirati te transformacije preko modela konstruiranja modernosti. Model konstruiranja modernosti analitička je kategorija, razvijena za potrebe ovoga rada, koja opisuje specifičan način na koji se državno vođena modernizacija prevodi u konkretnu prostornu i arhitektonsku formu. Pomoću tih modela poslijeratno se Skoplje čita kao arhipelag modernizacija, niz međusobno povezanih, ali prostorno i programski distinktivnih zahvata, koji zajedno definiraju modernističku fizionomiju grada u razdoblju između rata i potresa.

1.2. Predmet i opseg istraživanja

Predmet istraživanja ove doktorske disertacije jest arhitektura u razdoblju poslijeratne obnove i izgradnje Skoplja od 1945. do 1963. godine. Arhitektura se promatra kroz prizmu njezina modernizacijskog potencijala i uloge u transformaciji grada, kao prostornog odraza značajnih društvenih promjena. Središnje pitanje istraživanja glasi: Na koje je načine arhitektura funkcionirala kao alat modernizacije Skoplja u razdoblju 1945.-1963.?

Istraživanje analizira transformacije i modernizaciju grada kroz tri modela konstruiranja modernosti, koji se odnose na tri ključna segmenta gradskog sustava:

- Model konstruiranja novoga prostora proizvodnje – koji obuhvaća transformaciju tradicionalnog zanatskog ambijenta i rane začetke industrijalizacije, prijelaz prema velikim industrijskim kompleksima koji simboliziraju proces deagrarizacije i industrijsku proizvodnju kao temelj novoga ekonomskog razvoja.
- Model konstruiranja novoga prostora svakodnevice – koji podrazumijeva istraživanje načina transformacije stambenih zona u gradu i stambene arhitekture, kao i prostora namijenjenih svakodnevnom životu, krećući se od tradicionalnih obrazaca njihove organizacije prema susjedskoj jedinici zamišljenoj na modernistički način.
- Model konstruiranja novoga prostora društvene reprezentacije – koji obuhvaća transformaciju gradskog središta u reprezentativnu jezgru novoga društvenog poretka te arhitekturu javnih, administrativnih, kulturnih, znanstvenih i visokoobrazovnih institucija; prijelaz od tradicionalnog obrasca organizacije centra prema otvorenom modernističkom prostoru, oblikovanom slobodnostojećim javnim objektima koji reprezentiraju novi društveni sustav i prostorno i programski.

Sadržajno, svaki model obuhvaća specifičan tip arhitektonske i urbanističke produkcije: model proizvodnje obuhvaća industrijske komplekse i infrastrukturu; model svakodnevice, stambenu arhitekturu i objekte društvenog standarda; model reprezentacije obuhvaća

izgradnju javnih institucija te transformaciju gradskog središta kao reprezentativne jezgre novoga društvenog poretka.

Prostorne granice istraživanja definirane su teritorijalnim obuhvatom Skoplja, pri čemu je naglasak stavljen na urbane zone koje su bile predmet najintenzivnije građevinske aktivnosti. Vremenske granice istraživanja (1945.-1963.) određene su dvama ključnim povijesnim događajima: završetkom Drugoga svjetskog rata i stvaranjem federativne Jugoslavije te potresom u Skoplju 26. srpnja 1963. godine.

Uzimajući u obzir opseg građevinske produkcije, ovo istraživanje ne pretendira iscrpiti cjelokupnu arhitektonsku produkciju poslijeratnog razdoblja. Njegov je cilj ponuditi perspektivu kroz koju se mogu razumjeti neka od njezinih suštinskih obilježja. Pritom rad ne teži enciklopedijskoj povijesti modernosti, niti se zadržava samo na najpoznatijim protagonistima i kanonskim djelima moderne arhitekture u Makedoniji. Rad nastoji uspostaviti ravnotežu između tih dviju krajnosti, oblikovanjem šireg korpusa planova, objekata, institucija i prostornih praksi preko kojih se modernizacija artikulira u gradu. Istraživanje se zadržava u domeni triju gore identificiranih tipoloških kategorija, unutar kojih se vrši izbor arhitektonskih ostvarenja, analiziranih s funkcionalnog, tehničkog i estetskog aspekta i uvijek promatranih u okviru društveno-političkog konteksta njihova nastanka.

1.3. Ciljevi, zadaci i početne hipoteze

Cilj ovoga rada je pridonijeti razumijevanju arhitekture razdoblja obnove i izgradnje Skoplja 1945.-1963. te dokumentirati njezinu produkciju kao artefakte jedne zaboravljene faze gradske povijesti. Na toj se osnovi analizira i interpretira fenomen modernizacije kroz transformaciju arhitektonske i urbane forme te se posredstvom autorski razvijenog koncepta modela konstruiranja modernosti, nudi interpretativni okvir primjenjiv u širem kontekstu ubrzane, državno vođene modernizacije.

Središnje pitanje odnosi se na uvođenje i promicanje modernosti putem arhitekture, kao i na njezinu ulogu u modernizaciji, polazeći od toga da moderna arhitektura nije samo odraz modernoga svijeta, nego i aktivan čimbenik njegova oblikovanja. U okviru istraživanja, transformacije arhitektonske i urbane forme uvijek se promatraju unutar društveno-političkog konteksta njihova nastanka.

U odnosu na postavljeni cilj definirani su sljedeći zadaci:

- ustrojavanje konceptualnog okvira modernosti, modernizacije i modernizma, kroz definiranje pojmova i analizu njihovih suštinskih obilježja i utjecaja na razvoj moderne arhitekture;
- uvid u teorijske osnove modernizacije u arhitekturi i istraživanje načina na koje se iskustvo modernosti i arhitektura međusobno oblikuju;
- istraživanje arhitekture i urbanističkog planiranja kao katalizatora društvene transformacije, prevladavanja izazova i promicanja ideala napretka, učinkovitosti i bolje kvalitete života;
- analiza arhitekture kao jednog od alata državne politike modernizacije i vizualnog izraza nove društvene stvarnosti, s fokusom na Skoplje nakon 1945. godine, uključujući ulogu arhitekture u prostornom konstituiranju republičkih institucija i oblikovanju makedonskoga republičkog identiteta.
- identifikacija, sistematizacija i dokumentiranje odabranih primjera projektiranih i realiziranih u istraživanom razdoblju;
- razvijanje i definiranje koncepta modela konstruiranja modernosti kao analitičke kategorije primjenjive u istraživanju arhitekture u kontekstima ubrzane, državno vođene modernizacije.

U skladu s iznesenim ciljevima i zadacima definirane su sljedeće početne hipoteze:

- Promjene u arhitektonskom i urbanom prostoru imale su modernizacijske učinke na društvo, i obratno: novi društveni poredak proizvodio je nove prostorne tipologije i nove oblike životnog prostora.
- Poslijeratna arhitektonska i urbanistička produkcija Skoplja može se analitički čitati kroz tri komplementarna modela konstruiranja modernosti: model konstruiranja novoga prostora proizvodnje, model konstruiranja novoga prostora svakodnevice i model konstruiranja novoga prostora društvene reprezentacije. Oni omogućuju da se arhitektura razumije kao alat prostorne i društvene transformacije.
- Transformacija političkog okvira jasno se odražava u procesima transformacije arhitektonske i urbane forme.
- Razdoblje od 1945. do 1963. osobito je značajno u arhitektonskoj povijesti grada, jer je upravo u tom razdoblju postavljen temelj Skoplja kao suvremenoga, modernog grada.

1.4. Metodologija istraživanja

Izbor metoda i koncept istraživanja uvjetovani su karakterom predmeta istraživanja. Tijekom istraživačkog procesa primijenjeno je nekoliko metoda istraživanja koje omogućuju provjeru znanstvene utemeljenosti postavljenih hipoteza:

- historiografska metoda, teorijsko istraživanje i kritičko filtriranje primarnih i sekundarnih izvora: opće literature o povijesti i duhu vremena; povijesnih i teorijskih studija o arhitektonskim pokretima 1940-ih, 1950-ih i ranih 1960-ih godina 20. stoljeća; planske i projektne dokumentacije, povijesnih dokumenata, periodike, crteža, fotografija i druge arhivske građe dostupne u državnim i privatnim arhivima, prikupljene u razdoblju od 2019. do 2025. godine
- analiza arhitektonskog diskursa, sustavno povezivanje različitih stavova, programa i značenja unutar istraživanog razdoblja, s ciljem razumijevanja načina na koji izgrađeni okoliš materijalizira ideološke i društvene pozicije
- intervjui s arhitektima koji su djelovali u tom razdoblju i osobama koje su bile izravno uključene u izgradnju istraživanih objekata
- analiza arhitektonskih ostvarenja i studije slučaja studije primjera, izbor i analiza reprezentativnih primjera, revizija dokumentacije, kritička analiza, dokumentiranje postojećega stanja, arhitektonska analiza s funkcionalnog, tehničkog i estetskog aspekta, te razvijanje grafičkog pristupa za prezentaciju primjera kroz crteže, aksonometrije i fotografije
- sinteza, klasifikacija i sistematizacija zaključaka, te argumentacija triju autorski razvijenih modela konstruiranja modernosti kao interpretativnog okvira za razumijevanje arhitekture u kontekstima ubrzane, državno vođene modernizacije.

Povezivanjem navedenih metoda uspostavlja se logika kojom se u radu izvodi temeljni argument o modernizacijskoj ulozi arhitekture. Ona se ne dokazuje kao izravna uzročno-posljedična veza, nego kroz medijacijsku sekvencu – od prostorne potrebe koju proizvodi društvena transformacija, do arhitektonskog odgovora, te u konačnici do modernizacijskog kapaciteta arhitektonskog odgovora, odnosno njegove sposobnosti da omogući i preoblikuje nove uvjete rada, stanovanja, obrazovanja, javnoga života i društvene reprezentacije, čime se modernizacija postupno ugrađuje u svakodnevno i institucionalno okruženje grada.

Na kraju Poglavlja 7. priložen je Katalog od četrdeset pet odabranih arhitektonskih realizacija iz razdoblja 1945.-1963. Svaki je primjer iščitan kroz istu medijacijsku sekvencu i kroz iste

četiri dimenzije analize, čime se procjenjuje njihov modernizacijski doprinos i pritom se omogućuje njihova sustavna usporedba. Kriteriji izbora primjera, kao i način prikaza i analitički postupak za pojedinačnu jedinicu kataloga razrađeni su u poglavlju 7.5.

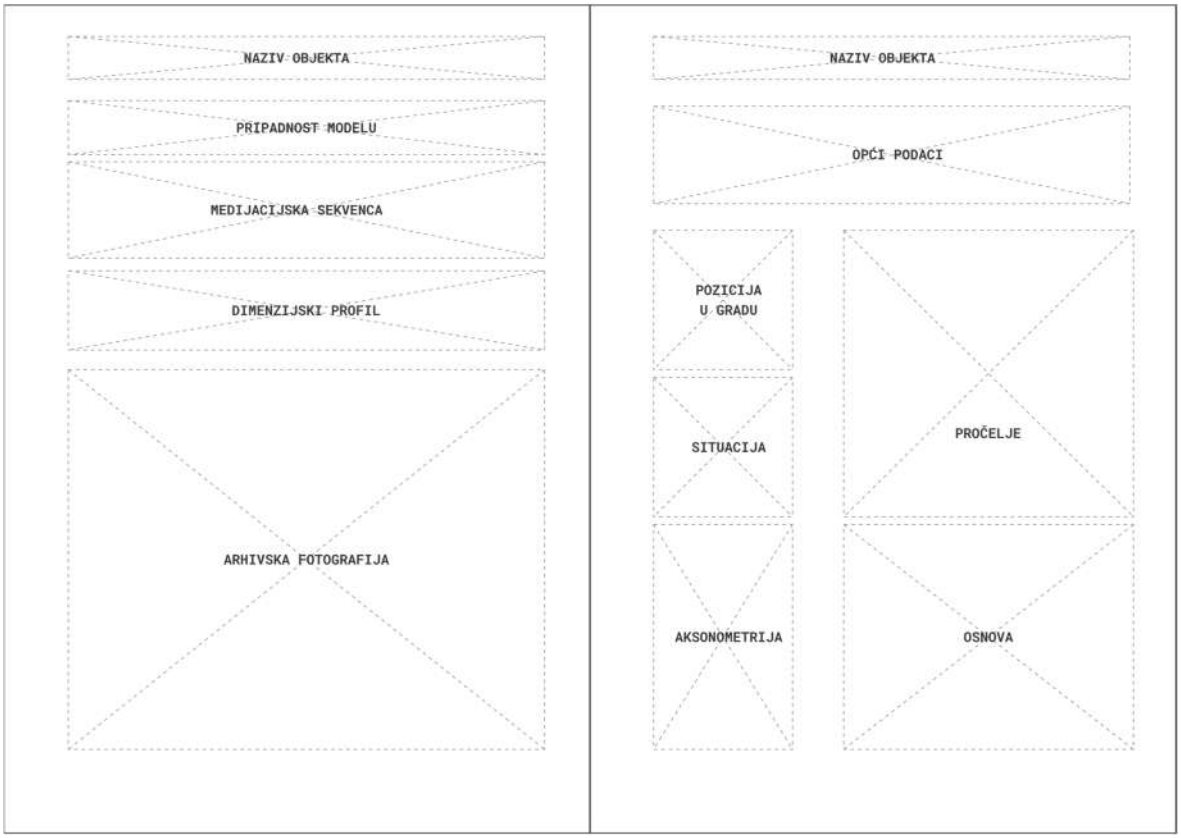

Grafički prikaz 1. Kataloški list.

1.5. Struktura rada

Rad je sadržajno strukturiran u osam osnovnih cjelina.

Uvodno poglavlje sadrži obrazloženje teme, predmet istraživanja, ciljeve, zadatke i početne hipoteze, metodologiju istraživanja, strukturu rada i očekivani znanstveni doprinos.

Drugo poglavlje (Teorijska rasprava o modernizaciji) definira i razgraničava ključne pojmove: moderno, modernost, modernizacija i modernizam. U njemu se analizira odnos između moderne arhitekture i procesa modernizacije, s posebnim osvrtom na estetsku i društvenu dimenziju modernosti.

U trećem poglavlju (Arhitektura i ideologija) istražuje se odnos između arhitekture i ideoloških zahtjeva poslijeratne socijalističke države. U njegovu uvodnom dijelu analizira se sukob socijalističkog realizma i modernizma u jugoslavenskom kontekstu te se pokazuje uloga arhitekture u konstruiranju novoga političkog identiteta. Putem konkretnih primjera

ilustrira se prijelaz od socrealizma prema modernizmu kao dominantnom arhitektonskom izrazu.

Četvrto poglavlje (Modernizacija u Jugoslaviji) istražuje i analizira specifični jugoslavenski model socijalističke modernizacije te njegove političke, ekonomske i kulturne dimenzije. Također se razmatra uloga arhitekture i urbanizma u realizaciji modernizacijskog projekta. Poglavlje završava uvođenjem razvijenog koncepta modela konstruiranja modernosti kao analitičkog okvira koji će biti razrađen u sedmom poglavlju.

Peto poglavlje (Skoplje prije Drugoga svjetskog rata) analizira urbanistički i arhitektonski razvoj Skoplja u razdoblju od 1914. do 1941. godine, s ciljem da prikaže protokontekst poslijeratne transformacije. U njemu se razmatraju dva regulacijska plana, Lekin iz 1914. i Mihajlovićev iz 1929. godine, kao i arhitektonske tendencije toga razdoblja.

Šesto poglavlje (Skoplje 1945.-1963.: društveno-politički kontekst i urbanističko planiranje) najprije uspostavlja povijesni i politički kontekst poslijeratne transformacije Skoplja u okviru NRM i FNRJ. Zatim analizira Generalni regulacijski plan iz 1949. godine kao prostorni dijagram modernizacijskog projekta, u kojem su definirane četiri funkcionalne zone grada. U poglavlju se predstavljaju i detaljni urbanistički planovi izrađeni nakon 1955. godine, grupirani prema tipu prostorne intervencije, ali bez analitičke elaboracije koja se prenosi u sedmo poglavlje

Sedmo poglavlje (Modeli konstruiranja modernosti) predstavlja središnji analitički doprinos disertacije. Kroz tri modela konstruiranja modernosti: novi prostor proizvodnje, novi prostor svakodnevice i novi prostor društvene reprezentacije, integriraju se urbanistički planovi i konkretni arhitektonski primjeri te analiziraju kroz prostorno-programsku, društvenu, simboličku i estetsku dimenziju. Time se pokazuje da arhitektura nije samo refleksija modernizacijskog projekta, nego aktivni mehanizam preko kojega se taj projekt materijalizira u urbanoj formi. Poglavlje uključuje i kataloški prikaz odabranih primjera s arhitektonskom dokumentacijom, aksonometrijama i analizom prema definiranim istraživačkim kriterijima.

U osmom, zaključnom poglavlju sistematiziraju se zaključna zapažanja istraživanja i potvrđuju postavljene hipoteze.

1.6. Kritička analiza literature o predmetu istraživanja

Razmatrana literatura povezana s predmetom istraživanja može se podijeliti u nekoliko tematskih skupina:

- Prva skupina radova odnosi se na teorije i interdisciplinarna istraživanja modernosti, modernizacije i modernizma. Riječ je o literaturi iz područja urbanih studija, kulturne teorije i sociologije, koji omogućuju šire razumijevanje modernizacije kao složenog povijesnog, društvenog i kulturnog procesa.
- Drugu skupinu čini teorijska i povijesna literatura o modernoj arhitekturi i arhitektonskom modernizmu, kao povijesni, teoretski, ideološki i estetski fenomen. Tu je literatura koja obuhvaća različite forme modernizma u arhitekturi, kritičkim analizama moderne, o simboličkim dimenzijama graditeljskog čina, kao i o odnosu između socijalizma i modernističke arhitektonske i urbanističke doktrine. Jedan dio odnosi se na literaturu koja istražuje odnose između arhitekture, urbanizma i političke moći, s naglaskom na to kao arhitektura i gradski prostor oblikuju i reflektiraju nacionalni identitet, društvene strukture i globalne procese. Poseban dio analizira ulogu arhitekture u procesima nacionalne izgradnje i modernizacije u različitim regionalnim kontekstima.
- Treću skupinu čini literatura koja se odnosi na Jugoslaviju, i to u kontekstu njezina društvenog, ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja tijekom 20. stoljeća. U ovu skupinu spadaju radovi koji razrađuju procese modernizacije, industrijalizacije, urbanizacije, institucionalnog razvoja, povijesti, kao i šire preobrazbe jugoslavenskoga društva. Ova grupa omogućuje sagledavanje šireg konteksta u kojem su se odvijale promjene u Makedoniji i Skoplju, kao i uvjeta u kojima arhitektura i urbanizam postaju dio šireg razvojnog projekta.
- Četvrtu skupinu čine izvori i prilozi povezani s Makedonijom i gradom Skopljem, a odnose se na procese modernizacije, industrijalizacije, urbanog razvoja, arhitekture i društvene povijesti. U ovu, ne tako obimnu skupinu, spadaju radovi (domaćih) autora koji razmatraju razvoj Skoplja tijekom cijelog 20. stoljeća, s posebnim naglaskom na razdoblje nakon oslobođenja 1945. godine, kao i na razvoj grada u razdoblju između svjetskih ratova. U ovu skupinu ulazi i literatura koja se odnosi na povijesni i urbanistički razvoj Skoplja, uključujući brojne retrospektivne monografije o gradu, veoma značajne publikacije Zavoda za urbanizam i arhitekturu, kao i povijesne dokumente i periodiku, osobito dnevni list *Nova Makedonija* i časopisi *Arhitektura*,

Čovjek i prostor, *Arhitektura i urbanizam*, *Komuna* i drugi. Ti izvori osiguravaju bogatu faktografsku i dokumentarnu osnovu za praćenje razvoja grada.

- Posebnu skupinu izvora čini arhivski materijal iz Arhiva grada Skoplja, kao i iz privatnih arhiva. U tu skupinu spadaju raznovrsni dokumenti, tehnička dokumentacija, planovi, elaborati, službena korespondencija, zapisnici, stenogrami, izvještaji, grafički prilozi i druga arhivska građa koja omogućuje detaljnije sagledavanje projekata, kao i konkretnih okolnosti u kojima su se odvijali urbanistički i arhitektonski procesi.

1.7. Očekivani znanstveni doprinos

Znanstveni doprinos ovoga rada očituje se na trima razinama. Na dokumentacijskoj razini, rad prvi put sustavno dokumentira i arhitektonski analizira poslijeratnu arhitektonsku produkciju Skoplja između 1945. i 1963. godine, uključujući četrdeset pet odabranih primjera s pripadajućom tehničkom dokumentacijom i prostornim prikazima. Na historiografskoj razini, rad popunjava istraživački jaz u arhitektonskoj historiografiji Makedonije i šireg jugoslavenskog konteksta, uspostavljajući to razdoblje kao legitimni i važni predmet arhitektonsko-povijesnog istraživanja. Na teorijskoj razini, rad razvija originalni analitički koncept modela konstruiranja modernosti kao interpretativni okvir primjenjiv u istraživanju arhitekture u kontekstima ubrzane, državno vođene modernizacije.

2. TEORIJSKA DISKUSIJA MODERNIZACIJE – POJMOVI, DEFINICIJE, PROCESI

2.1. Uvod u teorijsku diskusiju modernizacije

Arhitektura je oduvijek bila više od fizičke strukture i same gradnje; ona ima moć oblikovanja društva, odražavanja kulturnih vrijednosti i poticanja napretka. Kao suštinski faktor u modernizaciji, arhitektura igra važnu ulogu u urbanizaciji i društvenim promjenama. Arhitekti, oblikujući urbane sredine, zadovoljavaju ne samo funkcionalne potrebe, već i pridonose sveukupnom napretku društva. Da bi se razumjelo kako arhitektura pridonosi ovakvom napretku, potrebno je prije svega definirati karakteristike modernog društva i srodne koncepte: moderan, modernizacija, modernost i modernizam.

Šezdesetih godina prošlog stoljeća, pojam „moderno društvo“ počeo je opisivati društvene strukture nastale u Zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi tijekom prethodnih stoljeća, posebice od razdoblja Prosvjetiteljstva 18. stoljeća.[3] Njime se označavala razlika između novih i „tradicionalnih“ društvenih oblika. U nemogućnosti točne definicije karakteristika i preciznog određivanja kada se oni razdvajaju od tradicionalnih društvenih formi, moderna se društva najčešće prepoznaju preko procesa industrijalizacije, urbanizacije, demokracije i empirijsko-analitičkog pristupa znanju.[4]

Pojmovi „modernizacija“ i „modernost“ označavaju ključne koncepte u humanističkim i društvenim naukama.[5] Njihova se važnost proteže od pojave u 18. i 19. stoljeću, kroz cijeli 20. vijek, a naročito je naglašena nakon Drugog svjetskog rata. Oni se odnose na spomenutu dugotrajnu transformaciju tradicionalnih agrarnih društava (prvenstveno u zapadnom svijetu) u složena industrijska i, potencijalno, demokratska društva, tipična za kasno 19. i 20. stoljeće. Kao rezultat, društva i kulture stječu specifične karakteristike različite od pred-modernih socio-kulturnih sustava – tj. stječu modernost.[6]

Uvođenje i promicanje modernosti putem arhitekture, te njena uloga u modernizaciji, centralna su pitanja ove doktorske disertacije, imajući u vidu da moderna arhitektura nije

[3] Industrijalizacija i političke revolucije su dva osnovna mehanizma koja će pokrenuti procese koji će dovesti do konstituiranja modernog društva. Ovi procesi odvijaju se kroz duge vremenske periode i ne odvijaju se uvijek istovremeno. Neke od njih se mogu pratiti i u regijama i vremenima koja su dosta udaljena od zapadnog svijeta.

[4] Peter Wagner, *A Sociology of Modernity Liberty and Discipline* (2002), 3.

[5] Ujedno su to i jedni od najkontroverznijih i najžešće debatiranih koncepata u suvremenoj zapadnoj sociologiji, filozofiji i kulturnoj teoriji. Kao takve, mnoge od ideja i teorija nalaze se pod udarom suvremene kritike.

[6] Paul Nolte, „Modernization and Modernity in History“, u *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Elsevier, 2015), 700, https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.62007-X.

samo odraz modernoga svijeta, već i aktivan činitelj u njegovom oblikovanju. U tom smislu, analiza arhitekture kao instrumenta modernizacije omogućuje razumijevanje načina na koji se ideali modernosti materijaliziraju u prostoru. U kontekstu Skoplja nakon 1945. godine, arhitektura je postala ključni alat državne politike modernizacije i vizualni izraz nove društvene stvarnosti.

Da bismo bolje razumjeli ove procese potrebno je dati preciznije objašnjenje korištenih pojmova: moderan, modernizacija i modernizam, budući da usprkos njihovoj čestoj i širokoj upotrebi ne postoji konsenzus oko njihovog značenja.

Predstavljanje svih teorija, kao i razmatranje i navođenje stavova svih relevantnih sociologa, teoretičara i mislilaca povezanih s modernošću uvelike nadilazi opseg ovog rada. Stoga je napravljen odgovarajući odabir kako bi se prenijeli najrelevantniji stavovi i definirale njihove suštinske karakteristike. Cilj je opisati fenomen modernizacije i sagledati kakvo je fizičko okruženje stvorilo i pokretalo taj proces.

Ovo poglavlje dakle razmatra konceptualni okvir modernosti, modernizacije i modernizma, definirajući pojmove, analizirajući njihove suštinske karakteristike i njihov utjecaj na razvoj moderne arhitekture. Time ćemo uvidjeti na koji način se iskustvo modernosti i moderne arhitekture međusobno oblikuju. Od posebnog interesa za nas je i odnos između arhitekture i modernizacije. Istražujemo kako se arhitektura i urbanističko planiranje koriste kao katalizatori za društvenu transformaciju, za suočavanje s izazovima te promicanje ideala napretka, efikasnosti i boljeg kvaliteta života.

Diskusija ovog poglavlja strukturirana je u tri dijela: (1) termini i definicije povezane s pojmovima „moderan“, modernost, modernizacija i modernizam; (2) odnos između moderne arhitekture i procesa modernizacije; i (3) interakcija moderne arhitekture s iskustvom modernosti. Analizom ovih elemenata želi se osigurati sveobuhvatno razumijevanje teorijskih osnova modernizacije u arhitekturi. Istražujući te teorijske osnove rasvjetljavamo višeslojnu prirodu modernizacije i njezino značenje u oblikovanju društva.

Kroz pregled povijesnog konteksta, poglavlje će pratiti pojavu modernosti i njezin utjecaj na koncept modernizacije. Razjašnjavanjem ključnih karakteristika i principa modernosti, postavit ćemo osnove za razumijevanje temeljnih pokretača modernizacijskih procesa.[7]

[7] Teorijski okvir koji se koristi u ovom poglavlju oslanja se pretežno na zapadnoeuropske i sjevernoameričke modele modernizacije. Svjestan sam da modernizacija u slučaju Jugoslavije i Skoplja nakon 1945. godine ima specifičan karakter, jer je bila državno dirigirana, ideološki uvjetovana i izvan logike tržišne ekonomije. Unatoč tome, navedeni

2.2. „Moderan”

Pojam moderan potječe od latinske riječi „modernus” koja znači – od sada, od nedavno.[8] U upotrebi je još od 5. stoljeća, stvarajući distinkciju između kršćanske sadašnjosti i pretkršćanske, poganske prošlosti. S vremenom, značenje toga pojma evoluira. Do 19. stoljeća, „moderno“ označava nešto „suvremeno“ ili „sadašnje“, da bi krajem 19. stoljeća dobilo novu konotaciju povezanu s inovativnim i anti-tradicionalnim tendencijama, osobito u umjetnosti.

Koncept „modernog” javlja se u Europi u periodima kada se formira svijest o novoj epohi. Ljudi su se smatrali modernima još u vrijeme Karla Velikoga u 12. stoljeću, a zatim i u vrijeme renesanse, te krajem 17. stoljeća u Francuskoj.[9] Tada u Francuskoj počinje poznata intelektualna i kulturna debata između „drevnih“ (onih koji su branili klasične tradicije) i „modernih” (onih koji su se zalagali za inovacije i napredak).[10] Ova debata naglašava suštinski aspekt „modernog” – ideju da suvremena dostignuća mogu nadmašiti ili se barem izjednačiti s onima iz prošlosti.[11] Za Aarona Betskog, pobjeda „modernih“ označit će rađanje modernizma, gdje su umjetnik i publika usklađeni sa suvremenim svijetom.[12]

Jürgen Habermas pak ističe da pojam „moderno” nije samo oznaka vremenskog razdoblja, već i koncept koji izražava svijest o epohi koja se sama definira, svjesno se razlikujući od antičke prošlosti s ciljem da istakne svoju različitost i da pojasni što je to što je čini različitom i novom.[13]

Takve ideje napretka i inovacija, svojstvene sadašnjosti, oblikuju značenje pojma „moderno“ i njegov utjecaj na umjetničke pokrete, uključujući i arhitekturu. Termin oslikava način na koji ljudi iz te epohe doživljavaju svoje mjesto u povijesti i grade svoj identitet u odnosu na

---

teorijski koncepti koriste se kao deskriptivni alat, budući da opisuju osnovne procese modernizacijskog programa: industrijalizaciju, urbanizaciju i racionalizaciju, a koji su obilježili transformaciju jugoslavenskog društva.

8 Dictionary.com, s.v. „modern“ accessed May 29, 2021, https://www.dictionary.com/browse/modern.

9 Sve do francuskog prosvjetiteljstva, ideja da se bude „moderan“ značila je vraćanje antici i njezino oponašanje. To se promijenilo s vjerovanjem u beskonačan napredak znanja te društveno i moralno poboljšanje, nadahnuto modernom znanošću.

10 Querelle des Anciens et des Modernes, više u enciklopediji Britannica: https://www.britannica.com/art/Ancients-and-Moderns

11 Unutar ove debate, definicija „modernog“ ostaje široka, obuhvaćajući različite pozicije i „neantičke“ stilove.

12 Aaron Betsky, *Making It Modern: The History of Modernism in Architecture and Design* (Actar Publishers, 2016).

13 „Pojam 'moderno' uvijek iznova označava svijest epohe koja se uspostavlja u odnosu prema antičkoj prošlosti, kako bi samu sebe sagledala kao rezultat prijelaza iz staroga u novo.“ Jürgen Habermas, „Modernity – an Incomplete Project“, u *The Anti-aesthetic: essays on postmodern culture*, 1st ed, ur. Hal Foster (Bay Press, 1983), 3.

prošlost. Zapravo, promjena u značenju pojma „moderno“ suštinska je za razumijevanje moderne arhitekture, koja teži raskidu s tradicijom i odbacivanju akademizma i historicizma, kao zastarjelih estetskih konvencija iz 19. stoljeća.

2.3. Modernost

„Modernost/modernitet – ukupnost onoga što čini moderan život, način modernog života i pogledi na svijet; usmjerenost na težnju za napretkom i usavršavanjem kvalitete života“[14]

Modernost je kompleksan pojam koji u sebi obuhvaća više koncepata i može mu se pristupiti iz različitih perspektiva. Usprkos širokoj uporabi, teško je dati jednoznačnu i univerzalno prihvaćenu definiciju. Najčešće prihvaćeno i danas još uvijek aktualno značenje stekao je na prijelazu između 18. i 19. stoljeća. Tada će Prosvjetiteljstvo i Francuska revolucija označiti početak „sadašnjosti“, tj. početak nove, moderne epohe (modernosti).[15]

Međutim, modernost nadmašuje jedinstvenu povijesnu kronologiju i u sebi obuhvaća socijalnu i društvenu konfiguraciju. Peter Osborne identificira tri različita, ali povezana pristupa za razumijevanje modernosti:[16]

1. *Modernost kao povijesno razdoblje*. Modernost se može promatrati kao kronološka kategorija koja predstavlja jasan prekid s epohama koje su joj prethodile. To označava odstupanje od tradicionalnih i srednjovjekovnih normi i vrijednosti.
2. *Modernost kao kvalitativno društveno iskustvo*. Modernost u sebi uključuje i kvalitativnu odliku transcendencije svih prethodnih epoha, a ne samo linearnu sukcesiju epohe koja joj je prethodila. Modernost je, prema ovom tumačenju, prekid s prošlošću, a ne njezina mutacija. Ona predstavlja fundamentalnu promjenu u načinu na koji ljudi razmišljaju, žive i komuniciraju. Pritom je modernost obilježena karakteristikama koje je razlikuju od predmodernih razdoblja.
3. *Modernost kao nedovršen projekt.* Ova pozicija naglašava da modernost nije fiksno, statično stanje, već kontinuiran i otvoren proces transformacije. Ona se razvija i mijenja zajedno s društvom.

---

[14] „Modernitet“, Hrvatski jezični portal (https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_byid&id=e1lhWhc%3D&keyword=modernitet)

[15] Žažar, Krešimir. “Modernost i klasična sociologija: Ambivalentnost klasične sociološke teorije.” *Revija za sociologiju* 39, br. 3 (2008): 183-204.

[16] Peter Osborne, „Modernity is a Qualitative, Not a Chronological, Category“, u *Postmodernism and the Re-reading of Modernity*, ur. Francis Barker i sur. (Manchester University Press, 1992), 66.

Moderno društvo je oblik društva koji se odlikuje industrijalizacijom, usponom kapitalizma, sekularizacijom, racionalizacijom, znanstvenim spoznajama i pojavom nacionalne države.[17] Ove karakteristike su suprotne tradicionalnim društvima koja imaju tendenciju oslanjanja na običaje, tradicije i vjerska vjerovanja kao smjernice za ponašanje i donošenje odluka.

Modernost je vezana uz emancipatorski projekt Prosvjetiteljstva i u najvećoj se mjeri razvija pod utjecajem njegovih sekularnih, racionalnih i progresivnih aspekata. Temelji se na vjerovanju u napredak i na njegovom utemeljenju u razumu. Ta vjerovanja smatra univerzalno primjenjivima i kompatibilnima u bilo kojem kontekstu. Pri tome, napredak nije samo teorijski ideal. Dapače, industrijska revolucija, koja je proizašla iz primjene prosvjetiteljskih načela, dovest će do masovne proizvodnje i masovne potrošnje.[18] Društvo će početi osvajati i kontrolirati resurse kao nikada prije.

Modernost ima specifičan odnos prema znanju. Ona zastupa da se znanje stječe putem hipoteza i istraživanja. Istraživanje pak treba biti oslobođeno diktata bilo kakvog vanjskog autoriteta, kao što su politički i vjerski utjecaji i vjerovanja, ali isto tako i od osobnih uvjerenja i predrasuda. Pored autonomne i objektivne znanosti, ulaže se tada napor da se razvije i autonomna umjetnost, prema njezinoj unutarnjoj logici, čijom će se problematikom baviti stručnjaci iz tog polja.[19]

Navedeni pristupi modernosti kao kronološkoj kategoriji, kao obliku društvenog iskustva i kao nedovršenom projektu, međusobno su povezani i dopunjuju se, omogućujući sveobuhvatnije razumijevanje složene prirode modernosti i njezinih implikacija za društvo i povijest. Takvo se gledište može dodatno povezati s razumijevanjem modernosti sociologa Zygmunta Baumana, prema kojem modernost ne vodi prema konačno stabiliziranom stanju, nego stalno proizvodi nove društvene, ekonomske i kulturne transformacije. Prema Baumanu, modernizacija ne vodi prema konačno stabiliziranom stanju modernosti, nego ostaje otvoren i nedovršen proces, obilježen stalnim društvenim, ekonomskim i kulturnim transformacijama. Njegov koncept „tekuće modernosti“ dočarava ovo stanje, naglašavajući stalne promjene, neizvjesnost i nemogućnost uspostavljanja čvrstih temelja za društveni život.[20]

---

17 Chris Barker, *Cultural Studies: Theory and Practice*, 5th edition (SAGE, 2016), 641.

18 Industrijska revolucija u Britaniji transformirala je predindustrijsko društvo niske produktivnosti i nulte stope rasta u društvo visoke produktivnosti i povećanog rasta. Više u Barker, *Cultural Studies*, 215.

19 Jürgen Habermas i Seyla Ben-Habib, „Modernity versus Postmodernity“, *New German Critique*, izd. 22 (1981.): 9, https://doi.org/10.2307/487859.

20 Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Polity press, 2000).

Kroz paralelne modernizacijske procese, u razdoblju od druge polovice 19. stoljeća pa sve do Prvog svjetskog rata, zapadna su društva dobila svoj organizirani oblik modernosti.[21] Organizirana modernost (poznata i kao organizirani kapitalizam ili organizirano društvo) je koncept koji je razvio njemački sociolog Peter Wagner i predstavlja pomak od individualnih aspekata rane modernosti prema uređenijem i organiziranijem društvu. Ona obuhvaća društvena, ekonomska i politička uređenja koja su se pojavila u 20. stoljeću, a koja su karakterizirana povećanom institucionalizacijom, birokratizacijom i većom ulogom države u reguliranju društvenih pitanja.

U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata prevladava novi, optimistični pogled na modernost.[22] U zapadnim državama dolazi do povećanog sudjelovanja svih građana, uključujući i žene u politici, te će se stvoriti nova socijalno-ekonomska agenda koja rezultira raznim vidovima socijalne države. Istodobno, zemlje Istočnog bloka počinju se industrijalizirati, razvijati paralele i natjecati se s razvijenijim zemljama. Modernost će se proširiti diljem svijeta i dovesti do razvoja civilizacijskih obrazaca koji dijele neke osnovne karakteristike, ali će se oni kasnije razvijati različito, čak i kad imaju identičnu ideološku i institucionalnu dinamiku.

2.4. Modernizacija

Modernizacija predstavlja skup procesa koji doprinose transformaciji društava širom svijeta. Procesi modernizacije izazvat će sveobuhvatne promjene u socijalnoj, političkoj, ekonomskoj i kulturnoj sferi društava. Uz velika znanstvena otkrića, usvajanje novih tehnologija, industrijalizaciju, urbanizaciju te evoluciju društvenih normi i vrijednosti, smatra se da modernizacija predstavlja put prema napretku i razvoju.

Sam pojam „modernizacija“ ima prilično nejasno značenje.[23] Modernizirati znači nešto ažurirati, dati mu novi ili moderan izgled ili prihvatiti suvremeniji pogled. Alberto Martinelli pod modernizacijom podrazumijeva skup društvenih promjena koje manje razvijeno društvo poduzima kako bi razvilo ekonomske, političke, socijalne i kulturne karakteristike koje se

[21] Peter Wagner, *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity* (Polity, 2008), 210.

[22] S. N. Eisenstadt, „Modernity and Modernization“, *Sociopedia.isa*, 2010., 2.

[23] Matei Călinescu, „Modernity, Modernism, Modernization: Variations on Modern Themes“, *Symplokē* 1, izd. 1 (1993): 11.

smatraju tipičnim za modernost.[24] Odnosno, po njemu je posrijedi transformacija tradicionalnog, ruralnog, poljoprivrednog, u sekularno, urbano, industrijsko društvo.

Prema Martinelliju, uzroci ovakvih transformacija potječu iz dvije velike revolucionarne promjene koje su se dogodile u drugoj polovici 18. stoljeća. Prva revolucionarna promjena je kulturno-politička, predstavljena uglavnom Francuskom revolucijom i Američkim ratom za neovisnost.[25] Ove revolucije izazvat će tradicionalne sustave upravljanja i uvest će nove ideje o individualnim pravima i jednakosti. Druga revolucionarna promjena je ekonomska i socijalna transformacija, koja uključuje sustavnu industrijalizaciju i razvoj globalnog tržišta. To će donijeti značajne promjene u načinu proizvodnje, distribucije i konzumiranja. Industrijalizacija će izazvati urbanizaciju, masovnu izgradnju tvornica i uspon kapitalizma. Time se iz korijena mijenjaju socijalne i ekonomske strukture.

Nakon industrijske revolucije u Britaniji, modernizacija postaje povijesni cilj u širim razmjerima.[26] Postupno se širi i u druge dijelove Europe, prije svega u Francusku i Njemačku. Međutim, na europskoj periferiji, u Osmanskom Carstvu, ovaj proces teče znatno sporije.

Sažeto rečeno, modernizacijski program odvija se kroz nekoliko međusobno uvjetovanih procesa. Industrijalizacija je centralni proces, koji predstavlja prijelaz iz agrarne ekonomije prema ekonomiji koja je karakterizirana mehanizacijom, masovnom proizvodnjom i pojavom tvornica. Ona donosi radikalne promjene u metodama proizvodnje, modelima zapošljavanja i ekonomskim strukturama. Urbanizacija, koja je usko povezana s industrijalizacijom, potaknuta je potragom za boljim i stabilnijim životnim uvjetima i novim oblicima rada, što rezultira rastom gradova i masovnom migracijom stanovništva u urbanim sredinama. Ove procese prati racionalizacija, koja postaje opće načelo društvene organizacije, uvodeći znanstvena i racionalna načela u sve pore javnog i privatnog života. To pak nerijetko dovodi i do sekularizacije, kao procesa u kojem religija gubi svoj autoritet u javnom životu i politici.

Navedeni modernizacijski procesi bili su katalizator promjena u svim društvenim sferama. U ekonomskoj sferi promijenili su se procesi proizvodnje i proces građenja, a usvojene su i suvremene proizvodne tehnike. U socijalnoj sferi transformacija donosi nove obrasce svakodnevnog života, emancipaciju, masovnu migraciju iz sela u grad, nove oblike

---

24 Alberto Martinelli, *Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity*, Sage studies in international sociology (SAGE, 2005), 5.

25 Ibid, 9.

26 Pri čemu je industrijska revolucija transformirala predindustrijsko društvo, okarakterizirano niskom produktivnošću i nultom stopom rasta, u društvo s visokom produktivnošću i povećanim rastom.

stanovanja, rada i slobodnog vremena. U političkoj i kulturnoj sferi kreiran je novi institucionalni aparat, te su oblikovani novi kolektivni identitet i nova simbolička logika. U obrazovnoj sferi transformacija donosi demokratizaciju obrazovanja i standardizirane institucije prilagođene potrebama modernoga društva.

Time je pokrenut proces prostornih i fizičkih transformacija koji su promijenili tradicionalne prostorne obrasce i zamijenili ih novim urbanim strukturama, oblikovanima načelima racionalnosti, funkcionalnosti i progresa.

2.4.1. Modernizacijske teorije

Teorija modernizacije odnosi se na korpus teorija koje postaju aktualne 1950-ih i 1960-ih godina, a koje pokušavaju objasniti na koji su se način razvila industrijska društva u Zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi, te procese modernizacije i njihov utjecaj na društvo. One će postaviti pitanja o ekonomskom i socijalnom razvoju te kreiranju politika koje bi pomogle u ekonomskoj i socijalnoj tranziciji siromašnijih zemalja. Mnoštvo teorija koje će pokušati protumačiti proces modernizacije ne predstavlja koherentan skup ideja. Različite komponente sadrže značajne razlike i kao takve su bile kritizirane od samog početka. Ali, i pored toga, imat će dugotrajan utjecaj na kreiranje politika.

Dugo je vremena općeprihvaćeno stajalište u znanstvenom i općem diskursu bilo ono klasičnih sociologa, Marxa, Durkheima i Webera. Pretpostavljali su da će program modernosti, kakav se razvio u modernoj Europi, i osnovne institucionalne konstelacije koje su se tamo pojavile, na kraju biti globalno prihvaćene od strane svih moderniziranih i modernih društava te da će, s širenjem modernosti, prevladati po cijelom svijetu.[27]

U posljednjim desetljećima 20. stoljeća, poslijeratne teorije o modernizaciji i modernosti bit će podvrgnute snažnoj kritici i pojavit će se novi koncepti. Devedesetih godina 20. stoljeća, u sociologiji će se pojaviti nova paradigma, koncept „višestrukih modernosti“ (*multiple modernities*).[28] Zagovornici ove nove paradigme kritiziraju dotad dominantnu teoriju, prvenstveno zato što se temelji na hipotezi da je modernizacija homogenizirajući proces. Nova paradigma „višestrukih modernosti“ sugerira da ne postoji jedan, univerzalni put do modernosti, već višestruki putevi kojima društva mogu krenuti da bi postala moderna. Ova

[27] Werner Krawietz, „Multiple Modernities in Modern Law and Legal Systems: Shmuel Eisenstadt’s Grand Design and Beyond“, u *Varieties of Multiple Modernities: New Research Design*, ur. Gerhard Preyer i Michael Sussman, International Comparative Social Studies, Volume 33 (Brill, 2016), 90.

[28] Više kod S. N. Eisenstadt, „Multiple Modernities“, *Daedalus* 129, izd. 1 (2000): 1–29.

perspektiva dovodi u pitanje tradicionalno shvaćanje da je modernost linearni proces razvoja koji konvergira prema jednom modelu.

U istom razdoblju bit će predstavljen i koncept „refleksivne modernosti“.[29] Kod tog gledišta, glavna teza je da je modernost transformirala samu sebe kroz radikaliziranu primjenu osnovnih koncepata modernog industrijskog društva.

Suprotno ovakvim dominantnim stajalištima, suvremena kritika naglašava raznolikost modernih društava. Prema njoj, ne postoji samo nekoliko putova do modernosti, već različite povijesne putanje i sociokulturna okruženja također vode do izrazito različitih oblika modernosti u različitim dijelovima svijeta. Takva velika kulturna i institucionalna raznolikost može se primijetiti i u Europi, gdje su svi ti procesi i započeli.

Imajući u vidu položaj Makedonije (a i Jugoslavije u cjelini), teorije modernizacije potrebno je smjestiti u širi geopolitički kontekst. Nakon Drugog svjetskog rata, u Istočnom bloku vladali su potpuno drugačiji društveno-politički procesi. Sukladno tome, modernizacijski procesi u Istočnom bloku odvijali su se u potpuno drugačijim ideološkim uvjetima. Hladni rat i podjela svijeta na dva ideološka bloka koja su u stalnom natjecanju dovest će do ideološke obojenosti procesa. U Istočnoj Europi modernizacija se smatra najučinkovitijim načinom ubrzanja dugoročnih procesa promjena koji transformiraju društvo „temeljeno na poljoprivredi i s njom povezanim političkim i socijalnim strukturama u industrijsko društvo temeljeno na tehnološkom napretku, sekulariziranoj kulturi, birokratskoj administraciji i opsežnim (koliko god bili plitki) oblicima političkog sudjelovanja“.[30]

Različiti autori imaju različite stavove o modernizaciji u državama Istočnoga bloka. Matei Călinescu u svom tekstu „Modernity, Modernism, Modernization: Variations on Modern Themes“ kod tih zemalja u procesu modernizacije vidi lažnu modernost, pseudomodernost, te proces ocjenjuje kao neuspjeli „komunistički eksperiment u socijalnom inženjeringu“.[31] S druge strane, S. N. Eisenstadt na istočnoeuropska društva gleda kao na nedovoljno moderna.[32] Za ovu, „distordiranu modernost“ Eisenstadt kaže da “dok su ti režimi blokirali i na mnogo načina iskrivljavali modernost i razvoj, u nekim njihovim osnovnim, simboličkim i

[29] Ulrich Beck i sur., *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (Stanford University Press, 1994).

[30] Maria N. Todorova, *Scaling the Balkans: Essays on Eastern European Entanglements* (BRILL, 2019), 52, https://doi.org/10.1163/9789004382305.

[31] Călinescu, „Modernity, Modernism, Modernization: Variations on Modern Themes“, 13.

[32] S. N. Eisenstadt, „The Breakdown of Communist Regimes and the Vicissitudes of Modernity“, *Daedalus* 121, izd. 2, (1992): 21–41.

institucionalnim aspektima, to su bila vrlo moderna društva“.[33] Eisenstadt zaključuje da postoje različite modernosti i da ne postoji jedan modernizacijski predložak. Neke od promjena tumači kao lažno moderne (ustav, izbori...), no kulturnu je programsku odrednicu vidio kao kulturnu platformu modernosti.

Ovi stavovi su, međutim, prilično općeniti i u njima se sva istočnoeuropska društva promatraju samo kao dio komunističkog bloka. Za razliku od većine zemalja Istočnog bloka, Jugoslavija će razviti vlastiti hibridni model modernizacije, u kojem arhitektura ima središnju ulogu, temu koja će se detaljnije razmotriti u 4. poglavlju.

2.5. Kulturni odgovor – estetska modernost

Dok modernizacija opisuje duboke društveno-ekonomske i političke transformacije, ti su procesi potaknuli jednako dubok niz kulturnih i umjetničkih reakcija, koje rumunjski teoretičar Matei Călinescu naziva „estetskom modernošću”.[34] On modernost vidi kao višestruki koncept koji sadrži i povijesnu i estetsku dimenziju. Prema Călinescu, postoje dvije različite i međusobno suprotstavljene modernosti:

1. Modernost kao etapa u povijesti zapadne civilizacije, koja naglašava znanstveni i tehnološki napredak, industrijalizaciju te ekonomske i društvene promjene.
2. Modernost kao estetski koncept, koji ističe umjetničke i kulturne pokrete koji su se pojavili kao odgovor na promjenjive uvjete modernog doba, s naglaskom na eksperimentu, inovaciji i odstupanju od tradicionalnih normi.

Prema Călinescu, te dvije linije sadrže duboku kontradikciju. Prvu naziva „buržoaskom modernošću“ i povezuje je s vrijednostima i težnjama buržoazije (srednje klase). Ona podrazumijeva doktrine i ideje o napretku, te snažno vjerovanje u korisne mogućnosti znanosti i tehnologije. Ova kvalifikacija modernosti poštuje stabilnost, udobnost i društveni poredak. S gledišta umjetnosti i kulture, buržoaska modernost je usklađena s vrijednostima i načinom života srednje klase, favorizirajući realističnu i reprezentativnu umjetnost. S druge strane, „estetska modernost“ će donijeti avangardu. Ona će dakle od početka imati radikalni antiburžoaski izraz i na razne će načine pokazivati svoje nezadovoljstvo vrijednosnim sustavom buržoaske klase. Avangardni umjetnici odbacuju ideju da je umjetnost isključivo za estetski užitak i umjesto toga je koriste kao alat za društvenu kritiku i transformaciju,

[33] Eisenstadt, „The Breakdown of Communist Regimes and the Vicissitudes of Modernity“, 31.

[34] Matei Călinescu, *Five Faces of Modernity: Modernism, Avant-garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism* (Duke University Press, 1987), 41.

propitujući status quo i istražujući nove ideje i mogućnosti. Povijesno gledano, francuski pjesnik Charles Baudelaire jedan je od prvih umjetnika koji je „estetsku modernost“ suprotstavio ne samo tradiciji, već i praktičnoj modernosti buržoaske civilizacije.

Estetska modernost obuhvatit će umjetnost, arhitekturu, znanost, književnost, filozofiju, društvenu organizaciju, svakodnevni život... Nove ideje u raznim područjima života potaknut će potragu za novim načinima izražavanja, koji će bolje odražavati stvarnost i moderno društvo. Pojava estetske modernosti postavila je temelje za rađanje raznih umjetničkih pokreta koji su pokušali redefinirati umjetnički izraz. Jedan takav pokret unutar estetske modernosti je modernizam, koji bi odbacio tradicionalne oblike i konvencije te prihvatio inovativni pristup umjetnosti, književnosti, arhitekturi i glazbi. Modernizam je manifestacija širih kulturnih i estetskih promjena koje su karakterizirale moderno doba, pokazujući želju za eksperimentiranjem, apstrakcijom i odstupanjem od ustaljenih normi kako bi se izazvale i inspirirale (društvene) promjene.

2.6. Arhitektonski odgovor – arhitektonski modernizam

„*Modernizam je reprezentacija modernosti. Svaki pokušaj da se oblikuje, prikaže, izrazi ili nam se na drugi način omogući da doživimo naš moderni svijet – ili, točnije, ono što naš svijet čini modernim – nazvao bih 'modernizmom'*“ – Aaron Betsky[35]

Pod pojmom modernizma uobičajeno se podrazumijeva globalni pokret u kulturi i društvu. On se pojavljuje kao autentični odgovor na modernizaciju i modernost krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Industrijalizacija i razvoj modernih industrijskih društava, brzi razvoj gradova, kao i velika razaranja uzrokovana Prvim svjetskim ratom neki su od najvažnijih čimbenika koji su oblikovali modernizam.

U arhitekturi, modernizam se pojavio kao reakcija na bogato dekoriranu arhitekturu koja je prevladavala u Europi krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Modernisti osporavaju upotrebu ornamenta, prepoznajući njegovu nefunkcionalnost i, kako bi ga oni okarakterizirali, njegovu parazitsku prirodu.[36] Za moderniste, dekoracija i izražavanje su moralno neprihvatljivi,

[35] Betsky, *Making It Modern*, 12.

[36] U svom eseju „Ornament i zločin” (1908.), Adolf Loos tvrdi da je uklanjanje ornamenta s uporabnih predmeta rezultat kulturne evolucije koja vodi ukidanju rasipnosti i suvišnosti u ljudskom radu. Taj proces, prema njemu, nije štetan, već koristan za kulturu, jer smanjuje vrijeme utrošeno na ručni rad i oslobađa energiju za duhovni život.

intelektualno neobranjivi i estetski korumpirani. Kao odgovor, modernisti prihvaćaju „asketsku, utopijsku i racionalnu estetiku“.[37]

U usporedbi s prethodno razmatranim pojmovima „modernizacija“ i „modernost“, koncept „modernizma“ naizgled je najmanje problematičan. Međutim, ovisno o području, različiti autori ga definiraju na različite načine i objašnjavaju kroz različite pozicije.

Modernizam se često definira kao kulturološki odgovor na izazove koje sa sobom nose modernost i moderno doba. Pri tome se „modernost“ odnosi na povijesnu i društvenu/sociološku konfiguraciju, dok je „modernizam“ kulturni koncept, kulturno iskustvo modernosti ili kulturni sediment, kako ga je nazvao Schulte-Sasse. [38]

Za Hilde Heynen, modernizam je skup kulturnih, teorijskih i umjetničkih odgovora na iskustvo modernosti – odgovora koji su usklađeni s usmjerenošću prema napretku, promjeni i budućnosti. Prema njoj, modernizam obuhvaća ideje i pokrete koji nastoje protumačiti, izraziti, pa čak i oblikovati promjene koje donosi modernizacija, s ciljem da ljudi i društva svjesno sudjeluju u, i preuzmu kontrolu nad, procesima preobrazbe modernoga svijeta.[39]

Za Henrija Lefebvrea, Jürgena Habermasa i Marshalla Bermana, modernizam je kulturni izraz modernosti. Modernost je, pak, iskustvo modernog života i proizvod modernizacije. Proširujući njihovo gledište, Neil Leach definirat će ga kao „estetsku praksu modernosti“.[40] Miško Šuvaković, koji je jedan od najuglednijih teoretičara umjetnosti i medija u regiji, definira modernizam kao „makroparadigmu kulture utemeljene na projektu modernosti i društvenog, proizvodnog, ekonomskog i kulturnog napretka“.[41]

U umjetnosti, modernizam obuhvaća djela umjetnika koji su se suprotstavili akademskim i historicističkim tradicijama 19. stoljeća, smatrajući da su prethodne estetske konvencije zastarjele. Modernizam se najčešće promatra kroz njegovu estetsku dimenziju, kao internacionalni kulturni pokret i stil u slikarstvu, kiparstvu, arhitekturi i književnosti, te u širem smislu kroz umjetnost, kulturu i društvene odnose. U početku je modernizam bio avangardni pokret ograničen na intelektualnu manjinu, no kasnije postaje široko prihvaćen i snažno utječe na kulturu tijekom 20. stoljeća.

---

37 Călinescu, *Five Faces of Modernity*, 281–82.

38 Jochen Schulte-Sasse, „Introduction: Modernity and Modernism, Postmodernity and Postmodernism: Framing the Issue“, *Cultural Critique*, izd. 5 (1986.): 5.

39 Hilde Heynen, *Architecture and Modernity: A Critique* (MIT Press, 1999), 10.

40 Neil Leach, *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory* (Routledge/Taylor & Francis, 2005), 3.

41 Miško Šuvaković, *Postmoderna* (Narodna knjiga, 1995), 78.

U skladu s problematikom ovog rada, osim pregleda širih značenja pojma, potrebno je razmotriti i njegovu definiciju unutar okvira arhitektonskog diskursa. Za Alana Colquhouna, fraza „moderna arhitektura“ je višeznačna.[42] S jedne strane može se shvatiti kao da se odnosi na sve građevine iz modernog razdoblja, bez obzira na njihovu ideološku osnovu, a s druge strane može se shvatiti kao arhitektura svjesna vlastite modernosti i težnje za promjenom. U tom smislu, značajan doprinos odgovoru na pitanje što je modernizam u arhitekturi daje Sarah Williams Goldhagen u tekstu pod naslovom „Something to Talk about: Modernism, Discourse, Style”.[43] Prema njezinom mišljenju, promatranje modernizma isključivo kao stila nije dovoljno da obuhvati složenost pokreta. Goldhagen ističe da se ideja modernizma u arhitekturi ne može adekvatno definirati isključivo stilskim karakteristikama i skupom formalnih atributa. Ona sugerira da je modernizam diskurzivno polje – prostor kontinuiranog razgovora i rasprave u kojem arhitekti, kritičari, teoretičari i institucije sudjeluju u raspravama o kulturnim, političkim, društvenim i ekonomskim dimenzijama arhitekture u suvremenom kontekstu.[44]

S ovako formuliranim stavom, smatra Goldhagen, ispravlja se lažni dojam da je Moderni pokret utemeljen na grupi arhitekata ujedinjenih oko koherentnog seta estetskih i političkih doktrina. Osim toga, pozicija modernizma kao diskursa postaje inkluzivna prema objektima koji se ne čine „modernističkima“ te obuhvaća autore koji svojim projektima zauzimaju različite stavove u modernom životu.[45]

Prema Goldhagen, promatranje modernizma samo kao stila otežava razumijevanje socio-etičkih namjera arhitekture, i njezinu društvenu ulogu, političku vrijednost i transformativni potencijal.[46] Svojim redefiniranjem modernizma kao diskursa, a ne kao stila, Goldhagen omogućuje da se prevladaju ograničenja formalnih arhitektonskih značajki i da se obuhvate kulturne, političke, društvene i etičke dimenzije arhitekture, ističući važnost modernizma u suočavanju s izazovima i prilikama modernosti.

Kako se definicija modernizma razvijala, tako se mijenjala i terminologija koja se koristi za njegov opis. U arhitektonskom kontekstu, „modernizam“ se sada uobičajeno koristi za

---

42 Alan Colquhoun, *Modern Architecture*, Oxford History of Art (Oxford University Press, 2002), 9.

43 Sarah Williams Goldhagen, „Something to Talk about: Modernism, Discourse, Style“, *Journal of the Society of Architectural Historians* 64, izd. 2 (2005): 144–67, https://doi.org/10.2307/25068142.

44 „Modernizam sam po sebi predstavlja diskurs, a ne samo njegov rezultat.“ Ibid.

45 Autori/arhitekti koji su unutar stilske paradigme marginalizirani, ignorirani i tretirani kao iznimke.

46 Goldhagen, „Something to Talk About“, 157.

modernu arhitekturu, odnosno arhitekturu koja pripada Modernom pokretu.[47] Važno je napomenuti da su se tijekom 20. stoljeća u različitim kontekstima koristili različiti nazivi za označavanje arhitekture koja pripada Modernom pokretu, te je došlo do promjene u njihovom značenju.

O promjenama u vokabularu i prijelazu u upotrebi pojmova „moderna arhitektura“ i/ili „Moderni pokret“ na pojam „modernizam“ raspravlja Mary McLeod u tekstu „Modernism“.[48] Prema njezinom mišljenju, prijelaz je nastao zbog transformacije u percepciji moderne arhitekture tijekom 20. stoljeća: od aktivnog pokreta posvećenog određenim vrijednostima i težnjama, prema kodificiranom stilu i kulturnom razdoblju koje pripada prošlosti.

S pojavom pokreta Art Nouveau krajem 19. stoljeća, pojam „moderno“ počeo se koristiti za označavanje nove, specifične, stilske tendencije koja je prekinula s povijesnim stilovima.[49] Međutim, prekretnica u korištenju termina „moderno“ u arhitektonskom kontekstu dogodila se s knjigom Otta Wagnera *Moderna arhitektura* objavljenoj 1896. godine. Prema McLeod, upravo je ta Wagnerova knjiga i česta upotreba pojmova „moderno“ i „moderna arhitektura“ u njoj, dovela do povezivanja fraze „moderna arhitektura“ s funkcionalizmom, racionalizmom i odbacivanjem dekorativnih elemenata.[50]

Do 1920-ih, arhitekti u srednjoj Europi favorizirali su termin „novo“ u odnosu na „moderno”. Slično tome, arhitekti u Francuskoj, poput Le Corbusiera i André Lurçata, svjesno su izbjegavali korištenje termina „moderno“, birajući fraze poput „nova arhitektura“ ili samo „arhitektura“. Time su nastojali distancirati arhitekturu od asocijacija na modu[51] i prolaznost te su nastojali stvoriti arhitekturu koja je nova, ali ujedno i univerzalna i bezvremenska. Prema McLeod, ova promjena u vokabularu odražava želju da se sugerira proces u nastajanju, a ne fiksno određena stilska kategorija.[52]

U Sjedinjenim Američkim Državama, termin „moderna arhitektura“ počeo se češće koristiti pod utjecajem knjige Henryja-Russella Hitchcocka *Modern Architecture: Romanticism and*

---

47 Njemački i nizozemski arhitekti/praktičari koristili su naziv *Neues Bauen* odnosno *Nieuwe Bouwen*.

48 Mary McLeod, „Modernism“, *Histories of Postwar Architecture*, 16. studeni 2017., Issue 0 (2017), https://doi.org/10.6092/ISSN.2611-0075/7252.

49 Art Nouveau smatra se krajem historicizama 19. stoljeća i početkom Modernog pokreta. Kao prijelazni stil, neki autori ga interpretiraju kao kulminaciju dekorativnih pravaca, dok ga drugi, zbog upotrebe novih materijala, tehnologija, formi i težnje prema funkcionalističkom dizajnu, smatraju prethodnikom modernizma.

50 McLeod, „Modernism“, 3.

51 Francuski, *mode* – moda, eng. *fashion*.

52 McLeod, „Modernism“, 4.

Reintegration iz 1929. i izložbe pod nazivom „Modern Architecture: International Exhibition“[53] održane u Muzeju moderne umjetnosti u New Yorku 1932. U Engleskoj, taj će izraz uvesti Nikolaus Pevsner svojom knjigom *Pioneers of the Modern Movement: From William Morris to Walter Gropius* (1936.).

1970-ih doći će do pomaka prema češćoj upotrebi termina „modernizam“ umjesto „moderna arhitektura“. Prema McLeod,[54] taj se pomak dogodio prvenstveno zbog spoznaje da „Moderni pokret“ više nije kontinuirani projekt sa zajedničkim ciljevima i jedinstvenom estetikom. Povećan utjecaj drugih disciplina (prvenstveno likovne kritike i kulturne teorije) na arhitektonsku teoriju i kritiku, te različita tumačenja modernizma u tim područjima, također će utjecati na arhitektonski diskurs. Pojam „modernizam“ obuhvatit će raznolikost i omogućiti širu i fleksibilniju interpretaciju, umjesto da bude ograničen na pokret s definiranim oblikovnim karakteristikama, kao što je to učinio pojam „moderna arhitektura“.

Korištenjem termina „modernizam“ bit će moguće referirati se ne samo na specifične arhitektonske stilove i pokrete povezane s Modernim pokretom, već i na šire kulturne i umjetničke pokrete povezane s modernošću. Pojam „modernizam“ omogućit će inkluzivniji pristup, koji obuhvaća različite oblike umjetnosti, dizajna, književnosti i filozofije koji su se pojavili u istom razdoblju kao i moderna arhitektura. Osim toga, „moderna arhitektura“ bit će povezana s povijesnim razdobljem, uglavnom razdobljem između dva svjetska rata, dok će pojam „modernizam“ pokrivati dulje vremensko razdoblje. U njega su uključeni i rani modernistički utjecaji prije Prvog svjetskog rata, kao i poslijeratni razvoj, što će dovesti do upotrebe termina poput „ranog modernizma“ i „kasnog modernizma“.[55]

2.7. Moderna arhitektura i modernizacija

Odnos između arhitekture i modernizacije složen je i isprepleten. Dok modernizacija oblikuje društvene, ekonomske i tehnološke uvjete unutar kojih arhitektura nastaje, sama arhitektura, kroz prostorne prakse, tipološke inovacije i estetske vrijednosti, pridonosi oblikovanju modernog društvenog identiteta. Društvene transformacije stvaraju nove funkcije i potrebe

[53] Modern Architecture: International Exhibition bila je prva arhitektonska izložba postavljena u MoMA-i. Otvorena je 10. veljače 1932. godine. Kuratori izložbe bili su povjesničar Henry-Russell Hitchcock i arhitekt Philip Johnson. Više informacija na: https://www.moma.org/calendar/exhibitions/2044

[54] McLeod, „Modernism“, 7–8.

[55] Sve češća upotreba pojma „modernizam“ izravno je povezana s osjećajem da Moderni pokret više nije bio živi, kontinuirani razvoj, već nešto što pripada prošlosti. Modernizam je u to vrijeme već označavao povijesni pokret i stil.

koje zahtijevaju arhitektonske tipove bez povijesnih presedana, dok promjene u načinu života i proizvodnje potiču nove metode gradnje i primjenu nove građevinske tehnologije.

Arhitekti će prepoznati potrebu za stvaranjem izgrađenih prostora koji će zadovoljiti nove potrebe i prilagoditi se društvu koje se brzo mijenja. Usredotočit će se na učinkovitost, funkcionalnost i masovnu proizvodnju kako bi zadovoljili zahtjeve modernog života. Inovacije će pritom osloboditi arhitekturu tradicionalnih građevinskih ograničenja. Nove građevinske tehnologije i materijali omogućit će potpuno nove arhitektonske oblike: umjesto nosivih zidova – skeletni sustav; skoro neograničena veličina zgrada; fleksibilni unutarnji prostor s mogućnošću staklenih stijena i nenosivih pregrada; dnevno svjetlo i svjež i čisti zrak ključni su u novom modernom načinu života. Arhitektura izgrađena prema ovim tehničkim i funkcionalnim razmatranjima trebala bi zadovoljiti zahtjeve društva u usponu.

Međutim, moderna arhitektura nije samo proizvod modernizacije, već i njezin odgovor na novostvorene društvene uvjete. Pojava moderne arhitekture tijekom prijelaza između 19. i 20. stoljeća može se shvatiti kao izravan odgovor na izazove i transformacije modernizacije, uključujući industrijalizaciju i urbanizaciju.

Moderna arhitektura zauzima kritički stav prema negativnim posljedicama industrijalizacije i urbanizacije. Procesi modernizacije dovest će do ekspanzije industrije, što će uzrokovati masovne migracije iz sela u gradove u potrazi za boljim životom. Pritisak na gradove i brza urbanizacija donijet će brojne probleme: prenaseljenost i supstandardno stanovanje, loše higijenske uvjete, neodgovarajuću komunalnu infrastrukturu.[56] Arhitekti, svjesni problema koji proizlaze iz tih procesa, kao odgovor će pokušati projektirati zgrade i urbano okruženje koji će ublažiti probleme i ponuditi rješenja.[57]

Na taj način arhitektura, kao odgovor na društvene i prostorne uvjete, nastoji preoblikovati izgrađeni okoliš i modernizirati ga, postajući time sastavni dio modernosti.

Prema Betskom, priča o modernizmu ima korijene u industrijskoj revoluciji. Tada se srednja klasa uzdigla i počela prisvajati otvoreni, javni prostor.[58] Ova klasa, čiji opstanak više ne ovisi o poljoprivredi, naseljava urbana područja i svojim gospodarskim aktivnostima bitno utječe na oblikovanje modernog društva. Ona će transformirati javne prostore, ulice i crkvene

---

[56] Kenneth Frampton, *Modern Architecture: A Critical History*, 3rd ed., rev.enlarged, World of art (Thames and Hudson, 1992), 21.

[57] „Modernizam je način svjesnog stvaranja modernoga svijeta; način njegova osmišljavanja kroz formu, prostor i sliku; te način njegova pretvaranja u prostor u kojem osjećamo da pripadamo." Betsky, *Making It Modern*, 15.

[58] Betsky, *Making It Modern*, 19.

trgove, u prostore koji zadovoljavaju njezine potrebe i pokazuju njezin socijalni status.[59] Paralelno s ovom transformacijom, počet će se graditi stambene zgrade koje nude dobre uvjete života, oponašajući luksuzne, aristokratske palače, koje u modularnim prostorima smještaju više obitelji. Sve će to omogućiti stvaranje prostora posebno prilagođenih načinu života i željama srednje klase, olakšavajući i potrošnju i proizvodne aktivnosti. Prema Betskom, upravo će uspon srednje klase i stvaranje novih tipologija prostora imati ključnu ulogu u nastanku modernizma.

2.8. Moderna arhitektura i iskustvo modernosti

2.8.1. Iskustvo modernosti

Prekid s prošlošću dovodi do značajnih promjena u životnim uvjetima. Iskustvo modernosti oblikuju industrijalizacija, urbanizacija i tehnološki napredak, ostavljajući neizbrisive tragove u svakodnevnom životu. Novo doba donosi velike promjene u svakodnevnom životu ljudi.

Industrijalizacija donosi radikalnu transformaciju u obrascima proizvodnje i potrošnje. Tvornice postaju nova središta gospodarske aktivnosti, što potiče prelazak s agrarnog načina života na urbani život. Brzi tempo urbanizacije redefinira gradove. Kako ljudi hrle u urbane centre u potrazi za zaposlenjem, gustoća naseljenosti i prostorna ekspanzija gradova se povećavaju. Ovo grupiranje ljudi iz različitih sredina dovodi u pitanje ustaljene društvene hijerarhije i tradicionalne strukture zajednice, oblikujući nove norme i vrijednosti. Tehnološki napredak, predstavljen dostupnošću električne energije, rastom upotrebe automobila i pojavom masovne komunikacije putem telegrafa, a kasnije i radija, skraćuje udaljenosti, ubrzava komunikaciju i redefinira granice osobnog i javnog prostora.

2.8.2. Moderna arhitektura kao odgovor

Iskustvo modernosti izaziva odgovor u obliku odgovarajućih kulturnih tendencija i umjetničkih pokreta. Moderna arhitektura napušta prethodne stilove i konvencije, odbacujući ornamentiku koja je prevladavala u europskoj arhitekturi krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Modernisti, koji dekoraciju smatraju kičem za srednju i višu klasu, odgovaraju racionalnom estetikom.

[59] Više u: Betsky, *Making It Modern*, 18–20.

Ovaj pristup nalazi podršku u spisima Johna Ruskina i Viollet-le-Duca, koji zagovaraju istinitost u arhitekturi u pogledu korištenih materijala i raspodjele programa, odbacivanje eklektičnih stilova i stvaranje novog stila za novo doba.[60]

Ove principe dodatno razvija austrijski arhitekt Otto Wagner u gore spomenutoj knjizi *Moderne Architektur*,[61] u kojoj se zalaže za odbacivanje eklektičnih stilova i naglašava potrebu za arhitekturom koja prati moderne životne uvjete, koristi nove materijale i zadovoljava zahtjeve sadašnjosti kako bi ispunila potrebe suvremenih pojedinaca. Wagner zagovara arhitekturu koja odražava poboljšanu, demokratsku, samouvjerenu i idealnu prirodu, istovremeno priznajući važna tehnička i znanstvena dostignuća čovječanstva.[62]

2.8.3. Arhitektonske manifestacije fenomena modernosti

Francuski arhitekt i povjesničar arhitekture Jean-Louis Cohen smatra da je u području arhitekture fenomen modernosti složeniji nego u umjetnosti i književnosti. Prema Cohenu, arhitektonska modernost se ne manifestira samo transformacijom u estetskom smislu, odnosno prekidom s historicizmom 19. stoljeća.[63] Ona se manifestira i u društvenom smislu, nudeći odgovor na „programe“ definirane procesima modernizacije. Novi programi preoblikuju arhitektonske prioritete, prelazeći s interesa elite na potrebe radničke klase i šireg građanstva.

Prema Cohenu, estetska i društvena transformacija može se manifestirati sinkronizirano, kao u *Maison du Peuple* (Beaudouin, Lods, Bodiansky i Prouvé), gdje modernu estetiku prati društvena korisnost. Suprotno tome, mogu biti i asinkroni, poput zgrada Augustea Perreta, u kojima je društvena modernost smještena u nostalgične, tradicionalne oblike. Također, neusklađenost postoji i kod avangardnih pokreta, kao što je ruski konstruktivizam, koji pokušava prisilno modernizirati svakodnevni život uokvirujući ga u radikalno nove oblike.

Ovo razlikovanje predstavlja okvir za razumijevanje odnosa između modernizacije i modernizma u arhitekturi.

---

60 John Ruskin, *The Seven Lamps of Architecture* (Place of publication not identified: Pantianos Classics, 2016); Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc and Henry Van Brunt, *Discourses on Architecture*, 1 online resource (2 volumes) frontispiece, illustrations, plates plans vols. (Boston: Ticknor and Co., 1875),

61 Otto Wagner, *Modern Architecture: A Guidebook for His Students to This Field of Art, Trans. and Intro. Harry Francis Mallgrave*, Texts & Documents (Getty Center for the History of Art and the Humanities, 1988), 78.

62 Wagnerov pojam „samouvjerene i idealne prirode“ odnosi se na arhitekturu koja jasno i pouzdano izražava identitet i vrijednosti modernog društva, te nastoji ostvariti idealnu ravnotežu između funkcionalnosti, estetike i društvene svrhe.

63 Jean-Louis Cohen, *Architecture, Modernity, Modernization: Inaugural Lecture Delivered on Thursday 21 May 2014*, prev. Liz Libbrecht (Collège de France, 2020), 6.

2.9. Sinteza i uvod u modele konstruiranja modernosti

Iz dosad rečenog možemo zaključiti da moderna arhitektura nije samo odgovor, niti samo reakcija na novostvorene društvene uvjete modernosti, već i jedan od njezinih aktivnih kreatora. Kao odgovor na te uvjete, ona nastoji (pre)oblikovati izgrađeni okoliš i prilagoditi ga zahtjevima suvremenog života, čime postaje sastavni dio samog procesa modernizacije. Istodobno, upravo kroz transformaciju izgrađenog okoliša arhitektura ne samo da reagira na modernost, već je i prostorno uokviruje i kreira nove uvjete života koji potom djeluju kao pokretači daljnjih društvenih promjena.

Kroz godine, moderna arhitektura pokušava uhvatiti i izraziti iskustvo modernosti kroz nove principe i inovacije te kroz vjeru u tehnologiju za koju smatra da može poboljšati život i transformirati društvo. Do sredine 20. stoljeća moderna arhitektura postaje dominantni globalni pokret u arhitekturi.

U kontekstu državno vođene modernizacije u NR Makedoniji, sinkronija između društvenih programa i arhitektonskih formi postupno se uspostavlja tijekom samog razdoblja 1945.-1963. U najranijoj fazi obnove, kada je prioritet bila brza uspostava osnovne funkcionalnosti zemlje, mnogi su modernizacijski programi smješteni unutar arhitektonskih realizacija koje još nisu u cijelosti pripadale estetskoj modernosti. Modernizacijska uloga arhitekture u tom se trenutku nije nužno manifestirala u njezinu formalnom jeziku, nego u sposobnosti da organizira osnovne prostorne uvjete novog poretka.

Budući da arhitektura ne djeluje samo kao odraz modernizacijskih procesa, nego sudjeluje u stvaranju prostornih uvjeta u kojima se ti procesi odvijaju, preoblikuje se i njezina vlastita uloga. S konsolidacijom republičkih institucija, zaokretom koji nakon 1948. otvara prostor za veću kreativnu slobodu te reorganizacijom i osamostaljivanjem arhitektonske struke, mijenja se i način na koji arhitektura povezuje društveni program s vlastitim formalnim jezikom.

Temeljno razumijevanje diskutiranih teorijskih koncepata – moderno, modernost, modernizacija i modernizam – od suštinske je važnosti za ovu disertaciju. Kao što je rasprava pokazala, odnos između arhitekture kao društvenog alata modernizacije i arhitekture kao estetskog izraza modernizma izrazito je složen.

Taj je pristup razrađen u nastavku kroz (autorski) razvijen koncept modela konstruiranja modernosti, analitičke kategorije koja opisuje specifični način na koji se državno vođeno modernizacijsko djelovanje prevodi u konkretnu prostornu i arhitektonsku formu. Tri modela konstruiranja modernosti identificirana u ovome radu – novi prostor proizvodnje, novi prostor

svakodnevice i novi prostor društvene reprezentacije – analitičke su kategorije za čitanje prostornih manifestacija tih transformacija.[64] Pri tome, modernost se razumije kao prostorni i društveni rezultat modernizacije, ono što arhitektura stvara, organizira i čini vidljivim. Svaki od tih modela strukturiran je kroz četiri međusobno povezane dimenzije:

- Prostorno-programsku >> arhitektura uvodi nove prostorne organizacije, programske tipove i tipološka rješenja te stvara fizičke i funkcionalne uvjete za novi način života;
- Društvena >> arhitektura organizira i reproducira društvene odnose novoga društva;
- Simboličku >> izgrađeno okruženje čini modernost vidljivom, legitimnom i čitljivom;
- Estetsku >> arhitektonski jezik modernizma postaje vidljivi izraz modernizacijskog projekta, istodobno odražavajući i oblikujući kulturni identitet novoga društva.

[64] Vidi 4.6. za definiranje tih modela u lokalnom kontekstu, dok je detaljna razrada modela provedena u poglavlju 7.

3. ARHITEKTURA I IDEOLOGIJA U JUGOSLAVIJI

„*Arhitektonski objekt uvijek obuhvaća širi kontekst, procese i okolnosti svoga nastanka, te ih formalizira u arhitektonskom iskazu. Retorički kapacitet arhitekture stoga je neizbježna posljedica njezine pozicije kao proaktivnog stvaraoca materijalnog i društvenog konteksta, ali i onoga tko pozorno reagira na njegovu dinamiku. Prema tome, arhitektonski je objekt uvijek, barem implicitno, uključen u reprezentaciju.*“[65]
Igor Ekštajn, Karin Šerman – „Ideological Parallax“

Vođen teorijskim okvirom koji arhitekturu shvaća kao retoričku praksu, ovaj rad istražuje kako se izgrađeni okoliš u poslijeratnoj Jugoslaviji transformirao u alat političkog diskursa. Arhitektura se, dakle, ne promatra samo kao estetska manifestacija ideologije, već kao aktivni sudionik u stvaranju, artikuliranju i vizualnoj manifestaciji jedinstvenog jugoslavenskog modela socijalizma.

Kao i u drugim zemljama Srednje i Istočne Europe (a prethodno i u drugim regijama), tako je i u Jugoslaviji arhitektura odigrala važnu ulogu u političkom diskursu i izgradnji nacije.[66] Ova je uloga vidljiva kroz arhitektonsku transformaciju federacije nakon Drugog svjetskog rata, kada arhitektura postaje konkretna manifestacija političke volje i kulturnih aspiracija federacije. Kroz poslijeratnu arhitektonsku transformaciju u Jugoslaviji otkrivamo kako izgrađeni okoliš služi kao nositelj ideoloških značenja. U prvim poslijeratnim godinama, osim korištenja arhitekture kao alata za manifestiranje ideoloških vjerovanja[67], arhitektura se koristi i za konstruiranje narativa o oporavku, modernizaciji i naporima za izgradnju nacionalnog

[65] Karin Šerman i Igor Ekštajn, „Ideological Parallax: The Yugoslav Pavillion at the 13th Milan Triennial Exhibition“, u *Architecture and Ideology*, od Vladimir Mako i sur. (Cambridge Scholars Publishing, 2014), 257.

[66] Za proširenu diskusiju o ovoj temi, vidi: Augustin Ioan, *Power, Play, and National Identity: Politics of Modernization in Central and East-European Architecture: The Romanian File*, with Fundația Culturală Română, Romanian Civilization (The Romanian Cultural Foundation Pub. House, 1999); Sibel Bozdoğan, *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, Studies in Modernity and National Identity (Univ. of Washington Press, 2001); Kimberly Elman Zarecor, *Manufacturing a Socialist Modernity: Housing in Czechoslovakia, 1945-1960*, Pitt series in Russian and East European studies (University of Pittsburgh Press, 2011); Valerie Fraser, *Building the New World: Studies in the Modern Architecture of Latin America, 1930-1960* (Verso, 2000); Anders Åman, *Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era: An Aspect of Cold War History* (MIT press, 1992); Robert Levine, „Modern Architecture & Ideology: Modernism as a Political Tool in Sweden and the Soviet Union“, *Momentum* 5, izd. 1 (2018): 33–52.

[67] Kao što je Kimberly Elman Zarecor istaknula u kontekstu Čehoslovačke, arhitektura je bila jedinstvena grana kulturne produkcije, jer je jedina mogla društvu ponuditi izravnu „materijalnu vrijednost“, pretvarajući ideološke postulate u fizički prostor.

identiteta[68], pri čemu je izgrađeni okoliš odraz složene interakcije između narativa i ideologije.

Prijelaz s državnog socijalističkog realizma na postupno prihvaćanje modernističkih principa, koji su se nadovezali na modernističko nasljeđe međuratnog perioda, naglašava dvojaku funkciju arhitekture: kao odraza političke moći i instrumenta za ideološku reprezentaciju, ali i autonomnog inicijatora društvenih i kulturnih promjena.

3.1. Arhitektura kao alat za izražavanje nacionalnog identiteta nakon Drugog svjetskog rata

Drugi svjetski rat doveo je do velikih transformacija na međunarodnoj sceni. U Europi, složeni proces rekonstrukcije odvijao se u sjeni novodefiniranih političkih granica, koje su fundamentalno preoblikovale geopolitičku kartu. Kod država, osobito kod onih koje su bile oslobođene ili ponovno stvorene nakon sukoba, zadaća izgradnje nacije nadilazila je političke okvire. Imperativ fizičke rekonstrukcije gradova ukrstio se sa željom da se definira i izrazi nacionalni identitet. Alat koji su države prvenstveno upotrijebile za vizualno prikazivanje narativa nacije bila je upravo arhitektura. Pritom, izbor arhitektonskog stila nije bio samo pitanje estetike; bio je to stav u odnosu na vrijednosti i aspiracije.

3.1.1. Arhitektura kao refleksija kulturoloških i političkih aspekata države

Za Virág Molnár, arhitektura predstavlja osobito zanimljivo gledište za sagledavanje kulturoloških aspekata stvaranja države.[69] Država, tvrdi ona, nije samo fizički oblikovana i prikazana kroz izgrađeni okoliš, već je i složeno predstavljena u arhitektonskom diskursu. Arhitektonske teme isprepliću se s političkim narativima koji se odnose na društvenu modernizaciju, reprezentaciju suvereniteta, nacionalne i regionalne identitete te izazove što ih donosi globalizacija.

Ulogu arhitekture kao pokretača društvenih promjena različito percipiraju političari i arhitekti. Za političke vođe, izgrađeni okoliš predstavlja opipljivu manifestaciju ideoloških vizija,

---

[68] Na ovo možemo gledati u svjetlu ideje o naciji kao „zamišljenoj zajednici" (*imagined community*) Benedicta Andersona te kroz pozicije S. N. Eisenstadta i B. Giesena, u smislu da kolektivni identitet nije prirodno generiran, već društveno konstruiran (*Collective identity is not naturally generated but socially constructed*) – nacionalni identitet konstruiran je kroz kulturološke i društvene procese te se kontinuirano jača putem državnih institucija, obrazovanja, medija i kulture. Shmuel Noah Eisenstadt i Bernhard Giesen, „The Construction of Collective Identity", *European Journal of Sociology* 36, izd. 1 (1995): 72–102, https://doi.org/10.1017/S0003975600007116; Benedict R. O'G. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, revised (Verso, 1983).

[69] Virág Eszter Molnár, *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe* (2013), 9.

odražavajući težnje i vrijednosti društava koja prolaze kroz duboke transformacije. Nasuprot njima, za arhitekte, arhitektura je aktivni čimbenik društvenih reformi, sposoban utjecati i preoblikovati društvo.

Razdoblje između kraja Drugog svjetskog rata i kasnih 1950-ih godina karakterizira vrlo intenzivna relacija između arhitekture i ideologije[70], i takva je relacija odigrala važnu ulogu u oblikovanju društveno-političkog okruženja različitih nacija. Arhitektura je poslužila kao sredstvo za reprezentaciju društva i za prenošenje specifičnih ideoloških principa. Novouspostavljeni politički savezi bili su jasno izraženi i kroz izbor arhitektonskog stila: Sovjeti su, kao jedinu prihvatljivu estetiku u svojoj sferi utjecaja, nametnuli socijalistički realizam, dok je Zapad prisvojio visoki modernizam kao simbol liberalne demokracije, izravno se suprotstavljajući konzervativnoj sovjetskoj estetici.[71]

3.2. Arhitektonska transformacija i ideološka evolucija u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata

Završetkom Drugog svjetskog rata na cijelom području Jugoslavije započinje razdoblje rekonstrukcije i obnove uništenog građevinskog fonda. Istovremeno, približavanjem Jugoslavije i SSSR-a, pokušavaju se usvojiti novi ideološki predlošci, koji određuju smjer ne samo društveno-političkog poretka, već i umjetničkog djelovanja.[72]

Stvaranje nove jugoslavenske države zahtijeva izgradnju „nove kolektivne memorije“. Sastavni dio izgradnje te kolektivne memorije jest napor stvaranja jedinstva među različitim narodima Jugoslavije.[73] Osim zajedničkog slavenskog podrijetla, rješavanje „nacionalnog pitanja“ konstitutivnih naroda ključni je aspekt takvog napora. To se postiže federalnim uređenjem koje ujedinjuje konstitutivne narode na temelju načela bratstva i jedinstva. Osim toga, proces konstruiranja „nove kolektivne memorije“ uključuje društveno orkestrirane činove zaborava kroz namjerno isključivanje, potiskivanje i represiju kako bi se potvrdila legitimnost novog jugoslavenskog identiteta. Ovaj transformativni poduhvat obuhvaća

---

70 „Ideologija je u političkom i kulturološkom smislu relativno povezan i definiran skup zamisli, simboličkih i imaginarnih predodžbi, vrijednosti, uvjerenja i oblika mišljenja, ponašanja, izražavanja, prikazivanja i djelovanja koji je zajednički članovima socijalnih grupa, pripadnicima političkih stranaka, državnih institucija ili društvenih klasa.“ Miško Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti* (Orion Art, 2011), 326.

71 Vladimir Kulić i sur., ur., *Modernism In-Between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia* (Jovis, 2012), 32.

72 Milan Prosen, „O socrealizmu u arhitekturi i njegovoj pojavi u Srbiji“, *Nasleđe*, bez dat., 95.

73 „Umesto formalnog isticanja patnje, modernistička spomen-obeležja podstiču univerzalne gestove pomirenja, otpora, napretka“, Gal Kirn i Robert Burghardt, „Jugoslovenski partizanski spomenici: Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma“, *JugoLink Pregled postjugoslovenskih istraživanja* 2 (2012.): 7–20.

opipljive promjene poput promjene infrastrukture, naziva ulica i gradskih spomenika – posebno onih povezanih s povijesnim osobama.

Od osnivanja, ideološki okvir Jugoslavije prolazi kroz kontinuirane transformacije, a komunizam služi kao njezino temeljno načelo. Ideološka situacija pokazuje dinamičnu evoluciju, prelazeći s autoritarnih načela staljinizma na decentralizirani sustav socijalističkog samoupravljanja. U vanjskopolitičkom smislu, pozicija oscilira od vjernog sljedbenika SSSR-a, preko pragmatičnog približavanja Zapadu, pa sve do lidera Pokreta nesvrstanih.

Unutar takvog promjenjivog ideološkog okvira, dinamični odnos između arhitekture i ideologije u Jugoslaviji manifestira se na različite načine unutar arhitektonskog diskursa. Taj dinamični odnos može se promatrati na mnogim razinama, od rasprava o službenom arhitektonskom stilu koji bi bio prikladan za novo društvo, do napora usmjerenih na ispreplitanje tradicionalne baštine sa suvremenim arhitektonskim principima.

Bliske veze sa SSSR-om u razdoblju neposredno nakon Drugog svjetskog rata rezultiraju nametanjem socijalističkog realizma kao službene arhitektonske doktrine.[74] No, iako se arhitektura smatra alatom za eksplicitno predstavljanje socijalističkih vrijednosti, vrlo malo zgrada se realizira u socrealističkom stilu.

Titov pak razlaz sa Staljinom 1948. godine postaje prekretnica, što dovodi do proširenja kulturnih sloboda i pomaka prema modernizmu kao dominantnom arhitektonskom izrazu. Modernizam, s jedne strane, postaje sinonim za de facto stil početnog vala socijalističke modernizacije; s druge, služi kao prepoznatljiva karakteristika za distinkciju od članica Istočnog bloka.

U toj novoj političkoj situaciji, modernizam se pojavljuje kao estetski temelj naslijeđen iz razdoblja prije Drugog svjetskog rata. Međutim, zbog potrebne urbanizacije velikih razmjera, postaje očito da je potrebno više od same arhitektonske estetike. Izazov provedbe masovne urbanizacije velikih razmjera dovodi do potrebe za primjenom novih znanja i novih tehnika. Potraga za znanjem i spremnost na usvajanje suvremenih praksi pridonose sveukupnom napretku društva. Fokus nije samo na izgledu zgrada već i na sredstvima i metodama kojima se stvara izgrađeni okoliš.

Za Jugoslaviju, moderna arhitektura postaje simbol modernizacije zemlje, sekularizma te kulturnog i političkog usklađivanja sa Zapadom. Moderna arhitektura vizualno predstavlja

[74] U komunističkim zemljama na modernu se arhitekturu gleda kao na proizvod kapitalističkog društva.

progresivni identitet nacije i njezino distanciranje od habsburške i osmanske prošlosti te utječe na smanjenje razlika između različitih nacionalnih, kulturnih identiteta u zajedničkoj državi. Planirani i realizirani projekti, osim svoje uloge u rekonstrukciji i/ili modernizaciji, imaju i svoje dodatno značenje – oni su ujedno i vizualna ekspresija modernizacijskih procesa. Ova arhitektonska transformacija sastavni je dio šireg narativa o razvoju društveno-političkog identiteta i međunarodnih opredjeljenja Jugoslavije.

3.3. Ideološki modeli u poslijeratnoj jugoslavenskoj arhitekturi

U području arhitekture i umjetnosti, u razdoblju neposredno nakon Drugog svjetskog rata, razvijaju se, dakle, dva suprotstavljena ideološka gledišta – modernizam i socijalistički realizam. Potonji nakon Drugog svjetskog rata postaje dominantni umjetnički izraz u državama Istočnog bloka, praktički jedini stil socijalističkog društva, na koji treba gledati kao na pokušaj stvaranja simbola novoga društvenog poretka.

U prvim poslijeratnim godinama, Jugoslavija je lojalan saveznik SSSR-a i prihvaća određene aspekte sovjetskog utjecaja, posebno u političkom i ekonomskom prestrukturiranju. Iako u zemlji postoji snažna i dominantna predratna modernistička tendencija[75], od kraja rata pa sve do raskola sa SSSR-om 1948. godine, Jugoslavija podržava sovjetski estetski model[76] – socijalistički realizam.[77]

Apstraktni vizualni izraz moderne arhitekture i etiketa da se radi o „buržoaskoj arhitekturi“, čine je neprikladnom za reprezentaciju državne moći i ideologije. Zbog toga, kulturnoj sceni u Jugoslaviji nameće se sovjetska socrealistička doktrina, i to prije svega u književnosti i likovnoj umjetnosti. Nametnuta doktrina izvršila je utjecaj na kulturni izraz, no važno je zabilježiti da u području arhitekture postoji otpor prema korištenju povijesnih formi od strane mnogih vodećih jugoslavenskih arhitekata, unatoč njihovoj ljevičarskoj ili komunističkoj

---

75 U razdoblju između dva svjetska rata jugoslavenski arhitekti dio su pokreta moderne, koji je tada bio u nastajanju. U tom su razdoblju mnogi jugoslavenski arhitekti, prvenstveno iz Hrvatske, studirali ili radili u stranim uredima – u Beču, Pragu, Berlinu i Parizu, kod značajnih arhitekata: Adolfa Loosa, Petera Behrensa, Hansa Poelziga, Josefa Hoffmanna, Ernsta Maya i drugih. Dio arhitekata (Dobrović, Ravnikar, Petričić, Neidhardt) radit će i u studiju Le Corbusiera. Upravo će oni biti jedne od vodećih figura u poslijeratnom razdoblju.

76 U izravnoj suprotnosti s internacionalnim modernističkim stilom, koji se u Sovjetskom Savezu smatra jednim od simptoma zapadne degeneracije.

77 Miško Šuvaković definira socijalistički realizam kao umjetničku doktrinu i stilski pokret koji se pojavljuje 1930-ih unutar Sovjetskog Saveza i fokusira se na prikazivanje idealizirane vizije novog socijalističkog društva. Države socijalističkog bloka oponašanjem ikona sovjetske poslijeratne rekonstrukcije iskazivat će svoju lojalnost/vjernost Moskvi. Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti* (Horetzky / Vlees & Beton, 2005), 581.

orijentaciji. Kao rezultat toga, socrealistički izraz u jugoslavenskoj arhitekturi gotovo i da ne postoji, s iznimkom kod spomeničkih struktura.[78]

U razdoblju od 1945. do 1948. godine, Jugoslavija posvećuje značajnu pozornost definiranju socijalističke umjetnosti. Izazov definiranja socrealizma postoji ne samo u Jugoslaviji, već i u Sovjetskom Savezu, jer mu nedostaje teoretska i praktična jasnoća. Dok u književnosti i likovnoj umjetnosti još i postoje neke jasne pozicije, kao što su realistični prikaz i socijalističke teme, socrealizam u arhitekturi ostaje u principu nepoznanica.[79]

3.3.1. Socijalistički realizam u arhitekturi: Kontrast i antiteza modernizmu

Vjerojatno najpreciznije razgraničenje socrealizma u arhitekturi pojavljuje se kada se on tumači kao kontrast svojoj suprotnosti, kao antiteza različitim manifestacijama modernizma. Ovaj kontrast uključuje kritiku i odbacivanje avangardnih i modernih umjetničkih pokreta te umjesto toga zagovara povratak reprezentativnim formama koje prethode modernizmu. U suštini, socijalistički realizam u arhitekturi može se shvatiti kao manifestacija tradicionalizma, odnosno odstupanje od modernističkih tendencija, obilježeno obnovljenim interesom za tradicionalne oblikovne elemente.

Unutar Komunističke partije Jugoslavije, kao i među pojedinim istaknutim predstavnicima tadašnjega umjetničkog establišmenta, prevladavao je stav prema kojem umjetnost mora aktivno sudjelovati u izgradnji socijalističkog društva te biti oblikovana tako da bude razumljiva širokim narodnim masama.[80] Iako je socijalistički realizam uživao službenu potporu partije, jugoslavenska kulturna i umjetnička scena nikada ga nije u potpunosti prihvatila u njegovu dogmatskom, ideološki pročišćenom sovjetskom obliku. Za razliku od Sovjetskog Saveza, Jugoslavija nije imala prethodnu utemeljenu tradiciju socrealističke estetike iz 1930-ih godina od koje bi se trebala distancirati.[81] Takve okolnosti otvorile su

[78] „Invented traditions of state politics“, Eric Hobsbawm & Terence Ranger, *Invention of Tradition* (New York: Cambridge University Press, 1992). Citirano kod Bojana Videkanic, „Non-Aligned Modernism: Yugoslavian Art and Culture From 1945-1990“ (PhD Thesis, York University, 2013), 125.

[79] Anders Åman navodi da je Sovjetski Savez poslužio kao preduvjet za proglašenje socijalističkog realizma arhitektonskim idealom u istočnoj Europi potkraj 1940-ih. On socijalistički realizam ne definira kao izravno uvezeni arhitektonski stil, već kao službeni termin za arhitektonski pokret proizašao iz specifičnog spleta političkih okolnosti koje promiču specifičnu vrstu arhitekture i naglašavaju kontinuitet s prošlošću, stojeći u suprotnosti s konstruktivizmom i modernizmom. Åman, *Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era*.

[80] Videkanic, „Non-Aligned Modernism: Yugoslavian Art and Culture From 1945-1990“, 48.

[81] Ibid, 53.

prostor za izražavanje različitih, pa i međusobno suprotstavljenih shvaćanja socijalističke umjetnosti, kakva u staljinističkom Sovjetskom Savezu nisu mogla postojati.[82]

3.3.2. Primjer spomenika Crvenoj armiji u Batini

Unatoč marginalnom utjecaju socrealizma na arhitekturu u Jugoslaviji, mogu se ovdje navesti njegovi karakteristični primjeri: spomenik Crvenoj armiji u Batini te natječaj za tri ključne zgrade u Novom Beogradu. Ovi primjeri odabrani su jer jasno ilustriraju ograničeni doseg socijalističkog realizma u jugoslavenskoj arhitekturi te sukob između dominantnih modernističkih tendencija i povremenih pokušaja nametanja socrealističkih principa. Spomenik u Batini (1945.-1946.) predstavlja eksplicitni pokušaj (a ujedno i iznimku) primjene socrealizma u „čistoj" formi, dok natječaji za Novi Beograd (1946.-1948.) već pokazuju izražen otpor arhitekata prema ovoj doktrini. Ovakva razlika nije slučajna: Batina je izolirani propagandni projekt, izgrađen neposredno nakon rata, kada je odanost SSSR-u bila gotovo bezuvjetna, dok Novi Beograd treba predstavljati trajni simbol državne moći, što arhitektima pruža veći prostor za otpor. Kroz ova dva primjera postaje očito kako se jugoslavenska arhitektura kreće od privremenog usvajanja socijalističkog realizma prema njegovom selektivnom, a kasnije i konačnom odbacivanju – proces koji će reflektirati dinamiku odnosa Tita i Staljina, do njihova konačnog raskola 1948. godine.

Vladimir Kulić u *Land of In-Between,* kroz elaboraciju povijesnog i političkog konteksta izgradnje spomenika Crvenoj armiji u Batini, Hrvatska, kao i njegovog umjetničkog i arhitektonskog značenja, pruža uvid u pravac u kojem se mogla razviti jugoslavenska arhitektura da je „vjernost" Jugoslavije prema SSSR-u trajala dulje od tri godine.[83]

Izgradnja spomenika započela je nekoliko tjedana nakon završetka Drugog svjetskog rata, u lipnju 1945. godine. Spomenik se počinje graditi prema projektu arhitekta Feldmana (ime nije poznato) i nosi karakteristike predratnog socijalističkog realizma. Ubrzo nakon početka, radovi su prekinuti, te je izrađen novi projekt kipara Antuna Augustinčića i arhitekta Drage Galića.

---

[82] Unatoč pokušaju Partije da utječe na kulturnu scenu, to neće biti lako prihvaćeno ni u književnosti, ni u likovnoj umjetnosti, ni u arhitekturi. Više o debati na jugoslavenskoj kulturnoj sceni, prije svega arhitektonskoj, kod: Vladimir Kulić, „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965" (doktorska disertacija, The University of Texas at Austin, 2009), 65.

[83] Kulić, „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965", 78.

Sam izbor lokacije, litica s pogledom na Dunav, nosi simbolično značenje, upućujući na želju da spomenik bude vidljiv u počast tek završenom sukobu.

Prema Kuliću, spomenik u Batini nadilazi ulogu spomenika i služi kao ključna arhitektonska pozicija za izražavanje komunističke moći u Jugoslaviji. To se očituje kroz svjesno usklađivanje spomenika s političkom ideologijom komunizma, demonstrirajući ulogu arhitekture u artikuliranju ideoloških vrijednosti u poslijeratnom razdoblju. Prema Kuliću, spomenik predstavlja jednu od najeksplicitnijih vizualnih proklamacija vjernosti Jugoslavije Sovjetskom Savezu te naglašava njegovu važnost u oblikovanju vizualnog narativa socijalističkih principa i ideala.

3.4. Projekti sa simboličkim značenjem

3.4.1. Novi Beograd

Iako nakon rata Beograd ostaje glavni grad nove države, u skladu s promijenjenim političkim okolnostima javlja se potreba da povijesni grad postane novi, drugačiji Beograd. U tu svrhu, odmah nakon rata, pristupa se planiranju modernoga grada, Novog Beograda, na bliskoj i neizgrađenoj lokaciji, između Beograda i Zemuna, gdje je nekad prolazila granica između Habsburškog i Osmanskog Carstva.[84] Beograd, Novi Beograd i Zemun trebali su činiti jedinstvenu urbanističku cjelinu.

Izgradnja Novog Beograda imala je snažan propagandni značaj: simbolizirala je temelj novog društva i trebala pridonijeti transformaciji Beograda u suvremeni, nadnacionalni, glavni grad Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Novi Beograd prvotno je zamišljen kao grad uprave – sjedište političke moći i model za socijalističke gradove u cijeloj Jugoslaviji.[85]

3.4.2. Arhitektonska reprezentacija nove države

Estetske preferencije vlasti u poslijeratnoj Jugoslaviji bile su vidljive u arhitekturi javnih zgrada (državnih i partijskih), koje su predstavljale državu, ideologiju, ali su istodobno bile i vizualna manifestacija njezinih vrijednosti. Premda je socijalistički realizam službeno podržan, jugoslavenska kulturna i umjetnička scena nikada ga nije u potpunosti prihvatila u njegovom sovjetskom obliku, što se jasno očituje u ranim godinama razvoja Novog Beograda.

---

[84] Politička odluka o izgradnji novog federalnog glavnog grada na „ničijoj“ zemlji, na lokaciji izvan „starog“ grada, daje gradu nadnacionalni karakter u kontekstu nove federacije.

[85] Ljiljana Blagojević, „Strategije modernizma u planiranju i projektovanju urbane strukture i arhitekture Novog Beograda: period konceptualne faze od 1922. do 1962. godine“ (doktorska disertacija, University of Belgrade, Faculty of Architecture, 2004), 30–32.

Kako bi se pitanje Novog Beograda postavilo na širu jugoslavensku stručnu i političku raspravu, krajem 1946. raspisani su općejugoslavenski natječaji za idejna rješenja zgrada Centralnog komiteta KPJ (CK KPJ), Predsjedništva Vlade FNRJ i reprezentativnog hotela. Natječaji su, osim arhitektonskih rješenja, tražili i urbanistički plan Novog Beograda.[86]

Pitanje arhitektonske reprezentacije bilo je u fokusu natječaja za zgrade CK KPJ i Vlade FNRJ. Natječajem se predviđa izgradnja zgrada u Novom Beogradu koje bi dominirali gradskom panoramom, simbolizirajući snagu Komunističke partije.[87] Te su zgrade trebale biti snažan politički stav te monumentalni arhitektonski centar Beograda, čime se uklapa u ideju „novog monumentalizma" u skladu sa socijalističkim vrijednostima. Budući da je Novi Beograd zamišljen kao balkanski pandan Moskvi, vlada je pokušala inkorporirati sovjetske arhitektonske ideale u ove projekte.

U natječajnim zahtjevima bila je jasno postavljena hijerarhija monumentalnosti novih zgrada – na glavnoj poziciji je objekt CK KPJ, zatim objekt Predsjedništva Vlade, koji, unatoč značenju, ne treba konkurirati partiji. Posljednji u hijerarhiji je reprezentativni hotel, koji je lišen svake simbolike.

Unatoč velikom broju sudionika (za zgradu CK KPJ pristiglo je 70 rješenja, a za zgradu Vlade 26), natječajna rješenja nisu zadovoljila očekivanja organizatora. Iako su arhitekti bili lojalni partiji, njihova predratna modernistička uvjerenja ne dopuštaju im povratak historicizmima i tradicionalnim formama te ignoriraju zahtjeve za sovjetskom monumentalnošću. Oni se putem natječajnih projekata jasno zalažu za suvremeni arhitektonski izraz. Figure poput Ravnikara i Dobrovića – istaknuti borci i arhitekti – podnose moderna rješenja daleko od sovjetskih primjera. Čak ni projekt tima u kojem je sudjelovao Antun Augustinčić, premda najbliži natječajnim zahtjevima, nije zadovoljio žiri.

[86] Kako stoji u raspisu natječaja za urbanistički plan Novog Beograda, u njemu je trebalo smjestiti cjelokupnu birokraciju nove države, s posebnim zgradama za dvadeset saveznih ministarstava, veliko diplomatsko naselje s dvadeset reprezentativnih objekata te tek manji broj stambenih zgrada. Blagojević, „Strategije modernizma u planiranju i projektovanju urbane strukture i arhitekture Novog Beograda: period konceptualne faze od 1922. do 1962. godine", 40.

[87] Nakon neuspjelog prvog kruga natječaja, Tito je pozvao vodeće arhitekte iz FNRJ s ciljem da im razjasni zahtjeve. Podsjetio ih je na bezvremensku ljepotu grčkih stupova i potaknuo na korištenje skulpture kao najvišeg oblika likovne umjetnosti. Tom je prilikom sažeo estetske principe socijalističkog realizma, tražeći „arhitekturu karakterističnu isključivo za novu Jugoslaviju, koja će izraziti ulogu Partije". Kulić, „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965", 41.

Raskorak između struke i vlasti razlog je zbog kojeg se ne dodjeljuje prva nagrada na natječaju i raspisuje se drugi krug.[88] Između dva kruga, izravno se miješa i Josip Broz Tito, s ciljem da pojasni arhitektima kako bi nove zgrade trebale izgledati. Ipak, unatoč dodatno uloženom naporu, ni drugi krug ne donosi zadovoljavajući projekt i ponovno se ne dodjeljuje prva nagrada.

Natječaji i potraga za novim arhitektonskim identitetom iniciraju burnu debatu u stručnim arhitektonskim krugovima[89] o ulozi arhitekture, ideološkom preokretu kod dijela arhitekata, socijalističkom realizmu i poziciji struke.[90]

U takvoj situaciji i u nedostatku odgovarajućeg projekta za CK KPJ, započinje izgradnja Predsjedništva Vlade i reprezentativnog hotela. Zbog manjeg simboličkog značenja, oba objekta oblikovana su modernistički.[91] Za izradu projekta za CK KPJ angažiran je arhitekt Branko Bon i sukladno tom projektu započinje izgradnja. Godinu dana kasnije, zbog političkog raskola sa SSSR-om, daljnja izgradnja objekta se zaustavlja, i to sve do 1960-ih godina kada se nastavlja, ali tada u potpuno novim uvjetima.

---

88 Na natječaju za zgradu Centralnog komiteta KPJ dodijeljene su tri ravnopravne druge nagrade, pet trećih nagrada, deset otkupa te jedan otkup izvan konkurencije. Prva druga nagrada dodijeljena je Edvardu Ravnikaru (Tehnički fakultet Ljubljana, suradnik Ervin Grohar); druga druga nagrada pripala je arhitektima Nikoli Dobroviću, Branislavu Marinkoviću, Jovanki Jeftanović, Oliveru Miniću, Stanku Mandiću, Branislavu Mirkoviću i Nikoli Gavriloviću (Urbanistički zavod NR Srbije); treća druga nagrada dodijeljena je grupi iz Projektantskog zavoda NR Hrvatske – Nevenu Šegviću, Dragi Galiću, Branku Bonu, kiparu Antunu Augustinčiću i slikaru Franji Šimunoviću. Bratislav Stojanović, „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Pretsedništva vlade FNRJ“, *Tehnika* 2, izd. 6 (1947): 141–48.

89 Važno je napomenuti značajnu ulogu arhitektonskih časopisa u oblikovanju arhitektonskog diskursa u zemlji, kroz objavljivanje teorijsko-polemičkih tekstova utjecajnih ideologa. Prvi broj hrvatskog časopisa *Arhitektura* otvorit će kontradiktornu debatu koja će podijeliti jugoslavenske arhitekte. U uvodniku izdanja najavljuje se početak epohe socijalističkog realizma, no u istom broju Andrija Mohorovičić u tekstu „Teorijska analiza arhitektonskog oblikovanja“ zagovara koncept koji naziva „poopćeni funkcionalizam“ te ponavlja stav modernista protiv povijesnih stilova i akademizma 19. stoljeća. Vidi: Karin Šerman, „The New Reality and the Phenomenon of Abstraction: On Some Aspects of Croatian Architecture in the 1950s and 1960s“, *Architektúra & Urbanizmus (Journal of Architectural and Town-planning Theory)* (Bratislava) 41, izd. 3–4 (2007): 135–45.

90 Više o debati kod Ljiljane Blagojević i Vladimira Kulića.

91 Na natječaju za zgradu Predsjedništva Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije prva nagrada dodijeljena je timu iz Zagreba – arhitektima Vladimiru Potočnjaku, Zlatku Neumannu, Antonu Ulrichu i Dragici Perak. Dodijeljene su i tri druge nagrade, pet trećih nagrada te četiri otkupa.

Na natječaju za reprezentativni hotel, prvu nagradu osvojio je tim iz Projektantskog zavoda Hrvatske (arhitekti Mladen Kauzlarić, Lavoslav Horvat i Kazimir Ostrogović), prva druga nagrada pripala je Projektantskom zavodu NR Srbije (arhitekt Momčilo Belobrk), a druga druga nagrada Tehnološko-tehničkom fakultetu iz Ljubljane (arhitekt Edvard Ravnikar sa suradnikom Brankom Kočmutom).

Više o rezultatima natječaja vidi u: Stojanović, „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Pretsedništva vlade FNRJ“. Blagojević, „Strategije modernizma u planiranju i projektovanju urbane strukture i arhitekture Novog Beograda: period konceptualne faze od 1922. do 1962. godine“; Kulić, „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965“.

Unatoč neuspjelim natječajima, potraga za arhitektonskim izrazom nove države nastavila se i izvan konteksta Novog Beograda. Iako su planirani reprezentativni projekti ostali nedovršeni ili izmijenjeni, pojedini realizirani objekti ipak odražavaju ideološke i estetske tendencije poslijeratne Jugoslavije. Kao najreprezentativniji primjer socijalističkog realizma u arhitekturi tog razdoblja, Ljiljana Blagojević ističe beogradski Dom sindikata (1947.-1955.), djelo arhitekata Ignjata Popovića i Branka Petričića. Slična se retorika može prepoznati i kod zgrade Saveznog ministarstva unutarnjih poslova, realiziranoj prema projektu slovenskog arhitekta Ludvika Tomorija.[92]

3.5. Socijalistički realizam u Skoplju

Tema socijalističkog realizma u Skoplju i Makedoniji nije dovoljno istražena i vrlo je malo dostupnih informacija. Iako su se u poslijeratnom razdoblju u Makedoniji slijedile savezne politike i ideološki trendovi, lokalne okolnosti uvjetovale su specifičan oblik ranog poslijeratnog građenja. Umjesto sustavne i striktne primjene socrealističkih načela, može se govoriti o gradnji koja je rezultat tehničke stručnosti, ograničenih resursa i vještina arhitekata.

U Skoplju se socrealizam javlja fragmentarno i selektivno. Umjesto dogmatskog socrealizma, prevladava racionalizirani modernizam i utilitarna stambena izgradnja, koja reflektira ekonomske ograničenosti, nedostatak kadra, te novu ulogu grada u federalnoj reorganizaciji.

Neposredno nakon rata prioritet je bio ublažavanje stambene krize, pa se najveći dio investicija usmjeravao na izgradnju stambenih zgrada. Međutim, s obzirom na novu administrativnu ulogu grada, dio građevinske aktivnosti bio je usmjeren i na izgradnju javnih objekata. Iz tog poslijeratnog arhitektonskog korpusa samo se za nekoliko zgrada može reći da su obilježene estetikom socijalističkog realizma, karakterističnom za arhitekturu koja simbolizira moć države i partije.[93]

Stambenu arhitekturu karakteriziraju shematski nacrti, ograničeni prostori i upotreba skromnih građevinskih materijala. Rezultat je često ujednačena arhitektura, funkcionalno jednostavna, u skladu s potrebom za ubrzanom i jeftinom poslijeratnom izgradnjom. Riječ je o samostojećim zgradama postavljenima u otvorenom prostoru, kao dijelu novih stambenih ekstenzija grada. Zgrade karakteriziraju jednostavna pročelja, četverostrešni krovovi, simetrija

[92] Blagojević, „Strategije modernizma u planiranju i projektovanju urbane strukture i arhitekture Novog Beograda: period konceptualne faze od 1922. do 1962. godine“, 58.

[93] Ideja socrealizma može se pratiti kroz realizirane i nerealizirane projekte iz dostupne tehničke dokumentacije.

u oblikovanju te naglašeni ulazni prostori (shvaćeni kao glavni motivi arhitektonske kompozicije) s upotrebom nadstrešnica iznad ulaza.

U arhitekturi javnih zgrada nastavlja se predratna tradicija „modernog klasicizma“. Izgrađene zgrade karakterizira masivni volumen, jednostavni, ali monumentalni oblici, naglašena simetrija i racionalnost. Takve su zgrade Predsjedništva Vlade Narodne Republike Makedonije arhitekta Miha Čakelje, izgrađenog nasuprot Parlamenta NR Makedonije (prema regulacijskom planu, bez DUP-a) i zgrada Ministarstva unutarnjih poslova (tijekom izgradnje prenamijenjene za potrebe Sveučilišta) arhitekta Egona Steinmanna, te Tehnička škola (kasnije Tehnički fakultet).

Najizraženiju socrealističku estetiku pokazuje nerealizirani projekt Festivalske dvorane u Skoplju arhitekta Rudija Mahusa, u blizini gradskog parka.[94] Riječ je o izrazito monumentalnoj građevini simetrične kompozicije i istaknutog središnjeg dijela s trijemom visokih stupova s kapitelima. Ulazna je razina zgrade podignuta iznad terena i do nje se pristupa monumentalnim stubištem. Na bočnim pročeljima, između pilastara, postavljeni su dekorativni elementi (prostor za reljefe ili murale) s ideološkom konotacijom. Cijela je zgrada prekrivena masivnim svodnim krovom koji dominira siluetom. Projekt je predviđao dvoranu za 1800 posjetitelja.[95]

S karakteristikama socrealizma može se spomenuti i projekt Pošte II u Skoplju, projekt arhitekta Grigorija Samojlova.[96]

3.6. Kraj socijalističkog realizma

Kraj stvaralaštva vođenog teorijom i praksom socijalističkog realizma uslijedio je nakon Prve konferencije jugoslavenskih arhitekata i urbanista održane u Dubrovniku 1950. godine.[97] Na konferenciji se tražila veća sloboda u djelovanju arhitekata i redefiniranje njihove uloge, što je

[94] Prema dostupnim informacijama, radi se o dosad neobjavljenom projektu.

[95] Za realizaciju projekta postavljeni su kratki rokovi. Izgradnja je započela u drugoj polovici srpnja 1948. godine, a planirano je da bude dovršena do 10. listopada iste godine. Za 11. listopada 1948. bilo je predviđeno održavanje „republikanskog festivala“ u toj zgradi. Objekt nije u potpunosti realiziran prema prvotnom planu. Kasnije je planirana adaptacija za ljetno kino, a na kraju (1957.) je adaptirana za sportske manifestacije. „Vo Skopje se gradi festivalska sala so 1800 sedišta“, *Nova Makedonija* (Skopje), 09. studeni 1948., 1145. izd.; „Nov sportski park“, *Nova Makedonija* (Skopje), 05. rujan 1957.; „Planot e gotov i naskoro kje pocnat rabotite“, *Nova Makedonija* (Skopje), 06. prosinac 1957.

[96] Prosen, „O socrealizmu u arhitekturi i njegovoj pojavi u Srbiji“, 108.

[97] Još u prosincu 1949. godine, na Drugom kongresu Saveza književnika Jugoslavije, naslućuje se kraj stvaralaštva vođenog idejnim dogmatizmom.

dovelo do promjena ne samo u stvaralaštvu, nego i u organizaciji struke.[98] Zaključeno je da „arhitektura mora nositi pečat epohe i sredine u kojoj nastaje“.[99]

Nakon napuštanja sovjetske orbite i prekida veza sa Sovjetskim Savezom[100], jugoslavenski su se arhitekti službeno oslobodili stega eklektičnog socijalističkog realizma te su se nadovezali na modernističku baštinu i bogatu arhitektonsku kulturu razdoblja između dva svjetska rata.[101] Socijalistički realizam ostao je tako vizualna manifestacija sovjetizacije.[102]

Potvrda potpune integracije Jugoslavije u zapadni modernizam došla je odlukom da se 10. kongres CIAM-a održi u Dubrovniku, 1. kolovoza 1956. godine.[103]

3.7. Utjecaj Le Corbusiera u jugoslavenskom kontekstu

Hrvatski časopis *Arhitektura* brzo je reagirao na promjene[104], počevši objavljivati prevedene tekstove iz stranih časopisa. U posljednjem broju 1949. godine objavljen je Le Corbusierov projekt upravo dovršene Unité d'Habitation u Marseilleu[105], zgrade koja je imala snažan utjecaj i predstavljala izravnu inspiraciju za velik broj stambenih zgrada u FNRJ.

---

98 Načela samoupravljanja bit će primijenjena i na arhitektonsku profesiju. Kako piše Vladimir Kulić, od 1951. godine započet će transformacija centraliziranih državnih projektnih zavoda u samoupravne „radne organizacije“, koje će se natjecati za projekte na otvorenom tržištu. Neki će djelovati kao neovisne jedinice, dok će drugi biti posebni projektni odjeli unutar velikih građevinskih poduzeća. Kulić, „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965“.

99 Jovan Krunić, „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izgraza“, u *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, od Branislav Krstić (B. Krstić, 2014), 156.

100 Zbog odbijanja jugoslavenskog vodstva da se pokori sovjetskoj politici, Informbiro će 28. lipnja 1948. osuditi Jugoslaviju kao izdajničku i antisovjetsku, što će dovesti do njezina isključenja iz te organizacije, prekida odnosa sa SSSR-om i drugim socijalističkim zemljama, gospodarske blokade te prijetnje sovjetskom vojnom intervencijom. Više u Poglavlju 4.2.

101 Jugoslavenski arhitekti održavali su snažne veze s centrima arhitektonskog diskursa u zapadnoj Europi i sjevernoj Americi, što je suprotno mišljenju Zapada da je poslijeratna arhitektonska kultura Jugoslavije djelovala uglavnom u orbiti Sovjetskog Saveza. Martino Stierli, „The Architecture of Socialist Yugoslavia as a Laboratory of Globalization in the Cold War“, u *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, od Martino Stierli i sur. (The Museum of Modern Art, New York, 2018), 11.

102 Države socijalističkog bloka, oponašajući ikone sovjetske poslijeratne rekonstrukcije, izražavale su svoju lojalnost i vjernost Moskvi.

103 CIAM je najprije odabrao Alžir, ali je zbog Alžirskog rata za neovisnost donesena odluka u korist Jugoslavije. Tamara Bjažić Klarin, „CIAM networking – Međunarodni kongres moderne arhitekture i hrvatski arhitekti 1950-ih godina“, *Život umjetnosti* 99, izd. 2 (2016): 48.

104 Časopis *Arhitektura* je stručni i znanstveni časopis Udruženja hrvatskih arhitekata. Osnovan je 1947. godine pod nazivom „Arhitektura – mjesečnik za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost“ pod uredničkim vodstvom Nevena Šegvića. Časopis se tiskao na hrvatsko-srpskom jeziku, uz prijevod važnijih sadržaja na francuski i ruski jezik. Godine 1949. ruski jezik je uklonjen, a 1951. uveden je engleski kao drugi strani jezik. Udruženje hrvatskih arhitekata, *Izdanja – Arhitektura* (Zagreb: Udruženje hrvatskih arhitekata), accessed October 29, 2025, https://uha.hr/izdanja/. Kulić, „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965“, 195–96.

105 U razdoblju neposredno nakon rata, djela Corbusiera ocjenjivana su kao buržoaska i neprihvatljiva za korištenje kao model u izgradnji socijalističkog društva. Njegovom promocijom početkom 1950-ih pokazala se politička preorijentacija Jugoslavije i predanost modernizmu.

Objavljivanje projekta dodatno je učvrstilo osjećaj kontinuiteta s predratnom modernom arhitekturom.

Događaj koji je potvrdio jugoslavensku predanost modernizmu bila je i retrospektivna izložba Le Corbusiera, koju je organizirao Boston Institute of Contemporary Art, a koja je u prosincu 1952. godine, na zahtjev Odbora za znanost i kulturu, postavljena u Jugoslaviji. Izložba je predstavljena u svim većim jugoslavenskim gradovima, uključujući Skoplje, gdje je postavljena na Tehničkom fakultetu.[106] Ovaj događaj izazvao je veliko zanimanje među makedonskim arhitektima, čiji kasniji radovi jasno otkrivaju utjecaj Le Corbusiera.

Izbor Jugoslavije kao jedne od dvije europske lokacije za izložbu (uz podijeljeni Berlin) nije bio slučajan. On je odražavao geopolitičke linije Hladnog rata i naglasio ulogu kulture kao oružje u ideološkoj borbi. Oba događaja – objavljivanje zgrade Unité d'Habitation i retrospektivna izložba Le Corbusiera – poslužila su kao potvrda jugoslavenske predanosti modernizmu i njezine distance od sovjetskih doktrina.

Ovi događaji nisu imali samo obrazovni i kulturni značaj; oni su također političke poruke i simbol jugoslavenskog kulturnog i političkog samoodređenja u kontekstu globalnih podjela Hladnog rata. Kroz njih Jugoslavija jasno pokazuje zaokret prema Zapadu, a arhitektonski modernizam postaje dio njezina novog identiteta.[107] Kako primjećuje Vladimir Kulić, arhitektura (kao i druge umjetnosti) bila je važan alat u oblikovanju jugoslavenske „razlike" u odnosu na druge socijalističke države.[108]

Realizirani projekti stambene izgradnje inspirirani Le Corbusierom pokazuju kako je arhitektura istovremeno i funkcionalna i simbolička praksa: operativno služi modernizaciji, a implicitno reprezentira ideju društvenog napretka i oblikuje novu stvarnost samoupravnog socijalističkog društva.

Prihvaćanjem modernizma, Jugoslavija tako ne samo da je redefinirala svoj arhitektonski izraz, već se i aktivno pozicionirala na međunarodnoj sceni. Modernizam postaje vidljivi simbol progresivnosti zemlje, njezine kulturne otvorenosti i, posredno, njezina političkog saveza sa Zapadom.

---

[106] „Vo Skopje se otvori izložba na francuskiot arhitekt i slikar Le Korbizie", *Nova Makedonija* (Skopje), 16. veljača 1953.; „Korbizie: po povod negovata izložba vo Skopje", *Nova Makedonija* (Skopje), 03. siječanj 1953.

[107] Stierli, „The Architecture of Socialist Yugoslavia as a Laboratory of Globalization in the Cold War", 15.

[108] Vladimir Kulić, „'East? West? Or Both?' Foreign Perceptions of Architecture in Socialist Yugoslavia", *The Journal of Architecture* 14, izd. 1 (2009): 129, https://doi.org/10.1080/13602360802705106.

4. MODERNIZACIJA U JUGOSLAVIJI

„*Ovi su svjetsko-povijesni procesi iznjedrili nevjerojatnu raznolikost vizija i ideja kojima je cilj učiniti muškarce i žene podjednako subjektima i objektima modernizacije, dati im moć da mijenjaju svijet koji mijenja njih same, da se probiju kroz taj vrtlog i učine ga svojim.*“ – Marshall Berman[109]

4.1. Uvod

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) započela je proces sveobuhvatne modernizacije. Ovaj proces obuhvatio je političke, društvene, kulturne i ekonomske transformacije koje su se odrazile i na prostorni razvoj države. Za razliku od drugih socijalističkih zemalja, jugoslavenski model je bio specifičan, obilježen samoupravnim socijalizmom. U tom okviru, razvoj Makedonije i posebno Skoplja predstavlja značajan primjer primjene modernizacijskih politika u kulturnom i urbanističkom kontekstu. Poglavlje koje slijedi razmatra jugoslavenski model modernizacije, njegov odraz u Makedoniji i postavlja okvir za specifičan kontekst razvoja Skoplja nakon 1945. godine.

FNRJ je proglašena na sjednici novoizabranih komunističkih predstavnika Narodnog fronta 29. studenog 1945. godine, čime je ukinuta monarhija.[110] Nova država, sastavljena od šest republika i dviju autonomnih pokrajina, organizirana je kao federacija u kojoj su različite nacije ujedinjene pod idejom izgradnje socijalističkog društva, slijedeći ideološki slogan „bratstvo i jedinstvo“. Na temelju vodećeg ideala jednakosti, svaka od republika ima svoj glavni grad, svoj ustav i pravo na samoodređenje.

Jugoslavija je država bliskih, ali u biti i sukobljenih etničkih i nacionalnih zajednica. Kako piše Vladimir Kulić, u novu državu ugrađene su mnoge geopolitičke podjele i kulturni sukobi koji datiraju još iz antike: između Istočnog i Zapadnog Rimskog Carstva, između Istočnog i Zapadnog kršćanstva, između Osmanlija i Habsburgovaca, između kršćanstva i islama.[111] Novoproglašena država predstavlja svojevrsni „mozaik kultura“, ujedinjujući mnoštvo jezika,

[109] Marshall Berman, *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* (Viking Penguin, 1988), 16.

[110] Porijeklo Jugoslavije leži u valu nacionalnih pokreta iz 18. i 19. stoljeća, manifestiranih kroz projekt Jugoslavije, koji je za cilj imao ujedinjenje južnih Slavena, koji su u osnovi bliski narodi. Projekt je konačno realiziran 1918. godine. Prva jugoslavenska država formira se iz ostataka Habsburške i Osmanske imperije. Nova država pokušat će, po uzoru na moćne europske nacionalne države, ujediniti raznorodne etničke skupine u jedinstvenu naciju,. Vladimir Kulić, „Building Brotherhood and Unity: Architecture and Federalism in Socialist Yugoslavia“, u *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980* (The Museum of Modern Art, New York, 2018), 29.

[111] Kulić, „Building Brotherhood and Unity: Architecture and Federalism in Socialist Yugoslavia“, 27.

dijalekata, etničkih skupina i religija, kao i raznolike arhitektonske i umjetničke tradicije. Taj „mozaik kultura“ postaje i način samopercepcije i samoreprezentacije pred stranom publikom.

Nova zajednica se ujedinjuje i legitimira kroz izgradnju novog pogleda na zajedničku povijest, kroz proizvodnju narativa o Drugom svjetskom ratu (kao rodnom mjestu nove Jugoslavije[112]) i borbi za slobodu. Kroz ideologiju bratstva i jedinstva nastoji se suzbiti nacionalizam i uravnotežiti mozaičnu sliku uz pomoć velike sile socijalističke modernizacije.[113]

4.2. Društveno-politička situacija

Nakon Drugog svjetskog rata, Jugoslavija je bila zemlja najbliža SSSR-u, a međusobni odnosi bili su obilježeni prijateljstvom i političko-ideološkom suradnjom. Sovjetsko-jugoslavenskim sporazumom iz 1945. postavljen je čvrsti okvir za razvoj odnosa između dviju zemalja. Sovjetski sustav društvenog uređenja, kao i način državne organizacije i transformacije društva, uzeti su kao model za ustroj FNRJ, pri čemu je SSSR bio glavni kreditor i izvor ekonomske pomoći, a ujedno i glavni oslonac u socijalističkoj izgradnji.[114]

Na kulturnoj i gospodarskoj razini, FNRJ je surađivala samo sa Sovjetskim Savezom i zemljama Istočnog bloka. U školama se učio samo ruski jezik, čitali su se romani ruskih autora, slavili su se sovjetski praznici. Državni vrh (Tito) putovao je samo na Istok, gdje su ga dočekivali kao heroja. S druge strane, odnosi FNRJ sa zapadnim zemljama, saveznicama iz rata, bili su izrazito zategnuti i otvoreno neprijateljski, posebno nakon krize oko Trsta i obaranja američkog zrakoplova 1946. godine.[115]

S ciljem usklađivanja politika i jačanja veza među komunističkim partijama, devet komunističkih i radničkih partija ideološki bliskih zemalja u rujnu 1947. godine osnovalo je središnju međunarodnu organizaciju – Informacijski biro komunističkih partija – Informbiro

---

[112] Sjećanja na mjesto rođenja nove Jugoslavije njegovana su proizvodnjom znanja kroz gotovo sve institucionalne okvire, prije svega razgranatom historiografijom, od političke, vojne i socijalističke povijesti ka mikropovijesti i temama svakodnevnog života, putem monografija, zbornika, članaka o Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB) i socijalističkoj revoluciji, kroz obrazovanje, uključivanjem tema iz NOB-a u sastav obvezne nastave i uvođenjem paravojnog obrazovanja, sve do umjetnosti, od glazbe i rodoljubivih partizanskih pjesama, preko ratne proze i poezije, podizanja spomen-obilježja i spomenika, izgradnje memorijalnih domova, proizvodnje ratnog filmskog spektakla, narodnih igara s ratnih toponima, do stripova o dogodovštinama maloljetnih sudionika u ratu. Tanja Karabegović, „Reprezentacija moderne arhitekture Beograda na filmu YU Produkcije 1945-1968“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2018), 55.

[113] Rezultati modernizacijskih procesa, među ostalim, trebaju i potvrditi ideju o zajedničkim vrijednostima.

[114] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavija 1918-1988. Socijalistička Jugoslavija 1945-1988* (Nolit, 1988), 3:183.

[115] Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948-1963)* (Matica Hrvatska, 2002), 22.

(ili Kominform).[116] Sjedište organizacije smješteno je u Beograd, što je predstavljalo svojevrsnu nagradu za odanost Jugoslavije i potvrdu njezine vodeće uloge u Istočnom bloku.

Sve do 1948. godine razlike između Jugoslavije i SSSR-a bile su minimalne, a neslaganja oko određenih pitanja potiskivana su u ime bliskih odnosa. No, sredinom lipnja 1948. godine, na površinu su isplivala neslaganja između donedavnih saveznika, što je dovelo do dramatičnog sukoba do razine ideološkog sudara. Na drugom zasjedanju Informbiroa u Bukureštu 28. lipnja 1948. godine, donesena je rezolucija o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije, u kojoj je odbijanje jugoslavenskog vodstva da se podčini sovjetskoj politici opisano kao izdajničko i antisovjetsko. Sukob je rezultirao isključenjem Jugoslavije iz Informbiroa, prekidom svih odnosa sa SSSR-om i ostalim socijalističkim zemljama, uvođenjem ekonomske blokade i realnom prijetnjom sovjetske vojne intervencije.

Kao otpor sovjetskoj hegemoniji, došlo je do unutarnje političke liberalizacije, preokreta u vanjskoj politici i otvaranja prema Zapadu.[117] Kako piše Tvrtko Jakovina, „ubrzo poslije prvobitnog šoka, dolazi do vrtoglavog ideološkog revizionizma, približavanja Zapadu, otvaranja granica.“[118] Za kratko vrijeme, nekad najvjerniji sovjetski saveznik, došao je vrlo blizu priključenju NATO paktu.[119]

Dušan Bilandžić 1948. godinu postavlja kao „granicu između dva povijesna razdoblja socijalističke izgradnje, razdoblja administrativnog upravljanja i razdoblja radničkog samoupravljanja“.[120] To je bila godina kada je odbijen pritisak SSSR-a na suverenitet Jugoslavije. Sve do tada KPJ nije mogla slobodno tražiti vlastiti put u socijalizam, budući da se od svake nacionalne partije tražilo/očekivalo da bude pokorna centru na čijem se čelu nalazio Staljin. Sukob sa Staljinom ubrzao je proces traženja novog puta socijalističke

[116] Organizacija de facto predstavlja instrument Moskve, s ciljem nadzora i utjecaja na komunističke pokrete i, posredno, na države. Takvo podređivanje političkih i ekonomskih interesa zemalja onome najjačem/najvećem među njima u izravnoj je suprotnosti s idejom ravnopravnosti u socijalizmu.

[117] Za promjene svjedoči Joseph Wechsberg u tekstu Letter from Belgrade objavljenom u *The New Yorkeru* 14. listopada 1950.: „*In Belgrade, I have not been able to detect any of the creeping, silent atmosphere of omnipresent fear that I have sensed in the capitals of the satellite countries. Grumbling is tolerated, and I have heard people complain in cafes, on trains and elsewhere about high prices, rationing, inefficiency, bat times, and so on.*“

[118] Tvrtko Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države: modernizacija u Jugoslaviji 1945.-1974“, u *Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura, politika: 1950.-1974* (Institut za povijest umjetnosti, 2014), 19.

[119] Proces liberalizacije u Jugoslaviji, potaknut rezolucijom Informbiroa, dovest će do unutarnjih kontroverzi i uhićenja neistomišljenika i pristaša Staljina, koji se percipiraju kao peta kolona i prijetnja jedinstvu i neovisnosti zemlje. Dio njih bit će društveno devalviran, a jedan dio bit će zatvoren u političkom logoru na Golom otoku.

[120] Opširnije u: Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ glavni procesi 1918-1985* (Školska knjiga, 1985), 164.

izgradnje Jugoslavije, pri čemu se KPJ, kako zaključuje Bilandžić, ideološki i teorijski vraća na izvorne postavke marksizma.

Promjene su, iako neočekivane, uslijedile vrlo brzo. Jugoslavija je postala američki komunistički saveznik i zemlja se otvorila vanjskim utjecajima (koji su utjecali na cijelo društvo i mentalitet).[121] Sjedinjene Američke Države brzo su reagirale vidjevši u Jugoslaviji potencijalnu silu koja može destabilizirati komunistički blok i time smanjiti pritisak SSSR-a na Istočnu Europu. U godinama koje su slijedile, FNRJ je dobivala od SAD-a snažnu ekonomsku i vojnu pomoć (od pšenice do oružja)[122], dok je financijska pomoć od SSSR-a potpuno obustavljena[123].

4.2.1. Uloga kulturne razmjene u jugoslavensko-zapadnim odnosima

Osim ekonomske pomoći, Sjedinjene Američke Države (i općenito zapadne zemlje) utjecale su i putem kulturnih politika, s ciljem širenja zapadnih vrijednosti i slabljenja sovjetskog utjecaja. Ove kulturne inicijative imale su dvojaku svrhu: smanjiti sovjetsku propagandu i učvrstiti jugoslavenski put neovisnosti od Istočnog bloka, istovremeno gradeći kulturne veze između Jugoslavije i Zapada.

Kulturnu razmjenu karakterizirao je obostrani interes. Zapadne institucije bile su zainteresirane izlagati u Jugoslaviji, ali su istovremeno pokazivale interes za jugoslavensko umjetničko i arhitektonsko stvaralaštvo. Sa svoje strane, Jugoslavija je željela predstaviti zapadne izložbe u zemlji, ali je i predano radila na međunarodnoj afirmaciji vlastite arhitektonske i umjetničke produkcije.[124]

U specifičnom geopolitičkom kontekstu poslijeratnog razdoblja, značajno se povećao interes zapadnih kulturnih institucija – među kojima se posebno isticao američki Museum of Modern Art (MoMA) – za umjetničko i arhitektonsko stvaralaštvo u Jugoslaviji. Istodobno, jugoslavenske institucije su sustavno jačale kulturne veze sa Zapadom, što se odražavalo u organizaciji i prezentaciji djela vodećih figura moderne. Među prvim važnim primjerima takve kulturne razmjene bila je već spomenuta retrospektivna izložba Le Corbusiera.[125]

---

[121] Borba SAD-a i NATO-a za ostvarivanje interesa na Balkanskom poluotoku poklapa se s tendencijama u Jugoslaviji.

[122] U razdoblju nakon 1950. godine (točnije od 1950. do sredine 1960-ih), nekadašnji (ideološki) neprijatelj sa Zapada, Sjedinjene Američke Države, postaje saveznik i vjerovnik te ulaže u FNRJ 2,2 milijarde dolara u robi i vojnoj opremi. Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države“, 20.

[123] Sukob s Informbiroom podudara se s usvajanjem Trumanove doktrine 1947. godine i početkom Hladnog rata.

[124] Arhitekti iz Jugoslavije, primjerice, aktivno sudjeluju u radu međunarodne arhitektonske udruge International Union of Architects (UIA). Godine 1951. u Rabatu i Casablanci bit će organizirana izložba recentnih projekata i realizacija.

[125] Vidi poglavlje 3.7.

Kulturna suradnja dodatno se intenzivirala zahvaljujući američkim inicijativama; MoMA je organizirala izložbe „Modern Art in the United States" (1956.) i „Built in the USA" (1958.) u Beogradu, čime je simbolički i institucionalno učvršćena kulturna povezanost između Jugoslavije i SAD-a.[126]

Prepoznavši važnost takvog pristupa za osiguravanje međunarodne podrške, jugoslavenske vlasti i kulturne institucije sve su intenzivnije instrumentalizirale modernističku arhitekturu i progresivne kulturne politike za potrebe državne reprezentacije i međunarodnog pozicioniranja.

Zapadni mediji također su pratili razvoj događaja u Jugoslaviji i u svojim su člancima pisali o promjenama koje su se događale. Godine 1950., *The New Yorker* je objavio dugačak članak o Jugoslaviji, gdje je izražena jasna fascinacija sposobnošću Jugoslavije da se kreće vlastitim putem, neovisno i o Sovjetskom Savezu i o Zapadu. Isticao se pragmatičan pristup modernizmu i otvorenost prema zapadnoj kulturi.[127] Godine 1957., Harrison Salisbury u *The New York Timesu* naglasio je zapadnu orijentaciju jugoslavenske kulturne politike i detaljno opisao arhitekturu Novog Beograda, jasno je suprotstavljajući sovjetskom socrealizmu.[128]

Godine 1959. *The New Yorker* je ponovno objavio reportažu iz Jugoslavije, u kojoj je novinar Joseph Wechsberg zabilježio da se čitaju američki autori i gledaju američki filmovi i američke kazališne predstave.[129] Nadalje, konstatirao je da je Jugoslavija postigla značajan napredak te istaknuo poboljšane uvjete života, povećane slobode i relaksiraniju atmosferu.

4.3. Provedba modernizacije

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata, Jugoslavija je napravila svoje prve modernizacijske korake. Za razliku od zapadnih država, modernizacija u Jugoslaviji (uključujući i Makedoniju) nije bila rezultat autonomnih procesa, već se događala pod pritiskom više političkih i ekonomskih sila. Zbog različitog stupnja razvoja, republike su imale nejednake startne pozicije, no ipak, sve su republike bile jednako pogođene transformacijom društva koja je obuhvatila sve segmente života. Jugoslavija je, kao i druge socijalističke zemlje, rješenje za mnogobrojne probleme vidjela u okviru marksističke doktrine i u okviru

[126] Stierli, „The Architecture of Socialist Yugoslavia as a Laboratory of Globalization in the Cold War", 19.

[127] Joseph Wechsberg, „Letter from Belgrade", *The New Yorker* (New York), 14. listopad 1950.

[128] Harrison E. Salisbury, „Building Pattern Set by Belgrade", *New York Times* (New York), 22. kolovoz 1957. Citirano iz: Vladimir Kulić, „National, Supranational, International: New Belgrade and the Symbolic Construction of a Socialist Capital", *Nationalities Papers* 41, izd. 1 (2013): 35–63, https://doi.org/10.1080/00905992.2012.749224.

[129] Joseph Wechsberg, „Letter from Belgrade", *The New Yorker* (New York), 17. listopad 1959.

planiranog gospodarstva. Industrijalizacija je predstavljala glavni instrument politike modernizacije ruralno-industrijske zemlje, s ciljem brze ekonomske obnove, razvoja gradova te izgradnje stambenih naselja, objekata društvenog standarda i velikih industrijskih kapaciteta

Promjenom društvenog sustava uspostavljeno je novo zakonodavstvo i uvedene su nove politike prostornog razvoja. Sukladno usvojenom modelu i s ciljem uspješne realizacije politika, implementirano je više mjera, među kojima su najznačajnije bile agrarna reforma, nacionalizacija glavnih ekonomskih sektora od općeg interesa i donošenje prvog Petogodišnjeg plana za razvoj gospodarstva FNRJ.[130]

4.3.1. Izgradnja novog socijalističkog društva

Poslijeratno razdoblje pružalo je idealne uvjete za izgradnju novog društva.[131] Po završetku rata, državno-partijsko rukovodstvo našlo se pred dva snažna izazova: rekonstrukcijom zemlje razrušene ratom i rješavanjem problema ekonomske zaostalosti, kako bi se smanjio jaz u odnosu na razvijene zemlje.[132]

Odgovor na te izazove bio je izravna revolucionarna transformacija društva usmjerena na uklanjanje ostataka starog „buržoaskog“ i „nazadnog“ sustava u korist izgradnje novog socijalističkog društva. Taj se proces provodio kroz ubrzanu industrijalizaciju i urbanizaciju, izgradnju glavne infrastrukture, širenje obrazovnog i kulturnog sustava te razvoj socijalnih politika usmjerenih na javno zdravstvo, stanovanje i povećanje životnog standarda najširih slojeva stanovništva. Ljudi su se masovno selili iz sela u gradove i započeli su procesi nacionalizacije, kolektivizacije i kolonizacije. Ovaj prijelaz ponekad je doveo do sukoba, što je rezultiralo progonima političkih neistomišljenika i velikim nepovjerenjem prema intelektualcima.[133]

---

130 U travnju 1947. godine donesen je Zakon o prvom petogodišnjem planu razvoja gospodarstva FNRJ za razdoblje 1947.-1951. godine. Težište plana je izgradnja teške industrije kao baza za razvoj svih ostalih grana. Sve je podređeno planu industrijalizacije, što omogućuje mobilizaciju rada i sredstava koja omogućuje izgradnju zemlje na širokoj fronti i na ekstenzivan način. Opširnije u Bilandžić, *Historija SFRJ glavni procesi 1918-1985*, 114.

131 Drugi svjetski rat donosi nužan prekid s prošlošću (tradicijom) i otvara put za novo, moderno vrijeme.

132 Poslijeratne godine obilježio je i intenzivan nacionalizam, koji se manifestirao na nekoliko načina: protjerivanje neslavenskih manjina poput etničkih Nijemaca i Talijana; označavanje Južnih Slavena kao osnovnih sastavnica države i isključivanje neslavenskih manjina; jačanje veza sa SSSR-om i naglasak na slavenski identitet države; pokušaj proširenja teritorija kako bi se obuhvatila područja naseljena Južnim Slavenima koja su bila izvan Kraljevstva (Trst, Istra, Egejska i Pirinska Makedonija). Dejan Jović, „Yugoslavia as Project and Experiment“, u *Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism*, ur. Maroje Mrduljaš i sur. (UHA/CCA, 2012), 17.

133 Ivana Dobrivojević, „Od ruralnog ka urbanom. Modernizacija Republike Bosne i Hercegovine u FNRJ 1945-1955.“, u *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju* (Sarajevo, 2011), 2:7.

Pod pritiskom teške gospodarske zaostalosti zemlje, rješavanje izazova odvijalo se istovremeno[134], pri čemu je tijekom rekonstrukcije započeo proces modernizacije na osnovu sovjetskog Prvog petogodišnjeg plana iz 1930-ih.[135] Cilj vodstva KPJ bio je, kroz prisilnu industrijalizaciju i razvoj teške industrije, smanjiti ekonomsku zaostalost i, kroz dva do tri petogodišnja plana[136], nadoknaditi povijesno zaostajanje FNRJ u odnosu na ekonomski razvijene zemlje.[137] Za realizaciju tih zadataka, prihvaćen je sovjetski model transformacije društva, temeljen na potpuno centraliziranom gospodarstvu i „znanstvenom planiranju". Država je preuzela kontrolu nad svim sredstvima za proizvodnju i industrijom, pri čemu su nacionalizirana sva privatna poduzeća.[138] Uz nacionalizaciju privatnih poduzeća, mjera koja je odredila novu politiku prostornog razvoja i olakšala sveobuhvatno urbanističko planiranje bila je provedena nacionalizacija zemljišta, tj. ukidanje privatnog vlasništva nad zemljištem. Time se eliminirala ovisnost urbanih zahvata o eksproprijaciji zemljišta i otvorio se put ka realizaciji radikalnih zahvata.

Postignuti rezultati u početnoj fazi industrijalizacije ne mogu se pripisati samo centraliziranom sustavu, već i revolucionarnim procesima koji su promijenili društvene odnose i u kojima su široke mase prepoznale mogućnost ostvarivanja svojih interesa. Među usvojenim mjerama ističu se sljedeće:

- Zakon o agrarnoj reformi (1945.), kojim je veleposjednicima i bogatim seljacima oduzet „višak" zemlje iznad 30 hektara;
- Nacionalizacija kapitalističke imovine (Prva nacionalizacija 1946. godine, druga 1948.);
- Uvedena je kontrola cijena i garantirana opskrba osnovnim životnim artiklima po niskim cijenama za sve zaposlene građane;
- Doneseni su brojni zakoni kojima su smanjene socijalne razlike među ljudima.139

[134] Brza obnova zemlje nakon Drugog svjetskog rata omogućena je pomoću domaćeg entuzijazma i volonterskog rada s jedne strane, te s druge strane, pomoću strane financijske pomoći. Maroje Mrduljaš i sur., ur., *Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism* (UHA/CCA, 2012), 20.

[135] Transformacija ruralnog u urbano i industrijsko društvo nužan je preduvjet za izgradnju socijalizma.

[136] Bilandžić, *Historija SFRJ glavni procesi 1918-1985*, 113.

[137] Urbanizaciju i proces industrijalizacije koji su započeli u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, europske su zemlje prošle u 19. stoljeću.

[138] Ukazima donesenima 1946. godine od strane Skupštine FNRJ utvrđen je popis poduzeća od općenarodnog značaja, pri čemu je dio njih u potpunosti obnovljen do kraja iste godine.

[139] Opširnije u Bilandžić, *Historija SFRJ glavni procesi 1918-1985*, 115.

Po različitim osnovama (konfiskacija, oduzimanje ratne dobiti, razne mjere državne kontrole) država je stekla vlasništvo nad 80% industrije, bankarskog sustava, trgovine na veliko i vanjske trgovine te je time postala glavna i odlučujuća gospodarska sila.[140]

Paralelno, ulagali su se veliki napori za poboljšanje životnih uvjeta, posebno u zaostalim dijelovima zemlje.[141] Kako bi suzbile epidemije zaraznih bolesti, koje su bile posebno raširene u nerazvijenim dijelovima Jugoslavije, nove su vlasti pristupile podizanju higijene i zdravstvenog odgoja masa, putem slanja zdravstvenih i higijenskih timova diljem države. Masovna kampanja za uklanjanje nepismenosti putem tečajeva opismenjavanja provodila se diljem zemlje s fokusom na regije gdje je to bilo najpotrebnije – uglavnom u nerazvijenim područjima. Pokrenute su i kampanje za popularizaciju obrazovanja osnivanjem knjižnica, izgradnjom kulturnih centara, mobilnim kinima i slično.

Značajan poticaj stanovništvu da se aktivnije uključi u izgradnju zemlje proizlazio je iz uvjerenja da će planovi za industrijalizaciju donijeti bogatiji i bolji život svima.[142] U tim revolucionarnim poslijeratnim godinama, razdoblju velikih ideala i ciljeva, radnička klasa gledala je na industrijalizaciju kao na izlaz iz teške situacije u kojoj se nalazila zemlja, zbog rata i prethodnih režima.

U stvarnosti, realizacija ovih planova išla je vrlo teško. Ambicije komunističkog rukovodstva bile su u potpunom raskoraku sa stvarnošću i postojao je ogroman nedostatak svih resursa: od financija i materijala, do kvalificirane radne snage. Prema ekonomskim pokazateljima, Jugoslavija je spadala u najzaostalije europske zemlje. Osnova za industrijalizaciju bila je vrlo niska, 80% stanovništva bilo je ruralno i samo manje od 3% radilo je u industriji. U zemlji nije bilo dovoljno obrazovanog kadra da provede reforme, a velik dio stanovništva bio je nepismen.[143]

Ubrzana deagrarizacija, industrijalizacija i prisilna transformacija seljaka u radnike rezultirala je ogromnim pritiskom na gradove. Došlo je do naglog širenja urbanih područja, prvenstveno periferija, ali i do njihove ruralizacije. Iznenadni priljev stanovništva, koji nije bio praćen odgovarajućim infrastrukturnim razvojem, doveo je do nedostatka električne energije i vode,

---

140 Opširnije u Bilandžić, *Historija SFRJ glavni procesi 1918-1985*, 118.

141 Najnerazvijeniji dijelovi su Makedonija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Kosovo i Metohija, Sandžak, južni dijelovi Srbije.

142 U prvim godinama nakon oslobođenja, fizički rad je promoviran kao osnovna društvena vrijednost i visoki patriotski čin. Natjecanje za veću produktivnost u radu isticalo se kao primjer svima u izgradnji boljeg društva. To je bila i česta tema i u tadašnjim novinskim napisima.

143 Taj procent u Makedoniji iznosi 40%.

loše kanalizacijske mreže, loših higijenskih uvjeta, te nedostatka trgovina. Ipak, najveći problem predstavljao je dramatični deficit stanova.

4.3.2. Modernizacija u Makedoniji

Tijek modernizacije u Makedoniji oblikovan je specifičnim povijesnim, kulturnim i društveno-ekonomskim uvjetima. Glavna je karakteristika da ti procesi nisu rezultat autonomnog razvoja kao u zapadnim društvima, već su inicirani pod pritiskom nametnutih političkih i ekonomskih sila te različitih državnih i političkih struktura.

(Pred)modernizacijski procesi na teritoriju Makedonije započeli su sporadično u drugoj polovici 19. stoljeća, kada je pod pritiskom velikih sila Osmansko Carstvo počelo širiti prava stanovništva, što je postupno dovelo do ekonomskog i kulturnog napretka.

Sredinom 19. stoljeća, siromaštvo i besperspektivnost ruralnih područja, zajedno s većom sigurnošću u gradovima, potaknuli su migracije stanovništva iz sela u gradske centre. S rastom broja gradskog stanovništva formirala se građanska klasa, koja je, nakon stjecanja određene ekonomske moći, financirala izgradnju škola, crkava i drugih javnih objekata.

U međuvremenu su ukinuti feudalni odnosi, uvedene su nove vrste prijevoza i novi prometni pravci, poboljšana je poljoprivreda, dok su obrtništvo i trgovina počele ubrzano rasti. Ti su uvjeti omogućili pojavu prvih industrijskih grana, prehrambenu i tekstilnu industrija, karakteriziranih jednostavnim tehnološkim procesima.

Pravi početak sustavne modernizacije veže se uz razdoblje nakon Prvog svjetskog rata, kad su se dogodile drastične društvene promjene i pojavio prvi, skromni modernizacijski val. Monarhija tada uspostavlja cjelokupni administrativni, pravni i vojni aparat radi integracije i kontrole teritorija, pri čemu Makedonija ostaje agrarna periferija i izvor sirovina, dok je industrijski razvoj koncentriran u drugim dijelovima države.

S uspostavom Narodne Republike Makedonije unutar FNR Jugoslavije dogodio se najintenzivniji i najsveobuhvatniji val modernizacije u Makedoniji. Za razliku od prethodnih razdoblja, ovoga puta država je sistematski vodila proces modernizacije, temeljen na centralnom planiranju i socijalističkoj ideologiji. Glavni cilj tog procesa, bio je brzo nadilaženje stoljetne zaostalosti i prelazak iz agrarnog u industrijsko društvo.

Socijalistička modernizacija provodila se kroz nekoliko osnovnih procesa:

- Ubrzana industrijalizacija: Država je masovno ulagala u izgradnju teške industrije (metalurgija, kemijska industrija) i drugih industrijskih kapaciteta, koji su potpuno promijenili ekonomski lik republike.
- Masovna urbanizacija: Sela su se masovno napuštala, a gradovi su rasli ogromnom brzinom. Gradila su se nova naselja, dok su električna energija i osnovna infrastruktura postale dostupne većini stanovništva. Postoji tendencija prema hiperurbanizaciji.[144]
- Obrazovna i kulturna emancipacija: Pismenost je postala državni prioritet, obrazovanje je bilo besplatno i dostupno svima. Osnivane su najznačajnije nacionalne kulturne i znanstvene institucije.

4.3.3. Petogodišnji plan

Pod utjecajem sovjetske metodologije, Savezna skupština je 28 travnja 1947. usvojila Zakon o prvom petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije za razdoblje 1947.-1951.

Plan je imao ambiciozne ciljeve i nerealno postavljenu dinamiku. Unatoč ograničenom proračunu, bilo je predviđeno da će se u roku od pet godina više nego udvostručiti predratni nacionalni dohodak. Glavni je cilj plana bio transformirati gospodarstvo iz pretežno poljoprivrednog u industrijsko te iskorijeniti ekonomsku, tehničku i kulturnu zaostalost zemlje. Posebno se naglašavala potreba ubrzanog razvoja Makedonije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i drugih zaostalijih dijelova Jugoslavije, kako bi se uklonile ili barem ublažile postojeće regionalne razlike.[145]

U planu, industrijalizacija i elektrifikacija postavljene su kao ključni općenarodni zadaci te su predstavljali temelj privrednog razvoja i napretka.[146] Plan je predviđao velike investicije[147] u hidrogradnju, otvaranje novih tvornica u raznim industrijskim sektorima i razvoj crne

---

144 Tendencija se ogleda u prijevremenom doseljavanju stanovništva u gradove, više pod utjecajem relativne agrarne prenapučenosti nego privučena radnom snagom. Angel Georgiev, „Specifični karakteristiki na urbanizacijata na SR Makedonija“, *Problemi na demografskiot razvoj na SR Makedonija*, 1985., 391.

145 Petogodišnji planovi razvoja izrađeni su za sve republike, u potpunoj suglasnosti sa saveznim. U njima se vodi računa o specifičnim potrebama republika.

146 „Osnovu planskog razvijanja narodne privrede čini planska industrijalizacija i elektrifikacija na suvremenoj tehničkoj bazi, a naročito izgradnja teške industrije kao glavni uvjet za razvitak svih privrednih grana“, Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Službeni list FNRJ (1947).

147 Financijska sredstva za realizaciju ovih investicija država osigurava putem zajmova/kredita čiji će se povrat pokazati kao jedan od glavnih problema. Sredinom 1950-ih godina dogodit će se preokret u ekonomskoj politici. Napušta se neodrživi industrijski model, više se ulaže u laku industriju, u razvoj tercijarnog sektora, kao i u stanovanje i komunalnu infrastrukturu. Sve nabrojano rezultira povećanjem životnog standarda, osobito 1960-ih.

metalurgije, mašinogradnje i kemijske industrije, otvaranje novih rudnika, mehanizaciju rudarstva i građevinarstva, bolje korištenje domaćih sirovina te razvoj prometne infrastrukture kao glavne komponente plana.[148]

Teška industrija smatrana je osnovom jugoslavenskoga gospodarstva i temeljem razvoja svih ostalih industrijskih grana. Intenzivna izgradnja velikih industrijskih kompleksa istodobno je potaknula snažan razvoj građevinske industrije.

Plan je predviđao da će se industrijska proizvodnja u pet godina povećati čak pet puta u odnosu na 1939. (poljoprivreda 1,5 puta, društveni proizvod 1,8 puta, nacionalni dohodak 1,8 puta). Također se očekivalo povećanje broja kvalificiranih radnika s 350.000 na 750.000.[149]

Realizacija modernizacijskih ciljeva bila je usporena zbog nedostatka moderne prometne infrastrukture i slabe povezanosti regija. Jedan od prvih velikih poslijeratnih projekata koji je fizički integrirao zemlju bila je izgradnja prve moderne autoceste „Bratstvo i jedinstvo“, koja je povezala Beograd i Zagreb.[150]

Petogodišnji plan ujedno je snažno potaknuo rješavanje akutnog nedostatka stambenog prostora, uvjetovanog industrijalizacijom i rastom urbanog stanovništva. S ciljem poboljšanja stambenih uvjeta i ubrzanog rješavanja stambene krize, planirana je izgradnja 15 milijuna m^2 novog stambenog prostora do 1951., uz korištenje montažnih zgrada, osobito pogodnih za masovnu stambenu izgradnju.[151] U tu svrhu predviđen je razvoj standardiziranih montažnih sustava i nove industrijske proizvodnje njihovih komponenti.[152]

No, unatoč ambicijama, stvarna ograničenja otežala su provedbu. U uvjetima nedostatnih financija, materijala i radne snage, provedba je bila moguća jedino uz snažnu državnu kontrolu i koordinaciju svih sudionika, uključujući i arhitekte. Kako bi se nosila s urbanističkim izazovima i zahtjevnim građevinskim programom, država je reorganizirala

[148] Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 30.4.1947.

[149] Industrijska proizvodnja po republikama trebala bi dosegnuti sljedeće indekse: Srbija 417 posto, Hrvatska 452 posto, Slovenija 366 posto, Bosna i Hercegovina 1.054 posto, Makedonija 2633 posto, a u Crnoj Gori treba započeti od nule. Opširnije kod Bilandžić, *Historija SFRJ glavni procesi 1918-1985*, 114.

[150] Projekt će se kasnije proširiti do Makedonije i Slovenije, povezujući četiri od šest jugoslavenskih republika, s čime će postati glavna prometna arterija Federacije. Cesta, osim što je olakšala unutarnju mobilnost, povezat će Srednju Europu s Grčkom i Turskom te omogućiti dolazak stranih turista.

[151] Osim veće brzine izgradnje u odnosu na tradicionalni način gradnje, montažna gradnja pruža prednost i u pogledu uštede materijala te radne snage, koja se može usmjeriti na druge poslove.

[152] Prepoznajući potrebu za većim građevinskim kapacitetima, država će značajno proširiti svoj građevinski sektor osnivanjem oko 180 novih tvrtki 1947. godine, uz postojećih 83. Ipak, treba napomenuti činjenicu da će se ideje o montažnoj gradnji realizirati tek krajem pedesetih godina. Kulić, „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965“, 195–96.

arhitektonsku struku: privatni arhitektonski uredi ukinuti su ili nacionalizirani, a arhitektonska profesija reorganizirana je u državne projektne i urbanističke biroe i zavodi (instituti).[153]

Ipak, i pored velikih investicija, plan nije ispunio postavljene ciljeve za industriju. U mnogim industrijskim sektorima izgradnja novih pogona bila je sporija od planirane, a postojeći kapaciteti nisu bili dovoljno iskorišteni. Uzroci neuspjeha bili su kombinacija neiskustva u projektiranju i gradnji, nedostatka građevinskog materijala, tehnološke zaostalosti i manjka kvalificirane radne snage, uključujući arhitekte.

Kako naglašava John R. Lampe, već krajem 1947. postalo je jasno da su ciljevi plana nedostižni.[154] Podaci o proizvodnji često su bili nerealno uvećavani, uz kompromis u odnosu na kvalitetu. Samo su se neke republike (Slovenija, Hrvatska i Srbija) uspjele približiti planiranim ciljevima.

Glavni nedostatak plana bilo je oslanjanje na očekivanu pomoć iz Sovjetskog Saveza, Mađarske i Čehoslovačke, od kojih se očekivala brza isporuka opreme i materijala. Međutim, te zemlje, opterećene vlastitim poslijeratnim teškoćama, isporučile su do 1947. tek oko 5 % obećanih kredita.

Sukob sa SSSR-om 1948. dodatno je usporio realizaciju te potaknuo napuštanje sovjetskog modela planiranja i pokretanje niza reformi, čime je otvoren put stvaranju vlastitog razvojno-političkog modela Jugoslavije.

4.3.4. Političke promjene nakon 1948. – uvođenje koncepta samoupravljanja

Jugoslavija je u početku primjenjivala sovjetski model centraliziranog petogodišnjeg planiranja, no nakon sukoba sa SSSR-om 1948. došlo je do radikalnog obrata. Rezultat je bio uvođenje koncepta „samoupravljanja“ – decentralizirane alternative sovjetskom centraliziranom planiranju. Ideja autentičnog modela jugoslavenskog socijalizma prvi put je predstavljena na Petom kongresu KPJ, održanom u Beogradu od 21. do 28. srpnja 1948., čija je glavna tema bila Rezolucija Informbiroa i podrška jugoslavenskom vodstvu.

Godine 1950. uveden je koncept radničkog samoupravljanja, radikalno različit od staljinističkog modela, kao simbol političke autonomije i ideološke diferencijacije u odnosu

[153] Kulić i sur., *Modernism In-Between*, 28.

[154] John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Reprinted (Cambridge University Press, 1997), 238.

na SSSR.[155] Ono što je započelo kao politička gesta, tijekom sljedećih desetljeća evoluiralo je u temeljni oblik upravljanja gospodarstvom i važni element jugoslavenskog identiteta.

Samoupravljanje je imalo za cilj izgradnju samoreguliranog društva pod vodstvom radničke klase. Ubrzo je „samoupravljanje" postalo centralni pojam jugoslavenskog socijalizma[156], odnosno, kako ga naziva Tvrtko Jakovina, „jugoslavenski ideološki brend".[157]

Centralno mjesto u sustavu samoupravljanja zauzimao je koncept postupnog smanjenja državne moći i funkcija, kako društvo napreduje prema istinski socijalističkoj strukturi. Ovaj model je predstavljao značajan zaokret u odnosu na državni socijalizam, omogućujući da samoupravne tvrtke djeluju na tržištu koje je još uvijek pod državnim nadzorom. Teorijski temelji nalazili su se u marksističkom idealu „odumiranja države", a krajnja svrha bila je uspostavljanje „industrijske demokracije", u kojoj moć donošenja ekonomskih odluka pripada radnicima, analogno ulozi građana u demokraciji.[158] Model, smješten između zapadnog kapitalizma i istočnog državnog socijalizma, je predstavljao pokušaj demokratizacije radnog mjesta i pravednije raspodjele ekonomske kontrole.

Jugoslavensko vodstvo usvojilo je i reinterpretiralo slogan Francuske revolucije *Liberté, Égalité, Fraternité*, kako bi ga uskladilo sa svojim ideološkim perspektivama, istovremeno kritizirajući prethodne političke sustave, uključujući i liberalne, zbog njihovog neuspjeha da uistinu ostvare ove ideale.[159] Njihov je stav bio da sloboda zahtijeva veću jednakost i solidarnost te da je prava sloboda ostvariva tek kada članovi društva uživaju gotovo jednak status. Ova ideologija snažno je utjecala na unutarnju i vanjsku politiku socijalističke Jugoslavije i oblikovala društvo koje cijeni individualnu slobodu, jednake mogućnosti i zajedničku podršku. Osigurana je sloboda pristupa obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, socijalnoj skrbi i kulturnim aktivnostima. Jednakost je garantirala jednaka prava i mogućnosti za sve, uz značajne napore usmjerene na emancipaciju žena, koje su se aktivno poticale na

[155] Dodatno, koncept samoupravljanja naglašava ideologiju ispred etatizma. Ovaj koncept, središnji za jugoslavenski socijalizam, u suprotnosti je sa sovjetskim čitanjem socijalizma (staljinizma), koji je pretjerano ovisan o državi. Jugoslavenski ideolozi zalažu se za tranziciju iz sustava utemeljenog na državi, u samoregulirano društvo predvođeno radničkom klasom, s društvom, a ne državom, kao primarnom političkom jedinicom. Kao odraz ove ideologije, 1963. godine, ime zemlje promijenilo se iz „Federativna Narodna Republika" u „Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija", dajući prioritet socijalizmu ispred federalizma. Više kod Jović, „Yugoslavia as Project and Experiment".

[156] Mrduljaš i sur., *Unfinished Modernisations*, 18.

[157] Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države", 21.

[158] Kulić i sur., *Modernism In-Between*, 28.

[159] Jović, „Yugoslavia as Project and Experiment", 18.

sudjelovanje u industriji i političkoj sferi. Bratstvo i solidarnost reflektirali su se u inkluzivnim obrazovnim politikama, zdravstvenim programima i kulturnim inicijativama.

Unatoč tomu što nije uspostavljen potpuno liberalni ni tržišni model, nijedna druga socijalistička država nije razvila slobodniji[160], fleksibilniji i tržištu otvoreniji oblik ekonomskog upravljanja[161]. Samoupravljanje je potaknulo snažan gospodarski razvoj i masovnu urbanizaciju, dok je vizija modernog industrijskog društva poticala masovnu migraciju stanovništva iz sela u gradove.

Nakon 1948. godine, Jugoslavija ulazi u razdoblje brze preobrazbe društva, gospodarstva i kulture. U tom procesu država je imala presudnu ulogu: mobilizacijom resursa, usmjeravanjem gospodarskih aktivnosti te provođenjem širokih društvenih i kulturnih politika znatno je ubrzala modernizaciju zemlje. Ovo je posebno vidljivo u brzoj tranziciji Jugoslavije od sovjetskog satelita prema neovisnom, zapadno orijentiranom entitetu, gdje će namjerno državničko djelovanje u manje od dvadeset godina potaknuti značajan društveno-ekonomski napredak i kulturnu dinamiku. Jugoslavija i njezino političko vodstvo prilagodili su političku ideologiju, ekonomske odnose i kulturne politike novom kontekstu, a stvaranje takvog povoljnog okruženja olakšalo je cjelokupno unapređenje društva.

Pokušaj balansiranja između socijalnog blagostanja i ekonomske učinkovitosti, kao i između političke kontrole i kulturne otvorenosti, činilo je jedinstveni pristup socijalističkoj modernizaciji, koji je nastojao spojiti prednosti oba sustava uz minimiziranje njihovih nedostataka. Krajem 1950-ih, hibridni jugoslavenski sustav dosegnuo je svoj vrhunac u smislu gospodarskog razvoja. Reforme, povećana ulaganja u laganu industriju te financijska i tehnološka podrška Zapadnog bloka doprinijeli su da godišnji industrijski rast Jugoslavije bude među najvišima u svijetu.[162]

4.4. Aspekti modernizacije u jugoslavenskom kontekstu

Kada govorimo općenito o modernizaciji, uobičajeno se misli na njezine osnovne procese, industrijalizaciju, urbanizaciju i birokratizaciju, koji prvenstveno obuhvaćaju strukturne i institucionalne promjene u društvu. No, uz te strukturne transformacije, jednako važnu ulogu

[160] Dugogodišnji dopisnik *The New Yorkera*, Joseph Wechsberg, u svom „Pismu iz Beograda“ od 14. listopada 1950. godine, primjećuje zbunjenost zapadnih stručnjaka pred jugoslavenskim modelom. On navodi kako „zapadni ekonomisti s poteškoćom definiraju Titovo društvo, za koje se čini da kombinira socijalističke, komunističke i određene kapitalističke ideje“. Wechsberg, „Letter from Belgrade“, 14. listopad 1950.

[161] Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države“, 25.

[162] Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948-1963)*, 46.

imaju intelektualni i kulturni procesi koji dopunjuju cjelovitu sliku poslijeratne modernizacije. Kulturalna transformacija, emancipacija i demokratizacija obuhvaćaju šire društvene i individualne transformacije, pri čemu se preispituju i redefiniraju norme, vrijednosti i vjerovanja. Takvi netradicionalni procesi teže oslobođenju od pravnih, društvenih, političkih i tradicionalnih ograničenja te promiču veću osobnu autonomiju, prava i socijalnu pravičnost.

U jugoslavenskom kontekstu, modernizacija se stoga ne može svesti samo na ekonomski razvoj i infrastrukturnu izgradnju. Ona obuhvaća i čitav niz tema koje se mogu svesti pod zajednički modernizacijski nazivnik, a koje obuhvaćaju složene fenomene i procese.[163] Takvo šire sagledavanje uključuje i društvene, obrazovne, kulturne i svakodnevne aspekte života koji transformiraju stanovanje, obrazovanje, kulturu i potrošnju, odnosno one sfere u kojima se novi društveni odnosi i novi modeli života neposredno prevode u prostorne zahtjeve. U tom procesu, od kraja 1940-ih godina, kroz urbanističko planiranje, razvoj infrastrukture te izgradnju stambenih i javnih zgrada, arhitektura oblikuje materijalnu osnovu jugoslavenskog puta u socijalizam, pri čemu istodobno odgovara na nove funkcionalne i socijalne zahtjeve i aktivno sudjeluje u konstituiranju novih oblika svakodnevnog života, kolektiviteta i društvene reprezentacije.

Upravo se zato u ovom potpoglavlju razmatraju pojedini aspekti modernizacije u jugoslavenskom kontekstu kao područja u kojima modernizacijski procesi dobivaju konkretnu programsku i prostornu artikulaciju. Time se uspostavlja referentni okvir za makedonsku konkretizaciju u Poglavlju 6. i analitičku razradu u Poglavlju 7. kroz modele konstruiranja modernosti.

4.4.1. Industrijalizacija, urbanizacija i racionalizacija kao okvir prostornih transformacija

U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, fokus nove vlasti bio je na modernizaciji pretežno ruralne i slabo industrijalizirane zemlje, prvenstveno kroz ubrzanu industrijalizaciju i urbanizaciju. Industrijalizacija se postavlja kao apsolutni državni prioritet te se razumije kao nužan preduvjet izgradnje socijalizma. Paralelno se odvija urbanizacija, potaknuta masovnim migracijama stanovništva iz sela u gradove. Ovi procesi djeluju međusobno povezano, proizvodeći duboke promjene kako u ekonomskoj strukturi, tako i u demografskoj slici i svakodnevnom životu stanovništva.

[163] Igor Duda, „Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskoga socijalizma“, *Časopis za suvremenu povijest* 46, izd. 3 (2014): 578.

Velika potreba za radnom snagom potiče i ubrzava deagrarizaciju te formiranje nove urbane radničke klase, koja postaje noseći subjekt socijalističkog poretka. Time dolazi do naglog širenja gradova i kontinuiranog rasta urbanog stanovništva, i sve izraženiju nerazmjernost između rasta i postojeće komunalne i stambene infrastrukture. Ovaj snažan pritisak koji modernizacija vrši na prostor stvara potrebu za novim oblicima stanovanja, novim javnim sadržajima i novim modelima organizacije urbanog života.

U takvim okolnostima racionalizacija postaje treća važna komponenta modernizacijskog procesa. Ona se očituje u nastojanju da se ograničeni resursi, nedostatak stručnog kadra i ubrzana izgradnja stave pod kontrolu planskim mjerama, normativima, tipizacijom i koordiniranim djelovanjem države. Racionalizacija tako istodobno djeluje kao tehnički i administrativni princip, te kao način organizacije u uvjetima ubrzane društvene transformacije.

Ta tri procesa, industrijalizacija, urbanizacija i racionalizacija, zajedno stvaraju okvir iz kojeg proizlaze prostorni zadaci poslijeratne Jugoslavije. Upravo iz toga okvira nastaju potrebe za masovnom stambenom izgradnjom i razvojem infrastrukture svakodnevice te pojave novih oblika potrošnje, koji će u nastavku biti razmotreni kao pojedini aspekti modernizacije u jugoslavenskom kontekstu.

4.4.2. Stanovanje i stambene politike

U neposrednom poratnom razdoblju, stanovanje postaje jedno od područja kroz koje se prelamaju prostorne posljedice društvenih transformacija. Masovne migracije stanovništva iz ruralnih sredina u gradove, u potrazi za boljim životnim uvjetima i ekonomskim mogućnostima, stvaraju snažan pritisak na ionako skromni stambeni fond.[164] S druge strane, opseg stambene izgradnje bio je limitiran zbog nedostatka financijskih sredstava, kao i zbog nedostatka građevnog materijala i kvalificirane radne snage.[165] Zbog navedenog, postojeći stambeni fond bio je izrazito nedostatan, a ustavno zajamčeno pravo na stanovanje dodatno je pojačavalo nesrazmjer između potreba i dostupnih stambenih kapaciteta.[166] U takvim

[164] Intenzitet tog procesa vidljiv je u promjenama ekonomske strukture stanovništva: udio agrarnog stanovništva pada s oko 75% uoči rata na 67,2% 1948., 60,9% 1953. i 49,6% već 1961. godine.

[165] U uvjetima nedostatka materijala i gotovo potpunog izostanka mehanizacije, već u jesen 1945. godine provodili su se prvi eksperimenti s prefabriciranim betonskim elementima, kako bi se odgovorilo na ambiciozne planove izgradnje stambenog prostora. Kulić i sur., *Modernism In-Between*, 174.

[166] U razdoblju od 1921. do 1941. godine u Jugoslaviji je u prosjeku na jedan stan dolazilo 5,1 stanovnika. Najpovoljnije je stanje bilo u Sloveniji, s 4,8 stanovnika po stanu, a najnepovoljnije u Makedoniji, s 5,5 stanovnika po stanu. Branko Tučkorić, „O privremenim ekonomskim normativima za stanove“, *Naše građevinarstvo* 2, izd. 9 (1948): 546–49.

okolnostima, stambeno pitanje prerasta u jedno od središnjih društvenih pitanja poslijeratne Jugoslavije, a rješavanje stambene krize postaje jedan od primarnih arhitektonskih zadataka.[167]

U pogledu kvalitete stanova, sve do kraja 1940-ih gradnja je bila ispod prosjeka, utilitarna, usmjerena na zadovoljavanje osnovnih standarda. Kako bi se ubrzala i racionalizirala gradnja, krajem 1947. godine Ministarstvo građevina FNRJ uvodi prvu u nizu mjera – privremene ekonomske normative za stanove, čime arhitektura postaje instrument državne regulacije.[168] Stan se više ne gradi prema individualnim željama, već prema strogo izračunatim potrebama „prosječnog trudbenika".[169] Međutim, njihova primjena u praksi poticala je projektiranje stanova svedene na higijenski i funkcionalni minimum, čije dimenzije nisu u obzir uzimale stvarne potrebe stanara, niti realnost svakodnevnog života.

U tom razdoblju, u stambenoj izgradnji, socijalni zahtjevi dominiraju nad estetskim, a fokus je premješten na masovnoj dostupnosti osnovnih standarda (osunčanost, zrak, vlastita kupaonica…) koji se ostvaruju kroz racionalizaciju i tipizaciju. Osnovni standardi su zapravo trebali malu kvadraturu kompenzirati visokom funkcionalnošću. Istovremeno, javlja se tendencija za eksternalizacijom funkcija – funkcije kuhanja i pranja sele se u menze radničkih pogona, restorane i kolektivne praonice, dok stan dobiva „pomoćnu kuhinju" umjesto tradicionalne.[170]

Sredina 1950-ih godina donosi značajan zaokret.[171] Kako objašnjava Bjažić Klarin, od tog se razdoblja nadalje razvija raznolika stambena arhitektura koja često nadilazi tipične socijalističke standarde.[172] Stambene tipologije i organizacija stanova kontinuirano su se unaprjeđivale kako bi odražavale ne samo aktualne stambene politike, već i suvremeni međunarodni trendovi. Arhitekti su se pritom uvelike oslanjali na zapadnoeuropske reference,

---

167 Samo godinu dana nakon rata, 1946. godine, raspisan je savezni natječaj za tipske stambene zgrade. Zbog slabosti u raspisu natječaja, na njega neće stići zadovoljavajuća rješenja. Žarko Domljan, „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj", *Život umjetnosti* 10 (1969.): 6.

168 Prema tim normativima, površine su definirane prema broju kreveta odraslih osoba: za tri osobe (mali stan) predviđena je bruto površina 62 m^2, za četiri osobe (srednji stan) 75 m^2, dok se za svaku slijedeću osobu koja će tu stanovati predviđalo dodatnih 8 m^2.

169 Više kod: Tučkorić, „O privremenim ekonomskim normativima za stanove".

170 Funkcionalni stan služi kao simbol emancipacije; nove stambene tipologije imaju za cilj smanjiti opseg kućanskoga rada kako bi se ženama olakšala integracija u profesionalnu i političku sferu. Drugi je razlog štednja.

171 Ovo koincidira s promjenom financiranja i većim ulaganjima u stambenu izgradnju. Krajem 1955. godine uveden je doprinos od 10% za stambenu izgradnju. Ova mjera je označila početak formiranja republičkih i općinskih fondova za kreditiranje stambene izgradnje.

172 Tamara Bjažić Klarin, „Housing in Socialist Yugoslavia", u *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, od Martino Stierli i sur. (The Museum of Modern Art, New York, 2018).

koje su pratili putem stručnih časopisa, međunarodnih izložbi i stručnih putovanja, prilagođavajući ih lokalnim društvenim i ekonomskim okolnostima.

Međutim, kronični nedostatak stambenog prostora i migracije selo-grad snažno utječu na kvalitetu i kulturu stanovanja te pridonose svojevrsnoj ruralizaciji urbanih sredina.[173] Stoga država i društvo preuzimaju proaktivnu ulogu u edukaciji gradskog stanovništva o urbanom načinu života, a time tema modernizacije svakodnevice i moderne kulture izlazi iz stručnih krugova i prodire u svakodnevni život. Putem specijaliziranih sajmova, izložbi i tiskanih publikacija[174], inovacije u arhitektonskim projektima i idealni modeli suvremenih domova promoviraju se i približavaju širokim slojevima stanovništva.[175]

Za razliku od velikih modernizacijskih infrastrukturnih projekata, ovakve inicijative i prije svega didaktičke izložbe poput „Stan za naše prilike“ (Ljubljana, 1956.)[176] i „Porodica i domaćinstvo“ (Zagreb, 1957., 1958. i 1960.) predstavljaju oblik modernizacije usmjeren na izravno poboljšanje životnog standarda i svakodnevice ljudi. Osmišljene kako bi educirale stanovništvo o novom načinu života, one se suprotstavljaju nekvalitetnom stanovanju te promoviraju optimizirane metode gradnje i masovno proizvedeni namještaj u svrhu poboljšanja životnih uvjeta.[177]

4.4.3. Obrazovanje

Obrazovanje zauzima važno mjesto u procesu poslijeratne modernizacije. Upravo kroz razvoj formalnog školskog sustava i širenje obrazovne infrastrukture nastoji se oblikovati nova društvena struktura i kadrovska osnova industrijaliziranog društva. Omogućavanje šireg pristupa školovanju, od osnovnog do visokog obrazovanja, predstavljalo je jedan od ključnih preduvjeta gospodarskog razvoja i modernizacije svakodnevice. U širem smislu, obrazovna transformacija bila je povezana i s prosvjetnim naporima usmjerenima na podizanje opće razine znanja i uključivanje novih društvenih skupina u modernizacijske tokove. Dok se

[173] Unatoč intenzivnoj stambenoj izgradnji, njezin obujam nije bilo dovoljan da prati kontinuirani priljev stanovništva u gradove. 1961 godine raspoloživa stambena površina po stanovniku došla je na svega oko 10 m^2, znatno ispod europskih prosjeka. (1948. godine prosječna europska stambena površina bila je 8.7 m^2 po stanovniku.)

[174] Navedene prakse se također organiziraju diljem Europe.

[175] O toj temi opširnije pišu: Maroje Mrduljaš, „Architecture for a Self-Managing Socialism“, u *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, od Martino Stierli i sur. (The Museum of Modern Art, New York, 2018).; Bjažić Klarin, „Housing in Socialist Yugoslavia“.; Eve Blau i Ivan Rupnik, *Project Zagreb: Transition as Condition, Strategy, Practice* (ACTAR, 2007).

[176] Fokus izložbe bio je na optimizaciji stambene izgradnje te na masovnoj proizvodnji namještaja kao dijelu obnove poslijeratnog gospodarstva.

[177] Uz izložbe, publikacije su također postale važan medij za masovno širenje ideja i oblikovanje slike o privatnom životu. Bile su namijenjene širokoj, nestručnoj publici putem pristupačnih izdanja, poput knjiga, priručnika i časopisa.

njezin najuočljiviji prostorni izraz ostvaruje kroz razvoj školskih ustanova i obrazovne infrastrukture, ta se šira prosvjetna dimenzija očituje i kroz osnivanje narodnih i radničkih univerziteta, koji povezuju obrazovanje, stručno usavršavanje i društvenu emancipaciju odraslog stanovništva.

U neposrednom poratnom razdoblju realizacija ambiciozne politike masovnog obrazovanja odvijala se u izrazito nepovoljnim uvjetima. Za nastavu su se koristili postojeći školski objekti, koji su često bili prostorno i tehnički neodgovarajući, dio zgrada bio je prenamijenjen i adaptiran, a novi objekti podizani su ubrzano, često bez dovoljnog arhitektonskog i tehničkog nadzora. Takva situacija bila je posljedica općeg ekonomskog i tehničkog stanja, kao i širine građevinskog fronta u prvim godinama nakon rata.

Tijekom 1950-ih godina, obrazovna reforma dobiva širi društveni značaj i više se ne svodi samo na uklanjanje nepismenosti. U prvi plan dolazi potreba za stvaranjem društva oslonjenog na znanje, stručnost i obrazovnu dostupnost, što obrazovanju daje važnu ulogu u artikulaciji novoga društvenog poretka. U tom procesu arhitektura izravno mijenja društvo. Nove škole i fakulteti ne povećavaju samo kapacitete sustava, nego uvode i arhitektonska rješenja koja prate nove pedagoške koncepte i istodobno reprezentiraju društveni napredak i modernizaciju.

S razvojem obrazovne politike jača i svijest o potrebi prilagodbe prostornih rješenja zahtjevima suvremene nastave i preispitivanje dotadašnjih tipoloških modela škole. Sve se više naglašava važnost stvaranja okruženja koje može potaknuti razvoj naprednih i obrazovanih generacija, pa se obrazovna arhitektura postupno afirmira kao područje eksperimenta i testiranja novih pedagoških i prostornih koncepata. U tom se kontekstu uspostavlja i bliža suradnja između pedagoga i arhitekata, pri čemu se školska zgrada počinje razumijevati kao aktivni sudionik obrazovnog procesa.

Takvo razumijevanje jasno je prisutno i u tadašnjim stručnim raspravama. Hrvatski arhitekt i urbanist Vlado Antolić tako ističe da arhitekt, polazeći od programa oblikovanog u suradnji s pedagogom, treba projektirati školu koja će u potpunosti zadovoljiti potrebe nastave, pri čemu funkcionalnost, trajnost, kvaliteta materijala i primjena odgovarajućih građevinskih tehnika čine osnovne pretpostavke uspješnog arhitektonskog djela. Uz to, važnu ulogu imaju i estetske kvalitete prostora, jer sklad forme, boje i materijala trebaju stvoriti ugodnu i skladnu cjelinu. Kako što zaključuje Antolić, „.. škole budućnosti moraju biti vedre, svijetle, zračne i

privlačne, humane u mjerilu čovjeka-djeteta. U njima se mora odražavati životni optimizam, društveni, kulturni i opći preporod i napredak čovječanstva.“[178]

Za promicanje takvih multi-disciplinarnih suradnji na jugoslavenskoj su razini održavana brojna savjetovanja i stručni skupovi, na kojima se poticalo napuštanje tradicionalnih nastavnih metoda i ustaljenih tipoloških konvencija, uz naglasak na psihološkom iskustvu prostora, fleksibilnijim organizacijama nastave i otvorenijim i dinamičnijim prostornim konfiguracijama.[179] Projektni standardi pritom se sve češće shvaćaju samo kao okvirne smjernice, a ne kao strogo ograničenje, što otvara prostor za istraživanje različitih tipologija i za razvoj naprednijih rješenja. Posebno važnu ulogu u tome imaju javni arhitektonski natječaji, kroz koje se afirmiraju novi modeli školskih zgrada i viši standardi obrazovnog prostora.

4.4.4. Kultura

Kultura zauzima važno mjesto u poslijeratnoj modernizaciji Jugoslavije, jer sudjeluje u preoblikovanju društvenih vrijednosti, u širenju novih obrazaca kolektivnog života i u formiranju kulturnih potreba primjerenih socijalističkom društvu. Granica između kulture i prosvjete često nije oštro povučena, budući da brojne ustanove kulturne politike istodobno imaju i ideološku, obrazovnu, emancipatorsku i širu društveno-prosvjetnu funkciju.

Drugi svjetski rat ostavio je teške posljedice na kulturu i obrazovanje. Velik broj ustanova bio je razrušen, a dio kulturno-povijesne baštine otuđen ili nepovratno izgubljen.[180] U zemlji obilježenoj siromaštvom i niskom razinom obrazovanja, poslijeratna obnova je uključivala i snažno ulaganje u kulturnu i obrazovnu obnovu društva. Prve mjere obuhvaćaju kampanje masovnog opismenjavanja, zdravstveno obrazovanje, osnivanje knjižnica i čitaonica, obnovu kulturnih društava te razvoj različitih oblika javnog kulturnog djelovanja. Opća kulturna politika republika usklađena je s federalnom kulturnom politikom, koja proizlazi iz društvenih promjena i socijalističkog opredjeljenja države.[181] Međutim, u skladu s načelom da svaki

[178] Vlado Antolić, „Arhitekt i škola“, *Arhitektura* 6, izd. 5 (1952): 16–18.

[179] Mrduljaš, „Architecture for a Self-Managing Socialism“, 46.

[180] Gubici u području kulture osobito su veliki i nenadoknadivi. Uništeni su brojni materijali, rukopisi, dokumenti, arhivi i umjetnička djela, a gotovo je u cijelosti devastirana i predratna kulturna baština. Branka Doknić i sur., ur., *Kulturna politika Jugoslavije: 1945-1952 : zbornik dokumenata* (Arhiv Jugoslavije, 2009), 20.

[181] Kulturna i obrazovna politika u Jugoslaviji može se promatrati kroz dva razdoblja: prvo, koje traje od 1945. do 1948. godine, i drugo, koje započinje nakon 1948. Prvo razdoblje obilježava snažan sovjetski utjecaj, prekinut sukobom između Tita i Staljina, dok drugo karakterizira nastojanje da se naglasi autentičnost jugoslavenske revolucije i oblikuje specifičan model jugoslavenskog socijalizma.

jugoslavenski narod ima pravo na vlastitu individualnost, sve republike imaju neovisni kulturni i obrazovni život i razvoj.[182]

Jedna od najznačajnijih mjera za ostvarenje ciljeva jest podizanje obrazovne i kulturne svijesti stanovništva, demokratizacija obrazovanja i kulture te uključivanje svih građana u te sfere, neovisno o njihovom podrijetlu i prethodnoj razini obrazovanja. Time kultura prestaje biti privilegij užih društvenih slojeva i postupno se afirmira kao sastavni dio projekta društvene modernizacije.

Važno mjesto u tom procesu zauzima širenje mreže kulturnih i kulturno-prosvjetnih ustanova. Osnivaju se brojne institucije (kako ih naziva Jasenka Kodrnja – „ustanove za elementarnu difuziju kulture"), kao što su domovi kulture, društveni domovi, centri za kulturu, pionirski i omladinski domovi, knjižnice, čitaonice, ali i ustanove poput narodnih i radničkih univerziteta, koje djeluju na prijelazu između kulturne i obrazovne sfere.[183]

Integralni dio ovoga projekta društvenog razvoja jest aktivno sudjelovanje građana u kulturnom životu i njihova kontinuirana edukacija, pri čemu kulturni centri imaju osobitu važnost. Za razliku od tradicionalnih kulturnih institucija (kina, kazališta, galerija), u kojima su ljudi pretežno pasivni primatelji poruka, u domovima kulture oni se mogu obrazovati, kulturno izražavati i aktivno sudjelovati u izgradnji novoga društva.[184]

Prvi kulturni centri izgrađeni su u siromašnim uvjetima, masovnom mobilizacijom i dobrovoljnim, volonterskim radom, što odražava kolektivni duh poratnog razdoblja.[185] Oni su simboli novoga socijalističkog poretka i promiču osjećaj zajedništva i neke zajedničke svrhe

---

182 Doknić i sur., *Kulturna politika Jugoslavije*, 8.

183 Te su ustanove zamišljene kao protuteža tradicionalnim mjestima okupljanja, odnosno kao zamjena za vjerske objekte. Jasenka Kodrnja, „Ustanove za elementarnu difuziju kulture", *Arhitektura* 29, izd. 158–159 (1976): 25.

184 Laslo Varga, „Domovi kulture u samoupravnom konceptu kulture", *Arhitektura* 29, izd. 158–159 (1976): 14–18.; Slavica Stamatović Vučković, „Oblici arhitektonske komunikacije na objektima kulture u Crnoj Gori u drugoj polovini XX veka" (doktorska disertacija, University of Belgrade, Faculty of Architecture, 2013), 103.

185 Nakon završetka Drugoga svjetskog rata, kulturna infrastruktura u jugoslavenskim republikama bila je neravnomjerno raspoređena, ustanove su bile koncentrirane u urbanim sredinama, dok je u ruralnim područjima nedostajalo kulturnih institucija. U uvjetima promijenjene društveno-političke organizacije i u skladu s politikama u obrazovnoj i kulturnoj sferi, u seoskim se sredinama javlja potreba za izgradnjom novih kulturno-administrativnih objekata. Usporedno s otvaranjem knjižnica, čitaonica i narodnih sveučilišta radi smanjenja nepismenosti, u selima se počinju graditi zadružni domovi kao lokalna središta kulturnoga i društvenoga života. Godine 1947. Centralni komitet KPJ predvidio je izgradnju oko 400 zadružnih domova. Ti su domovi bili smješteni u središnjim zonama, a u njima su bili predviđeni radni prostori za društveno-političke organizacije, čitaonice, dvorane za skupove s mogućnošću filmskih projekcija, kao i gospodarske funkcije, poput seoske prodavaonice i skladišnoga prostora. U nekim je slučajevima bio predviđen i stambeni prostor za domara zadružnoga doma. 1948. godine, NR Hrvatska izdala je katalog zadružnih domova s dvama varijantnim rješenjima, prilagođenima specifičnim potrebama primorskih i kontinentalnih sela. Slične inicijative za projektiranje i izgradnju zadružnih domova poduzete su i u Narodnoj Republici Sloveniji te Narodnoj Republici Srbiji, u skladu s njihovim specifičnim uvjetima.

među građanima. Unatoč nedostacima (građeni su bez projekta ili su bili neadekvatno financirani, što je rezultiralo nedovršenim zgradama ili objektima koji nisu u potpunosti zadovoljavali potrebe zajednice), ti će kulturni centri odigrati značajnu ulogu u oblikovanju kulturnog krajolika poratne Jugoslavije. Njima će se osigurati prostori za društvenu interakciju i kulturno izražavanje, što će pridonijeti razvoju novoga socijalističkog identiteta. Kao višefunkcionalni prostori, u sebi su objedinjavali kazališne i kino dvorane, knjižnice, prostorije za sastanke, predavanja i različite društvene i političke aktivnosti, čime su postajali lokalna središta društvenog života i vidljivi prostorni izrazi novog socijalističkog poretka.

4.4.5. Socijalistički konzumerizam

Transformacije u društvu i gospodarstvu, postupno poboljšanje životnog standarda te prijelaz prema tržišno orijentiranom socijalizmu, od sredine 1950-ih godina stvaraju uvjete za razvoj novih oblika potrošačke kulture. Kako ističu Kulić i Mrduljaš, „socijalistički konzumerizam" temelji se na ideji zadovoljavanja potreba širokih slojeva stanovništva i omogućavanja pristupa dobrima suvremene civilizacije. Sve to dovodi do prekida s tradicionalnim načinom trgovine i postavlja osnovu moderne potrošnje.

U takvim okolnostima započinje preobrazba trgovačke mreže. Proširuju se postojeći trgovački objekti, grade novi, a razvijaju se i nove trgovačke tipologije. Po američkom uzoru pojavljuje se nova vrsta prodavaonice – supermarket [186], s posve novim konceptom samoposlužne prodaje, u kojem potrošači imaju neograničenu slobodu u procesu kupovine.[187] Taj se model ubrzo prilagođava lokalnom urbanom kontekstu i postaje sastavni dio života u novim gradskim naseljima, gdje trgovina poprima važnu ulogu u organizaciji svakodnevice. Paralelno s time, sve se više pozornosti posvećuje oblikovanju izloga i unutrašnjosti trgovina, koji svojim novim izgledom nastoje privući što veći broj kupaca.

Posebno mjesto u modernoj potrošnji zauzimaju robne kuće, u kojima se preklapaju svakodnevni život i potrošnja.[188] U pravilu smještene na središnjim gradskim lokacijama, nude širok raspon proizvoda, od prehrambenih artikala do bijele tehnike i namještaja, te

[186] Na Zagrebačkom velesajmu 1957. godine Sjedinjene Američke Države predstavile su potpuno opremljen supermarket s ciljem promicanja zapadnoga modela potrošnje, dok je Sovjetski Savez izložio industrijske strojeve. Taj se kontrast može tumačiti kao pokazatelj dvaju različitih modela društvene i ideološke reprezentacije: američkoga, usmjerenog na svakodnevni život, potrošnju i slobodu izbora, te sovjetskoga, koji naglasak stavlja na državnu moć i industrijski razvoj.

[187] Samoposlužna prodaja omogućila je kupcima neposredan pristup proizvodima, bez posredovanja prodavača. Prva jugoslavenska samoposluga otvorena je 1956. godine u Ivancu, u Hrvatskoj, šest godina poslije prve britanske samoposluge. Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (Srednja Europa, 2005), 51.

[188] Ili „društveni kondenzatori" kako ih zovu Kulić i Mrduljas. Kulić i sur., *Modernism In-Between*, 174.

predstavljaju simbol nove potrošačke kulture. Svojom upečatljivom arhitekturom ti objekti postaju i simbol poboljšanog životnog standarda i vizije bolje budućnosti.

Uz trgovinu, važnu ulogu u afirmaciji novih potrošačkih obrazaca imaju i sajmovi. Iako funkcioniraju prema drukčijoj prostornoj i programskoj logici, sajmovi se također mogu promatrati unutar šireg konteksta modernizacije svakodnevice, potrošnje i reprezentacije. Oni omogućuju direktnu prezentaciju novih proizvoda, tehnologija, dizajna i inovacija domaćoj i međunarodnoj publici, a istodobno posreduju između proizvodnje, tržišta i potrošnje. Na određeni način sajmovi modeliraju i proizvodnju i potrošačke navike stanovništva.

U jugoslavenskom kontekstu sajmovi nose snažnu ideološku i reprezentacijsku dimenziju. Kroz sajamske manifestacije afirmira se slika društva koje želi biti prepoznato kao moderno, tehnološki napredno i otvoreno prema svijetu. Sajmovi tako djeluju kao svojevrsni prozor prema međunarodnim tokovima, kroz koji u Jugoslaviju ulaze zapadne inovacije, masovna kultura i nove potrošačke navike, ali unutar specifičnog socijalističkog okvira. Budući da na njima sudjeluju zemlje s obje strane Željezne zavjese, kao i zemlje nesvrstanog svijeta, sajmovi istodobno postaju i pozornica na kojoj država, kroz arhitekturu paviljona, dizajn i industrijsku proizvodnju, demonstrira vlastitu modernost i međunarodnu relevantnost.

U arhitektonskom smislu, sajamski kompleksi predstavljaju važan segment modernizacijskog procesa. Kako piše Ivan Rupnik, sajamski prostori djeluju kao generatori novih urbanih teritorija, omogućujući infrastrukturnu ekspanziju i planiranje novih gradskih cjelina.[189]

4.5. Uloga struke

4.5.1. Arhitektonska struka u FNRJ

Arhitektonska profesija ima važnu ulogu u transformaciji neravnomjerno razvijene i pretežno ruralne zemlje u industrijaliziranu i urbaniziranu. Odmah nakon oslobođenja, pred arhitekturu su postavljeni veliki i odgovorni zadaci povezani s programom brze obnove zemlje, pri tom su prioritetni zadaci bili obnova stambenog fonda, podizanje objekata masovne kulture i društvenog standarda te izgradnja privrednog potencijala zemlje. Kako ističe Žarko Domljan, u poslijeratnom periodu „arhitekturi je namijenjena nova funkcija: ona se javlja kao planska sistemska djelatnost strogo podređena društvenoj i ideološkoj sferi…“.[190]

[189] Blau i Rupnik, *Project Zagreb*, 214.

[190] Domljan, „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj“, 6.

Federacija je uvjetovala arhitektonsku produkciju raznim odlukama, prije svega (re)organizacijom struke i definiranjem arhitektonskih programa koje je trebalo ostvariti. Do donošenja Petogodišnjeg plana privatni arhitektonski biroi već su bili nacionalizirani, a struka reorganizirana. Radi „planskog korištenja kadrova, tj. racionalnog korištenja njihovih sposobnosti“[191], velik broj arhitekata premješten je u novoosnovane državne projektne institute, pri saveznom i republičkim ministarstvima graditeljstva, što je omogućilo koordinaciju rada i poduzimanje opsežnijih zadataka.

U takvim uvjetima arhitektura prestaje biti privatna aktivnost i transformira se u javnu, državno organiziranu djelatnost, čiji je primarni nositelj društvo u cjelini, a ne privatni investitor i privatne potrebe. Država je istodobno i naručitelj i investitor te koordinator arhitektonske produkcije, pri čemu se arhitektonski zadaci definiraju kao dio širih socijalnih, ekonomskih i ideoloških ciljeva.

Na taj način arhitektura postaje sastavni dio modernizacijskog aparata države – tehničko sredstvo, ideološki alat i prostorna refleksija društvene transformacije. Ono što su arhitekti (kasnije) dobili od države jest sloboda u artikuliranju arhitektonskih programa i u načinu oblikovanja. [192]

4.5.2. Nedostatak stručnog kadra i migracije arhitekata

Provedba opsežnih planova obnove i izgradnje bila je znatno otežana i zbog nedostatka kvalificiranog kadra.[193] Nedostajalo je stručnjaka na svim razinama, tehničara, zidara, tesara i drugih zanatlija.[194] Kako bi se nadoknadio manjak, građevinske tvrtke organizirale su različite tečajeve, ponekad izravno na gradilištima, neovisno o prethodnim kvalifikacijama polaznika. Unatoč naporima i velikim očekivanjima, situacija se nije brzo poboljšavala.[195]

---

[191] Karabegović, „Reprezentacija moderne arhitekture Beograda na filmu YU Produkcije 1945-1968“, 128.

[192] Mario Bara napominje da su profesionalna udruženja, poput Saveza arhitekata i Saveza urbanista, imala potencijal utjecati na određene politike, budući da su pripadala neformalnoj i nedržavnoj skupini dionika javnih politika. Ova profesionalna udruženja predstavljala su važan segment u oblikovanju političkih smjernica, osobito izvan formalnih institucionalnih okvira. Njihov je utjecaj značajan, s obzirom na to da su bili jedni od rijetkih koji su mogli utjecati na javne politike, izvan monopolističke uloge odlučivanja koju je imala Komunistička partija. Mario Bara, „Modernizacija urbanoga života u Hrvatskoj kroz prizmu stambenih i komunalnih politika u razdoblju socijalizma“, *Journal of contemporary History* 52, izd. 1 (2020): 15–17, https://doi.org/10.22586/csp.v52i1.9976.

[193] „Neiskustvo u projektovanju i izgradnji objekata i manjak stručne radne snage uzimali su danak, pa se za gradnju novih postrojenja trošilo čak do trećine sredstava više nego što je bilo nužno.“ Ivana Dobrivojević, „Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945 – 1955“, *Istorija 20. veka* 1 (2009.): 74.

[194] Više u:Kulić, „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965“, 37.

[195] Često se ne popuni predviđeni broj polaznika tečaja zbog nedovoljnog interesa. Primjerice, za tečaj u Skoplju, predviđen za prekvalifikaciju 250 općih radnika u polukvalificirane, prijavilo se samo 50 polaznika. U Gostivaru se za 60 mjesta prijavilo 45 polaznika. „Zidarskiot kurs vo Skopje mesto 250 kursisti, go posetuvaat samo 50“, *Nova Makedonija*

Nesrazmjer između ambicioznih ciljeva i raspoloživog stručnog kadra, kao i činjenica da je većina njih živjela u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji, doveo je do prisilnih migracija u profesiji.[196] Pod birokratskom komandom i državnim dekretima, stručni kadrovi sustavno su raspoređivani u nerazvijene republike – Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Makedoniju.[197]

Primjer Makedonije jasno pokazuje koliko su ove „migracije" arhitekata unutar Jugoslavije snažno utjecale na formiranje stručnog kadra i na razvoj moderne arhitektonske kulture. Prije rata, budući da nije bilo lokalnih arhitektonskih škola, većinu značajnih objekata projektirali su arhitekti iz Beograda i Zagreba te ruski emigranti. Nakon rata, industrijalizacija i urbanizacija zahtijevale su još veći angažman stručnjaka iz drugih republika. Uz malobrojne domaće arhitekte, u Makedoniju su dolazili arhitekti i urbanisti iz ostalih dijelova zemlje[198] koji su zajedno s makedonskim arhitektima školovanima u inozemstvu postavili osnove arhitektonskog obrazovanja u Makedoniji.[199]

Ovaj proces preraspodjele trajao je tijekom 1950-ih, sve do diplomiranja prvih generacija arhitekata na novootvorenom skopskom fakultetu, koje su potom preuzele dužnosti.

4.5.3. Nove kreativne mogućnosti

Prekid odnosa s komunističkim blokom, osim promjena u ekonomskoj i političkoj sferi, donio je i promjene u arhitekturi. Novi društveno-politički uvjeti otvorili su prostor za kreativnu slobodu i nove stvaralačke mogućnosti. Inovativni pristup socijalizmu omogućio je da arhitektura i urbanizam postanu alati modernizacije od presudne važnosti, prelazeći iz sfere političke reprezentacije u alat društvenih reformi.

Ova transformacija ilustrira Cohenovu misao da arhitektura u 20. stoljeću prestaje biti ekskluzivna za aristokraciju i buržoaziju, otvarajući prostor za programe prilagođene radničkoj klasi.[200] U poslijeratnoj Jugoslaviji to se očitavalo u projektima koji oblikuju svakodnevni život građana i potiču socijalnu integraciju te dostupnost javnih sadržaja široj

(Skopje), 12. lipanj 1947.; „Od sozdavanjeto na potrebniot sredno stručen kadar zavisi ispolnuvanjeto na petgodišniot plan", *Nova Makedonija* (Skopje), 06. siječanj 1947.

196 „Na kraju rata, Hrvatska je imala 320 arhitekata i inženjera – više od jedne trećine ukupnog broja u zemlji. Makedonija je 1945. imala samo 4 arhitekta: Sotir Tomovski, Ivan Artemuškin, Miho Čakelja i Boris Čipan." Boris Čipan, *Moeto vreme vo makedonskata arhitektura* (Arhitektonski fakultet Skopje, 2008), 27.

197 Kulić, „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965", 34.

198 Za izradu Generalnog urbanističkog plana Skoplja bit će pozvani arhitekti i urbanisti iz Čehoslovačke.

199 Odlukom Vlade NR Makedonije osnovan je Tehnički fakultet s dva odsjeka, Arhitektonskim i Građevinskim. Nastava će započeti 6.10.1949. godine. Više u poglavlju 6.5.

200 Cohen, *Architecture, Modernity, Modernization*, 15.

populaciji. U jugoslavenskom kontekstu, taj zaokret nije bio samo posljedica općeg trenda, nego i izravna manifestacija socijalističkih vrijednosti te neovisnog razvoja nakon 1948. godine.

Brzi proces modernizacije u Jugoslaviji potaknuo je transformaciju većinskog ruralnog stanovništva u urbano. Kako bi se olakšala ta transformacija, arhitektima je povjerena zadaća da stvore kontekst koji potiče moderan način života, društveni napredak te socijalne interakcije. Ostvarenje tih ciljeva provodilo se kroz stvaranje javnih prostora, izgradnju društvenih stanova, obrazovnih ustanova i objekata za socijalnu i zdravstvenu zaštitu, koji su projektirani da služe zajedničkim potrebama i pridonose zajedništvu i jednakosti među građanima. Posebna pažnja bila je usmjerena na prostorne politike i socijalnu infrastrukturu koje su stanovništvu olakšavale prijelaz na urbani način života, pristup radu, obrazovanju i javnim uslugama. U tom kontekstu, arhitektura i urbanizam ujedno su djelovali kao sredstva emancipacije: kroz racionalizaciju kućanskog rada, izgradnju jaslica, vrtića i drugih javnih servisa te olakšan pristup obrazovanju i kulturi, stvarani su prostorni uvjeti koji su omogućavali veću društvenu participaciju žena i širu kulturnu i obrazovnu dostupnost. Time su arhitektura i urbanizam postali sastavni dio šireg projekta društvene modernizacije.

Jugoslavenska arhitektura naglasila je društvene ciljeve, poput poboljšanja životnog standarda. Sustav samoupravljanja poticao je decentralizaciju i lokalne inicijative, a estetska sloboda omogućila je nastanak heterogenog arhitektonskog ambijenta prilagođenog lokalnim potrebama.

Ambiciozni projekt društvene transformacije putem arhitekture, osim u stambenoj izgradnji, manifestira se i u javnim institucijama – školama, kulturnim ustanovama i zdravstvenim objektima. Ti funkcionalni prostori su centri prema kojima gravitira zajednica te platforme na kojima socijalistička država provodi svoje obrazovne, zdravstvene i socijalne politike. Njihova ravnomjerna distribucija kroz različito razvijene dijelove zemlje odražava socijalistička načela ravnopravnosti i jednakih mogućnosti za sve građane.

Kako ističu Kulić i Mrduljaš, jugoslavenska arhitektura svakodnevice nadilazila je utilitarizam tipičan za socijalističke zemlje.[201] Unatoč materijalnim ograničenjima, pokazivala je vezanost za modernističku tradiciju i kreativnost. Dok je velik dio arhitekture bio

[201] Kulić i sur., *Modernism In-Between*, 167.

funkcionalan ali bez posebnih karakteristika (kako oni kažu, bez posebne estetske privlačnosti), pojedini programi rezultirali su iznimnim ostvarenjima.

Dinamika modernizacije, decentralizacije i kontinuiranih ekonomskih i političkih reformi vodila je ka razvoju novih tipologija i fleksibilnih rješenja koja su nadilazila rigidnu standardizaciju.[202] Bazirana na istraživanju i inovaciji, pojavila se projektantska praksa koja je balansirala između kolektivnih i individualnih potreba, nastojeći unaprijediti kvalitetu života i društveni napredak. Glavna karakteristika takvog pristupa jest uvjerenje i dosljedna posvećenost unapređenju kvalitete života putem arhitekture, poboljšanju uvjeta za svakodnevne životne aktivnosti te sveukupnom društvenom napretku.

Ovakav pristup, u kojem arhitektura nadilazi svoju fizičku formu kako bi postala alat društvene transformacije, potvrđuje da izgrađena sredina ima moć odražavati i oblikovati društveni i kulturni ambijent.

Arhitektonska profesija, odražavajući opsežne društvene i političke promjene, prošla je kroz potpunu transformaciju. Vladimir Kulić u *Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–65* bilježi transformaciju i reorganizaciju profesije.[203] Krajem 1940-ih, centralizirani državni projektantski zavodi zamijenjeni su manjim samoupravnim radnim organizacijama, potičući demokratičniji pristup. Dio je funkcionirao kao projektantske jedinice unutar velikih građevinskih poduzeća, dok je drugi dio djelovao kao neovisne tvrtke, slobodne tražiti posao na sve aktivnijem tržištu (koje je ipak regulirano i ovisno o državi). Investitori su bili samoupravna poduzeća, društvene organizacije ili vladina tijela, koja su imala veliko povjerenje u stručnost arhitekata i pružala im značajnu kreativnu slobodu. Arhitekti su se našli u poziciji da djeluju s visokom autonomijom: s jedne strane, država više nije bila zainteresirana za kontrolu njihovog rada, dok ih je s druge strane štitila od pritisaka kapitalističkog tržišta. Jugoslavenski arhitekti, sa svoje strane, postali su dio globalnog arhitektonskog diskursa i aktivni sudionici međunarodne arhitektonske scene. Slobodne kulturne i gospodarske veze Jugoslavije sa zapadnim zemljama potaknule su kulturnu razmjenu i omogućile da zapadne arhitektonske ideje utječu na, i obogate, lokalni modernistički jezik. Na taj je način Jugoslavija stvorila svoj specifični arhitektonski identitet,

[202] Martino Stierli i sur., *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980* (The Museum of Modern Art, New York, 2018), 42.

[203] Kulić, „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965“, 181.

unikatnu mješavinu socijalističkih principa i modernističke estetike, jasno diferenciranu i od sovjetskog i od zapadnog modela.

4.6. Modernizacijske transformacije i njihove prostorne manifestacije

Iz dosadašnje razrade proizlazi da je povijesni i politički kontekst Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata jasno odredio smjer modernizacije zemlje. Promjena društveno-političkog uređenja, političke odluke i postavljeni ideološki ciljevi utjecali su na sve segmente društva. Zbog toga, poslijeratnu modernizaciju Jugoslavije ne možemo gledati samo kako obnovu zemlje nakon rata, ni samo kao posljedicu novoga političkog sustava. To je složeni proces u kojemu industrijalizacija, urbanizacija i racionalizacija potiču silnu preobrazbu društva.

Njihovi su utjecaji vidljivi u svim društvenim sferama, pri čemu svi imaju svoju prepoznatljivu manifestaciju: ekonomsko-tehnološka transformacija manifestirala se u industrijskom razvoju, u izgradnji prometne i komunalne infrastrukture te u novim metodama gradnje. Socijalna i obrazovna preobrazba manifestira se kroz masovnu urbanizaciju, deagrarizaciju, promjenu životnih obrazaca, kao i kroz demokratizaciju pristupa obrazovanju, zdravstvu i kulturi. Kulturno-simboličku transformaciju obilježavaju razvoj kulturnih institucija, prihvaćanje novih estetskih vrijednosti, međunarodna razmjena i izraženija uloga arhitekture u reprezentaciji novoga društvenog poretka. Političko-institucionalnu transformaciju prepoznajemo u uspostavi svih razina vlasti i pratećih institucija, kao i u izgradnji cjelokupnoga institucionalnog aparata države, od lokalnih do republičkih tijela upravljanja.

U specifičnom kontekstu izgradnje nove makedonske državnosti, političko-institucionalna i kulturno-identitetska transformacija dobivaju posebnu težinu. Makedonija prvi put u povijesti dobiva vlastitu državu, koja mora biti prostorno vidljiva, prepoznatljiva i simbolički čitljiva. A arhitektura je, izvan svake sumnje, jedan od primarnih instrumenata za ostvarivanje toga cilja.

Ove opsežne promjene nisu mogle zaobići područje arhitekture. Sve navedene transformacije generirale su specifične prostorne potrebe i zahtijevale nove arhitektonske odgovore, što eksplicitno postavlja arhitekturu kao alat modernizacije.

Ekonomsko-tehnološka transformacija stvara potrebu za organiziranim prostorima proizvodnje – industrijskim zonama i infrastrukturnim sustavima koji omogućuju funkcionalno i učinkovito djelovanje gospodarstva. Socijalna i obrazovna transformacija

otvaraju potrebu za masovnim stanovanjem, novim tipologijama stambenih objekata i objektima društvenoga standarda koji podupiru svakodnevni život – školama, vrtićima, zdravstvenim i socijalnim ustanovama i slično. Kulturno-simbolička transformacija zahtijeva nove prostore kulturne produkcije i razmjene, kao i primjenu arhitektonskog jezika koji će naglasiti nove društvene vrijednosti. Političko-institucionalna transformacija, pak, stvara potrebu za institucionalnim i reprezentativnim prostorima putem kojih se nova država organizira i čini vidljivom.

Kako bismo iščitali navedene prostorne manifestacije, poslužit ćemo se prethodno utvrđenim analitičkim kategorijama, odnosno trima modelima konstruiranja modernosti: novim prostorom proizvodnje, novim prostorom svakodnevice i novim prostorom društvene reprezentacije. Premda su sve transformacije međusobno isprepletene i prisutne u svakom od modela, svaki od njih obilježava dominantna logika koja određuje njegovu prostornu i programsku strukturu: u modelu novoga prostora proizvodnje dominira ekonomsko-tehnološka transformacija; u modelu novoga prostora svakodnevice prevladavaju socijalna i obrazovna transformacija; dok u modelu novoga prostora društvene reprezentacije dominiraju političko-institucionalna i kulturno-simbolička transformacija.

Prostorne učinke transformacija pratimo kroz navedene modele u poglavlju 7., a koji nam služe kao sistem za analizu prostornih i društvenih manifestacija modernizacijskih procesa u Skoplju između 1945. i 1963. godine.

5. SKOPLJE U RAZDOBLJU PRIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA

5.1. Društveno-politički kontekst

Kako bismo razumjeli opseg radikalnih transformacija nakon 1945. godine, u ovom poglavlju dajemo pregled razdoblja koje mu prethodi. Ovaj dio obuhvaća pregled društveno-političkog i kulturnog okvira u kojem se Skoplje razvija od kraja 19. do sredine 20. stoljeća, kao i kronološki razvoj urbanističkog planiranja i arhitekture.

5.1.1. Skoplje na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Za razliku od drugih zemalja u regiji, Makedonija je u 20. stoljeće ušla pod osmanskom vlašću. U okolnim (većim) urbanim središtima, kao i u bivšim osmanskim gradovima, događale su se burne promjene – ubrzano (ali asinkrono i s drugačijom dinamikom) tekli su procesi europeizacije kroz arhitekturu i transformaciju njihove urbane strukture. U Makedoniji su manji gradovi imali izgled naslijeđene arhitekture 19. stoljeća, dok su u većim bile vidljive nove tendencije. Započete urbane transformacije dodatno su se ubrzale nakon Balkanskih ratova, a posebno nakon Prvog svjetskog rata.

Grad Skoplje ima iznimno povoljan geografski položaj. Smješten je u središnjem dijelu Balkanskog poluotoka i leži u kotlini u kojoj se sijeku različiti pravci i putovi koji ga povezuju sa susjednim područjima. S takvim središnjim položajem Skoplje nadilazi lokalni značaj i središte je veće regije. U svom postojanju, Skoplje je prolazilo kroz razdoblja rasta, ali i unazađivanja. Kako zaključuje slovenski povjesničar koji je jedno vrijeme živio u Skoplju, Pavle Urankar, kada su političke granice država kojima Skoplje pripada bile daleko od grada i nisu presijecale putove, Skoplje je bilo veliko i napredovalo. Kad su granice bile blizu, Skoplje je nazadovalo ili stagniralo u razvoju.[204]

Do 1880-ih, grad Skoplje prostirao se uglavnom na lijevoj obali rijeke Vardar, između tvrđave Kale i brda Gazi Baba. U ravnici na desnoj obali rijeke Vardar, koja se smatrala južnom granicom grada, nalazilo se naselje (mahala) Gazi Mentaš, kao i mahale koje su se prostirale duž obale rijeke: Hadži Selaledin i Hadži Čivči. Sve do izgradnje Madžar maala, 1876.-1878., desna obala Vardara tretirala se kao izvangradski prostor.

Razvoj grada i povećanje broja stanovništva doveli su do potrebe za proširenjem gradskog teritorija. Ujedinjenje dviju obala rijeke Vardar u jednu gradsku cjelinu započelo je

[204] Pavle Urankar, *Istorijski značaj grada Skoplja* (1930), 21.

izgradnjom Madžar maala (1876.-1878., prema planu Isa Bega), što predstavlja prvi planski prelazak na desnu stranu rijeke Vardar. U dotad tradicionalni balkanski grad, s iregularnom strukturom ulica, planom je uvedena nova tendencija – ortogonalna ulična mreža, koja ujedno predstavlja i početnu fazu modernizacije (Sl. 1.).[205]

Uz plan za Madžar maalo, važnu ulogu u početnoj fazi modernizacije i snažan impuls u razvoju grada imala je izgradnja željezničke infrastrukture i uspostava željezničkih pruga Solun-Skoplje-Kosovska Mitrovica (1873.-1874.) i Solun-Skoplje-Kumanovo-Beograd 1888. godine.[206] Željeznička infrastruktura i izgradnja željezničke stanice u podnožju planine Vodno uzrokovale su prebacivanje težišta razvoja grada na desnu obalu Vardara. Navedeni zahvati, kao i oni koji su slijedili do Balkanskih ratova, predstavljaju jeku događanja u drugim osmanskim gradovima i korak su prema deosmanizaciji grada te uvođenju ideja o europskom gradu (Sl. 2. i Sl.3.).[207]

5.1.2. Položaj Makedonije nakon Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata

Balkanski ratovi i Prvi svjetski rat predstavljali su značajnu prekretnicu, kako u globalnim okvirima, tako i na Balkanu. Kao posljedica vojnih djelovanja, raspala su se dva velika carstva, Austro-Ugarsko (1918.) i Osmansko (1908.-1922.) te je došlo do njihovog povlačenja s Balkanskog poluotoka, što je uzrokovalo preoblikovanje granica (Sl. 4.).

Nakon završetka Prvog svjetskog rata, po uzoru na nove nacionalne države u Europi, osnovano je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, čime su postavljeni temelji prve jugoslavenske države. Tim činom ostvaren je dugogodišnji san o ujedinjenju južnoslavenskih naroda. Pojedini teritoriji kraljevstva imali su svoje kulturno-povijesne specifičnosti – u sjeverozapadnim dijelovima države prevladavala je kulturna baština povezana s Austro-Ugarskom i Italijom, dok je u jugoistočnim dijelovima prevladavala kulturna baština povezana s osmanskom vlašću. Uz kulturno-povijesne razlike, između pojedinih područja postojale su i velike razlike u stupnju gospodarskog razvoja. Glavni cilj bio je da se, kroz stvaranje osjećaja nacionalnog jedinstva i formiranje jedne jedinstvene jugoslavenske nacije,

[205] Minas Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“ (doktorska disertacija, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2004), 45.

[206] Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 57.

[207] Divna Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“ (doktorska disertacija, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2011), 17.

prevladaju povijesne, kulturne i religijske razlike koje su dugo razdvajale ove narode vlašću Austro-Ugarskoga i Osmanskoga carstva.[208]

U vrijeme svog nastanka, Kraljevina SHS bila je siromašna, zaostala, poljoprivredna zemlja. Nužnost industrijalizacije postojala je već otprije i bez nje je bio nezamisliv „normalan" društveni razvoj. Za usporedbu, u drugim zemljama Srednje i Zapadne Europe taj je proces već bio završen. Kako navodi Dušan Bilandžić, osnovna ekonomska proturječnost u Kraljevini bila je neusklađenost između povijesne nužnosti industrijalizacije i nesposobnosti zemlje da je provede. Po završetku rata, novostvorena država ulagala je napor za konsolidaciju sveukupnih stanja u Kraljevini (ekonomskog, gospodarskog, političkog), ali ostaci nerazvijenih društvenih odnosa i naslijeđeno stanje iz 19. stoljeća ostali su i dalje prisutni. Ipak, razdoblje između dva svjetska rata bilo je važno za sve dijelove zemlje, jer je donijelo val modernizacije, fokusiran prije svega na velike gradske centre.

Za Makedoniju, drugo desetljeće 20. stoljeća donijelo je velike promjene i predstavlja početak novog povijesnog razdoblja i novog društveno-ekonomskog života. Iz Balkanskih ratova, teritorija današnje Makedonije izašla je kao dio Kraljevine Srbije, preko koje je, nakon Prvog svjetskog rata, postala dio prve države južnih Slavena, Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, ujedinjene pod srpskom dinastijom Karađorđević.[209]

Ekonomska situacija stanovništva u Makedoniji bila je vrlo teška.[210] Dugogodišnja vojna djelovanja ostavila su velike posljedice na gospodarstvo. Makedonija, iako je bila najviše oštećena tijekom vojnih djelovanja i trebala je velike iznose za saniranje šteta, dobila je samo simbolična sredstva za reparaciju. Dodatno, nove državne granice za Makedoniju značile su prekid dotadašnjih trgovačkih i ekonomskih veza te se gospodarski život morao prilagoditi

[208] Ustavni okvir novostvorenog kraljevstva nastojao je olakšati koegzistenciju različitih nacionalnih identiteta unutar šire jugoslavenske zajednice, putem administrativne podjele koja je svjesno osmišljena da zamagli naslijeđene granice i razlike.

[209] Kraljevina SHS osnovana je 1. 12. 1918. Od 1918. do 1929. nosila je naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), a od 1929. do 1945. nosila je naziv Kraljevina Jugoslavija. Naizgled, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca predstavlja ostvarenje stare ideje o zajedničkoj državi južnih Slavena, unatoč brojnim razlikama među konstitutivnim narodima. Cilj joj je bio ujediniti južne Slavene i omogućiti proces njihova „nacionalnog oslobađanja" te oslobođenja od vanjskih utjecaja. To predstavlja složen politički problem, jer oni nikada nisu živjeli u zajedničkoj državi. Ideja o jedinstvu južnih Slavena usko je povezana s idejom o zajedničkoj jugoslavenskoj kulturi, manifestiranoj kroz brojne aktivnosti i suradnje intelektualne i kulturne elite tijekom 19. i početka 20. stoljeća.

[210] U najtežem potlačenom položaju bio je makedonski narod. Makedonskom je narodu zabranjeno ime i jezik. Makedonija je proglašena za Južnu Srbiju, u školama i u administraciji uveden je samo srpski jezik. Otpor Makedonaca proglašavan je „bugaraštvom" i surovo je gušen. Bilandžić, *Historija SFRJ glavni procesi 1918-1985*, 24.

novoj geopolitičkoj realnosti.[211] Proces prilagodbe nije bio nimalo jednostavan i kao rezultat toga, gospodarska djelatnost u svim gradovima u Makedoniji u razdoblju između dva svjetska rata (osim Skoplja) bila je minimalna. Industrija se uopće nije razvijala, dok su obrti, pod pritiskom novih industrijskih proizvoda, ubrzano nestajali.[212]

5.1.3. Transformacija Skoplja između dva svjetska rata

Razdoblje između 1918. i 1941. godine predstavlja prekretnicu za novoformiranu državu. Dok su u već razvijenim gradskim centrima, kao što su Beograd, Zagreb i Ljubljana, nastavljeni modernizacijski procesi započeti u 19. stoljeću, Skoplje, koje je do tada bilo pod osmanskom vlašću, doživjelo je svoj prvi značajniji modernizacijski val. Njime se nastojalo transformirati grad s tipično orijentalnom urbanom morfologijom u moderni europski grad.[213] Ideje europeizacije mogu se pratiti kroz prve racionalne oblike prostornog planiranja – Regulacijski plan Skoplja Dimitrija T. Leke iz 1914. te Generalni regulacijski plan Skoplja Josifa Mihajlovića iz 1929. godine. Osnovna odlika tih planova bio je pokušafj odmaka od tradicionalnog osmanskog karaktera grada i uspostave nove, europske urbane forme.[214]

Skoplje je, kao i ostali gradovi u Makedoniji, znatno zaostajalo u odnosu na gradove u drugim dijelovima zemlje. Kako će ga Jovan Cvijić opisati, bio je to grad „tursko-bizantskog, odnosno pravog balkanskog tipa“, s uskim, prljavim ulicama i malim trgovinama (Sl. 5.).[215] Karakterizirala ga je spontana, nepravilna, organska urbanistička struktura i orijentalna morfologija. Stambena zona bila je organizirana u jednakovrijedne dijelove (administrativne jedinice), mahale, podijeljene po etničkim linijama. Osmanlije nisu ostavile gotovo nikakvu infrastrukturu u gradovima – nije postojala kanalizacija, vodovod, javna rasvjeta, higijenske ustanove, katastarski premjer niti urbanistički planovi. Gradovi nisu imali ikakva obilježja modernog života i morali su se gotovo u potpunosti izgraditi od nule.[216]

---

[211] Najviše su novim granicama bile pogođeni gradovi: Bitola, koja je od nekadašnjeg velikog centra Turske na Balkanu, odmah iza Soluna, postala pogranični grad; isti je slučaj i s Debrom, Ohridom, Gevgelijom i Strumicom. Novo razgraničenje dalo je prednost Skoplju, koje postaje središte tadašnje Južne Srbije.

[212] Prva industrijska ulaganja u Skoplje započinju nakon izgradnje željezničke pruge Skoplje – Solun 1873. godine i prodora europskoga kapitala. Lokacije za izgradnju prvih industrijskih objekata ovisile su isključivo o interesima vlasnika.

[213] Kao model za preuređenje, prije svega Skoplja, ali i ostalih gradova u Makedoniji, služili su gradovi iz Srbije.

[214] Jovan Ivanovski i sur., *Findings: Macedonian Pavilion at the 14th International Architecture Exhibition - La Biennale Di Venezia 2014* (Youth Cultural Center, 2014), 25–29.

[215] Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* (Beograd, 1922), 175.

[216] Josif Mihajlović, „Razvitak gradova i varošica od oslobođenja do danas“, u *Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije 1912–1937* (Skoplje, 1937), 800.

Statistički, prema popisima stanovništva, Makedonija je imala veći postotak urbanog stanovništva od ostalih dijelova Kraljevine.[217] Ipak, to ne znači da su gradovi u Makedoniji bili razvijeniji. Naprotiv, glavni razlog relativno visokog udjela gradskog stanovništva bila je dugotrajna nesigurnost sela tijekom osmanske vladavine. Stanovnici su napuštali sela ne zbog želje da postanu građani, nego ponajprije radi osnovne sigurnosti, budući da je ona u gradovima bila znatno veća.

Prema popisu iz 1913. godine Skoplje je imalo 47.384 stanovnika, a 1921. godine 40.660. U međuratnom razdoblju broj stanovnika ponovno raste: 1931. doseže 64.807, što je oko 68 % više nego 1921., dok se 1939. procjenjuje na približno 80.000 stanovnika.[218]

5.1.4. Razvoj građevinarstva i prodor moderne arhitekture

Društveno-političke promjene nakon Prvog svjetskog rata odrazile su se i na građevinarstvo te arhitektonsku struku.[219] U prvim godinama nakon rata u Makedoniji još nije postojao sustavni, planski pristup arhitektonskim i urbanističkim pitanjima. Izgradnja se odvijala stihijski, bez odgovarajućih zakonskih okvira i regulativa. Rat je dodatno smanjio broj obrazovanih stručnjaka, pa su se u proces gradnje uključivali svi, bez obzira na kvalifikacije. Povećana arhitektonska i građevinska aktivnost u Skoplju bila je posljedica nastojanja nove administracije da kroz razvoj grada radi na postizanju političkih ciljeva.

U godinama koje su uslijedile došlo je do postupne profesionalizacije arhitektonske struke: definirani su pojmovi *arhitekt* i *arhitektura*, uvedeni su javni natječaji kao novi mehanizam planiranja i odlučivanja, te su realizirani brojni projekti javnih i upravnih zgrada.

Skoplje je, kao i većina gradova u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, bilježilo rast broja stanovnika, ponajprije zbog migracije seoskog stanovništva u potrazi za boljim životnim uvjetima i većom sigurnošću. Međutim, zbog nedostatka stručnog kadra i ograničenih ekonomskih resursa, urbanizacija nije automatski značila i intenzivniji građevinski razvoj. Prioritet su imale reprezentativne javne građevine kroz koje se afirmirao politički autoritet države: crkve, spomen-kosturnice i kapele, sokolski domovi (sokolane), palače banovina i banaka, sudske i

[217] Prema statističkim podacima na razini cijele Kraljevine, u Makedoniji je udio gradskog stanovništva 23,5 %, što je najveći postotak u Kraljevini nakon Vojvodine, gdje iznosi 24 %. O uzrocima i posljedicama više kod Mihajlović, „Razvitak gradova i varošica od oslobođenja do danas“, 799–800.

[218] Tihomir Arsovski i Nada Taškovska Arsova, *Prilozi za urbanata istorija na Skopje od XIX i početokot na XX vek*, 2 (Gradski komitet za urbanizam i zaštita na čovekovata okolina, 1988), 8; Mihajlović, „Razvitak gradova i varošica od oslobođenja do danas“, 805; Urankar, *Istorijski značaj grada Skoplja*, 20.

[219] Tijekom vojnih djelovanja građevinska aktivnost je potpuno zamrla.

vojne institucije, škole.[220] Istodobno, bogate građanske obitelji nastojale su izraziti svoj status gradnjom objekata inspiriranih arhitekturom Beča, Soluna i drugih srednjoeuropskih gradova.

Godine 1929., stjecanjem statusa glavnog grada Vardarske banovine, Skoplje je ušlo u intenzivniju fazu razvoja i postupno napustilo neplansku izgradnju. Poboljšani ekonomski uvjeti potaknuli su i privatne i državne investicije u javne i stambene objekte, pri čemu se grad brzo širio i mijenjao svoju fizionomiju. Stari orijentalni dio ostao je zadržan na lijevoj obali Vardara, dok je na desnoj obali postupno izrastao novi, moderniji urbani raster.

Ukupni građevinski razvoj u Skoplju ilustriraju sljedeći podaci: do 1929. godine privatnom inicijativom izgrađeno je 1.118 objekata, a od 1929. do 1936. godine dodatna 909. Prema popisu stanovništva iz 1931., grad je brojao oko 10.000 kuća.[221]

Intenzivnija izgradnja povećala je potražnju za stručnim kadrom. Arhitektonski studiji djelovali su u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, a mnogi su stručnjaci obrazovanje nastavili u Beču, Pragu, Berlinu i Parizu, čime se uspostavila čvrsta veza s međunarodnim modernističkim krugovima. Posebno je značajna uloga hrvatskih arhitekata, mnogih školovanih ili profesionalno formiranih u europskim modernističkim centrima, koji su postali glavni promotori novih arhitektonskih ideja.[222]

Grupa okupljena oko Drage Iblera, učenika Hansa Poelziga, oblikovala je Zagreb kao ključni centar funkcionalizma u Kraljevini SHS. U Beogradu je vodeća figura srpskog predratnog modernizma bio Milan Zloković, dok su u Ljubljani najznačajniji bili Ivan Vurnik i Jože Plečnik, učenik Otta Wagnera. Kroz njihov rad i djelovanje širio se modernizam u manje gradove države; u Skoplju su prve modernističke objekte projektirali Drago Ibler i Milan Zloković. Ovi predstavnici predratnog modernizma kasnije su, nakon Drugog svjetskog rata, postali arhitektonska elita koja je nastavila stvarati arhitekturu u skladu s potrebama nove države, društva i pojedinca.

---

220 Kokan Grchev, *Arhitektonskite stilovi vo makedonskata arhitektura od krajot na 19 vek i periodot megju dvete svetski vojni* (Institut za folklor Marko Cepenkov, 2003), 169.

221 Mihajlović, „Razvitak gradova i varošica od oslobođenja do danas“, 816.

222 „Značajan broj arhitekata, pretežno iz Hrvatske, studirao je ili radio s poznatim modernistima s njemačkog govornog područja: Adolfom Loosom, Peterom Behrensom, Hansom Poelzigom, Josefom Hoffmannom, Ernstom Mayem i drugima. Do tridesetih godina 20. stoljeća, Le Corbusierov atelje na adresi 35, Rue de Sèvres, postao je još jedno privlačno odredište. Jugoslaveni su bili jedna od najvećih nacionalnih skupina koja je tamo radila, najvjerojatnije odmah iza Francuza i Švicaraca. Bilo ih je najmanje osamnaest: devet iz Slovenije, šest iz Hrvatske i tri iz Srbije. Nekolicina njih, uključujući Edvarda Ravnikara u Ljubljani, Jurja Neidhardta u Sarajevu i Milorada Pantovića u Beogradu, preuzet će vodeće pozicije u struci nakon rata.“ Kulić i sur., *Modernism In-Between*, 25.

Kraljevina Jugoslavija prestala je postojati nakon državnog udara u ožujku 1941., kao reakcije na pristupanje Trojnom paktu. Nakon njemačke invazije, teritorij države ubrzo je podijeljen između sila Osovine i susjednih zemalja, uz potporu lokalnih kolaboracionista.

5.2. Trendovi u urbanizmu i arhitekturi

5.2.1. Regulacijski plan Dimitrija T. Leke iz 1914.

Odmah nakon završetka Balkanskih ratova i priključenja teritorija današnje Makedonije Kraljevini Srbiji, nova vlast nastojala je uspostaviti urbanističku djelatnost i pravni okvir, dok je prostorni razvoj postao sastavni dio utvrđene politike Kraljevine. Strategija za Skoplje, koje postaje regionalno, političko, prometno i gospodarsko središte tzv. Južne Srbije, bila je usmjerena prema potpunoj planskoj transformaciji, sveobuhvatnoj rekonstrukciji i „europeizaciji" naslijeđenog orijentalnog urbanog tkiva, kao izrazu snažnih težnji za potiskivanjem osmanskog nasljeđa.[223]

U tu svrhu Ministarstvo građevina Kraljevine Srbije raspisalo je natječaj za izradu urbanističkog plana za Skoplje, kao i za druge „nove srpske" gradove. Kao rezultat tih napora, Skoplje je dobilo svoj prvi planski dokument – natječajni rad srpskog arhitekta Dimitrija T. Leke, koji je osvojio prvu nagradu na natječaju za izradu Generalnog regulacijskog plana Skoplja (Sl. 6.). Zbog izbijanja Prvog svjetskog rata, plan arhitekta Leke realiziran je u vrlo malom opsegu. No, unatoč niskoj razini realizacije, plan je predstavljao prekretnicu u urbanističkom razvoju Skoplja te je poslužio kao temelj za kasniji rast grada, a pojedine njegove postavke pojavit će se i u svim kasnijim regulacijskim planovima.

Osnovna karakteristika plana bila je ideja „europeizacije", odnosno udaljavanje od koncepta i izgleda tradicionalnog osmanskog grada. Preciznije, plan je zagovarao potpuno uklanjanje naslijeđenih predložaka i njihovu zamjenu novim konceptima – tada aktualnim urbanim teorijama i novim ideološkim paradigmama – kao reprezentantima novog državnog sustava.

5.2.1.1. Prostorni koncept

Prostorni koncept natječajnoga rada Dimitrija T. Leke baziran je na idejama Sir Ebenezera Howarda, engleskog urbanista i utemeljitelja pokreta „vrtnih gradova", te na umjetničkim načelima oblikovanja gradova austrijskog arhitekta Camilla Sittea.[224]

---

[223] Aneta Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)" (MA Thesis, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2000), 25.

[224] Leko je već 1908. u časopisu *Srpski tehnički list* objavio članak u kojem je predstavio koncept Garden Cityja.

Jedna od najvažnijih postavki plana bilo je uvođenje potpuno nove radijalno-koncentrične ulične mreže i superponiranje prstenaste prometnice na nepravilnu gradsku strukturu, po uzoru na Beč (iako Skoplje, osim tvrđave, nije imalo gradske zidine). Ring definira i obuhvaća središnje gradsko područje širokim bulevarom te istodobno povezuje dvije obale rijeke Vardar. Duž svog toka, bulevar povezuje željeznički kolodvor, izložbene paviljone i društvene centre, a pritom uključuje i srednjovjekovnu tvrđavu Kale te postojeću gradsku os sjever-jug.

Plan uvodi nove tipologije i prostorne koncepte, dotad nepoznate u lokalnom urbanom razvoju. U skladu sa Sitteovim načelima, projektirano je više trgova oko kojih su smještene javne zgrade.[225] Na desnoj obali smješten je glavni trg, oblikovan nizom javnih institucija: Gospodarsko-trgovačkim muzejom i Trgovačkom akademijom, zgradom Burze, te zgradom Pošte i telegrafa. Na lijevoj obali projektiran je trg – društveni centar, formiran zgradama Općinskog doma, Palače pravde, Okružne uprave i Uprave grada Skoplja.

Posebna važnost pridaje se i tvrđavi Kale, na čijem je dominantnom položaju iznad grada planirana izgradnja nove akropole s trapezoidnim trgom, oko kojeg su predviđene zgrade Sveučilišta, Maršalata (vojna uprava) i Dvora. Osim tvrđave, posebnu ulogu u planu dobiva i rijeka Vardar, prema kojoj se grad otvara; uređeni su kejovi na obje obale, međusobno povezani sa sedam mostova.

Bogati sklop javnih sadržaja[226] nadopunjuju i ansambli gospodarskih, sportskih i obrazovnih objekata. U sjevernom dijelu grada predviđeni su Mali i Veliki izložbeni park; u zapadnom dijelu, unutar gradskog parka, predviđen je sportsko-rekreacijski kompleks povezan s rekreacijskim središtem na riječnom otoku; dok je na južnim obroncima Vodna predviđen kompleks Tehničkih fakulteta.

[225] Prema Siljanovskoj, pri rekonstrukciji gradova oslobođenih od turske vlasti pojavljuju se trgovi kao specifični urbani oblici koji simboliziraju viši oblik arhitektonske organizacije, s drugačijim tretmanom od slobodnog prostora u turskom urbanizmu. Planirano oblikovan, pravilni trg nudi najpovoljnije uvjete za koncentraciju gradskog društvenog središta. Jasmina Siljanoska, „Dijakronijska studija glavnog gradskog trga Skopja i utjecaji koncepcijskog diskontinuiteta grada“ (MA Thesis, Sveučilište u Zagrebu, 1992), 36.

[226] Upravo u tom bogatom sklopu javnih sadržaja, odnosno u velikom broju javnih objekata organiziranih u veće i manje javne centre, Branislav Maksimović vidi glavne kvalitete plana. Branko Maksimović, *Idejni razvoj srpskog urbanizma: period rekonstrukcije gradova do 1914. godine* (SANU, 1978), 192–95.

5.2.2. Generalni plan Josifa Mihajlovića iz 1929.

Novo razdoblje u razvoju Skoplja započinje imenovanjem arhitekta Josifa Mihajlovića (1887.-1941.) za predsjednika općine.[227] Njegovo imenovanje donijet će promjene u građevinskoj politici i postupno napuštanje prakse neplanirane gradnje.

Nakon petnaest godina planskog vakuuma, izgradnje prema djelomičnim regulacijskim planovima i „građevinskog kaosa“[228] (*Skopski glasnik* br. 28, 7.09.1929., str. 1), 1929. godine arhitekt Josif Mihajlović, zajedno sa svojim suradnicima, izrađuje novi Generalni regulacijski plan za Skoplje (Sl. 7.). Značaj ovog plana dodatno je pojačan time što predstavlja prvi službeni, usvojeni planski dokument za Skoplje. Mihajlovićev plan programski se i morfološki nadovezuje na plan Dimitrija T. Leke, prihvaća njegove osnovne postavke i ideje te ih nadograđuje. Prema riječima samog autora, plan teži rješavanju svih urbanih problema kroz prizmu i zahtjeve modernog urbanizma, osiguravajući preduvjete za razvoj Skoplja kao naprednog i higijenski zdravog grada.[229] Plan je zamišljen tako da zadovolji potrebe grada u naredna dva do tri desetljeća.

Inspiriran tada raširenim konceptima urbanističkog planiranja u duhu Grand Manner, City Beautiful Movement i idejama Garden Cityja, Mihajlović transformira nepravilnu osnovu izvedenu prema principima umjetničkog oblikovanja grada u formalniji geometrijski jezik. Prema Penčić, ovaj urbanistički plan predstavlja najvažniji dokument u povijesti urbanog razvoja Skoplja, ne samo kao prvi usvojeni plan, već i zbog svojih iznimnih urbanističkih i projektantskih kvaliteta.[230]

Plan je izrađen u složenim društveno-političkim uvjetima, u vrijeme kada Skoplje stječe znatno veći administrativni značaj nego ranije. Ustavom Kraljevine Jugoslavije iz 1929.

---

[227] Arhitekt i urbanist Josif Mihajlović, bio je veoma značajna figura u transformaciji Skoplja u periodu između Prvog i Drugog svjetskog rata. Na njegovu inicijativu, po prvi puta, izvršena su opsežna i potpuna katastarska mjerenja grada, pri čemu je angažiran velik broj učenika i geometara. Tijekom njegovog mandata, započeta je realizacija brojnih vitalnih infrastrukturnih i komunalnih projekata, među kojima su formiranje izvora Rašče i razvoj moderne vodoopskrbne mreže, izgradnja elektrane pod Kaleom, izgradnja brane na rijeci Treski i hidrocentrala Matka. Za vrijeme njegovog mandata podignute su i četiri osnovne škole te mnogi značajni javni objekti, poput Narodne skupštine, Općinske zgrade, Gradske bolnice, Higijenskog zavoda, Zavoda za socijalno osiguranje radnika, Željezničke stanice, Narodne banke, Trgovinsko-industrijske komore i mnogi drugi. Kao arhitekt, Mihajlović ostavlja vrijedna arhitektonska djela, poput zgrade Crvenog križa i Javne burze. Najvažniji njegov rad je izrada i donošenje Generalnog regulacijskog plana za grad Skoplje 1929. godine. Tomovski Krum, „Arhitekt Josif Mihajlovikj (1887-1941)“, u *Arhitekturata na pochvata na Makedonija : od sredinata na XIX do krajot na XX vek*, with Georgi Stardelov i sur. (Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2006).

[228] „Regulacioni plan Skoplja“, *Skopski glasnik*, 07. rujan 1929., 1.

[229] *Skopski glasnik*, „Regulacioni plan Skoplja“.

[230] Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“, 28.

godine, Skoplje postaje glavni grad jedne od šest novoosnovanih banovina, Vardarske banovine, koja osim teritorija današnje Makedonije obuhvaća i Kosovo, Metohiju te dio južne Srbije, sve do Niša.

Prema tadašnjoj zakonskoj regulativi, plan je odobren od strane središnje vlasti, tj. ministra građevinarstva i unutarnjih poslova Kraljevine Jugoslavije.[231]

5.2.2.1. Teorijske osnove

Josif Mihajlović, tijekom studija u Francuskoj i Engleskoj te desetogodišnjeg radnog boravka u SAD-u, upoznaje se s idejama Ebenezera Howarda o „Vrtnom gradu“ (Garden City). Howardove ideje, dopunjene konceptima urbanističkog planiranja u duhu Grand Manner i City Beautiful Movement, Mihajlović primjenjuje u planu za Skoplje.

Osim aktualnih urbanističkih koncepata, plan implementira tada najmodernije standarde i norme za stvaranje zdravih urbanih sredina. Plan predviđa daljnji rast grada i širenje gradskog teritorija, uz postupno razrjeđivanje postojeće strukture. Oko građevinskog područja predviđen je zeleni pojas širine 1 km, u kojem je zabranjena svaka gradnja, čime se kontrolira rast grada i štiti prirodni okoliš.[232] Nova predgrađa izvan definirane urbane zone trebaju funkcionirati kao zasebne cjeline, a istovremeno biti povezana s „matičnom metropolom“, kao neki tip grada-satelita.[233]

Mihajlović redefinira i geometrizira nepravilni tlocrt Lekovog plana, u duhu Grand Manner i City Beautiful Movementa, te jasno definira prometni prsten. Ulice su hijerarhijski organizirane prema prometnoj funkciji: stambene ulice (8 m), gradske ulice (12 i 16 m) te veće gradske ulice (20, 24 i 30 m).[234] Na lijevoj obali planira se temeljita rekonstrukcija tradicionalne osnove i rekonfiguracija ulične mreže kako bi se zadovoljile potrebe modernog grada. Na desnoj obali promjene su minimalne, uzimajući u obzir postojeće izgradnje posljednjih godina.[235] Sve promjene imaju za cilj bolje povezivanje dviju obala i formiranje

---

231 Ibid, 30.

232 Howard je za koncept vrtnih gradova predlagao strogo određenu veličinu: 32.000 stanovnika na području od 1.000 hektara (od čega je 405 ha izgrađeno), okruženom trajnim zelenim pojasom. Kada grad dostigne predviđenu veličinu, u njegovoj neposrednoj blizini osniva se novi. Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 68.

233 „Generalni Regulacioni plan grada Skoplja“, *Skopski glasnik*, 12. listopad 1929.

234 Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 66.

235 Autor navodi da mu je najviše vremena oduzela izrada plana za desnu obalu. Prema njegovu mišljenju, parcijalni planovi nisu bili kvalitetni: imali su visoku razinu realizacije, a pritom je bilo teško utvrditi koje bi se izmjene mogle uvesti uz što manju materijalnu štetu za građane. Smatra da su se morali prilagoditi postojećem stanju, zbog čega je konačno rješenje znatno udaljeno od onoga koje bi bilo moguće kada bi imali veću slobodu planiranja. „Generalni Regulacioni plan grada Skoplja“, *Skopski glasnik*, 14. rujan 1929.

jedinstvene urbane cjeline, a u tu je svrhu planirano i sedam novih mostova na rijeci Vardar, pored postojeća četiri.

5.2.2.2. Uvođenje funkcionalnog zoniranja

Jedna od glavnih značajki plana je uvođenje funkcionalističkih teorija zoniranja i decentraliziranih urbanih zajednica. Prema Hristovoj, plan promovira prodiranje predmodernih prostornih koncepata funkcionalnog zoniranja u vremenu kada je akademska klasična tradicija još uvijek dominantna u službenom planiranju.[236]

Planom je teritorij grada programski podijeljen na šest kvartova: administrativni, trgovački, intelektualni, industrijski, stambeni i sportsko-rekreacijski, čime se nastojala uspostaviti jasnija organizacija urbanih funkcija.[237]

Pri planiranju novih urbanih cjelina, Mihajlović pridaje posebnu pozornost lokaciji administrativnog kvarta, smatrajući da javne institucije trebaju biti koncentrirane na jednom mjestu, a ne raspršene po gradu. Odražavajući dvostruku strukturu vlasti – društvenu i državnu, plan uvodi dva centra: državni centar na desnoj obali Vardara i društveni centar na lijevoj obali, kod Bitpazara, međusobno povezane jasnom osi i novim mostom.

Uz administrativni dio, u kontinuitetu je smješten i trgovački dio grada, predviđen na istome mjestu na kojem se razvijao i do tada – u potezu od željezničke stanice, preko trga, do Bitpazara. U budućnosti je omogućeno i njegovo širenje.

Intelektualni centar dobiva važnu poziciju u gradu. Smješten je na tvrđavi Kale, čime se i simbolički daje istaknuto mjesto obrazovanju. Na mjestu kasarne pozicionirani su Sveučilište s fakultetima, Studentski dom i Znanstveno društvo. Ostale obrazovne institucije, škole i gimnazije, raspoređene su po gradskim četvrtima.

Prepoznajući važnost industrije kao pokretača modernizacije i gospodarskog rasta, plan prvi put tretira industriju kao važnu gradsku funkciju i komponentu u evoluciji grada. Industrijski kvartovi smješteni su istočno i jugoistočno od Skoplja, uzimajući u obzir povezanost sa željezničkom infrastrukturom i smjer vjetrova kako bi se spriječilo zagađenje grada.

---

[236] Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“, 51.

[237] Više kod Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“; Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“.

Sveobuhvatnost plana potvrđuje i tretman teme sporta i rekreacije: manji sportski tereni raspoređeni su po svim naseljima, dok je središnji sportski kompleks planiran na otoku Vardaru.

Preostali teritorij grada predviđen je za stanovanje, za 120-150 tisuća stanovnika.[238] Struktuiran je u zatvorene i poluzatvorene blokove, ostavljajući male trgove za djecu unutar blokova, gdje je to moguće. U novim perifernim područjima predviđena je modernizacija rezidencijalne teksture[239], pri čemu plan uključuje otvoreni sustav gradnje inspiriran konceptom Garden Cityja, sa samostojećim zgradama i dvorištima sprijeda i straga.

Poput Lekovog plana, Mihajlovićev je plan, unatoč predviđenom intenzivnom rastu, realiziran samo djelomično. Ekonomska kriza 1929. i nepredvidivo predratno razdoblje znatno su ometali njegovu realizaciju.[240]

5.2.3. Arhitektonski trendovi i stvarne transformacije

U arhitektonskom smislu, razdoblje od 1914. do 1941. godine obilježava prekid s tradicionalnim građevinskim praksama i lokalnim iskustvima. Pažnja je usmjerena prema Zapadu, a europska arhitektonska iskustva prihvaćaju se kao potvrda vlastite emancipacije i težnje ka modernizaciji. U Skoplju započinju značajne urbane i arhitektonske transformacije koje odražavaju šire tendencije preoblikovanja izgleda gradova oslobođenih osmanske vlasti i potrebu za njihovim novim vizualnim identitetom.

Po prvi put započinje organizirano školovanje kadrova s ciljem njihove profesionalne profilacije prema potrebama države, pri čemu se proučavaju novi materijali i građevinske tehnologije. Posljedica ovoga procesa je napuštanje tradicionalnih modela i postupno nestajanje specifičnih lokalnih građevinskih i arhitektonskih obilježja razvijenih u prethodnom razdoblju.[241]

Tijekom promatranog razdoblja primjetan je značajan jaz između planiranih i stvarno provedenih transformacija, prvenstveno zbog sporog tempa izgradnje. Na lijevoj obali

238 *Skopski glasnik*, „Generalni Regulacioni plan grada Skoplja“, 12. listopad 1929.

239 Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 68.

240 Kako je Kraljevina imala izrazito centralizirani model upravljanja, u takvom okviru Makedonija ostaje periferna regija s ograničenim ulaganjima i slabijim planskim razvojem. Urbanizam je pritom uglavnom djelovao kao instrument državne reprezentacije i integracije, prije nego kao sredstvo sustavne prostorne transformacije urbanog prostora Makedonije.

241 Grchev, *Arhitektonskite stilovi vo makedonskata arhitektura od krajot na 19 vek i periodot megju dvete svetski vojni*, 167.

Vardara ostaje očuvan stari orijentalni dio grada, dok na desnoj obali niče potpuno novi grad s gradskim palačama, reprezentativnim kućama te velikim javnim i upravnim zgradama.

5.2.4. Središnji trg kao odraz političkih transformacija

Zbog značajne uloge središnjeg gradskog trga, pregled transformacija Skoplja nakon Prvog svjetskog rata započinjemo analizom trga i njegove preobrazbe. Ona ne samo da odražava arhitektonsku i estetsku evoluciju trga, već simbolizira i političke i kulturne promjene između dva svjetska rata (Sl. 8, Sl. 9. i Sl. 10.).

Transformacija skopskog trga omogućuje praćenje izravne veze između fizičkih promjena manifestiranih u arhitekturi i političkih transformacija društva, kao i utjecaja arhitekture na identitet grada.

Kao prostor od velikog gradskog značaja, središnji skopski trg (tada poznat kao Trg kralja Petra) u međuratnom razdoblju bilježi intenzivnu građevinsku aktivnost. Novo političko okruženje i aktualni trendovi očituju se u transformaciji trga, koji postaje središte novog političkog i društvenog života i odražava ideje novih vlasti. Nova estetika[242] trga simbolizira nove ideje i utječe na percepciju građana o društvu, jačajući legitimnost nove vlasti kroz uvođenje novih narativa.[243]

Na mjestu postojećih zgrada podižu se nove monumentalne građevine koje simboliziraju moć i autoritet vlasti. Oblikovanje trga u duhu europske estetike u prostornom prikazu započinje 1925. godine izgradnjom stambene zgrade – Ristićeve palače, koju projektira Dragutin Maslać.[244] To je zgrada (P+M+3) smještena je na južnoj strani trga, u središnjem položaju prema aksijalnoj liniji koja povezuje trg s Kamenim mostom.

Oblikovanje trga nastavlja se izgradnjom nekoliko javnih objekata koji predstavljaju institucije novog političkog sustava, sukladno novoj ulozi grada i novom značenju trga. Godine 1927. Vasilij Baumgarten[245] izrađuje projekat za Oficirski dom, smješten na obali rijeke, na mjestu Burmali džamije (Sl. 11.). Zgrada zauzima cijeli blok, što oslikava tendenciju izdvajanja značajnih javnih objekata u jedinstvene blokove. Simetrično prema njoj

[242] Državna uprava preferira gradnju objekata u nacionalnom stilu.

[243] Važno je napomenuti da fizičke promjene ne garantiraju suštinske političke promjene, no mogu se koristiti za manipulaciju i propagandu. Vlasti mogu koristiti arhitektonske projekte kako bi projicirale iluziju napretka ili skrenule pozornost s temeljnih društvenih problema.

[244] Na ovom području pojavljuje se nova tipološka kategorija, „palače“, namijenjena novoj građanskoj klasi. Primjeri toga su Ristićeva palača, Krangova palača, kuća obitelji Ikonomovih, kuća braće Bojađiev, itd.

[245] Vasilij (Wilhelm) Fyodorovich von Baumgarten, ruski emigrant, bio je službeni arhitekt vojske te je, među ostalim, izradio i projekt za Generalštab Kraljevine u Beogradu (1924-1928).

u odnosu na os novozamišljene kompozicije trga, 1933. godine realiziran je projekt Bogdana Nestorovića za Narodnu banku (Sl. 12.). Neposredno uz nju, iste je godine započela izgradnja zgrade Neposredno uz nju, iste je godine započela izgradnja zgrade Trgovačko-industrijske komore arhitekta Milana Zlokovića, oblikovane u duhu modernizma (Sl. 13.).[246] Godine 1940. simbolička važnost trga zaokružena je postavljanjem dvaju spomenika kralju Petru i kralju Aleksandru, djela Antuna Augustinčića, na ulazu u Kameni most (Sl. 14.).

Transformacija tradicionalnih oblika odvija se i na lijevoj obali Vardara. Nasuprot Oficirskom domu, između 1921. i 1927. izgrađena je zgrada Narodnog kazališta prema projektu arhitekta Josifa Bukovca (Sl. 15.).

5.2.5. Stambena arhitektura: nova naselja i obnova centra

U razdoblju od 1918. do 1929. u Skoplju prednjači izgradnja stambenih objekata. Lokalne vlasti nisu imale dovoljno sredstava za socijalno stanovanje, pa je izgradnja stambenih objekata u potpunosti bila u privatnim rukama. Intenzivne aktivnosti rezultirale su velikim brojem novoizgrađenih objekata, što je dovelo do promjena u urbanoj formi.[247]

Iz situacijskih planova vidljivo je da na lijevoj obali postoji slabija aktivnost i očuvana je izvorna struktura kratkih, nepravilnih ulica, dok su na desnoj obali promjene izraženije, pri čemu se mogu izdvojiti dva različita pristupa transformaciji.

U gusto izgrađenim centralnim područjima, zbog složenosti socijalnih i tehničkih problema, a osobito skupe eksproprijacije, građevinska aktivnost svodi se na rekonstrukciju.[248] Provode se parcijalni zahvati u ispravljanju ulica, postojeći građevinski fond zamjenjuje se rušenjem starih zgrada i gradnjom novih, često spajanjem manjih parcela kako bi se stvorili veći objekti. Ulice koje vode prema trgu oblikovane su izgradnjom rubnih zgrada na uličnim frontama. Novoizgrađene zgrade imaju povećan broj katova (do P+3) i vertikalnu diferencijaciju funkcija, pri čemu prizemlje dobiva javnu namjenu, najčešće trgovinu. Karakteristična je programska redukcija unutar parcela radi dobivanja prikladnog izgleda

[246] Ristićeva palača i Oficirski dom projektirani su pod utjecajem akademskih neostilova, dok je zgrada Narodne banke projektirana u duhu klasicističkog modernizma.

[247] Uz pomoć Situacijskog plana iz 1929. godine (izrađenog za potrebe Generalnog plana Josifa Mihajlovića) moguće je pratiti stvarne promjene u razdoblju od 1914. do 1929. godine i dinamiku realizacije planiranih transformacija grada.

[248] Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“, 33.

centra (putem zakonskog uklanjanja neprimjerenih sadržaja)[249], kao i izdvajanje velikih javnih objekata u zasebne blokove.[250]

Za razliku od središnje zone, u novim gradskim područjima na periferiji, gdje će biti izgrađen najveći broj novih objekata, primjenjuje se novi pristup. Tamo se formiraju nova gradska naselja (Bunjakovac, Debar Maalo, Idadija) koja se odlikuju dobro oblikovanom, pravilnom, geometrijskom strukturom.[251]

No, unutar ove nove, naizgled homogene strukture pojavljuju se i sasvim nove stambene tipologije koje odstupaju od dominantne gradnje obiteljskih kuća. Najistaknutiji primjer je stambeni blok – Zgrada željezničara – izgrađen u neposrednoj blizini Željezničke kolonije. Blok je projektirao ruski emigrant arhitekt Mihail Dvornikov 1934.-1946., a namijenjen je zaposlenicima željeznice. Suprotno špekulativnoj urbanoj shemi Bunjakovca i Debar Maala, Dvornikov stvara svojevrsni superblok inspiriran introvertiranim bečkim hofovima. Zatvorena forma bloka stvara unutarnje dvorište – vrt, polujavni prostor kojem se pristupa kroz dva monumentalna trijema. Oko unutarnjeg dvorišta smješteni su stanovi s galerijskim pristupom, dopunjeni zajedničkim prostorima: dječjim jaslicama, praonicama i kino dvoranom. Vrt je jasno odvojen od javnog gradskog prostora, ali u potpunosti dostupan stanarima bloka. Stvoren je tako novi tip prostora koji nije ni javan ni privatan.

Ovaj blok predstavlja novi model kolektivnog stanovanja, a njegova inovativnost posebno dolazi do izražaja u usporedbi sa susjednom Željezničkom kolonijom, organiziranom kao naselje kuća u nizu s vrtovima – kao potpuno suprotan koncept stanovanja (Sl. 16.).

5.2.6. Država kao glavni investitor: javne zgrade i arhitektonski natječaji

U razdoblju 1929.-1941., prvenstveno zbog globalne ekonomske krize, dotad prevladavajuća privatna ulaganja sada zamjenjuju općinska i državna ulaganja, te se podiže veći broj javnih, reprezentativnih objekata.

[249] Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“, 34.

[250] Siljanoska, „Dijakronijska studija glavnog gradskog trga Skopja i utjecaji koncepcijskog diskontinuiteta grada“, 67.

[251] Nova gradska naselja izgrađena su na zemljištima u vlasništvu privatnih poduzetnika, poput Bunjaka i Varona. Na rubnom dijelu Bunjakovca podignut je stambeni kompleks za zaposlenike željeznice, tzv. Željeznička kolonija, sastavljen od dvojnih kuća i jednoga stambenog bloka s unutarnjim dvorištem. Potreba za socijalnim programom osiguranja radničkih stanova djelomično je zadovoljena i izgradnjom radničkih domova na drugim lokacijama u gradu.

Nova administracija gradi zgrade za potrebe uprave, obrazovanja, kulture i zdravstva.[252] Izgrađeno je više osnovnih škola, studentski dom za novoosnovani Filozofski fakultet, državna bolnica, higijenski zavod, dječji dom i objekti kulture. Dio navedenih projekata, posebno za važne lokacije, dobiven je kroz novu formu odlučivanja, putem arhitektonskih i urbanističkih natječaja. Kroz njih se mogu „iščitati" tadašnja gledišta u arhitekturi i urbanizmu te zalaganja državnog establišmenta.[253]

Među značajnijim natječajima ističu se: natječaj za rješenje Trgovačke komore (1933.), natječaj za arhitektonsko rješenje Banske palače, arhitektonsko-urbanistički natječaj za Trg oslobođenja, te arhitektonsko rješenje glavnog željezničkog kolodvora i trga ispred njega.[254] Godine 1933. na Trgu oslobođenja izgrađene su Banska palača i zgrada Zavoda za osiguranje radnika – OUZOR.

5.2.7. Industrijski razvoj i infrastruktura

U skladu s razvojem gospodarstva intenzivirala se i izgradnja industrijskih objekata. Radi učinkovitijeg korištenja prostora i poticanja gospodarskog rasta, kao instrument prostornog planiranja predviđa se koncentracija industrijskih kapaciteta u industrijskim zonama. Prve industrijske zone u Skoplju, gdje će se nalaziti većina industrijskih kapaciteta, planom iz 1929. godine predviđene su na području između Kumanovske ceste i rijeke Vardar, kao i u neposrednoj blizini željezničke pruge Solun–Skoplje–Kosovska Mitrovica (današnja naselja Kisela Voda i Prolet).

Na temelju podataka koje navodi Mickovski, u blizini željeznice izgrađeni su: automatski mlin „Balkan" (Sl. 17.), stolarska tvornica „Treska", tvornica proizvoda od tijesta „Glorija", duhanski monopol, tvornice sapuna „Aero" i „Vardar" te druge.[255] U industrijskoj zoni između ceste za Kumanovo i rijeke Vardar razvijaju se proizvodne i industrijske djelatnosti: parna pivovara „Skoplje", tekstilna industrija „Tulbend", tvornica alkaloida, kemikalija i

[252] Kako bi se stvorili uvjeti za zacrtanu politiku asimilacije makedonskog naroda. Krum Tomovski, „Arhitekturata vo Skopje megju dvete svetski vojni 1918-1941", u *Arhitekturata i monumentalnata umetnost vo Skopje megju dvete svetski vojni*, od Boris Petkovski i Krum Tomovski (Muzej na grad Skopje, 2003), 33.

[253] Zalaganja prema regionalnom tradicionalizmu imala su široku podršku državnog establišmenta. Ban Vardarske banovine 1935. naredio je da javni objekti u banovini budu izvedeni u nacionalnom stilu. Ipak, u praksi ta se opredjeljenja nisu široko prihvatila, što je vidljivo i pri ocjenjivanju natječajnih projekata.Više kod Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)"; Grchev, *Arhitektonskite stilovi vo makedonskata arhitektura od krajot na 19 vek i periodot megju dvete svetski vojni*.

[254] Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)", 61. Na natječaju za željeznički kolodvor sudjelovao je i hrvatski arhitekt Antun Ulrich, koji je osvojio treću nagradu. Vidi: Vesna Mikić, *Arhitekt Antun Ulrich: Klasičnost moderne* (Naklada Jurčić, 2002), 92.

[255] Goran Mickovski, „Transformation of Industrial Space in The Context of Post-Socialist Transition of The City of Skopje" (doktorska disertacija, University of Belgrade, 2015), 324.

lijekova, automatski mlin „Vardar“, tvornica keramike, tekstilna tvornica, ljevaonica željeza i druge.

Paralelno s tim, provode se radovi na podizanju komunalnog standarda i modernizaciji gradske infrastrukture. Rekonstruiraju se ulični profili, započinje izgradnja gradskog vodovoda i kanalizacije[256], a 1933. godine ispod Kale izgrađena je dizel-elektrana. Godine 1935. započela je izgradnja hidroelektrane „Matka“ (Sl. 18.).[257]

5.3. Karakteristike arhitekture

Sve do Balkanskih ratova (a može se reći i do kraja Prvog svjetskog rata), u Skoplju su dominantno prisutni objekti tradicionalne arhitekture, no prisutne su i eklektične građevine koje odražavaju zapadnoeuropske utjecaje s kraja 19. stoljeća. U programu izgradnje primjetna je promjena fokusa s individualnih stambenih zgrada na veće, složenije i društveno raznovrsnije arhitektonske teme. Grade se škole, željeznički kolodvor, kazalište, objekti za potrebe turske administracije, kao i druge građevine s ciljem zadovoljavanja društvenih potreba građanske klase formirane tijekom 19. stoljeća. Te građevine uobičajeno odražavaju europske stilske trendove i sadrže elemente zapadnoeuropskog eklekticizma, prenesene putem izravnih kontakata s različitim europskim zemljama i modificirane kako bi se uklopile u lokalni kontekst.

Nakon završetka Prvog svjetskog rata i dugogodišnjeg prekida građevinskih aktivnosti, Skoplje bilježi intenzivnu graditeljsku aktivnost. Međutim, ta je intenzivna aktivnost praćena velikim nedostatkom obrazovanog kadra. Ovakvo stanje privlači arhitekte i inženjere iz različitih sredina, dolaze stručnjaci iz drugih krajeva Kraljevine (prvenstveno Srbije), ali i brojni emigranti iz Rusije i Češke, kojima se zbog njihove stručnosti povjeravaju građevinski

[256] Izgradnja gradskog vodovoda započela je 4. srpnja 1935. godine postavljanjem kaptaže izvora Rašče, a novi vodovod predan je u uporabu 10. lipnja 1937. godine. Za razliku od vodovoda, stanje kanalizacije bilo je iznimno loše, što je višekratno konstatirano, no gotovo ništa nije poduzeto. Realizacija kolektorskog sustava započela je 1933. godine, a do 1941. izvedeno je tek 8.000 metara betonskih kanala, pretežno za oborinsku odvodnju, uz vrlo mali broj priključenih objekata.

[257] Godine 1938. na izlazu kanjona Matka izgrađeno je umjetno jezero na rijeci Treski s betonskom branom, prvenstveno za proizvodnju hidroelektrične energije. Ovo je jedna od najstarijih hidrocentrala na Balkanskom poluotoku. Građevinski radovi na brani započeli su 1935., a hidrocentrala je puštena u rad 1938. Vidi: https://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2015/01/Studija-za-MATKA.pdf. U širem teorijskom kontekstu, Maria Kaika ovakve velike inženjerske pothvate – uključujući izgradnju brana i vodoopskrbnih sustava kakvi postoje na Zapadu – vidi kao simbol modernizacije, odnosno kao potrebu za osvajanjem i ukroćivanjem prirode te tehnološkim napretkom.
Maria Kaika, „Dams as Symbols of Modernization: The Urbanization of Nature Between Geographical Imagination and Materiality“, *Annals of the Association of American Geographers* 96, izd. 2 (2006): 276–301, https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.2006.00478.x.

zahvati. Različito podrijetlo i obrazovna pozadina ovih autora rezultirat će širokim stilskim repertoarom koji će obilježiti međuratnu arhitekturu. Opća karakteristika ovog razdoblja je napuštanje orijentalne tradicije i lokalnih iskustava te težnja prema dosezanju standarda razvijene Europe.

5.3.1. Historicizam u međuratnoj arhitekturi

Karakteristična obilježja arhitekture u Skoplju u međuratnom razdoblju, unatoč neospornim specifičnostima, ne mogu se promatrati izolirano, bez uzimanja u obzir zbivanja u Srbiji (budući da je Makedonija tada dio Srbije) te ih treba sagledati u kontekstu u kojem nastaju. Arhitekti su se u određenoj mjeri morali uskladiti s vladajućim ideologijama tog vremena, barem do one mjere u kojoj je trebalo odgovoriti na potrebe i karakter zadatka.

U razdoblju 1914.-1941. stilske koncepcije kod novoizgrađenih objekata iste su kao i u ostatku Srbije (Kraljevine) i uglavnom se primjećuju dvije suprotstavljene stilske ideologije: jedna državna, pod zakašnjelim utjecajem europskih eklektičnih stilova, vidljiva kod javnih objekata, i druga, u kojoj se nalaze objekti pod utjecajem ideja modernog pokreta.[258]

U prvoj skupini bilježimo objekte s različitim stilskim predznakom i slobodnom primjenom različitih povijesnih formi, ujedinjene pod idejom eklekticizma.[259] Kod objekata iz ove skupine, stilske koncepcije mijenjaju se ovisno o arhitektima, namjeni objekata, ukusu investitora i trenutnim tendencijama (u srpskoj arhitekturi). Unatoč sličnostima, u okviru ove skupine postoji stilska raznolikost te možemo pratiti dvije stilske linije:

- Srpsko-nacionalni stil – romantičarska tendencija koju uglavnom primjenjuju srpski arhitekti – dominantan je kod sakralne arhitekture, ali i kod javnih građevina i objekata državne uprave; temelji se na postavkama folklorizma i elementima tradicionalne arhitekture.
- Akademizam – linija s monumentalnim tendencijama (anacionalna arhitektura, često razvijana od emigrantskih arhitekata) – prisutan je kod javnih građevina i objekata državne uprave, kao i u slobodnijem, dekorativističkom pristupu tipičnom za stambene, privatne objekte.

[258] Ivanovski i sur., *Findings*.

[259] Eklekticizam se definira kao slobodno kombiniranje elemenata iz različitih arhitektonskih stilova u novu, jedinstvenu cjelinu.

5.3.1.1. Nacionalni stil i tradicionalizam

U drugoj polovici 19. stoljeća, tijekom razdoblja nacionalne euforije u Srbiji na svim područjima, kod skupine srpskih arhitekata postoji tendencija razvoja specifičnog, „srpsko-bizantskog“ nacionalnoga arhitektonskog stila, kojim se izražava kontinuitet s prošlošću. Odbacujući barok i klasicizam koji su prethodno bili u upotrebi, prvenstveno se sakralna arhitektura okreće gradnji u srpskom nacionalnom slogu i uporabi elemenata srpske srednjovjekovne arhitekture i narodnih graditeljskih tradicija.

Zbog specifičnih povijesnih okolnosti, ove su tendencije vidljive u Makedoniji u arhitekturi između dva svjetska rata. Možemo ih pratiti kroz različite interpretacije tradicionalnih bizantskih i folklornih elemenata primijenjenih kod sakralnih objekata, ali i kod javnih objekata u Skoplju i drugim većim gradovima. Za korištenje nacionalnog stila zalaže se i državna vlast, što je vidljivo iz raspisa nekih anonimnih natječaja, ali i iz uredbi koje donose tadašnje vlasti.[260]

Objekti u kojima su prisutni elementi nacionalnog stila uključuju zgradu Oficirskog doma prema projektu arh. Vasilija Baumgartena (u srpsko-neobizantskom stilu), Filozofski fakultet, Željeznički kolodvor arh. Velimira Gavrilovića[261] (u pojednostavljenom srpsko-neobizantskom stilu, Sl. 21.), kao i zgradu Pošte, Studentski dom, Dječji dom „Kralj Aleksandar“, zgradu Crvenog križa te obiteljsku kuću Josifa Mihajlovića, među ostalima.

Tendencija primjene nacionalnog stila najsnažnije je izražena u pobjedničkom rješenju općeg jugoslavenskog natječaja za Bansku palaču iz 1930. godine, djelu arhitekata Ivana Rika i Viktora Lukomskog, inspiriranog srednjovjekovnom bizantskom arhitekturom (Sl. 19.).[262]

---

[260] U novinama *Vardar* od 22. svibnja 1935. objavljena je naredba bana o primjeni srpsko-bizantskog stila kod državnih objekata. Više kod Grchev, *Arhitektonskite stilovi vo makedonskata arhitektura od krajot na 19 vek i periodot megju dvete svetski vojni*, 255.

[261] Autor projekta prema kojem je realizirana Željeznička stanica je arhitekt Velimir Gavrilović, iako je natječaj donio drugačije rezultate. Grchev, *Arhitektonskite stilovi vo makedonskata arhitektura od krajot na 19 vek i periodot megju dvete svetski vojni*, 257.

[262] Na natječaju, uz Rika i Lukomskog, sudjelovali su i Milan Zloković i Nikola Dobrović. Dobrovićevo rješenje, koje je osvojilo četvrtu nagradu, predstavlja radikalno modernističko rješenje inspirirano konstruktivizmom, koje se izravno suprotstavlja tradicionalističkim rješenjima i najavljuje buduće arhitektonske pravce. Više o natječaju u: Grchev, *Arhitektonskite stilovi vo makedonskata arhitektura od krajot na 19 vek i periodot megju dvete svetski vojni*, 203.

5.3.1.2. Akademizam i eklekticizam

Sve do pojave modernog pokreta u Srbiji tridesetih godina, „srpsko-bizantskom“ stilu parira akademizam, koji predstavlja nastavak trendova od prije Prvog svjetskog rata.[263] Kod novoizgrađenih javnih zgrada i objekata državne uprave primjećuju se monumentalne tendencije i utjecaj anacionalnog akademizma (koji se favorizira kao politički prikladan[264] i unitarni jugoslavenski stil, sposoban nadilaziti nacionalne razlike[265]).

Korištenjem akademizma pri izgradnji novih državnih administrativnih objekata, vlasti izražavaju svoje političke i kulturne aspiracije, prihvaćajući europske umjetničke smjerove, istodobno njegujući nacionalni identitet. Izgrađeni objekti odraz su političkih veza i kulturnih ambicija nove države, kao i njezine orijentacije prema zapadnoeuropskim uzorima.

U širem okviru akademizma, u Skoplju se podiže niz objekata naglašene monumentalnosti. Glavnu ulogu u uvođenju i razvoju toga stilskog izraza imaju spomenuti ruski emigranti.[266] Dolaskom u Skoplje, gdje nije postojala lokalna arhitektonska škola, oni su imali slobodan prostor za nametanje ruskih akademskih tradicija[267] koje predstavnici vlasti visoko cijene.[268]

U okviru akademizma kao državnog stila, na lijevoj obali rijeke Vardar podignut je objekt Narodnog kazališta, koji se počeo graditi 1921. godine na temelju projekta arhitekta Josipa

---

263 Akademizam je umjetnički pokret koji poštuje klasična pravila i forme te predstavlja dominantnu orijentaciju visokih učilišta. Smatra se podpojmom historicizma, odnosno oblikom njegove teorijske i visokoobrazovne kodifikacije. Jedna od karakterističnih crta ovog pokreta jest težnja za postizanjem monumentalnog dojma, čak i na objektima skromnih dimenzija ili ograničene namjene. Ta težnja često dovodi do pretjerane uporabe dekorativnih elemenata i stilskih obilježja preuzetih iz različitih povijesnih razdoblja. Aleksandar Kadijević, „Istoricističke osnove neovizantijske arhitekture u XIX veku“, u *Niš i Vizantija III* (2005), 388–90.

264 Kako bi se smanjilo nezadovoljstvo stručnjaka drugih nacionalnosti, akademizam će biti favoriziran kao jedinstveni jugoslavenski stil, umjesto prethodno forsiranog srpsko-bizantskog stila.

265 Formiranje nove države, Kraljevine SHS, stvorilo je potrebu za novom državnom politikom o prikazivanju zajedničkog kulturnog identiteta naroda.

266 Kraljevina je primila veliki broj izbjeglica (više od četrdeset tisuća) tijekom građanskog rata u Rusiji, izazvanog Oktobarskom revolucijom (1917.). Među izbjeglicama koji su stekli status emigranta, a s vremenom i jugoslavensko državljanstvo, uz Ruse su bili i Ukrajinci, Poljaci, Gruzijci, Armeni, Tatari, Bjelorusi i drugi. „Zajedno s mnogim stručnjacima različitih profila, u Kraljevinu SHS stiglo je tridesetak građevinara (arhitekata i građevinskih inženjera), koji su nakon kratkog razdoblja prilagodbe uspješno nastavili djelovati u novoj sredini.” Aleksandar Kadijević, „Djelatnost ruskih arhitekata emigranata u Hrvatskoj i Jugoslaviji (1920.-1980.)“, *Prostor* 26, izd. 2 (56) (2018): 308–19, https://doi.org/10.31522/p.26.2(56).8.

267 Prepoznatljive značajke ruskog arhitektonskog akademizma očituju se u dosljednoj težnji za monumentalnošću, prisutnoj čak i na objektima manjih razmjera. One se također manifestiraju u slojevito artikuliranim fasadnim plohama, naglašeno rustičnom tretmanu prizemlja te u obilnoj dekoraciji retoričkog karaktera. Aleksandar Kadijević, „Jugoslovenska arhitektura između dva svetska rata (1918–1941): konteksti tumačenja“, u *Službeni glasnik* (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023), 92.

268 Ovdje je zanimljivo povući paralelu s djelovanjem ruskih emigranata u drugim dijelovima Kraljevine, primjerice u Hrvatskoj. Dok su se u Zagrebu ruski arhitekti prilagodili snažnom lokalnom kontekstu i utjecaju već etablirane zagrebačke modernističke škole, u Skoplju su, u nedostatku takvog korektiva, dominantno oblikovali arhitektonsku scenu prema vlastitim, akademskim uzorima. Aleksandar Kadijević, „Arhitekti emigranti iz Rusije i hrvatska arhitektura 20. stoljeća“, *Prostor* 25, izd. 2(54) (2017): 369, https://doi.org/10.31522/p.25.2(54).13.

Bukovca. Tijekom izgradnje objekta napravljeno je više izmjena u kojima su sudjelovali arhitekti E. Bronštajn i S. Belajevski, a od 1925. godine i Dimitrije M. Leko. Objekt je srušen u potresu 1963. godine. U stilu akademizma izgrađeno je i nekoliko škola (prema projektima Dimitrija M. Leke; sve su srušene u potresu 1963. godine).

Eklekticizam je vidljiv i u stambenoj arhitekturi. Kod više objekata spomenute nove tipologije, tzv. gradske palače, za imućniji građanski sloj, primjećuje se slobodnija interpretacija akademizma. Takva je Ristićeva palača, izgrađena prema projektu Dragutina Maslaća iz 1925. godine. Kao što je prethodno navedeno, objekt je jedan od prvih izgrađenih na gradskom trgu, zauzima središnju poziciju, zatvarajući kut između dvije ulice. U njezinom produžetku prema ulici Kralja Petra (danas Makedonija), u sličnom su stilu realizirane kuće Ikonomovih i kuća Nastevih, obje projekt arhitekta Borisa Dutova. Na drugoj strani Ristićeve palače nadovezuje se kuća Todorovih (projekt K. Novakovića). U granično područje akademizma ulaze i stambeni objekt Kirila Žernovskog, na uglu ulice Luja Pastera i Makedonije, stambeni objekt Ivana Artemuškina na uglu ulice Maksima Gorkog i 8. udarne brigade te kuća obitelji Ruben istog autora u Ilindenskoj ulici. Eklekticizam je prisutan i kod više grupacija objekata duž ulice Maksima Gorkog i Ilindenske, u naselju Bunjakovac i na drugim lokacijama. Veliki dio tih objekata srušen je u potresu 1963. godine ili tijekom realizacije kasnijih urbanističkih planova.[269]

5.3.2. Prodor modernizma

U razdoblju nakon Prvog svjetskog rata, u Europi ideje moderne doživljavaju punu afirmaciju. Sa zakašnjenjem, pred kraj trećeg desetljeća, suvremene arhitektonske tendencije pristižu i u naše krajeve te se pritom bore za svoje mjesto, usporedno s već prihvaćenim i snažno protežiranim historicističkim interpretacijama.[270] Važno je naglasiti da je u međuratnom razdoblju, u Skoplju moderna prisutna prvenstveno kroz svoje granične modalitete i s malim brojem eksplicitno modernih objekata.

5.3.2.1. Rani oblici i „moderni klasicizam“

Kod građevina koje se mogu svrstati u granične modalitete moderne, moderne karakteristike uobičajeno prepoznajemo kroz pojednostavljenu vanjsku prostorno-volumensku strukturu i uvelike reduciranu uporabu dekorativnih fasadnih elemenata. Ipak, i dalje su prisutni značajni

[269] Tomovski, „Arhitekturata vo Skopje megju dvete svetski vojni 1918-1941“, 36.

[270] Ana Ivanovska Deskova, „The architecture of the post-earthquake renewal of Skopje“ (doktorska disertacija, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2015), 28.

povijesni utjecaji vidljivi u upotrebi masivnih konstruktivnih elemenata, funkcionalnoj organizaciji[271], naglašenoj simetriji, naglašenom središnjem ulazu, primjeni klasicističkih elemenata i slično. Takve odlike modernog klasicizma nosi objekt Narodne banke arhitekta Bogdana Nestorovića (Beograd), građen od 1927. do 1933. godine (srušen u potresu 1963.).

5.3.2.2. Proboj moderne

Pred kraj tridesetih godina, u arhitekturi Skoplja u sve većoj se mjeri primjenjuju modernističke ideje, koje uvode nove estetske i konstruktivne principe. Pročišćeni izraz, neornamentirane ravne fasadne površine, jednostavno izrezani prozorski otvori postavljeni u pravilnom rasteru, terase na ravnim krovovima i prizemne partije sa stupovima (takve objekte jednostavnijeg oblikovanja Krum Tomovski smješta u kategoriju modernog racionalizma), prepoznajemo kod objekta Banske palače, projekta Viktora Hudaka (Češka), izgrađenog 1938. godine, u kojem je danas smještena Skupština Republike Makedonije (Sl. 20.). Dio ovih karakteristika nosi i objekt Ženske gimnazije, izgrađen prema projektu arhitekta Sotira Tomovskog 1939. godine (Sl. 22.).[272] Slične tendencije i izraz primjenjuje i Josif Mihajlović kod objekta Burze rada (danas Zavod za socijalno osiguranje, 1939.), kao i Ivan Artemuškin kod kina „Uranija“ (1937.).

U sličnom duhu izgrađeno je i više škola, poput škole „Car Dušan“ (kasnije „Goce Delčev“) prema projektu Branislava Kojića[273] (izgrađena 1933., srušena 1963., Sl. 23.), „Njegoš“ prema projektu Stefana Gazikalovića (izgrađena 1935., srušena 1963.), osnovna škola „Vodno“ (danas „Kočo Racin“, izgrađena 1938. prema projektu Đorđa Ristića) i druge.

Proboj modernizma vidljiv je i u domeni stambene arhitekture: kod zgrade „Ibni Pajko“, izgrađene 1937. godine prema projektu arhitekata Miha Čakelje i Gligorija Tomića (Sl. 24.), zgrade obitelji Tašković, stambenih zgrada na Bulevaru sv. Klimenta Ohridskog projektiranih od strane Branislava Protića, stambenog objekta u Ulici Orce Nikolova i stambenog objekta dr. Zdraveva (danas Matica iseljenika), djela češkog arhitekta Jana Dubovýja i mnogih drugih.

---

271 Prostorni koncept i dalje je konzervativan i nosi snažne povijesne utjecaje. Industrijski materijali karakteristični za modernu arhitekturu pritom se ne primjenjuju.

272 Srušen nakon potresa 1963. godine.

273 Kod Kokana Grčeva, na str. 364, navodi se da su planove za školu izradili Josif Mihajlović i Draginja Petković, dok je pročelja projektirao Branislav Kojić.

5.3.2.3. Funkcionalizam i prostorni koncepti moderne arhitekture

U ovom razdoblju u Skoplju svoje objekte realiziraju arhitekti Drago Ibler, jedan od članova udruženja umjetnika „Zemlja“[274] iz Zagreba[275], kao i Milan Zloković iz Beograda, jedan od osnivača „Grupe arhitekata modernog pravca“[276]. Upravo su oni projektanti jedina dva objekta javne namjene u Skoplju izgrađena prije Drugog svjetskog rata, kod kojih su primijenjena načela moderne. To su objekti Okružnog ureda za socijalno osiguranje Drage Iblera (danas Gradska bolnica, 1931.) i Trgovačko-industrijske komore Milana Zlokovića (1933.), koji uvode ne samo estetske novine, već i suvremenu tehniku gradnje. Osim toga, oni imaju značajnu ulogu u razvoju moderne arhitekture, ali i u stvaranju suvremene slike grada.

Objekt Okružnog ureda za socijalno osiguranje Drage Iblera prvi je objekt izgrađen na principima funkcionalizma i prostornih koncepata moderne arhitekture, pri čemu je primijenjeno „pet točaka“ moderne (Sl. 25.). U specifičnom skopskom kontekstu, Ibler javnosti predstavlja objekt suvremene konstrukcije koji se ističe funkcionalnošću i racionalnošću novog vremena. Objekt je sveden na osnovne geometrijske oblike, s ravnim fasadnim površinama, bez dekoracije. U objektu je organiziran prostor složenog sadržaja te su u njemu smještene prostorije Okružnog ureda, ambulante, terapije, radničke komore, stanovi namještenika i prodavaonica.[277]

Drugi objekt moderne u Skoplju jest zgrada Trgovačko-industrijske komore, postavljena u eklektični kontekst gradskog trga kojem prkosi slijedeći estetiku moderne. Objekt se nalazi neposredno uz zgradu Narodne banke i realiziran je prema prvonagrađenom natječajnom radu beogradskog arhitekta Milana Zlokovića (1898.-1965.). Izgradnja objekta započinje 1933. godine. Građevina poštuje opće prostorne zakonitosti definirane već izgrađenim objektima na trgu i izvedena je u armirano-betonskoj skeletnoj konstrukciji sa zidovima od opeke. Fasada prema zgradi Narodne banke sadrži ekspresionističku notu, dok se prema trgu nalazi ravna

[274] Članovi grupe „Zemlja“, koja djeluje u Zagrebu 1929.-1935., arhitekturu i urbanizam shvaćali su kao sredstvo za preoblikovanje društva i rješavanje njegovih akutnih problema – iznimno loših stambenih uvjeta radnika i seljaka te nedostatka zgrada javne namjene. Zalagali su se za izgradnju javno financiranog socijalnog stanovanja i ekonomičnih, funkcionalnih stambenih prostora – objekata koji osiguravaju egzistencijalni minimum. Svoje stavove iz područja arhitekture i urbanizma artikulirali su u knjizi *Problemi savremene arhitekture* (Stjepan Planić, 1932).

[275] Hrvatski studenti koji su školovanje stjecali na stranim fakultetima i majstorskim školama, usvajajući ideje iz različitih zemalja, vraćali su se u Zagreb, čime je grad postao središte arhitektonskih zbivanja.

[276] U Beogradu je između 1928. i 1934. bila aktivna Grupa arhitekata modernog smjera (GAMP), čiji su osnivači i članovi bili Jan Dubovi, Milan Zloković, Branislav Kojić i Dušan Babić. GAMP je osnovana s ciljem „propagiranja suvremenih principa u arhitekturi i primijenjenim umjetnostima”. U Skoplju, uz Zlokovića, svoje objekte realizirat će još dvojica osnivača grupe, Jan Dubovi i Branislav Kojić.

[277] Goran Mickovski i Vladan Djokić, „Okružni ured za osiguranje radnika u Skopju arhitekta Drage Iblera, 1934.“, *Prostor* 23, izd. 1 (2015): 89.

bijela fasada kojom dominira potpuno ostakljeni dvovisinski prostor restorana smješten na prvom katu. Pored restorana, u objektu su smještene gospodarske organizacije Skoplja, nadopunjene javnim sadržajima: muzejom, knjižnicom, kinom i trgovinama.

*

Razdoblje prije Drugoga svjetskog rata dakle predstavlja prvu, fragmentarnu i neravnomjerno provedenu modernizacijsku fazu Skoplja. U njemu se postavljaju neki od fundamentalnih elemenata buduće urbane transformacije, kao što su prijelaz grada na desnu obalu Vardara, uvođenje regulacijskih planova, pokušaji europeizacije naslijeđenoga osmanskog tkiva, razvoj reprezentativnih javnih građevina i postupni prodor moderne arhitekture (Sl. 26. i Sl. 27.). Ipak, svi navedeni procesi ostali su ograničeni ekonomskim mogućnostima, političkom nestabilnošću i nerazvijenom infrastrukturom. Modernizacija grada prije 1945. godine zadržala se tako na razini pojedinačnih zahvata, dok je naslijeđena urbana struktura i dalje ostala dominantno obilježje grada.

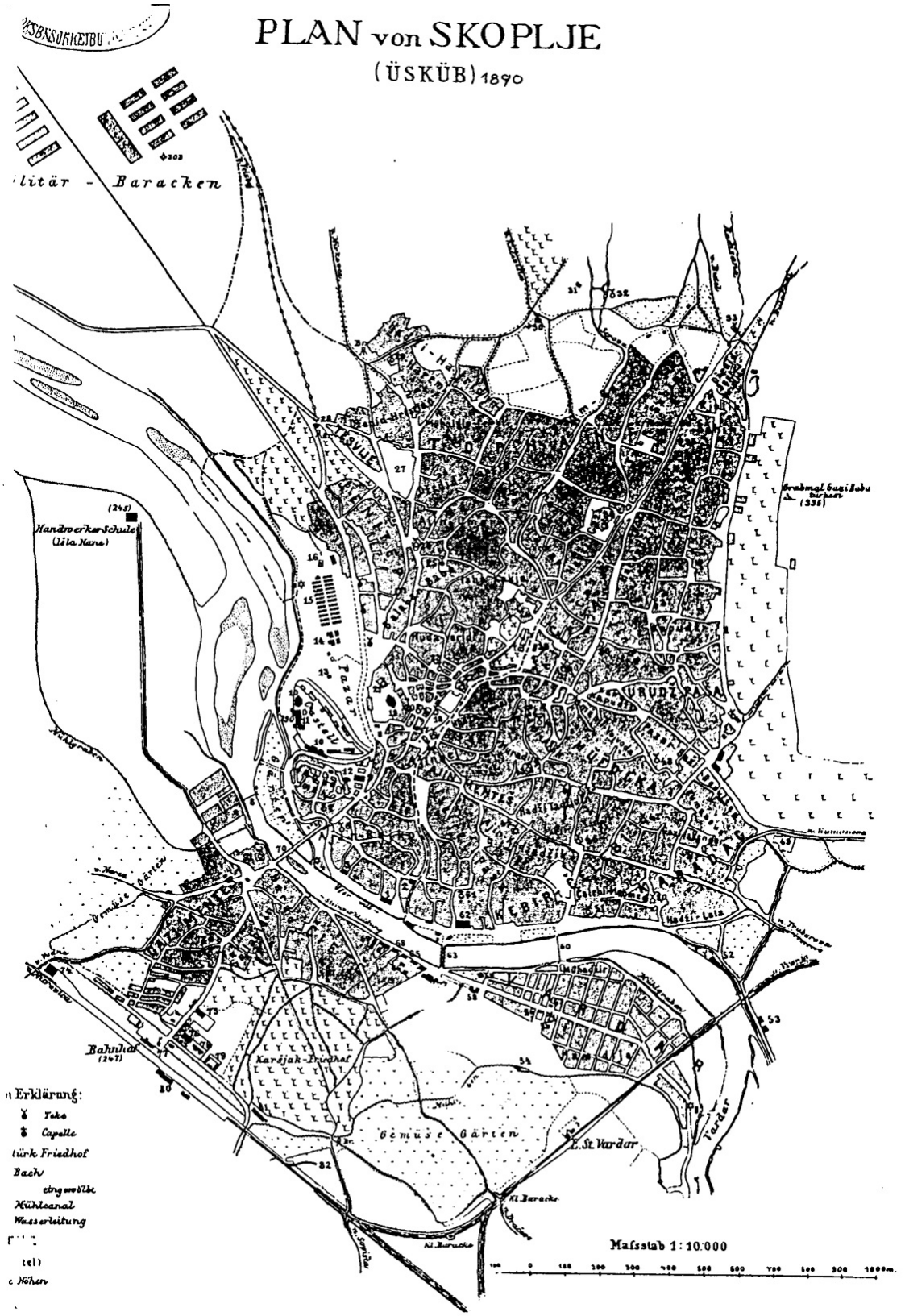

Sl. 1. Situacioni plan Skoplja iz 1890. godine.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 2. Panorama Skoplja s tvrđave Kale, razglednica iz 1913. godine.
Izvor: facebook.com

Sl. 3. Prostor današnjeg Trga Makedonija, razglednica s početka 20. stoljeća.
Izvor: https://okno.mk/node/33566

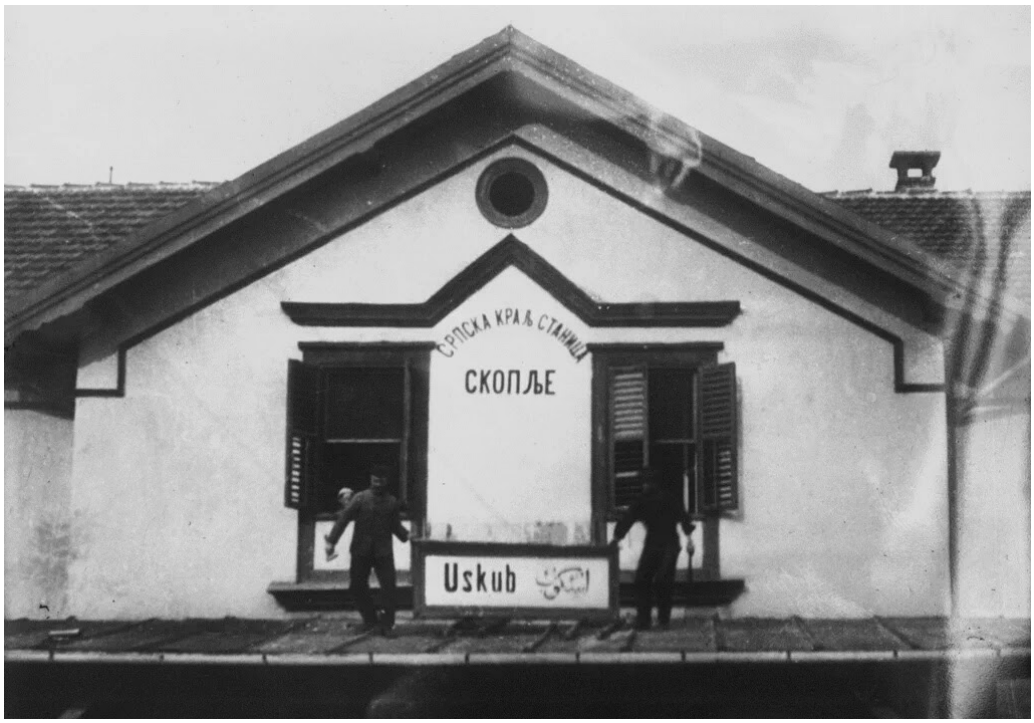

Sl. 4. Promjena naziva grada na željezničkoj stanici nakon Balkanskih ratova.
Izvor: DARSM-SK, AM_1.872.20.4-89

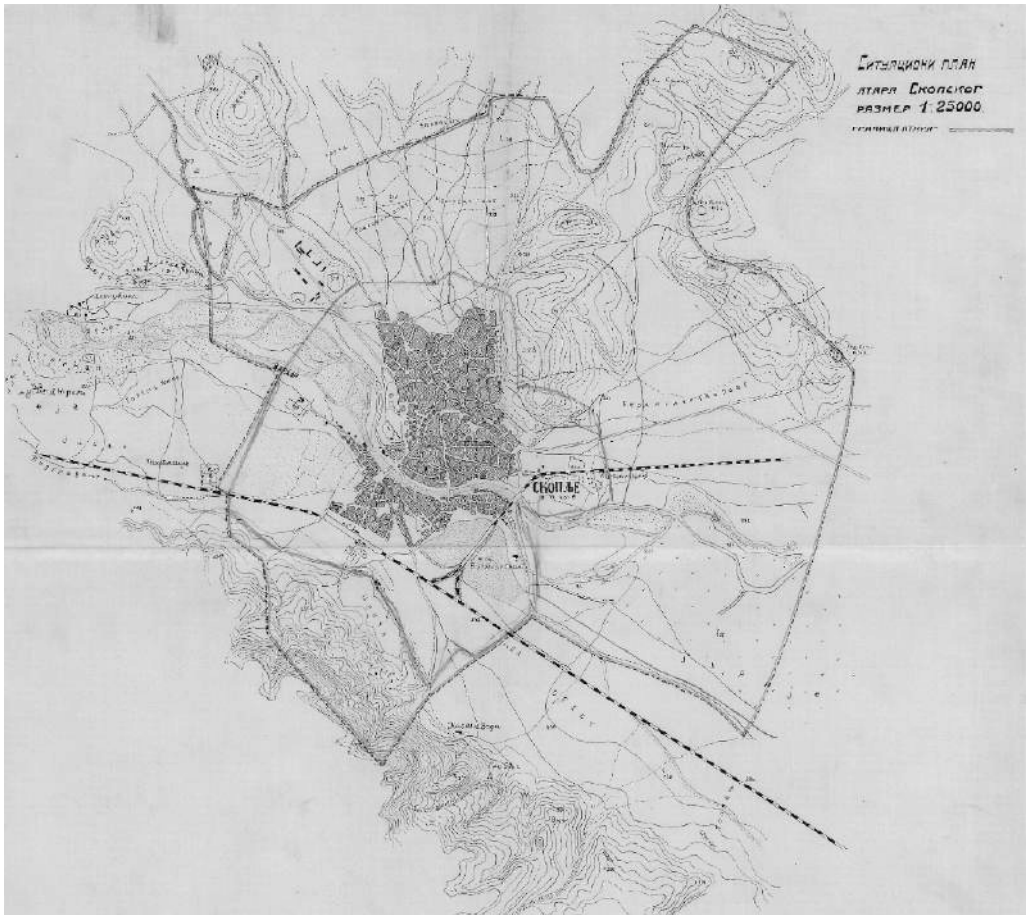

Sl. 5. Situacioni plan Skoplja iz 1914. godine.
Izvor: DARSM-SK, AM_1.872.20.4-89

Sl. 6. Regulacijski plan Skoplja, natječajni projekt, 1914. arh. Dimitrije T. Leko.
Izvor: DARSM-SK, AM_1.872.20-10

Sl. 7. Generalni regulacijski plan Skoplja, 1929. arh. Josif Mihajlović.
Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20-9

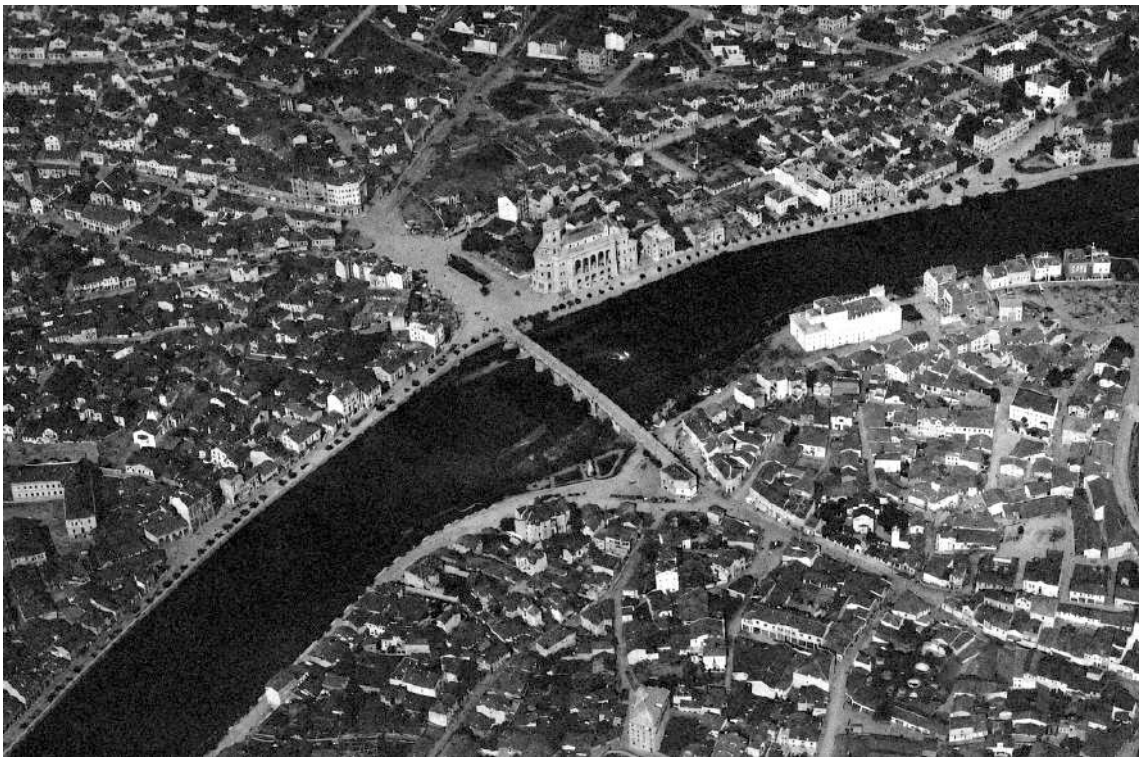

Sl. 8. Zračna snimka središta Skoplja – pogled na Kameni most, krajem 1920-ih godina.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 9. Zračna snimka središta Skoplja, krajem 1920-ih godina.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 10. Panorama današnjeg Trga Makedonija, 1938.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 11. Oficirski dom, 1927. arh. Vasilij Baumgarten. Zgrada je srušena u potresu 1963. godine.
Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20.4-89

Sl. 12. Narodna Banka, 1933. arh. Bogdan Nestorović. Zgrada je srušena u potresu 1963. godine.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

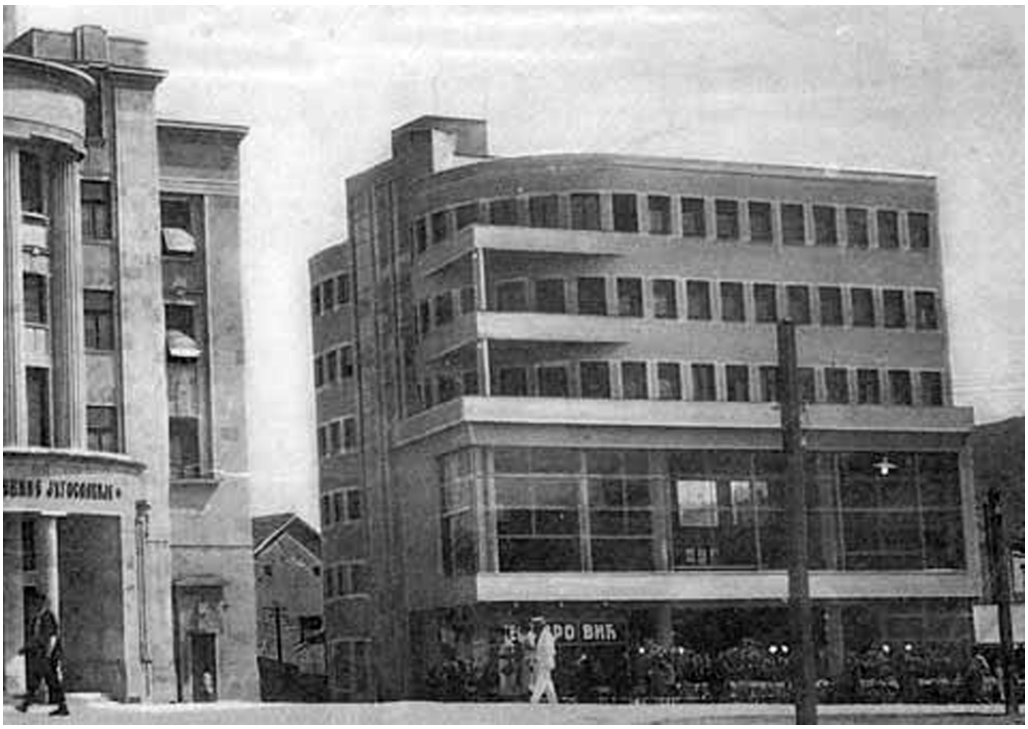

Sl. 13. Trgovsko-industrijska komora, 1933. arh. Milan Zloković.
Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20-9

Sl. 14. Konjaničke skulpture kralja Petra i kralja Aleksandra na prilazu Kamenog mosta, 1940. Antun Augustinčić.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 15. Narodno kazalište, 1921.–1927. arh. Josif Bukovac. Zgrada je srušena u potresu 1963. godine.
Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20.4-89

Sl. 16. Različni modeli stanovanja:
Zgrada železničara (1934. arh. Mihail Dvornikov) i željeznička kolonija.
Izvor: facebook.com

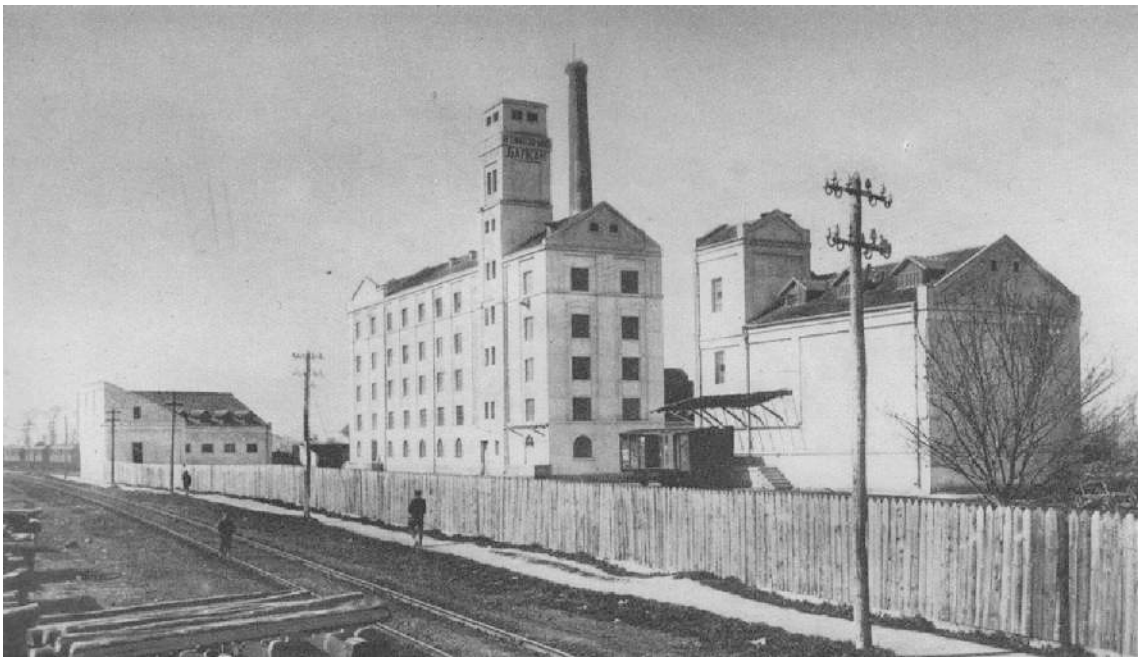

Sl. 17. Automatski mlin „Balkan“, 1921.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 18. Hidroelektrana „Matka“ na rijeci Treski, 1935.–1938. inž. Miladin Pećinar.
Izvor: DARSM-SK, AM_1.872.20.4-89

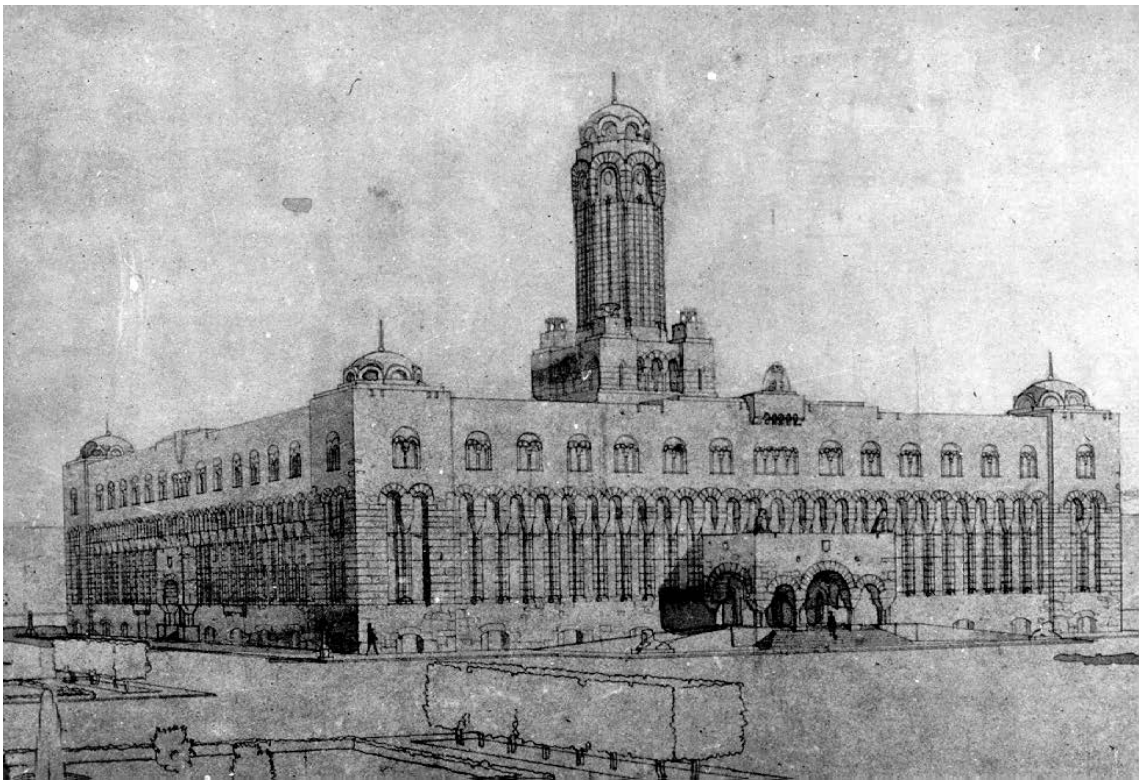

Sl. 19. Pobjedničko rješenje natječaja za Bansku palaču iz 1930. godine, arh. Ivan Rik i Viktor Lukomski.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 20. Banska palača, danas Skupština RSM, 1938. arh. Viktor Hudak.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 21. Željeznički kolodvor, 1938. arh. Velimir Gavrilović.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 22. Ženska gimnazija, 1939. arh. Sotir Tomovski.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 23. Osnovna škola „Car Dušan“, 1933. arh. Branislav Kojić.
Fotografija iz Drugog svjetskog rata za vrijeme bugarske okupacije.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 24. Stambena zgrada „Ibni Pajko“, 1937. arh. Miho Čakelja i arh. Gligorije Tomić.
Izvor: facebook.com

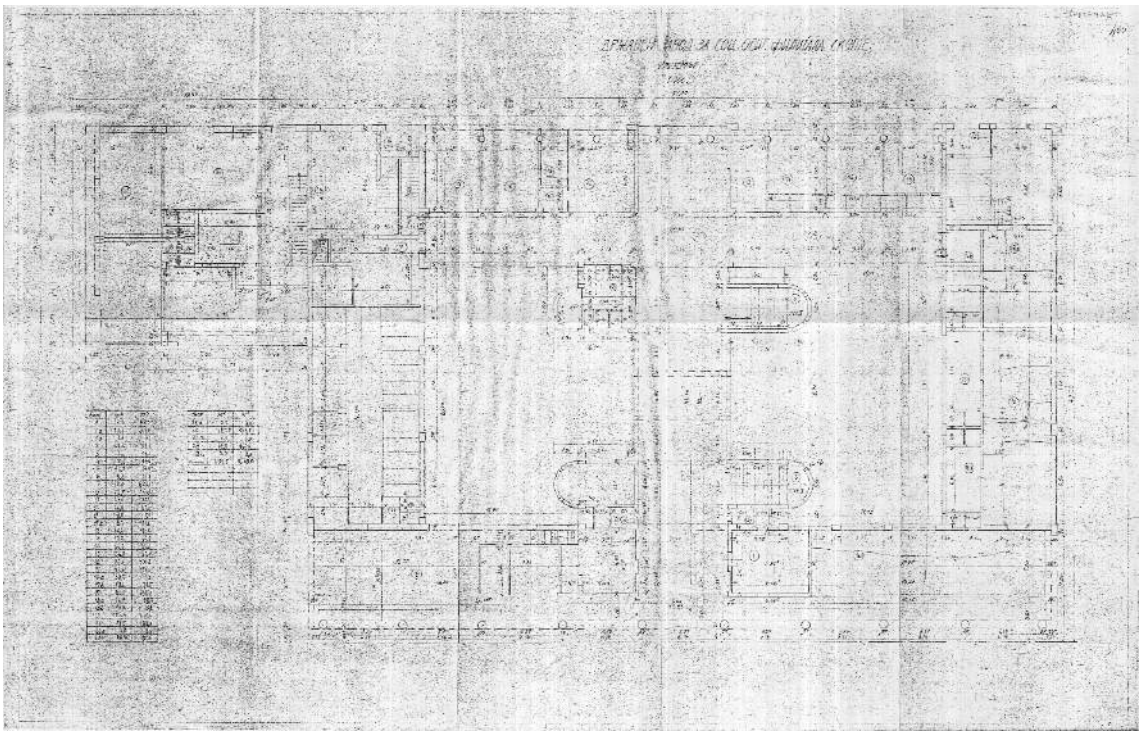

Sl. 25. Okružni ured za osiguranje radnika, 1932. arh. Drago Ibler.
Izvor: DARSM-SK; Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

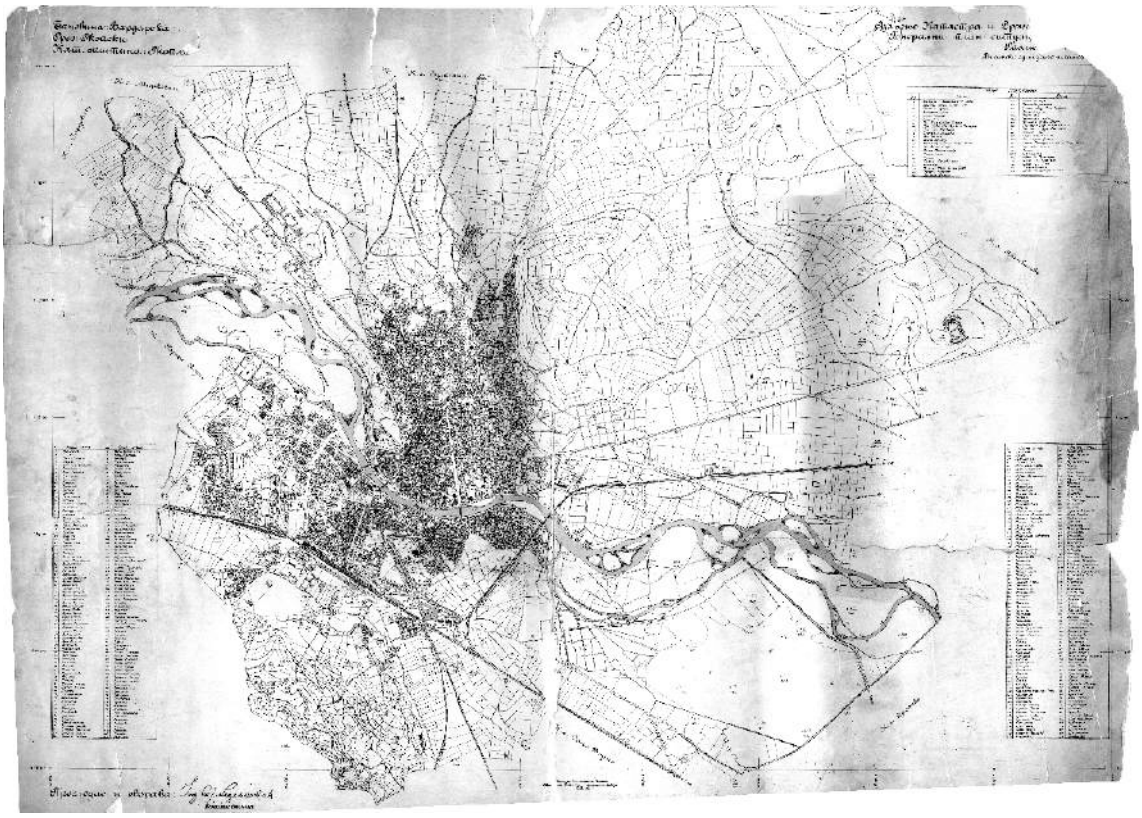

Sl. 26. Situacioni plan Skoplja iz 1932. godine.
Izvor: DARSM- SK

Sl. 27. Trg „Sloboda“ sredinom 1930-ih godina.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

6. SKOPLJE U RAZDOBLJU 1945.-1963.

6.1. Društveno-politički kontekst

Poslijeratno razdoblje ponudilo je idealne uvjete za pokušaj izgradnje novoga društva, utemeljenog na novom državnom uređenju te novom političkom i socijalnom poretku.[278] Nova socijalistička država (FNRJ) imala je velike ambicije, pri čemu je industrijalizacija zemlje postala zadatak od vrhunskog prioriteta, s ciljem da se prevlada ekonomska zaostalost i zemlja uvede u društvo razvijenih zemalja. Komunistička partija Jugoslavije učvrstila je svoju dominantnu poziciju i započela proces promjene državnoga i političkog uređenja zemlje. Na saveznoj razini počeo se provoditi niz sveobuhvatnih i radikalnih promjena, prije svega u ekonomskoj i socijalnoj sferi, te se pristupilo obnovi zemlje i organiziranju državne ekonomije.

Makedonija je iz Drugoga svjetskog rata izašla kao ravnopravan konstitutivni subjekt Federativne Narodne Republike Jugoslavije (kasnije SFRJ), sa Skopljem kao njezinim političkim, administrativnim, ekonomskim, privrednim, obrazovnim i kulturnim središtem (Sl. 28. i Sl. 29.). Za Makedoniju je ravnopravan status unutar federacije bio značajan s više aspekata: konačno je ostvareno nacionalno oslobođenje, ispunjena je dugotrajna težnja makedonskoga naroda za državnošću i stvorena je suvremena makedonska država, čime je označen početak njenog vlastitog ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja.[279] U razdoblju koje je uslijedilo, usporedno s borbom protiv gospodarske nerazvijenosti, Narodna Republika Makedonija (NRM) morala je postaviti temelje u svim sferama života, pri čemu je započelo stvaranje institucija i sustava potrebnih za funkcioniranje moderne države.[280]

Kako bi se ta novostečena politička sloboda pretvorila u stvarni napredak, bio je potreban sveobuhvatni pristup potpunoj transformaciji zaostaloga društva. Ta se transformacija provodila kroz više povezanih i međusobno ovisnih društveno-ekonomskih procesa, kao što su industrijalizacija, urbanizacija i deagrarizacija. Zato se poslijeratno razdoblje može nazvati

[278] Detaljnije o općem stanju u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata u Poglavlju 4.

[279] Na Prvom zasjedanju ASNOM-a održanom 2. 8. 1944. proglašena je Demokratska Federativna Makedonija, prva suvremena makedonska država.

[280] Samo deset dana nakon oslobođenja Skoplja osnovana je Makedonska filharmonija, donesena je Odluka o formiranju Škole za narodne učitelje, o osnivanju Narodne knjižnice „Kliment Ohridski“. Uslijedile su i druge odluke u obrazovanju i kulturi, oformljene su i druge profesionalne organizacije, čime se zaokružio novi društveni, politički, gospodarski i kulturni sustav nove države.

modernizacijskim projektom, jer mu je cilj bio preobraziti nerazvijeni hibrid u modernu industrijsku državu.[281]

6.2. Stanje u NRM nakon Drugoga svjetskog rata

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata NRM je bila jedno od najnerazvijenijih područja u Jugoslaviji, sa zaostalom društvenom strukturom te nerazvijenim i zaostalim gospodarstvom.[282] Nepovoljni ekonomski, politički, kulturno-prosvjetni i drugi uvjeti u prošlosti nepovoljno su utjecali na njezin razvoj. U poslijeratnom razdoblju društvo se suočavalo s agrarnom prenaseljenošću, zaostalom profesionalnom i kvalifikacijskom strukturom, visokom smrtnošću stanovništva i drugim nepovoljnim tendencijama.

Takvo društveno stanje odražavalo se i na materijalne osnove razvoja. Postojeća gospodarska infrastruktura nije mogla zadovoljiti nove potrebe niti je mogla predstavljati osnovu budućega razvoja gospodarstva. Naslijeđena industrija također je bila na niskoj razini razvoja, ograničenih mogućnosti i sa zastarjelim sredstvima za rad.

Uz ekonomske izazove i slabo razvijenu materijalnu osnovu, jedan od najvećih problema u poslijeratnom razdoblju bila je visoka stopa nepismenosti, koja je predstavljala jednu od osnovnih prepreka razvoju i bila temeljni uvjet za ispunjenje postavljenih zadataka. Osim opće neobrazovanosti, problem je predstavljao i nedostatak općih i kvalificiranih radnika[283], pa su se kao prioritet nametnule mjere za osiguravanje odgovarajućih stručnih kadrova i kvalificirane radne snage za potrebe gospodarstva i industrije.[284]

---

[281] S jedne strane industrijalizacija, tj. transformacija iz ruralnog u urbano i industrijsko društvo smatra se neophodnim preduvjetom za izgradnju socijalizma, dok je s druge strane industrija temelj sveukupne modernizacije života.

[282] Od ukupnog broja stanovnika, udio poljoprivrednog stanovništva iznosi 73%. U Skoplju je 1948. godine 51,3% stanovništva živjelo od poljoprivrede.

[283] Ovaj problem bio je prepoznat i u okviru petogodišnjeg plana, u kojem su definirani konkretni ciljevi za unapređenje kadrovske strukture. Planom je predviđeno povećanje ukupnog broja radnika za dodatnih 32.000 do 1951. godine, kao i trostruko povećanje broja srednjeg i srednjetehničkog kadra (s 2.800 na 8.300). Vidi: *Petgodishen plan za razvitokot na narodnoto stopanstvo na FNRJ i na narodnite republiki* (Sojuzna planska komisija, 1947), 415.

[284] O ovim problemima redovito izvještava i dnevni tisak. Vidi: „Potrebni se pogolemi griži za osposobuenje na struc en kadar po preptrijatijata i fabrikite vo Skopje“, *Nova Makedonija* (Skopje), 22. srpanj 1947., 4; „Od osposubuenjeto na zidarski kadar zavisi ispolnuenjeto na gradežniot plan vo našata republika“, *Nova Makedonija* (Skopje), 27. studeni 1947., 6; Kiro Vasilev, „Otstranuenjeto na nepismenosta treba da se prodolzi so dvojni usilija“, *Nova Makedonija* (Skopje), 19. ožujak 1946., 3; „Site vo borba protiv nepismenosta“, *Nova Makedonija* (Skopje), 13. listopad 1946., 834. izd., 1; „Plan za podiganje na prviot makedonski univerzitet“, *Nova Makedonija* (Skopje), 04-02.05 1947., 1; „Za stručnite kadrovi: Andrija Hebrang“, *Nova Makedonija* (Skopje), 07. studeni 1947., 778. izd., 1; *Nova Makedonija*, „Od sozdavanjeto na potrebniot sredno stručen kadar zavisi ispolnuvanjeto na petgodišniot plan“.

6.3. Industrijalizacija kao osnova gospodarskog razvoja

Razvojne strategije za NRM bile su u skladu sa saveznim politikama te je zauzet smjer brze industrijalizacije, čime je započeo gospodarski razvoj republike. Velik utjecaj na razvoj industrije u NR Makedoniji imala je politika ravnomjernoga ekonomskog razvoja u okviru federacije, čiji je zadatak bio postići brži gospodarski rast u manje razvijenim područjima.[285]

Smatralo se da će se izgradnjom vlastite industrije stvoriti povoljni ekonomski uvjeti koji će pridonijeti bržem općem razvoju.[286] Kroz razvoj industrije očekivalo se osiguravanje zaposlenja za veći dio stanovništva, što će rezultirati stalnim rastom životnog standarda. Osim ekonomskih učinaka, očekivani rezultati procesa industrijalizacije (prema iskustvu razvijenijih zemalja), bili su obnova i razvoj gradova, promjena socijalne strukture stanovništva, odnosno smanjenje udjela agrarnoga stanovništva, porast urbanizacije, kao i širenje kulture i prosvjete.[287]

U razdoblju obnove i izgradnje, državne politike promiču jasnu tendenciju – da se putem industrijalizacije potakne ekonomska obnova zemlje, obnove i razvijaju gradovi, grade stambena naselja, objekti društvenoga standarda i snažni industrijski kapaciteti.[288]

Godine 1947. započela je provedba zacrtanih politika industrijalizacije. Uz obnovu starih pogona, započela je i planska izgradnja novih industrijskih kapaciteta, izgradnja novih pogona u postojećim poduzećima te se pristupilo modernizaciji infrastrukture.[289]

6.4. Nova uloga Skoplja u poslijeratnom razdoblju

Novi prostorni i programski zahtjevi postavljeni pred Skoplje bili su u skladu s promijenjenim socio-političkim uvjetima i s novom ulogom grada nakon Drugog svjetskog rata. Od provincijskog grada periferne važnosti s 67.000 stanovnika, Skoplje postaje nacionalna

---

285 Mickovski, „Transformation of Industrial Space in The Context of Post-Socialist Transition of The City of Skopje“, 88.

286 U razdoblju od 1945. do 1948. broj zaposlenih u industriji porastao je 7,5 puta, s 10.405 na 75.500.

287 Nikola Uzunov, „Brza industrijalizacija“, u *Makedonija od raspakjata do idninata*, ur. Risto Shuplinovski i Petar Shirilov (Trudbenik, 1969), 76.

288 Teme izgradnje gradova bit će raznolike: Skoplje je administrativno-upravno središte; Kumanovo – željezničko čvorište; Skoplje i (Titov) Veles – industrijska središta; Ohrid, Struga i Kruševo – turistička središta (Ljube Pota, „O nekim problemima urbanizma Makedonije“, u *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, od Branislav Krstić (B. Krstić, 2014), 220.

289 „Za Makedoniju se ta godina može uzeti kao početak razdoblja industrijske revolucije, shvaćene kao proces brzog porasta industrijskih proizvodnih snaga, jer je ranije podizanje industrijskih poduzeća bilo sasvim sporo, pa i stihijsko.” Uzunov, „Brza industrijalizacija“, 76.

metropola i središte administrativnog, gospodarskog, političkog i kulturnog života Narodne Republike Makedonije.[290]

Godine 1945. grad se suočio s brojnim izazovima koji su usporavali razvoj: ograničenom industrijom, nedostatkom osnovnih kapaciteta u području obrazovanja, kulture, zdravstva i socijalne skrbi, kao i vrlo niskim standardom komunalne infrastrukture i slabo razvijenim komunalnim uslugama.

Unatoč prethodno navedenim teškoćama u poslijeratnim godinama, zahvaljujući značajnoj financijskoj pomoći savezne vlade namijenjenoj nerazvijenim republikama, grad je počeo bilježiti zavidan rast. Ulaganja su u relativno kratkom vremenskom razdoblju dala značajne rezultate i stvorila preduvjete za daljnji brzi gospodarski i društveni razvoj grada, što je dovelo do znatnog poboljšanja životnog standarda stanovništva i učvrstilo Skoplje kao ekonomsko, privredno, prometno, kulturno i znanstveno središte republike.

Ubrzana industrijalizacija Skoplja nakon Drugoga svjetskog rata, praćena brzim rastom gospodarstva, usponom obrazovanja, zdravstva i drugih društvenih djelatnosti, izravno se odrazila i na oblikovanje prostora i razvoj grada. Došlo je do radikalne transformacije demografske i ekonomske strukture stanovništva i do suštinskih promjena u formi i strukturi gradskih naselja. Porast ukupnog stanovništva u Skoplju u poslijeratnom razdoblju u najvećoj je mjeri rezultat intenzivnih migracijskih kretanja na relaciji selo-grad, pri čemu se urbanitet postupno konstituira kao simbol razvoja i društvenoga napretka.

6.4.1. Demografija

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata Skoplje doživljava snažnu demografsku ekspanziju. Brzi gospodarski i društveni razvoj dovodi do značajnih promjena u broju stanovnika, ali i u socioekonomskoj strukturi stanovništva.

Prema podacima prvoga popisa stanovništva u FNRJ, održanoga 15. ožujka 1948. godine, u Skoplju živi 87.674 stanovnika, što predstavlja povećanje od 30% u odnosu na 67.000 stanovnika iz 1939. godine. Unatoč povećanom prirodnom priraštaju, intenzivna demografska ekspanzija najvećim je dijelom posljedica migracijskih kretanja. Brza industrijalizacija grada i

[290] Prema Lawrenceu Valeu, glavni grad je prostor ispunjen simbolizmom i značenjem te šalje poruku više o onima koji su ga stvorili, nego o onima koji u njemu žive. Oni su izgrađeni kako bi simbolizirali nacionalnu državu i spremni su biti nositelji nacionalnog identiteta. Arhitektura i planiranje često se koriste kao alati za promicanje nečega što se naziva nacionalni identitet, ali mnoge dimenzije ovog fenomena ostaju neartikulirane. Lawrence J. Vale, *Architecture, Power, and National Identity*, 2nd ed (Routledge, 2008), 47.

mogućnost zapošljavanja u industriji ubrzavaju migracije selo-grad[291] te privlače brojne doseljenike iz bliže okolice, ali i iz drugih dijelova Makedonije i Jugoslavije. Kao rezultat tih kretanja, broj stanovnika Skoplja 1953. godine doseže 122.300 stanovnika[292], a 1961. godine 171.893 stanovnika [293], čime postaje treći grad po veličini u FNRJ, odmah iza Beograda i Zagreba.[294] U literaturi se navodi i podatak da je neposredno prije potresa u Skoplju živjelo 198.153 stalnih stanovnika i između 12.000 i 20.000 privremenih stanovnika.[295]

Ovakva nagla i nedovoljno kontrolirana dinamika rasta proizvodi niz problema, prije svega su zamjetni: visoka nezaposlenost radno sposobnog stanovništva koje je prethodno u ruralnim područjima bilo angažirano u poljoprivredi; velike poteškoće u rješavanju stambenoga pitanja; pojava neplanskih naselja; te sve izraženiji pritisak na komunalnu i infrastrukturnu mrežu grada.

6.5. Komunalna infrastruktura

Komunalna infrastruktura predstavlja osnovni preduvjet cjelovitoga društvenog, ekonomskog i urbanog razvoja, jer osigurava temeljne uvjete za funkcioniranje svakodnevnoga života.

---

[291] Karakteristično za Makedoniju, u odnosu na druge republike, je relativno visok stupanj urbane koncentracije stanovništva. Prema popisu iz 1948., 26,7% stanovništva živi u gradskim sredinama. Ovakva relativno visoka predindustrijska urbanizacija ne pripisuje se, međutim, razvoju industrije i ostalih neagrarnih djelatnosti. Prema Risti Kartalovu, ona je rezultat nekoliko razloga: preseljenje seoskog stanovništva u gradove zbog siromaštva ruralnih područja, izloženost seoskog stanovništva torturama s različitih strana, duh napuštenosti i besperspektivnosti koji je desetljećima i stoljećima prevladavao u makedonskom selu, koje je bez institucija i bez elementarnog životnog i društvenog standarda. Risto Kartalov, „Nekoi aspekti na urbanizacijata vo SR Makedonija“, *Godishen zbornik na Filozofskiot fakultet* 34 (1982.): 272–275. Kao rezultat toga, gradovi kao naselja nisu se mnogo razlikovali od sela, jer u mnogim gradovima nije bio razvijen komunalni sustav. U velikom broju gradova nisu bila riješena elementarna pitanja kao što su: vodoopskrba, kanalizacija, električna energija itd. Dodatno, novi stanovnici nisu mijenjali svoje navike i način života.

[292] Važna demografska karakteristika NR Makedonije jest relativno visok udio gradskog stanovništva u odnosu na ukupan broj stanovnika. Udio gradskog stanovništva iznosi 23,8 % 1948. godine, a raste na 34,9 % 1961. godine, što je za 6 % više od jugoslavenskog prosjeka. Grad Skoplje u razdoblju od 1948. do 1981. godine povećat će broj stanovnika 4,6 puta. Više podataka o kretanju i strukturi stanovništva vidi u: Risto Galikj, ur., *Skopje, Urbanistička studija – 2* (Zavod za urbanizam i arhitektura Skopje, 1964), 70–87.; Dušan Miljković, ur., *Jugoslavija 1945-1985 Statistički prikaz* (Savezni zavod za statistiku, 1986).

[293] Ukupno u gradu i okolnim seoskim naseljima 1961. godine živi 270.799 stanovnika.

[294] U razdoblju 1953.-1961. godine broj stanovnika u Makedoniji povećao se za 101.489, odnosno za 7,8%, a u Skoplju za 49.593 stanovnika, odnosno za 40,6%. To znači da je od ukupnog porasta stanovništva u SR Makedoniji Skoplje apsorbiralo 49%.

[295] Podaci o broju stanovnika su iz: Galikj, *Skopje, Urbanistička studija – 2*, 70; Jovan Pešić, *Skoplje : katastrofa i gradilište* (1963; Sedma sila, bez dat.), 8. kao i iz rada Borche Ilievski, „Etničkite i demografskite promeni vo Skopje vo pedesettite godini na XX vek“, u *Godishen zbornik na Filozofskiot fakultet* (2011). i odnose se samo na užu gradsku jezgru. Podaci o stanovništvu iz poslijeratnih popisa u Dušan Miljković, ur., *Jugoslavija 1918-1988: Statistički godišnjak* (Savezni zavod za statistiku, 1989), 52. odnose se na šire gradsko područje. Prema njima, 1948. bilo je 241.319 stanovnika, a 1961. godine 342.827.

Nakon rata, njezina izgradnja bila je među prvim koracima u stvaranju novoga, suvremenog prostora za život.

Poslijeratno Skoplje suočava se s izrazito nerazvijenom komunalnom infrastrukturom, primitivno izvedenom i ograničenoga kapaciteta. Grad nema asfaltirane ulice, nema kanalizaciju, organizirani gradski promet, kao ni odgovarajuće javne i komunalne objekte.[296] U takvim okolnostima nova uloga Skoplja kao glavnog grada republike dodatno pojačava potrebu za modernizacijom cestovnog, željezničkog i zračnog prometa te za povezivanjem s drugim dijelovima zemlje i inozemstvom, u skladu s integrativnim političkim i gospodarskim procesima.

Do oslobođenja, ulična mreža, u duljini od 127 km, pretežno je pokrivena turskom kaldrmom i makadamom, dok je više od 4/5 trotoara zemljano. Zbog nedostatka materijalnih sredstava i niskog životnog standarda ni u prvim poslijeratnim godinama ne dolazi do značajnijeg napretka. Ipak, mreža se postupno modernizira: ulice se proširuju, započinje izgradnja suvremenih bulevara, a površina uličnog prostora doseže više od 600.000 m^2, od čega je 200.000 m^2 asfaltirano. Godine 1947. uspostavljen je i organiziran javni gradski autobusni promet.[297] Važan iskorak u planskom usmjeravanju prometnog razvoja donosi Generalni regulacijski plan iz 1949. godine, kojim se definiraju osnovni pravci razvoja prometa, a Skoplje se potvrđuje kao glavno prometno središte NR Makedonije kroz koje prolaze ključne cestovne i željezničke veze.[298]

Jednako je nepovoljno stanje i u području vodoopskrbe i kanalizacije. Neposredno nakon rata Skoplje raspolaže s 47 km vodovodne mreže kapaciteta 65,6 litara u sekundi, koja pokriva samo 15% kućanstava, dok se ostala koriste bunarima.[299] Kanalizacijska mreža, u duljini od 20 km, obuhvaća jedva 5-6 % objekata. Preostala kućanstva koriste septičke jame, što predstavlja prijetnju onečišćenju podzemnih voda i potencijalni izvor epidemija. Godine 1948. započinje izgradnja nove kanalizacijske mreže na desnoj obali Vardara, a 1951. izrađen je projekt kanalizacije za 220.000 stanovnika, s predviđenim odvajanjem mreža lijeve i desne obale te izgradnjom postrojenja za pročišćavanje otpadnih voda. Do 1963. godine grad već raspolaže sa 113 km gradske vodovodne mreže kapaciteta 340 litara u sekundi i s 40 km

296 Jovan Popovski, *Skopje včera, denes, utre* (NIP Nova Makedonija, 1968), 28.

297 Javni gradski autobusni promet organiziran je s pet autobusa i 1000 putnika dnevno.

298 Više o planu vidi u poglavlju 6.7.2.

299 Realizacija generalnog projekta vodovoda započela je 1935. godine kaptiranjem izvora u Rašču, a 1937. novi je vodovod već opskrbljivao Skoplje kvalitetnom vodom. Godine 1952. izrađen je novi projekt gradskog vodovoda, također zasnovan na korištenju vode iz izvora Rašče.

kanalizacijske mreže, uglavnom u novoizgrađenim dijelovima grada.[300] U istome kontekstu važno mjesto zauzima i regulacija rijeke Vardar, predviđena Petogodišnjim planom, budući da neregulirano korito uzrokuje česte poplave i znatne štete za gospodarstvo i stanovništvo (Sl. 30.).[301]

Elektrifikacija također zauzima važno mjesto u Petogodišnjem planu (ne samo u okviru razvoja Skoplja nego i na razini čitave zemlje), gdje se tretira kao osnova daljnjega gospodarskog i kulturnog razvoja. Naslijeđena predratna električna mreža nalazi se na vrlo niskom stupnju razvoja i uglavnom služi za rasvjetu ulica te stambenih i drugih objekata, uz minimalnu primjenu u gospodarstvu i industriji. Neposredno nakon rata znatni napori i velika financijska sredstva usmjeravaju se na poboljšanje električne mreže, povećanje kapaciteta postojećih te izgradnju novih energetskih izvora.[302] Grade se dalekovodi koji međusobno povezuju gradove u republici, a predviđeno je i njihovo uključivanje u sustav povezan sa saveznim izvorima električne energije.

Značajan korak prema modernizaciji električne mreže poduzet je 1947. godine, kada u Skoplju započinje izgradnja termoelektrane Madžari (Sl. 31.). Ta termoelektrana, prvi objekt takve vrste u NR Makedoniji[303], puštena je u rad u srpnju 1949. godine i u tom je trenutku mogla zadovoljiti potrebe skopske industrije.[304]

S ubrzanom stambenom izgradnjom i poboljšanjem životnoga standarda potrošnja električne energije znatno raste, zbog čega se mreža postupno proširuje kako bi odgovorila na nove potrebe. Planska izgradnja gradske električne mreže započinje 1958. godine.[305]

6.5.1. Industrija

Kao i u drugim socijalističkim zemljama, industrijalizacija predstavlja najviši državni prioritet i nalazi se u središtu ekonomskih politika federacije. Imperativ je izgradnja zajedničkog tržišta i prihvaćanje općih smjernica u vođenju ekonomske politike. Industrija predstavlja

---

300 Popovski, *Skopje včera, denes, utre*, 32.; Galikj, *Skopje, Urbanistička studija – 2*, 160–61.

301 „Regulacijata na Vardar e edno od najvažnite komunalni prašanja za Skopje“, *Nova Makedonija* (Skopje), 29. svibanj 1947., 741. izd.

302 „Golemi uspesi vo elektrifikacijata na našata republika“, *Nova Makedonija* (Skopje), 12. lipanj 1949.

303 Godine 1938. izgrađena je hidroelektrana Matka na rijeci Treski, zajedno s električnim dalekovodom i trafostanicom u Skoplju.

304 Opremu za centralu Madžari trebala je isporučiti čehoslovačka vlada, a njezinu montažu su trebali izvesti čehoslovački stručnjaci. Nakon Rezolucije Informbiroa iz 1948. godine, čehoslovačka vlada povući će stručnjake, obustaviti isporuku opreme i pokušati sabotirati izgradnju centrale uništavanjem dokumentacije.„Termocentralata Madzari e izgradena“, *Nova Makedonija* (Skopje), 31. srpanj 1949., 1420. izd.

305 Galikj, *Skopje, Urbanistička studija – 2*, 162–164.

osnovu izgradnje novog društvenog sustava i pokretač je društvenih, ekonomskih i socijalnih promjena.[306] Zbog toga se najveći dio ekonomskih investicija i znatan dio raspoložive radne snage usmjereava upravo prema industriji.

Prema Uzunovu, izgradnja industrije u Makedoniji započinje 1947. godine, koja se može uzeti kao početak makedonske „industrijske revolucije".[307] Tada započinju osmišljene politike industrijalizacije i planska izgradnja industrijskih poduzeća.[308] Na razvoj industrije u Makedoniji, koja je jedna od najnerazvijenijih republika federacije, snažno utječe politika ravnomjernog ekonomskog razvoja unutar Jugoslavije. U skladu s njom, ulaganja u industriju usklađuju se s potrebama jugoslavenskog tržišta, dok izgradnja novih pogona ovisi o lokalnim i regionalnim resursima te potražnji. Pritom pitanja strukture proizvodnje, efikasnosti, ekonomičnosti, plasmana, organizacije, razmještaja, lokacije i ekoloških zahtjeva ostaju u drugom planu.[309]

Razvoj industrije u Skoplju odvija se pod utjecajem regionalnih i lokalnih faktora, kao i promjenjivih potreba grada. Faktori koji su bitno odredili njezin prostorni razvoj jesu položaj i infrastrukturna povezanost Skopske kotline s teritorijem republike, ali i sa širim jugoslavenskim i balkanskim prostorom.

Industrijska osnova Skoplja naslijeđena iz razdoblja prije Drugoga svjetskog rata veoma je slaba, s malim brojem tvornica i obrtničkih radionica te primitivnim tehničkim procesima koji su zasnovani na preradi lokalnih sirovina i proizvodnji namijenjenoj zadovoljavanju lokalnih potreba.[310] Dodatno, u ratnim je djelovanjima oštećeno 45% ukupnoga kapaciteta. Nakon oslobođenja u Skoplju su registrirana 43 poduzeća s 1766 zaposlenih.[311]

Iako su okolnosti nepovoljne (slaba materijalna osnova, zastarjela oprema, nedostatak stručnog, a osobito visokostručnog kadra), novi društveno-politički uvjeti omogućuju ubrzani industrijski razvoj. Nacionalizacijom privatnih poduzeća, centralizacijom resursa i kontrolom

306 Mickovski, „Transformation of Industrial Space in The Context of Post-Socialist Transition of The City of Skopje", 87–89.

307 Uzunov, „Brza industrijalizacija".

308 Samo kao ilustracija intenziteta obnove: u prvoj polovici petoljetke pušteno je u pogon 20 novih tvornica, među kojima su: Tvornica kože „Goce Delčev", Tvornica kalofonija, Tvornica tutkala, Tvornica nikotina, Tvornica ljepenke „Komuna", Tvornica betonskih konstrukcija „Karpoš", tvornica betonskih konstrukcija „Kis", „Makedonski oniks" i mnoge druge. *Pet godini slobodno Skopje* (Gradski odbor na Narodniot front, 1949), 45.

309 Mickovski, „Transformation of Industrial Space in The Context of Post-Socialist Transition of The City of Skopje", 93.

310 Godine 1939. Skoplje ima samo 3000 zaposlenih u industriji, dok 1963. ima više od 62.000 radnika i službenika.

311 Slavko Janevski, ur., *Skopje 30 godini sloboden razvoj* (Makedonska kniga, 1976).

proizvodnje, država konsolidira i reorganizira postojeća poduzeća, usmjerava investicije te planski vodi razvoj industrije u skladu s postavljenim ciljevima.

Razdoblje od 1945. do 1963. godine obilježeno je izgradnjom novih tvornica, širenjem industrijskih zona i znatnim povećanjem broja zaposlenih u industriji. Nastoji se poboljšati radne uvjete i higijenske standarde u tvornicama, a pritom se ulažu i napori za povećanje kvalifikacija radnika. Diljem grada niču nove tvornice i industrijske zone, često uz željezničke pruge i glavne prometnice. Njihova izgradnja često zahtijeva dodatno infrastrukturno povezivanje te uspostavljanje novih prostornih odnosa s ostalim dijelovima grada, čime se industrijski razvoj izravno povezuje s prometnom i infrastrukturnom modernizacijom. Nova industrijska poduzeća bila su bolje opremljena i većega kapaciteta, što predstavlja važnu kvalitativnu promjenu u industrijskom razvoju. U promatranom razdoblju industrija stoga bilježi snažan rast: višestruko se povećava broj industrijskih kapaciteta i površina industrijskih lokacija, dok broj zaposlenih u industriji raste još izraženije.[312]

Iako relativno kratko, razdoblje od 1945. do 1963. godine može se podijeliti u dvije razvojne faze:[313]

- Prva je početna faza, od 1945. do 1952. godine, obilježena postupnim oporavkom od ratnih oštećenja, restrukturiranjem i racionalizacijom postojećih kapaciteta te primjenom bolje tehnike, suvremenijih tehnoloških procesa i novih metoda rada.314 U skladu sa socijalističkim modelom, fokus razvoja usmjeren je prema teškoj industriji, osobito metalurgiji i kemijskoj industriji, ali se istodobno razvijaju i druge industrijske grane, poput građevinske, tekstilne, prehrambene i strojarske industrije.315

[312] Od bruto površine grada, koja iznosi 1.902 ha, industriji pripada 528 ha, odnosno 27,8 %. Galikj, *Skopje, Urbanistička studija – 2*.

[313] Nikola Uzunov razlikuje četiri faze razvoja u razdoblju od 1945. do 1990. godine:
- 1947.-1952. – faza početnoga, neravnomjernoga i još uvijek sporog razvoja;
- 1953.-1965. – faza vrlo visokih stopa razvoja, koje su u pojedinim godinama iznosile od 8% do 26%;
- 1966.-1980. – faza visokih stopa razvoja, ali ipak smanjenih u odnosu na prethodnu fazu, u rasponu od 2% do 18% godišnje;
- 1981.-1990. – faza sporoga rasta, s trendom smanjenja stopa, a na kraju i s negativnim kretanjima, u rasponu od 4% do 2% godišnje.
Nikola Uzunov, *Stopanstvoto na Republika Makedonija 1945-1990* (Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2001), 235.

[314] Broj novoizgrađenih tvornica u ovom je razdoblju simboličan.

[315] Ovaj brzi rast industrije imao je i svoje nedostatke. Industrija je bila ovisna o uvozu sirovina, energije i tehnologije. Centralizirano planiranje, iako učinkovito u poticanju rasta, često je zanemarivalo lokalne potrebe i specifičnosti. Prevelika usmjerenost na teršku industriju dovela je do zanemarivanja proizvodnje robe široke potrošnje, što je rezultiralo nestašicom osnovnih proizvoda i niskim životnim standardom.

U ovoj razvojnoj fazi industrija u Skoplju sastoji se od dviju skupina kapaciteta:

- Prvu skupinu čine pogoni naslijeđeni iz predratnog razdoblja, koji su nadograđeni, reorganizirani i znatno proširen. Među njima su Pivovara Skoplje, Keramička industrija Skoplje – KIS, Tvornica bombona „Evropa“, tekstilni kapaciteti „K. J. Pitu“ i „Crvena zvezda“, Tvornica konzervi „Mičurin“, Drvna industrija „Treska“ i drugi.
- Drugu skupinu čine nova poduzeća, koja opremom dobivenom putem reparacija dobivaju mogućnost ozbiljnijeg razvoja i preko kojih se proširuje proizvodna baza. U tu skupinu ulaze: Tvornica konfekcije „Progres“, Tvornica boja i lakova „Proleter“, Tvornica za obradu mramora „Makedonski oniks“, Tvornica papira „Komuna“, Tvornica kože „Goce Delčev“, „Metalski zavod Tito“, Tvornica kalafonija, Tvornica tutkala, Tvornica kisika, Tvornica nikotina, Tvornica betonskih konstrukcija „Karpoš“ (Sl. 32.) i druga poduzeća.[316]
- Druga je faza ubrzanog rasta, koja započinje 1953. godine, kada se u industriji događaju značajne kvalitativne promjene: velika ulaganja, izgradnja novih tvornica, rekonstrukcija i proširenje postojećih pogona te znatno povećanje proizvodnje.[317] U Skoplju će se izgraditi, ili će započeti izgradnja, sasvim novih industrijskih pogona na novim lokacijama. U tom su razdoblju izgrađeni: Tvornica karoserija „11 Oktomvri“, Farmaceutska tvornica „Alkaloid“, Poduzeće za domaće rukotvorine „Makedonski folklor“, Tvornica stakla i staklene vune „Skoplje“ te Cementare (Sl. 33.).

[316] Više kod: Mickovski, „Transformation of Industrial Space in The Context of Post-Socialist Transition of The City of Skopje“, 95–103.; Janevski, *Skopje 30 godini sloboden razvoj*.; *Pet godini slobodno Skopje*.

[317] Na razini Jugoslavije dolazi do otvaranja prema zapadnim tržištima i uvođenja licenci za proizvodnju stranih proizvoda. Istodobno se fokus postupno premješta s teške industrije prema lakoj industriji i proizvodnji robe široke potrošnje (automobila, kućanskih aparata, tekstila i druge robe). Sve to dovodi do vidljivoga poboljšanja životnog standarda građana. Više kod Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 43–49.

Dodatno, početkom 1960-ih godina započet će izgradnja industrijskih divova, metalurškog kombinata „Rudnici i železarnica Skoplje“[318] i Organsko-kemijske industrije „OHIS“[319], koji će postati simboli industrijskog napretka grada i pridonijeti brzom rastu industrijske proizvodnje, višestruko povećavajući broj zaposlenih u industriji (Sl. 34. i Sl. 35.). Njihova izgradnja označava kvalitativni iskorak u razvoju industrijskog kapaciteta Skoplja, ali i u razvoju industrijske arhitekture. Njihovom izgradnjom Skoplje postaje značajno industrijsko središte i u jugoslavenskim razmjerima.

Takav rast bit će omogućen zaokretom u ekonomskoj politici Jugoslavije nakon 1955. godine. Napušta se neodrživi industrijski model, a fokus se usmjerava prema lakoj industriji, razvoju tercijarnog sektora, većim ulaganjima u stanovanje i komunalnu infrastrukturu, što će rezultirati porastom životnog standarda, osobito tijekom 1960-ih godina.

Na kraju razmatranog razdoblja, neposredno prije potresa, u Skoplju je koncentrirano oko dvije petine ukupnoga gospodarskog potencijala SR Makedonije. U gradu se nalazi 35% ukupnoga industrijskog potencijala, sa 17 zastupljenih industrijskih grana i 40 industrijskih poduzeća, i 77% ukupnih građevinskih kapaciteta. Tu koncentraciju ekonomskog potencijala prati i koncentracija kadrova: 55% stručnih kadrova s visokom i višom stručnom spremom nalazi se u Skoplju, kao i 38% kvalificiranih radnika republike.[320]

6.5.2. Stanovanje

Nakon razdoblja neposredne poratne obnove i donošenja Prvog petogodišnjeg plana započinje intenzivnija stambena izgradnja.[321] Zbog akutnog nedostatka prostora i konstantnog priljeva novog stanovništva, stambena izgradnja postaje veliki problem i dominantna tema

---

[318] Odluka o izgradnji željezare donesena je 1952. godine, u skladu s dominantnom ideologijom toga vremena prema kojoj su željezare, kao strateški i bazni kapaciteti, trebale stvoriti uvjete za razvoj i napredak ukupne industrije i društva. Iste je godine započela izgradnja, ali je ubrzo prekinuta zbog odluka saveznih vlasti i ekonomske studije koja je ukazivala na neisplativost projekta. Početkom 1960-ih godina ponovno se oživljava ideja o nastavku izgradnje.

Izgradnja „Rudnika i železarnice Skopje” započela je 1960. godine, dok je prva proizvodnja ostvarena krajem 1967. godine. Željezara, izgrađena na prostoru od oko 400 hektara, bila je najveći industrijski kompleks prema opsegu proizvodnje, broju zaposlenih i veličini lokacije, ne samo u Skoplju nego i u cjelokupnoj industriji Makedonije. Projektirana prema planovima i potrebama širega jugoslavenskog tržišta te financirana najvećim dijelom sredstvima iz saveznih fondova, ovaj je kapacitet bio usklađen s kapacitetima i proizvodnim programima ostalih željezara u Jugoslaviji.

Sam kompleks imao je razvijenu unutarnju organizaciju koja je obuhvaćala proizvodne pogone, administrativne objekte, infrastrukturu, prometnice i zaštitno zelenilo. Vidi: Mickovski, „Transformation of Industrial Space in The Context of Post-Socialist Transition of The City of Skopje“, 195.

[319] OHIS je najveći objekt kemijske industrije u cijeloj zemlji, nastao spajanjem kemijskih kombinata „Biljana” i „Acetilenka”. Osim što opskrbljuje domaće tržište, pojavljuje se i kao značajan izvoznik.

[320] Galikj, *Skopje, Urbanistička studija – 2*, 52–57; Pešić, *Skoplje : katastrofa i gradilište*, 8–10.

[321] U skladu sa Zakonom o petogodišnjem planu razvoja narodnog gospodarstva, masovna stambena izgradnja i komunalno stanovanje predstavljaju jedan od najvažnijih zadataka građevinarstva.

poslijeratnog razvoja grada. Socijalistički imperativ „stan za svakoga“ u praksi se sveo na puko osiguravanje osnovnog stambenog prostora, što je bilo relativno uspješno unatoč činjenici da realizacija nije odgovarala razini porasta stanovništva nakon rata.

Paralelno sa stambenom izgradnjom planiraju se i podižu objekti društvene infrastrukture, dječje ustanove, škole i kulturne ustanove, čime se stanovanje postupno uključuje u širi okvir organizacije svakodnevice.

Do oslobođenja, Skoplje je grad sa zastarjelim i nedostatnim stambenim fondom. Godine 1945. grad ima 16.000 stanova, od kojih je 6500 izgrađeno prije 1918. godine. Većina njih izgrađena je od slabog materijala, bez osnovnih higijenskih uvjeta i s minimalnim komforom. Također, velika većina stambenih jedinica nema priključak na vodu i kanalizaciju, a dio ih je i bez električne energije. Na lijevoj obali Vardara dominiraju individualni objekti u tradicionalnom sustavu gradnje, dok se na desnoj obali stambene zone pretežno sastoje od prizemnih i jednokatnih kuća izgrađenih u masivnom sustavu gradnje.[322]

Takvo naslijeđeno stanje zahtijevalo je znatne napore u rješavanju stambenog pitanja, što rezultira podizanjem prvih kolektivnih stambenih blokova, postupnim uvećavanjem stambenog fonda, te postupne transformacije načina stanovanja.[323] Iako zbog objektivnih teškoća i brojnih izazova kvaliteta stanovanja u mnogim aspektima ostaje nezadovoljavajuća, ipak povećanje stambenog fonda, poboljšanje prosječne površine po stanu te modernizacija kulture stanovanja predstavljaju važne iskorake prema stvaranju uvjeta za zdraviji i komforniji život stanovništva.

U razdoblju od 1945. do 1963. godine stambena izgradnja širi se u centralnom, zapadnom i jugoistočnom dijelu grada, zahvaćajući i južnu padinu Vodna. Međutim, razvoj se ne odvija ravnomjerno, nego u dvije izrazito različite etape. Prvo desetljeće, 1945.-1954., obilježava intenziviranje stambene izgradnje koje ni približno ne uspijeva pratiti demografski pritisak. Broj stanova povećava se s 15.851 na 18.955, odnosno za otprilike 20%. U istom razdoblju gotovo se udvostručuje broj stanovnika i raste s 68.767 na 131.722. Posljedica je pad prosječne stambene površine po stanovniku s 9,8 m^2 (1945.) na 8,3 m^2 (1949./50.) i kasnije na

[322] Samo 3 % stambenih objekata ima dvije ili više etaža.

[323] Prve stambene lamele (P+4) podignuti u Skoplju nakon rata nalaze se na obali rijeke Vardar i u naselju Mičurin, prema projektu Mihe Čakelje. Kod ovih lamela estetsko-oblikovni problem nije stavljen u prvi plan, već najosnovnija funkcija, zadovoljavanje potrebe za stanom.

6,2 m^2 (1954.), dok jugoslavenski prosjek u to vrijeme iznosi 11,6 m^2.[324] Analiza stambene situacije iz 1954., izrađena u sklopu pripreme za reviziju Generalnog regulacijskog plana, utvrđuje stvarni omjer izgrađeno-potrebno na 1:5 i projicira potrebu za 19.122 stana u sljedećih 15 godina, odnosno 1.274 stana godišnje, samo da bi se bruto prosječna površina vratila na 8 m^2 po stanovniku.[325]

Drugo desetljeće (1955.-1963.) obilježava sustavni odgovor na utvrđeni deficit. Broj stanova raste više nego dvostruko, s 18.955 na 39.516.[326] Najintenzivnija stambena izgradnja započinje 1957., kada su formirani i stambeni fondovi.[327] Vrhunac je dosegnut 1962. godine, kada su izgrađena 2762 stana s ukupno 136.242 m^2 površine. Stanovi su pretežno dvosobni, s prosječnom površinom od 58 m^2 1957. godine, uz tendenciju smanjenja, tako da 1963. godine prosječna površina iznosi 44,57 m^2. Prosječna stambena površina po stanovniku je u uzlaznoj putanji i oporavlja se s 6,2 m^2 (1954.) na 8,22 m^2 (1963.), ipak i dalje ispod razine iz 1945. i znatno ispod jugoslavenskog prosjeka.

6.5.3. Obrazovanje

Još jedan problem s kojim se makedonsko društvo suočava nakon oslobođenja, a koji ujedno predstavlja vrlo ozbiljnu prepreku napretku i modernizaciji, jest opća nepismenost i vrlo nizak stupanj obrazovanosti stanovništva.[328] To je prije svega rezultat politike vlasti prije Drugog svjetskog rata, čiji se odnos prema obrazovanju i kulturi očituje u nerazvijenoj mreži i nedovoljnom broju škola, kao i u vrlo niskom obuhvatu učenika unutar školskog sustava. Kao ilustracija, udio nepismenog stanovništva starijeg od deset godina 1948. godine na razini SR

[324] Godine 1953. u Beogradu prosjek iznosi 9,9 m^2 po stanovniku, u Zagrebu 12,4, a u Ljubljani 14,4 m^2 po stanovniku. Europski standard kreće se između 15 i 23 m^2 stambene površine po stanovniku.
Ivana Dobrivojević, „Stanogradnja“, u *Nikad im bolje nije bilo?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, od Ivana Dobrivojević, ur. Ana Panić (Muzej istorije Jugoslavije, 2014), 46.

[325] „Analiza za stanbenata položba vo grad Skopje“, Stručna ekspertiza, Skopje, 1954., 6,76,1,1/77-103, DARSM-SK.
U istome dokumentu identificiraju se i strukturni uzroci. Najprije, raspodjela narodnog dohotka usmjerena je primarno na kapitalnu izgradnju, dok je stambena izgradnja u sustavu prioriteta zapostavljena. Drugo, izostaje sustav financiranja i kreditiranja stambene izgradnje, što onemogućuje kontinuirano i predvidljivo investiranje. Treće, izostaje organizacija koja bi u gradu objedinila stambenu izgradnju u jedinstven proces, pa se ona odvija parcijalno i bez koordinacije.

[326] 30.6.1963. godine u Skoplju je bilo 39.516 stanova s ukupno 1.795.055 m^2 stambene površine, uključujući i one u izgradnji, što predstavlja 33,5 % ukupnog stambenog fonda u republici. Pešić, *Skoplje : katastrofa i gradilište*, 8.

[327] Brz porast stanovništva dodatno otežava osiguravanje odgovarajućeg smještaja. Iako je intenzivan tempo stambene izgradnje, on ne može zadovoljiti sve veće potrebe. To dovodi do stanja u kojem na jedan stan u prosjeku dolazi 1,2 obitelji, uz prosječnu stambenu površinu od 36 m^2 po kućanstvu.

[328] Dodatni problem predstavlja malobrojan nastavni kadar, nedovoljno stručan i preopterećen.

Makedonije iznosi 40,3%, a na razini grada Skoplja 38,6%.[329] Među pismenim stanovništvom oko 90% ima završena samo četiri razreda osnovne škole ili nema nikakvu školsku naobrazbu, dok je stanovništvo s višim ili visokim obrazovanjem u gradu zastupljeno sa samo 1,5% ukupnog stanovništva.[330] Među zaposlenima više od dvije trećine čine nekvalificirani ili polukvalificirani radnici.

Svjesni da se naslijeđene okolnosti mogu mijenjati samo dobro organiziranim i uspostavljenim sustavom odgoja i obrazovanja, odmah nakon završetka rata, usporedno s ostalim procesima, pokrenute su intenzivne aktivnosti usmjerene na suzbijanje kulturno-prosvjetne zaostalosti makedonskog društva. Stvaranjem uvjeta za funkcioniranje obrazovnih institucija postavljaju se temelji makedonskog nacionalnog obrazovnog sustava. Za obrazovanje u Makedoniji osobito je važno Prvo zasjedanje ASNOM-a, na kojem je 1944. godine makedonski narodni jezik uveden kao službeni. Školovanje i borba protiv nepismenosti tako dobivaju primarno društveno-političko, gospodarsko i kulturno značenje.[331]

U tom kratkom vremenskom intervalu napori su prije svega bili usmjereni na opismenjavanje i obrazovanje najširih slojeva stanovništva. Kako bi se smanjila nepismenost, ulažu se napori u reorganizaciju i demokratizaciju školskog sustava, s ciljem da se obrazovanje omogući svim građanima, bez obzira na njihovu socijalnu pripadnost i materijalni položaj. Otvorio se veliki broj osnovnih škola i poduzimaju se mjere za što potpuniji obuhvat djece osnovnim obrazovanjem.[332] Diljem republike organiziraju se masovni analfabetski tečajevi.[333] U razdoblju 1945.-1950. organizirano ih je više od 9000, kojima je obuhvaćeno oko 300.000 nepismenih osoba. Ipak, unatoč njihovoj masovnosti, ti tečajevi iz različitih razloga nisu dali priželjkivane i očekivane rezultate.[334]

---

329 Godine 1945., prema dostupnim podacima, gotovo 7 % stanovništva starijeg od 10 godina bilo je nepismeno. Kiro Kamberski, *Osnovnoto vospitanie i obrazovanie vo Makedonija po osloboduvanjeto (1945–1975)*, 1994., 57, https://repository.ukim.mk:443/handle/20.500.12188/13183.

330 Miljković, *Jugoslavija 1945-1985 Statistički prikaz*, 199; Janevski, *Skopje 30 godini sloboden razvoj*.

331 Prema proračunskom planu za 1946. godinu, najviše sredstava, 21%, izdvojeno je za prosvjetu. „Ekspoze na pretsedatelot na Narodnata Vlada Lazar Koliševski“, *Nova Makedonija* (Skopje), 17. travanj 1946., 396. izd.

332 Karakteristike razvoja obrazovanja nakon oslobođenja jesu širenje školske mreže, povećanje broja i vrsta odgojno-obrazovnih ustanova te povećanje obrazovnog obuhvata djece, mladih i odraslih.

333 Akcije opismenjavanja, njihovo značenje i njihova provedba česta su tema u dnevnom tisku: „Za edna godina vo Makedonija imame 30 od sto poveke ucilista i 17 od sto ucenici vo sravnenie so 1937 godina“, *Nova Makedonija* (Skopje), 20. travanj 1946.; *Nova Makedonija*, „Site vo borba protiv nepismenosta“; *Nova Makedonija*, „Plan za podiganje na prviot makedonski univerzitet“; „Borbata protiv nepismenosta vo prestojniot period“, *Nova Makedonija* (Skopje), listopad 1949., 834. izd.

334 Na temelju novinskih članaka može se zaključiti da tečajevi opismenjavanja nisu dali očekivane rezultate ponajprije zbog birokratskog i nedovoljno organiziranog pristupa nadležnih odbora, koji su kampanju često shvaćali kao formalnu

Paralelno s naporima za uklanjanje nepismenosti, intenzivno se radi i na tome da oni već opismenjeni prošire svoje obrazovanje te da se omogući njihovo kulturno i prosvjetno uzdizanje. U tu se svrhu razvija čitav niz aktivnosti: organiziraju se općeobrazovni tečajevi, otvaraju se narodne knjižnice i čitaonice, narodni i radnički univerziteti, domaćinske škole, kina, kazališta, muzeji i domovi kulture, a osnivaju se i kulturno-umjetnička društva.[335]

Organiziraju se i stručni tečajevi namijenjeni zaposlenima u gospodarstvu i industriji, kako bi po ubrzanom postupku stekli određene kvalifikacije ili dodatno obrazovanje. Na taj se način nastoji osposobiti veći broj stručnih kadrova potrebnih za funkcioniranje privrede.[336]

Procesi modernizacije dovode do velikih promjena u obrazovanju na svim razinama. Među najznačajnijim poduzetim koracima ističu se uvođenje obveznog sedmogodišnjeg obrazovanja 1948. i povećanje obuhvata djece unutar obrazovnog sustava. Udio neobuhvaćenih učenika sa šireg gradskog područja, koji 1939. godine i neposredno nakon oslobođenja iznosi više od 40%, smanjuje se na samo 1% u školskoj godini 1954./55. Uz kvantitativni rast postupno se poboljšava i kvaliteta osnovnog obrazovanja: uvode se novi programi i nastavne metode, a nastavni kadar prolazi dodatno osposobljavanje.

Uz unapređenje osnovnog obrazovanja započinje i izgradnja suvremenog sustava srednjeg obrazovanja. Otvaraju se klasične srednje škole, ali i velik broj stručnih srednjih škola: tehničkih, pedagoških, umjetničkih[337] i industrijskih, čime obrazovni sustav postupno prerasta u mehanizam proizvodnje stručnog kadra nužnog za daljnji društveni i ekonomski razvitak.[338]

U skladu s potrebama daljnjeg razvoja republike, Skoplje postaje i univerzitetski grad. Godine 1946. otvoren je Filozofski fakultet, kao prva jedinica prvog makedonskog državnog univerziteta.[339] Godine 1947. s radom započinju i Medicinski te Poljoprivredno-šumarski fakultet. Najviša obrazovna institucija u republici, Univerzitet u Skoplju, odlukom Vlade NR

obavezu, a ne kao dugotrajan društveni i obrazovni proces. U praksi je izostajala sustavna kontrola rada, koordinacija između masovnih organizacija, kao i osiguravanje osnovnih materijalnih, prostornih i financijskih uvjeta za redovito održavanje nastave. Vasilev, „Otstranuenjeto na nepismenosta treba da se prodolzi so dvojni usilija“; „Za borbata protiv nepismenosta“, *Nova Makedonija* (Skopje), 14. rujan 1947.

335 Kamberski, *Osnovnoto vospitanie i obrazovanie vo Makedonija po osloboduvanjeto (1945–1975)*, 55; Elena Rizova, „Opismenuvanjeto na vozrasnite vo Republika Makedonija - sostojba i tendencii“ (Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2012), 127.

336 U industriji uglavnom rade nekvalificirani radnici, koji time dodatno opterećuju i smanjuju produktivnost ionako krhke industrije.

337 Otvorene su: glazbena škola, baletna škola, kazališna škola, škola primijenjene umjetnosti.

338 Detaljni podaci o obrazovanju u Skoplju mogu se naći u: Ilija Filipovski, ur., *Education in Skopje, before and after the Catastrophic Earthquake of the 16th July 1963* (The Republican Secretariat for Education, 1964).

339 „Prv univerzitet na makedonskiot narod“, *Nova Makedonija* (Skopje), 21. kolovoz 1946.

Makedonije osnovan je 1949. godine.[340] Iste godine Univerzitet u svoj sastav uključuje i Tehnički fakultet s odjelima za građevinarstvo i arhitekturu, čime Makedonija prvi put započinje sustavno obrazovati arhitektonski kadar. U razvoju Univerziteta važnu ulogu imaju i druge jugoslavenske republike, koje ga podupiru nastavnim kadrom, literaturom i drugim materijalima.

Izraženo brojkama, u predratnom Skoplju postoji 17 osnovnih škola s 5706 učenika, dvije gimnazije, tri do četiri srednje stručne škole i jedan fakultet sa 160 studenata, koji djeluje u sastavu Beogradskog univerziteta. Neposredno prije potresa u Skoplju već postoji izrazito razgranata školska mreža: na užem gradskom području djeluje 30 osnovnih škola sa 33.371 učenika, četiri gimnazije sa 3533 učenika, 12 tehničkih srednjih škola sa 8825 učenika, pedagoške srednje škole sa 1754 učenika, umjetničke škole sa 288 učenika, kao i Univerzitet s devet fakulteta i dvije visoke škole, na kojima studira 12.000 studenata.[341]

6.5.4. Kultura

Pregled stanja u kulturi[342] nakon 1945. godine zahtijeva uvid u ranije razdoblje. Krajem 19. stoljeća u Makedoniji postoji veoma mali broj objekata namijenjenih kulturi, pa crkve, škole i drugi javni objekti često služe i kao mjesta održavanja kulturnih događanja.[343] U međuratnom razdoblju pojavljuju se pojedinačni objekti iz područja kulture sa skromnim prostornim i programskim sadržajem. To su kazališta, knjižnice, čitaonice, a u pojedinim slučajevima i manje muzejske zbirke, slikarske, etnološke i prirodoslovne, kao i sportska, sokolska, odnosno kulturno-umjetnička društva

Stvarni uspon kulture i stvaralaštva u Makedoniji započinje nakon Drugog svjetskog rata, i to prije svega u Skoplju kao glavnom gradu republike. U kratkom periodu osnivaju se brojne ustanove koje djeluju na području kulture i umjetnosti, kako bi odgovorili na potrebe rastućeg stanovništva i potaknuli kulturni život grada. Sredinom 1945. godine formaliziraju se makedonska azbuka i makedonski pravopis, čime se stvaraju uvjeti za brzi razvoj književnog

340 „Prviot univerzitet vo Makedonija“, *Nova Makedonija* (Skopje), 24. travanj 1949., 1337. izd.

341 Podaci o broju učenika i objekata preuzeti su iz: Filipovski, *Education in Skopje, before and after the Catastrophic Earthquake of the 16th July 1963*.

342 Granica između obrazovanja i kulture je porozna, budući da su oba područja međusobno isprepleteni segmenti istog, šireg, prosvjetnog procesa.

343 Iako se dio ovdje razmatranih pojava i sadržaja odnosi na republičku razinu, oni su ovdje uključeni zato što su se u promatranom razdoblju u velikoj mjeri institucionalno, prostorno i simbolički koncentrirali upravo u Skoplju, pa ih nije moguće odvojiti od njegovog razvoja.

stvaralaštva, dok se paralelno osnivaju i prve izdavačke kuće koje započinju s objavljivanjem domaće i prevedene literature.

Nakon 1945. godine Skoplje se vrlo brzo razvija u važno kulturno središte, prema kojem ne gravitiraju samo stanovnici NR Makedonije nego i stanovnici drugih dijelova zemlje. Neposredno prije potresa 1963. godine u gradu djeluju tri kazališta, opera, balet, filharmonija, sedam domova kulture, petnaest kinodvorana, osam muzeja, umjetnička galerija, izložbeni paviljon, državni arhiv, arhiv grada Skoplja, Narodna i univerzitetska knjižnica te još četiri druge knjižnice s 21 ogrankom, omladinski dom, narodni i radnički univerzitet te druge srodne ustanove.[344] Takva gusto razvijena kulturna infrastruktura, formirana u manje od dvije dekade, slikovito pokazuje sustavno oblikovanje kulturnog prostora kao jednog od važnih nositelja društvene transformacije. Dio njih smješta se u namjenski izgrađene objekte, koji postaju simboli kulturnog preporoda grada i prostorni izraz njegove kulturne transformacije.

Razvoj kulture nakon 1945. godine povezan je i s političko-institucionalnom transformacijom društva, budući da su upravo u tom razdoblju utemeljene gotovo sve vitalne kulturne institucije koje djeluju i danas. Te institucije imaju važnu ulogu u afirmaciji makedonskog identiteta i razvoju makedonske kulture, kao jednog od temeljnih obilježja makedonske državnosti.

Među najvažnije osnovane institucije spadaju: Makedonski narodni teatar, Državna kazališna škola, Opera, Makedonska filharmonija, poduzeće za proizvodnju filmova „Vardar film“[345], Narodna i univerzitetska knjižnica, Umjetnička galerija „Skoplje“, Muzej grada Skoplja, Arheološki muzej, Etnološki muzej, Muzej narodnooslobodilačkog rata, Državni arhiv, Historijski arhiv grada Skoplja, kao i stručna i umjetnička udruženja te ustanove iz područja likovnog i primijenjenog obrazovanja.[346]

6.5.5. Trgovina

Modernizacija donosi velike promjene u Skoplju na području trgovine. Od grada s malom čaršijom i tradicionalnim dućanima, grad se postupno transformira u moderni centar sa

[344] Risto Galikj i Ljube Pota, „Institucii od oblasta na kulturata vo urbanistichkata studija na Skopje“, u *Skopje, Urbanistichka studija 2* (Zavod za urbanizam i arhitektura Skopje, 1964).

[345] Prvi makedonski igrani film, Frosina, snimljen je 1952. godine.

[346] Za detaljan kronološki i tipološki pregled mreže kulturnih ustanova vidi: Vesna Ilievska, „Istoriskiot razvoj na ustanovite od oblasta na kulturata (1991-2011 godina)“ (MA Thesis, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2012), 27–40.

suvremenim trgovačkim kapacitetima, velikim prodavaonicama, samoposlugama i robnim kućama.

U razdoblju između dva rata u Skoplju ima više od 1000 dućana, koji su mali po površini i većinom smješteni u skopskoj čaršiji. Dućani imaju svoj specifičan karakter i vlastitu ciljnu skupinu te su usko povezani s lokalnim proizvođačima i potrebama lokalnog stanovništva.

U poslijeratnom razdoblju trgovina počinje imati sve važniju ulogu u životu Skoplja.[347] Iako u početnim godinama trgovina nema odgovarajuće mjesto kao grana koja prati industrijski razvoj, paralelno s rastom industrije i stalnim porastom stanovništva povećava se prodajni prostor i otvaraju novi trgovački objekti. Tijekom pedesetih godina povećana produktivnost i gospodarski rast dovode do porasta kupovne moći stanovništva i poboljšanja općeg životnog standarda, čime potrošnja, koja je dotad bila rezervirana za elitu, postaje dostupna širokim slojevima stanovništva,[348] što samo po sebi dalje dovodi do promjene i u načinu potrošnje i u načinu prodaje robe. U tom kontekstu, osobito su značajne robne kuće, kao najsuvremeniji oblik maloprodaje, ali i kao prepoznatljivi element novoga gradskog središta i novih potrošačkih navika. Njihova pojava, zajedno s razvojem prodavaonica širokog asortimana proizvoda, dio su novog obrasca svakodnevnog života stanovništva i mijenjaju kulturu kupovanja te pridonose oblikovanju moderne potrošačke prakse.[349]

Trgovačka mreža doživljava ekspanziju, prateći promjene u prostornoj organizaciji grada, rastu stanovništva i transformaciji svakodnevnog života. U kratkom razdoblju, od 1954. do 1962. godine, u širem središtu Skoplja izgrađeno je pet robnih kuća s oko 8700 m^2 ukupne prodajne površine. Neposredno prije potresa 1963. godine Skoplje ima oko 600 prodavaonica, od kojih je 80% smješteno u središtu grada ili u njegovoj neposrednoj blizini.

6.5.6. Zdravstvena i socijalna zaštita

Kao i u svim prethodno razmotrenim područjima, i na području zdravstva poslijeratno Skoplje nasljeđuje nedovoljno razvijen sustav, nedostatan medicinski kadar i visoku stopu smrtnosti, osobito među dojenčadi. U gradu postoji jedna opća bolnica, tri ordinacije opće medicine i mali broj liječnika s privatnim ordinacijama, neznatan broj liječnika u dispanzerskoj zaštiti djece te tek jedna specijalistička ordinacija za zdravstvenu zaštitu žena. Loši životni uvjeti,

[347] „Narodni magazin“, prva prodavaonica širokog asortimana u Skoplju, otvorena je 21. lipnja 1945. godine.

[348] Po statističkim podacima, na jugoslavenskoj razini, u razdoblju 1953.-1963. prosječni godišnji rast proizvodnje iznosio je 9,5%, a privatne potrošnje 10%

[349] Igor Duda vezuje začetke masovne potrošačke kulture uz proces industrijalizacije i razvijanja masovne proizvodnje.

siromaštvo, nepostojanje osnovnih higijenskih navika i nedostatak nužnih zdravstveno-zaštitnih mjera razlog su čestih epidemija zaraznih bolesti.[350]

Uviđajući hitnu potrebu za zdravstvenom zaštitom, poduzimaju se različite mjere: organiziraju se ordinacije opće medicine, ustanove za zdravstvenu zaštitu majki i djece, stomatološka zaštita, dispanzerska skrb za malu djecu te specijalizirane ustanove za djecu bez roditelja. Posebna pozornost posvećuje se organiziranju tečajeva za higijensko i zdravstveno prosvjećivanje te provođenju epidemioloških mjera i akcija.

U relativno kratkom razdoblju Skoplje doživljava znatan napredak u zdravstvu. Grad dobiva nove liječnike i medicinsko osoblje, 1947. s radom započinje Medicinski fakultet, širi se mreža zdravstvenih ustanova i znatno se unapređuje borba protiv zaraznih bolesti. Neposredno prije potresa 1963. godine, u Skoplju tako djeluje više od 12 klinika, Gradska opća bolnica, pet domova zdravlja, dvije poliklinike, 28 općih ambulanti (od kojih je većina smještena u prilagođenim prostorima), tri specijalne bolničke ustanove te četiri specijalna zavoda i ustanove. U odnosu na predratno razdoblje, broj bolničkih kreveta povećan je s 420 na 2662, a broj liječnika porastao je četiri puta.[351] Poboljšanje zdravstvene zaštite i općenito bolji životni uvjeti dovode do vidljivog poboljšanja zdravstvenog stanja stanovništva i smanjenja smrtnosti.

Uz zdravstvenu zaštitu razvija se i mreža socijalne zaštite i poduzimaju se mjere za zbrinjavanje i odgoj djece predškolske dobi. Odmah nakon rata otvaraju se prvi dječji vrtići i zabavišta (u Skoplje nije ih bilo dotad), te se postupno razvija svijest o važnosti predškolskog obrazovanja. Do 1963. godine znatan broj djece uključen je u programe predškolskog odgoja u 16 dječjim ustanovama.[352]

6.5.7. Sport, odmor i rekreacija

Sport u poslijeratnoj Jugoslaviji ima važnu ulogu u izgradnji socijalističkog društva i predstavlja važan dio šire politike zdravstvenog odgoja i organizacije slobodnog vremena. Odmor i rekreacija tretiraju se kao jedna od osnovnih čovjekovih funkcija, ravnopravna sa stanovanjem i radom. Prostori i objekti namijenjeni odmoru i razonodi postaju nužan

[350] Akutne zarazne bolesti, pjegavi tifus, tuberkuloza i malarija dominiraju u patologiji stanovništva. Smrtnost je visoka i kreće se od 18 do 20 umrlih na 1000 stanovnika, dok je smrtnost dojenčadi iznimno visoka i iznosi 150 umrlih na 1000 živorođenih. Janevski, *Skopje 30 godini sloboden razvoj*.

[351] Popovski, *Skopje včera, denes, utre*, 32.; Blagoj Popov, ur., *Skopje - grad na solidarnosta* (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

[352] Risto Galikj, ur., *Skopje, Prostoren plan: Tom 1*, sv. 3 (1964; Zavod za urbanizam i arhitektura Skopje, 1964), 225.

preduvjet za zadovoljavanje fizioloških i psiholoških potreba suvremenog čovjeka, čija je svakodnevica obilježena ubrzanim ritmom rada i urbanog života.

Za ostvarenje prioriteta obnove i izgradnje zemlje potrebni su zdravi ljudi, zbog čega je važno da tjelesni odgoj bude masovan i dostupan svima. Radi unapređenja zdravlja i radne sposobnosti stanovništva, osobito mladih, država se Ustavom iz 1946. godine obvezuje skrbiti o fizičkom odgoju.

Skoplje nakon oslobođenja raspolaže malim brojem sportskih objekata i terena za fizičku kulturu, koji ni izdaleka ne zadovoljavaju potrebe stanovništva. U gradu postoji samo osam školskih fiskulturnih dvorana i dva nogometna igrališta.

Odmah nakon oslobođenja započinje intenzivna izgradnja novih objekata za fizičku kulturu, pretežno otvorenih igrališta. Do potresa sportska infrastruktura je znatno proširena i grad raspolaže sa razvijenom infrastrukturom, koja je sastavljena od školskih fiskulturnih dvorana i različitih sportskih terena – nogometnih, rukometnih, odbojkaških, košarkaških i teniskih.[353] Pored njih, rekreacija je i dio šire prostorne organizacije grada: kroz parkove, uređene zelene površine, sportske centre i rekreativne zone u njegovoj neposrednoj okolici.

6.6. Arhitektura i urbanizam u funkciji poslijeratne modernizacije

Kao što je prethodno prikazano u poglavlju 4.5.2., zbog nesrazmjera između ambicija i raspoloživoga visokostručnog kadra u području arhitektonske i urbanističke struke, država je uspostavila politiku preraspodjele opsega zadataka na saveznoj razini. U kontekstu Skoplja ti su procesi dobili dodatno značenje, jer su se odnosili i na uspostavljanje arhitekture i urbanističkog planiranja kao državnih alata modernizacije. Promjenom društvenoga sustava arhitektonska je djelatnost reorganizirana i integrirana u državni aparat, čime je omogućeno njezino sustavno uključivanje u procese prostornoga i urbanog preoblikovanja grada.

Time se promijenilo i značenje urbanističkog planiranja, koje je bilo priznato kao disciplina od društvene važnosti i postalo dijelom planiranja općega gospodarskog, političkog i kulturnog razvoja.[354] Započela je izrada urbanističkih planova s ciljem omogućavanja razvoja grada u novom, socijalističkom društvu. Kao i u drugim socijalističkim zemljama, ciljevi

[353] Unatoč intenzivnoj izgradnji, sportski tereni i igrališta u Skoplju prije potresa ni izdaleka ne zadovoljavaju stvarne potrebe stanovništva. Zbog minimalnog broja terena, loše i nekvalitetne izvedbe te neravnomjerne raspoređenosti po gradu, ti su objekti bili dostupni samo malom dijelu stanovništva.

[354] Janevski, *Skopje 30 godini sloboden razvoj*, 114.

planera su isti: stvoriti optimalne uvjete za život kako bi se unaprijedile produktivnost i socijalna pravednost.

Skoplje je, kao središte republike, postalo i središte arhitektonske profesije u Makedoniji.[355] Kao što je prethodno razmotreno, neposredno nakon rata privatne arhitektonske prakse bile su nacionalizirane, a arhitektonska profesija reorganizirana u državne arhitektonske i planske organizacije, koje su u razdoblju koje je uslijedilo predstavljale jedinu mogućnost projektantskog djelovanja. Nacionalizacija privatnih arhitektonskih praksi i osnivanje državnih projektantskih i planskih organizacija nisu bili samo administrativna mjera, nego su predstavljali suštinsku promjenu u načinu na koji je arhitektura funkcionirala unutar društva. Arhitekti više nisu djelovali kao pojedinci na tržištu, nego kao dio centralizirane, planski organizirane strukture, čija je zadaća bila prevesti društveno-političke ciljeve u konkretna prostorna rješenja.

Ukidanjem privatnoga vlasništva stvoreni su uvjeti za novi model urbanističkog i arhitektonskog djelovanja. Time što je država postala jedini izvor financiranja i nositelj razvoja, grad se mogao planirati u cjelini, od početka, bez ograničenja prethodnih vlasničkih i ekonomskih struktura. To je otvorilo mogućnost za zahvate velikih razmjera i za provedbu širih modernizacijskih programa, kakvi u prethodnom sustavu nisu bili mogući. Kao što je već prethodno navedeno, prepreku u izradi i realizaciji postavljenih planova predstavljao je mali broj arhitekata i urbanista, neprimjeren opsegu posla.

U toj početnoj fazi značajno mjesto imalo je osnivanje prve projektantske organizacije, „Biro za projektiranje za Makedoniju – Probiro za Makedoniju“, sa sjedištem u Skoplju, osnovane uredbom objavljenom u Službenom listu NRM-a od 9. veljače 1946. godine.[356] Biro je osnovan „s ciljem projektiranja i nadzora svih vrsta objekata hidrotehničkog, arhitektonskog, prometnog i elektromašinskog karaktera“.[357] U vrijeme osnivanja u Probirou su bila zaposlena tri arhitekta te inženjeri za statiku i instalacije. Radi zadovoljavanja potreba i kako bi se olakšala predviđena brza modernizacija, zatražena je pomoć drugih republika, koje su na taj zahtjev odgovorile u okviru svojih mogućnosti. U pomoć NRM, država je dekretom upućivala

[355] Godine 1945. u Republici Makedoniji djelovao je vrlo mali broj arhitekata. Boris Čipan navodi podatak da su u cijeloj državi u tom trenutku postojala svega četiri aktivna arhitekta. Iako je taj podatak vjerojatno donekle subjektivno prenaglašen, on oslikava tadašnje kritično stanje stručnog kadra. Čipan, *Moeto vreme vo makedonskata arhitektura*.

[356] Uredba za sozdavanje na biro za proektiranje na Makedonija, br.3, god. II Služben vesnik na NRM (1946).

[357] Ibid.

arhitekte i urbaniste iz razvijenijih jugoslavenskih republika[358], prije svega iz Hrvatske[359], no u Skoplje su dolazili i arhitekti izvan granica FNRJ. Na taj je način NRM dobila regulacijske osnove ili direktivne skice za veća i značajnija mjesta, odnosno za 16 gradova.[360]

Osim u praksi, arhitekti iz drugih republika dali su velik doprinos i stvaranju lokalnoga nastavnog kadra, svojim aktivnim sudjelovanjem u novoosnovanim visokoškolskim institucijama.[361] Oni, zajedno s domaćim arhitektima koji su već diplomirali izvan NRM, pod utjecajem škole Bauhaus oblikuju nastavni plan Arhitektonskog odjela Tehničkog fakulteta, čime izravno utječu na stvaralaštvo budućih generacija arhitekata diplomiranih u Skoplju, kao i na makedonsku arhitekturu.[362] Jedna od ključnih figura u prvim godinama rada Arhitektonskog odjela bio je hrvatski arhitekt Antun Ulrich (1902.-1996.), koji je predavao na fakultetu sve do akademske godine 1953./54., kada su profesori iz Zagreba političkom odlukom bili zamijenjeni profesorima iz Beograda.[363] Prema pisanju Borisa Čipana,[364] velik utjecaj na mlade makedonske arhitekte imao je iskusni zagrebački arhitekt Slavko Löwy, „svojom uvjerljivo svladanom praksom moderne arhitekture u funkcionalističkom maniru“.[365]

Sredinom 1950-ih prvi arhitekti obrazovani u Skoplju započinju svoju projektantsku, graditeljsku, pa i nastavnu djelatnost, zajedno s arhitektima koji su nekoliko godina prije njih završili studij na drugim fakultetima u FNRJ-u. Među njima posebno mjesto zauzimaju: Aleksandar Serafimovski, Dimitar Dimitrov, Vasilka Ladinska, Risto Šekjerinski, Krum

---

358 Godine 1947., dolaskom arhitekata iz drugih republika, „Probiro“ mijenja naziv i postaje „Projektant“.

359 Godine 1956., kao odgovor na potrebu za izradom kvalitetnih urbanističkih planova, u Skoplju se osniva Republički institut za urbanizam, čiji je prvi voditelj bio zagrebački arhitekt Zlatko Furjanić. U razdoblju od 1956. do 1960. godine, uz rukovođenje Zavodom, Furjanić je izradio generalne urbanističke planove za Veles, Kruševo, itd. U istom razdoblju u Zavodu radi još jedan hrvatski arhitekt, Fedor Wenzler, koji je izradio generalne urbanističke planove za Gevgeliju i Krivu Palanku, kao i nekoliko detaljnih urbanističkih planova.

360 Više u Pota, „O nekim problemima urbanizma Makedonije“, 220–222.

361 Godine 1949. u sklopu Sveučilišta u Skoplju (danas Sveučilište Sv. Kiril i Metodij vo Skopje) osnovan je Arhitektonski fakultet, kao jedan od dva odjela Tehničkog fakulteta.

362 Uz Ulricha (predmeti Objekti društvenog standarda – 4. godina i Projektiranje zgrada – 2. godina), arhitekti iz drugih republika koji će biti uključeni u nastavu na Arhitektonskom odjelu u prvim godinama od osnutka su: Đuro Ancel (Objekti za industriju i gospodarstvo – 4. godina i Izvođenje objekata i organizacija radova – 4. godina), Imre Farkaš i Vladimir (Valdemar) Balej (Arhitektonske konstrukcije), Jovan Ranković, Stanko Kliska, Milan Zloković, Branko Maksimović; domaći arhitekti: Sotir Tomoski, Boris Čipan, Ljube Pota, Imre Farkaš, kao i akademski slikar Ljubomir Belogaski. Više o studiju arhitekture u prvim godinama od osnutka Tehničkog fakulteta vidi u: Trajko Dimitrov, *Tragi niz vremeto i vo prostorot 1902-2021* (Matica Makedonska, 2021).; Mihail Tokarev i Slavko Matovski, *Arhitekt Trajko Dimitrov* (Tabernakul, 2004).; Čipan, *Moeto vreme vo makedonskata arhitektura*, 73.; Zhivko Popovski, „Pedeset godini arhitektonski fakultet“, u *50 godini Arhitektonski fakultet: Jubileen zbornik*, ur. Jasmina Siljanoska (1999), 7.

363 Prema arhitektu Trajku Dimitrovu, kako je zabilježeno u njegovoj biografskoj knjizi: Tokarev i Matovski, *Arhitekt Trajko Dimitrov*, 75–76.

364 Čipan, *Moeto vreme vo makedonskata arhitektura*, 73.

365 Godine 1950. Slavko Löwy, zajedno s Draganom Tomovskom, dobiva nagradu Vlade NRM-a za arhitektonsku djelatnost. Neven Šegvić, ur., „Nagrada vlade NRM“, *Arhitektura* 4, izd. 11–12 (1950): 91.

Tomovski, Ljubinka Malenkova, Duško Petkov, Dušan Pecovski, Slavko Brezoski i drugi. Time se zaokružuje proces stvaranja trajne profesionalne i institucionalne osnove za arhitektonsko i urbanističko djelovanje u Skoplju.

Uspostavljanje tih institucionalnih okvira omogućili su da arhitektura i urbanizam funkcioniraju kao mehanizam unutar poslijeratnoga modernizacijskog projekta.

6.7. Urbanistički planovi kao prostorni okvir poslijeratne modernizacije

6.7.1. CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) kao matrica modernizacije

U širem međunarodnom kontekstu poslijeratne obnove, urbanistička paradigma zasnovana na teorijskom okviru CIAM-a i načelima Atenske povelje služi kao referentna osnova za brojne projekte rekonstrukcije i/ili izgradnje novih gradova. Veći dio koncepcijskih odrednica moderne arhitekture i urbanizma koje definiraju moderni grad[366], formuliran je u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, a u cjelini je zaokružen Atenskom poveljom, usvojenom na IV. kongresu CIAM-a, kada je ta ideja i formalno kodificirana.[367] Tim se dokumentom uvode standardni elementi za specifikaciju urbanog prostora, organizirani prema logičnim i znanstveno utemeljenim parametrima[368], odnosno prema aksiomima univerzalnoga društva – svjetlost, osunčanost, zrak, higijena, rekreacija i kretanje.[369] Pomoću njih, moderni urbanizam teži promjeni uvjeta života, s ciljem da novom čovjeku osigura kvalitetniji životni prostor.[370]

U osnovi, taj pristup kombinira temeljne preduvjete kvalitetnog života (sunce, prostor i zelenilo)[371] s osnovnim postulatima Povelje, prema kojima se grad organizira oko četiriju osnovnih, međusobno razgraničenih funkcija: stanovanja, rada, rekreacije i prometa.[372] Prostorni aspekt te doktrine uvodi novu dispoziciju objekata: volumeni su slobodnostojeći,

366 Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje", 70–71; Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)", 83–84.

367 Održan 1933. godine na brodu u Sredozemnom moru, četvrti CIAM-ov kongres i Le Corbusierova kasnija Atenska povelja (La Charte d'Athènes) smatraju se ključnim trenutkom u modernističkom urbanističkom planiranju, kada su arhitekti postigli suglasnost o tome kako bi izgledala budućnost naših gradova.

368 Grad kao tehnički problem koji trebaju riješiti stručnjaci putem univerzalnih pravila i standarda. Ljubo Ilić u tekstu pod naslovom „O urbanističkoj metodi", objavljenom u *Arhitektura*, br. 25-27 iz 1949. godine, piše: „... da se urbanističko planiranje postavi na naučnu osnovu, te time izbjegnu nerealna grafička rješavanja."

369 Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)", 84.

370 Siljanoska, „Dijakronijska studija glavnog gradskog trga Skopja i utjecaji koncepcijskog diskontinuiteta grada", 69.

371 Postavljeni u Le Corbusierovom projektu *La Ville Radieuse*.

372 Cilj je bio stvoriti gradove koji funkcioniraju poput dobro strukturiranih strojeva, optimizirajući kretanje, proizvodnju i stanovanje. Ovaj pristup je zapravo svodi grad na dijagram, sustav zona određenih funkcijom. Le Corbusier, *Atinska Povelja* (Beograd, 1965), 98.

neovisni o tlu, integrirani u sredinu ispunjenom svjetlom, zelenilom i javnim prostorom. Rezultat takva koncepta jest funkcionalni grad, a *La Ville Radieuse* kao njegov prototip izvršio je snažan utjecaj na razvoj urbanističke prakse. U poslijeratnom razdoblju ta se načela postupno nameću kao dominantna paradigma urbanističkog planiranja u velikom broju europskih zemalja.

U jugoslavenskom kontekstu, ta su urbanistička načela integrirana u sustav cjelokupnoga društvenog planiranja i postala su osnova za brzu transformaciju prostornih i ekonomskih struktura. Specifična interpretacija te prostorne koncepcije uočava se u poslijeratnoj urbanizaciji Jugoslavije. Iako se taj proces odvija usporedno sa širim europskim tokovima, jugoslavenski se model izdvaja zbog jedinstvene sinteze socijalističkog samoupravljanja i modernizma, od koje se očekivalo da utiče na cjelokupan proces proizvodnje prostora, od procesa planiranja gradova do izgradnje i strukture pojedinih objekata, koji je trebao biti rezultat utjecaja različitih formi samoupravnog organiziranja. To se osobito očituje u usporedbi sa urbanim modelom koji se primjenjuje u Istočnom bloku, definiran monumentalnim, simetričnim trgovima i klasicističkim bulevarima. U istom periodu Jugoslavija se orijentira prema modernističkoj doktrini CIAM-a i Atenske povelje, a jugoslavenski gradovi postaju laboratorij modernističkog urbanističkog planiranja. Ta su načela glavno uporište kapitalnih urbanističkih zahvata, među kojima su izgradnja Novog Beograda, širenje Zagreba, kao i planiranje potpuno novih gradova poput Nove Gorice, Titova Velenja i Majdanpeka.[373] U tom nizu modernističkih zahvata važno mjesto zauzima Generalni urbanistički plan Skoplja iz 1949. godine, koji je koncipiran u potpunosti prema navedenim načelima „funkcionalnog grada“.[374]

6.7.2. Urbanističko planiranje kao instrument modernizacije

U kontekstu poslijeratnog razvoja Skoplja, promjena društvenog sustava izravno se odražava na području urbanističkog planiranja. Ono nije samo neutralna, tehnička disciplina, nego predstavlja aktivan instrument modernizacije i sastavni dio cjelokupnoga društvenog planiranja, preko kojega se materijaliziraju državne politike. Urbanističko planiranje ima ključnu ulogu u transformaciji tradicionalne urbane strukture u suvremeni, funkcionalno organizirani gradski organizam. Definiraju se novi modeli raspodjele funkcija, novi tipovi

[373] Vladimir Kulić i Jelica Jovanović, „City Building in Yugoslavia“, u *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, u Martino Stierli i sur. (The Museum of Modern Art, New York, 2018), 59.

[374] Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 70.

stambenih struktura, nove industrijske zone, kao i novi javni i reprezentativni prostori, čime započinje i realizacija ideoloških ciljeva novoga društvenog sustava. Urbanizam ne samo da organizira prostor, nego aktivno sudjeluje i u konstruiranju novih modela svakodnevice, rada i društvene reprezentacije. Za Skoplje to razdoblje donosi posve nove urbanističke planove, zasnovane na odredbama Atenske povelje i na primjeni temeljnih postulata funkcionalnog grada.[375]

6.7.3. Preduvjeti za cjelovito planiranje Skoplja

Kraj Drugoga svjetskog rata za Skoplje, kao i za druge europske gradove, označio je početak poslijeratne rekonstrukcije grada i novu eru u planiranju. Nova vlast ne želi obnavljati Skoplje iz prošlosti; naprotiv, cilj je transformirati grad u skladu s novim društvenim poretkom. Zbog radikalnih promjena društvenoga života, ni jedan od starih planova nije mogao zadovoljiti nove potrebe ni zahtjeve intenzivne urbanizacije.[376]

Temeljni faktor koji određuje novu politiku prostornog razvoja jest provedena nacionalizacija, kojom je promijenjeno vlasništvo nad zemljištem. Time se otvara put radikalnim zahvatima u provedbi razvojnih ciljeva, budući da realizacija planova više ne ovisi o eksproprijaciji.[377] Takva promjena omogućuje da se javni interes stavi ispred osobnih interesa.

U slučaju Skoplja, naslijeđeno stanje iz predsocijalističkog razdoblja (minimalno redefinirana osmanska ulična mreža, substandardno stanovanje, nedostatak sadržaja i otvorenih prostora) dodatno je pogoršano posljedicama rata. Obnova zemlje zahtijeva osposobljavanje postojeće industrije i njezino proširenje. Brzi gospodarski i društveni razvoj privlači brojne doseljenike iz bliže okolice, kao i iz drugih dijelova Makedonije i Jugoslavije, čime se znatno povećava broj stanovnika i mijenja njegova socioekonomska struktura.[378] Nekontrolirana migracijska

---

[375] Ideje i principi CIAM-a već su bili ugrađeni u temelje jugoslavenske arhitekture još tijekom 1930-ih, unatoč činjenici da je samo mali broj arhitekata (iz Zagreba) aktivno sudjelovao u radu organizacije. Kao posljedica sve jačeg prihvaćanja paradigme modernizma, tridesetih godina u tadašnjoj Jugoslaviji dolazi do ključnih promjena u arhitektonskom i urbanističkom diskursu. Ove se promjene odražavaju prije svega kroz veliki broj realiziranih objekata Modernog pokreta ili moderne arhitekture u jugoslavenskim središtima, ali i kroz sve značajniji prodor modernih urbanih ideja. Nekoliko arhitekata iz Hrvatske bilo je izravno uključeno u rad CIAM-a, što će na kraju dovesti do formiranja jugoslavenske filijale. Hrvatski arhitekt Ernest Weissmann bio je prvi koji se priključio radu kao delegat CIAM II (1929.) i član izabranog izvršnog vijeća organizacije. Zagrebački arhitekti Vladimir Antolić i Bogdan Teodorović priključuju se CIAM III 1930. godine kao zamjenici Weissmanna.

[376] Ljube Pota i Risto Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija – 1* (Zavod za urbanizam i arhitektura Skopje, 1962), 21.

[377] U uvjetima nacionaliziranog zemljišta, kriteriji za vrednovanje lokacija i raspodjelu urbanih funkcija ne temelje se na istoj logici „*land-value surface*“ karakterističnoj za kapitalistički grad. R. A. French i F. E. Ian Hamilton, ur., *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy* (Wiley, 1979), 19.

[378] Kao ilustracija, Skoplje bilježi rast broja stanovnika od 11% na godišnjoj razini u razdoblju 1948.-1975., što je najviše u SFRJ i daleko iznad jugoslavenskog prosjeka od 4,3%.

kretanja dovode do brzoga prostornog razvoja grada, što rezultira različitim problemima: velikom nezaposlenošću radno sposobnog stanovništva koje je prethodno u ruralnim područjima bilo angažirano u poljoprivredi; značajnim poteškoćama u rješavanju stambenog pitanja; pojavom neplanskih naselja; kao i neriješenim komunalno-infrastrukturnim pitanjima. Kako bi se takvo stanje saniralo i kako bi se urbanistička ekspanzija stavila pod kontrolu, pristupa se rješavanju urbanističkih problema Skoplja.

Za grad poput Skoplja, u kojem nekontrolirani prostorni rast i pojava neplanskih naselja produbljuju stambenu i komunalnu krizu, ta načela osiguravaju plansku osnovu za „racionalizaciju“ urbane sredine: poboljšanje uvjeta stanovanja zadovoljavanjem minimalnih standarda, osiguravanje higijenskih i zdravstvenih preduvjeta, uvođenje sustava javnih prostora i rekreacijskih površina, kao i jasnu organizaciju prometnih tokova. Uspostavom precizno definiranih zona, nova socijalistička paradigma nastoji obnoviti grad racionalno organiziranim strukturama, u kojima je svaki element u funkciji cjeline.

6.8. Urbanistička paradigma

U nastojanju da se sagleda urbanističko planiranje u razdoblju od 1945. do 1963. godine, to se vremensko razdoblje može podijeliti na tri podrazdoblja: prvo, razdoblje neposredne ratne obnove, kada se izrađuju parcijalna rješenja i prijelazni planski dokumenti; drugo, razdoblje izrade i usvajanja Generalnog urbanističkog plana 1949. godine; i treće, razdoblje revizije Generalnog plana i izrade detaljnih urbanističkih planova za konkretna područja, koje se intenziviralo sredinom 1950-ih godina.

6.8.1. Razdoblje parcijalnih rješenja i prijelaznih planskih dokumenata

Brza obnova i urbanizacija u razdoblju neposredne ratne obnove nametnule su potrebu za izradom parcijalnih rješenja.[379] Kao odgovor na stambenu krizu, u neposrednom poslijeratnom razdoblju pojavljuju se prijelazna rješenja, odnosno rane intervencije u području državnog stanovanja. Karakterističan primjer predstavljaju stambeni blokovi iz 1947. godine (prema projektu arhitekta Mihe Čakelje) iza Ženske gimnazije na obali rijeke Vardar, naselje Proljeće i blokovi u Ulici Ivo Lola Ribar (Sl. 36. i Sl. 37.). Te intervencije predstavljaju prostorne fragmente nove stambene logike umetnute u postojeću urbanu strukturu. Kroz ta parcijalna rješenja vidljiva je tendencija prema složenijem tretmanu

[379] Takvi su i stambeni objekti za zaposlene u društvenim djelatnostima i industriji – naselje „Autokomanda” (1946.), naselje „Topaana“ (1946.), nizovi stambenih prizemnih objekata u Debar Maalu, objekti skopske željezare i drugi.

prostora i prema programskoj izgradnji umjesto ad hoc rekonstrukcije, čime se najavljuje kasnija institucionalizacija stanovanja kao središnje komponente socijalističke modernizacije.

Iako su navedene intervencije prostorno disperzirane, one su međusobno koncepcijski povezane uporabom istovjetnih stambenih tipova (lamele P+4), što upućuje na ranu fazu standardizacije i tipizacije u stambenoj proizvodnji.

Početak moderne transformacije Skoplja označen je izradom Direktivnog plana inženjera Dragana Petrića iz 1946. godine. Plan predlaže posve novu prostornu shemu grada, kojom se temeljito mijenja naslijeđena gradska struktura. Rekonstrukcija, osobito na lijevoj obali, radikalna je i zadržavaju se samo pojedini monumentalni objekti. Planom se uvodi urbano zoniranje svih gradskih funkcija, što ga približava opredjeljenjima europske Moderne. U sjevernom dijelu grada središnje mjesto zauzima veliki park Gazi Baba, oko kojega su predviđene velike stambene površine, sastavljene od linearnih stambenih blokova ritmički raspoređenih. Na desnoj obali, od rijeke Vardar do južne željezničke pruge i u podnožju planine Vodno, postavljena su nova stambena naselja. Na istočnoj strani grada predviđa se proširenje industrijske zone.[380] Iz plana neće proizići nijedna realizacija, osim u dijelu koji se odnosi na industriju.

Godine 1946. arhitekt Miho Čakelja izradio je Direktivnu skicu za središnji dio grada, točnije za područje obuhvaćeno ulicom Maršala Tita i željezničkom prugom za Kumanovo na desnoj obali te prostorom između Kalea i Gazi Babe do Čaira na lijevoj obali Vardara.

Kako navodi Siljanoska, Direktivna skica izrađena je na temelju ideja iz Generalnog regulacijskog plana Josifa Mihajlovića iz 1929. godine i uspostavlja koncepcijski kontinuitet s prijeratnim planom.[381] U planu je zadržan koncept prstena, kružne sabirne prometnice i prijelaza na lijevu obalu tunelom ispod Kalea, koji objedinjuje središnji dio grada na desnoj obali i čaršiju na lijevoj obali rijeke u jednu cjelinu.

Nedovoljno sagledani problemi u tim dvama parcijalnim planovima, nastalim u jeku žurne poslijeratne obnove, nametnuli su potrebu za izradom novoga, sustavnijeg urbanističkog plana koji bi nadišao dotadašnja privremena rješenja.

[380] Više kod Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“, 86.

[381] Siljanoska, „Dijakronijska studija glavnog gradskog trga Skopja i utjecaji koncepcijskog diskontinuiteta grada“, 77.

6.8.2. Generalni regulacijski plan iz 1949. godine

Transformacija Skoplja iz maloga regionalnog grada u industrijsko, administrativno i političko središte NRM-a stvara prostorne, infrastrukturne i demografske pritiske koji nadilaze mogućnosti regulacije putem fragmentarnih planskih rješenja.

Brza industrijalizacija i ubrzana izgradnja započinju usvajanjem Prvoga petogodišnjeg plana (1947.-1951.)[382], koji urbanizaciju pozicionira i kao cilj i kao osnovni alat modernizacije.[383] On nalaže ambiciozni građevinski program koji obuhvaća sve, od osnovne infrastrukture do teške industrije i državnih institucija. To predstavlja ozbiljan izazov za nerazvijenu republiku, s niskim stupnjem urbanizacije, nerazvijenim industrijskim kapacitetima i deficitom stručnoga kadra. U takvim okolnostima, nameće se potreba za usklađivanjem infrastrukturnih, stambenih i industrijskih politika u jedinstveno plansko rješenje.

Prijeratni planovi, koji su nastali u posve drukčijem društvenom, ekonomskom i vlasničkom kontekstu, nisu mogli odgovoriti na nove uvjete ubrzane modernizacije, niti koncepcijski i operativno artikulirati novu ulogu Skoplja kao glavnoga grada NRM.

Radikalne transformacije poput promjene vlasničkih odnosa nad zemljištem, centralizacije planiranja i državnog nadzora nad investicijama, stvorile su potrebu za novim urbanističkim dokumentima, koji mogu odgovoriti na novi, složeniji, kontekst. Prostor se više ne promatra kao skup pojedinačnih parcela i tehničkih intervencija, već postaje medij koji kroz planiranje povezuje ekonomske, industrijske, demografske i socijalne procese u jedinstvenu prostornu logiku. Iz toga proizlazi potreba za izradom cjelovitog urbanističkog plana za Skoplje, koji će prvi put urbanu strukturu tretirati kao integralni sustav.

Izrada regulacijskog plana za grad Skoplje postao je jedan od najznačajnijih zadataka Gradskog narodnog odbora (tadašnjeg nositelja političke vlasti u Skoplju). Godine 1947. Gradski narodni odbor poduzeo je konkretne mjere za izradu Generalnog regulacijskog plana[384] koji će odgovoriti na novi kontekst, u skladu s promjenama nastalima u političkom, gospodarskom i kulturnom životu.[385] Budući da u Makedoniji nije bilo urbanističkog kadra, a

[382] U poslijeratnom razdoblju grad Skoplje pretežno se razvijao na desnoj strani rijeke Vardar, s najintenzivnijom novom izgradnjom u naseljima Bunjakovec, Prolet, Gazi Baba i u istočnoj industrijskoj zoni. Donošenjem petogodišnjeg plana izgradnja će se ubrzati i javit će se potreba za povezivanjem svih elemenata u jedinstvenu urbanističku cjelinu.

[383] Vidi: Kulić i Jovanović, „City Building in Yugoslavia“, 59. Iako autori komentiraju proces na saveznoj razini, on također oblikuje procese i u NR Makedoniji.

[384] U literaturi se obično spominje kao Plan iz 1948. godine. Izrada plana započela je 1947., dok je 1949. godine plan dan na usvajanje.

[385] „Vo najskoro vreme Skopje kje dobie urbanisticki plan“, *Nova Makedonija* (Skopje), 22. travanj 1948., 3.

urbanisti iz drugih jugoslavenskih republika bili su prezauzeti rješavanjem „domaćih" problema, izrada plana povjerena je čehoslovačkom arhitektu Luděku Kubešu i njegovim suradnicima[386], koji ga je izradio u skladu s direktivnom skicom svojeg ateljea iz Praga (*Atelier Architektů*) u suradnji sa suradnicima iz Makedonije (Sl. 38. i Sl. 39).[387] Nakon više održanih savjetovanja, prezentacija i konzultacija, u kojima su uz autorski tim sudjelovali stručnjaci te predstavnici grada i ministarstava[388], izrađen je Generalni regulacijski plan u mjerilu 1:10000.[389] Plan je, dopunjen analitičkom i tehničkom dokumentacijom, 7. travnja 1949. godine prihvatio Gradski narodni odbor i uputio ga Vladi NRM na usvajanje.[390]

6.8.2.1. Plan kao cilj i alat

Imajući u vidu temu istraživanja, kao i teorijski okvir postavljen u poglavlju 3. Arhitektura i ideologija u Jugoslaviji, od suštinske je važnosti naglasiti da Generalni regulacijski plan iz 1949. godine ima širu povijesnu i ideološku dimenziju, koja nam omogućuje da složenije sagledamo njegovu ulogu u procesu poslijeratne modernizacije.

Čehoslovački urbanisti angažirani su u specifičnom vremenskom kontekstu: s jedne strane prije sukoba Tita i Staljina, u razdoblju kada je socijalistički realizam službena doktrina u

---

386 Godine 1945. na Prvom sveslavenskom kongresu u Bratislavi, Dimitar Vlahov, koji predvodi jugoslavensko izaslanstvo, razgovarat će (među ostalim i o Makedoniji) s urednikom čehoslovačkog lista „Svijet u slikama" (*Svet v obrazech*), arhitektom Luděkom Kubešom. Iduće godine inženjer Ante Čadikovski (Makedonac koji živi u Pragu) prenijet će službeni poziv Vlade NR Makedonije i pozvati arhitekta Kubeša da posjeti Skoplje i zajedno s timom stručnjaka izradi idejnu urbanističku studiju za glavni grad republike. Kubeš će prihvatiti poziv da posjeti Skoplje, gdje će i nastaviti svoju profesionalnu karijeru. Više o Luděku Kubešu vidi: Zhivko Škoklevski, „Za arhitektonsko-urbanistickata dejnost na Ludjek Kubesh vo Republika Makedonija", 1998., 121–125; Krsto Todorovski, „Nagrada ‚Andreja Damjanov' 1992", *A: Spisanie za kultura na prostorot* 2, izd. 4 (1994): 6–7; Kokan Grčev, „Arhitekt Ludjek Kubesh (1913-1996)", u *Arhitekturata na počvata na Makedonija : od sredinata na XIX do krajot na XX vek*, with Georgi Stardelov i sur. (Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2006). Angažiranje čehoslovačkih arhitekata potez je s ozbiljnim implikacijama zbog snažne modernističke kulture koja postoji u Čehoslovačkoj. Čehoslovački arhitekti bili su povezani s međunarodnom avangardom u međuratnom razdoblju i sudjelovali su u radu CIAM-a tijekom međuratnih godina, kao i u Union Internationale des Architectes (UIA) nakon Drugog svjetskog rata.

387 Radi omogućavanja kapitalne izgradnje tijekom 1948. i 1949. godine, atelje Luděka Kubeša iz Praga u kratkom je roku izradio direktivnu skicu, koju su zajednički izradili Luděk Kubeš, dr. Josef Kitrich, Emanuela Kitrichová i Ante Čadikovski, koristeći se podacima stručnjaka iz NRM-a. Na temelju te skice, inž. arh. Luděk Kubeš izradio je Generalni regulacijski plan. Suradnici na planu bili su arh. Jaroslav Čejka, Jaromír Hanuš, František Haník, Vladimír Holík, Jaroslav Kvasil, Zdeněk Kubeš i arh. Libuše Macková. *Nova Makedonija*, „Vo najskoro vreme Skopje kje dobie urbanisticki plan"; Pota i Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija – 1*, 22.

388 U Arhivu grada Skoplja dostupni su stenografski zapisnici s nekoliko održanih sjednica tijekom izrade plana. Među ostalima, na sastancima sudjeluju arhitekti Vlado Antolić, Nikola Dobrović, Miho Čakelja, Boris Čipan i drugi. „Zapisnici od zasedanija", Stenogrami, Skopje, 1947., 6,76,1,1/1-10, DARSM-SK. U Arhivu grada Skoplja dostupan je i Izvještaj o idejnoj osnovi grada Skoplja arhitekta Nikole Dobrovića. Nikola Dobrović, „Izveshtaj o idejnoj uređajnoj osnovi grada Skoplja, koju je izradila češka radna grupa stručnjaka pod vođstvom glavnog projektanta arh. Kubeša", Stručna ekspertiza, Skopje, 1947., 6,76,1,1/11-16, DARSM-SK.

389 Penčić opisuje direktivnu skicu kao „.. izniman grafički prilog, u korbizijanskom maniru, s karakterističnim stilom crtanja, ali bez legende i drugih karakteristika pravog urbanističkog plana." Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek".

390 *Pet godini slobodno Skopje*, 31.

Jugoslaviji, a s druge strane prije komunističkog prevrata u Čehoslovačkoj u veljači 1948. godine. U trenutku njihova angažmana čehoslovački urbanisti ne djeluju u duhu socrealizma, nego u kontinuitetu s europskom međuratnom modernističkom tradicijom, načelima CIAM-a i funkcionalističkom doktrinom.

Izbor čehoslovačkih arhitekata upućuje na to da se državno vodstvo, barem u domeni urbanizma, oslanja na arhitektonsko-urbanističku ekspertizu. To pokazuje da ni u ranoj fazi poslijeratne rekonstrukcije, plan ne predstavlja samo ideološku formulu ili reprezentativnu političku projekciju novoga poretka. Naprotiv, njegova urbanistička logika temelji se na ekspertnom, funkcionalistički zasnovanom planiranju. U tom smislu, prostorna kompozicija, programska struktura i funkcionalna organizacija plana rezultat su stvarne potrebe za izgradnjom novoga gradskog sustava sposobnog odgovoriti na procese industrijalizacije, urbanizacije i društvene transformacije.

Ta dvostruka logika plana, politička po svojem programu, a ekspertna prema urbanističkoj metodi, jasno se iščitava i u samoj formulaciji zadatka postavljenog pred planere: „Da se Skoplju, glavnom gradu Narodne Republike Makedonije, dade sve ono što treba imati jedan administrativni, ekonomski i kulturni centar; da se omogući preoblikovanje grada u okviru industrijalizacije Republike Makedonije; da se svi elementi povežu u jednu urbanu cjelinu; da se grad oslobodi dosadašnjih higijenskih, građevinskih i tehničkih nedostataka; da se u cijelosti osigura temelj za živ i zdrav razvitak budućih slobodnih generacija i radnog naroda“.[391]

Takva formulacija zadatka jasno odražava ideološke i prostorne ambicije plana. Bakalčev razlikuje tri razine njegove ideologije: konvergiranje grada i države, pri čemu grad reprezentira državni identitet; preoblikovanje grada prema aktualnoj industrijskoj paradigmi; i definiranje komponenti grada u jedinstven sustav.[392]

6.8.2.2. Konceptualna osnova plana

Plan je odraz tadašnjih općih programskih koncepcija i izrađen je u skladu s novim prostornim i programskim zahtjevima, zasnovanima na studijama, raspravama i skromnim statističkim i programskim podacima do kojih se moglo doći u prvim godinama nakon rata, kao i u skladu sa zahtjevima narodne vlasti. Za razliku od prethodnih planova, Kubešev plan

[391] Luděk Kubeš, Izvještaj 1948, str. 11, citirano u: Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 70.

[392] Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 70.

proučava ulogu Skoplja u širem regionalnom području i utvrđuje veze sa susjednim urbanim aglomeracijama. Predviđa se ekspanzivan razvoj grada u skladu s razvojnim prioritetima poslijeratne modernizacije, prije svega putem ubrzanoga industrijskog razvoja. Prema projekcijama plana, gradsko stanovništvo treba dosegnuti 200.000 stanovnika u razdoblju od 50 godina.[393]

Prvim cjelovitim Generalnim urbanističkim planom Skoplja predviđa se korjenita rekonstrukcija grada, dosljednom primjenom načela Moderne. Kao teorijska osnova za izradu plana služe teorijski modeli gradova koji se, umjesto prema centraliziranom konceptu, razvijaju u linearnim konfiguracijama duž komunikacija. Prema Penčić,[394] uključivanje čehoslovačkih inženjera u izradu nove urbanističke vizije grada Skoplja predstavlja vjerojatni razlog za usvajanje dotad neprimijenjenoga urbanističkog koncepta u Jugoslaviji, u koji su inkorporirane ideje Le Corbusiera i njegovi teorijski modeli otvorenoga grada, *Ville Contemporaine* i *La Ville Radieuse*, kao i model „linearnoga grada“, prema planu za Magnitogorsk u SSSR-u, Milyutina.[395]

Kubeševa koncepcija Skoplja zasniva se na načelima poslijeratnog modernističkog planiranja. Temeljna paradigma jest ideja „novoga početka“.[396] Prema autorima, plan nema za cilj rješavati detalje, nego daje opće smjernice budućeg razvoja grada, označava osnovnu prometnu i komunikacijsku mrežu, provodi funkcionalnu podjelu područja i rajona te proizvodi reprezentaciju nove države putem prostora.[397] Time Kubešev plan redefinira grad kao sustav i teritorij koji se može programirati.

U takvom kontekstu Generalni regulacijski plan za Skoplje iz 1949. godine može se tumačiti kao modernizacijski i ideološki koncept, kojim se predviđa posve novi lik grada i potvrđuje

---

393 Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“, 89.

394 Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“.

395 Angažman stranog tima, u uvjetima kada NRM praktički i nema urbanistički kadar, može se tumačiti i kao pragmatičan odgovor na nedovoljan institucionalni kapacitet: rana modernizacija u Skoplju ne gradi se kroz postupno sazrijevanje lokalne urbanističke škole, već kroz uvoz već uspostavljene planerske ekspertize u vrijeme snažnog vremenskog pritiska da se grad rekonstituira kao republičko administrativno i industrijsko središte.

396 Kubešev plan dio je serije planova stvorenih po principu *tabula rasa*, zagovarajući radikalnu eliminaciju prethodne matrice u ime novog koncepta. U poslijeratnom europskom kontekstu ovakav radikalan planerski korak uvjetovan je razorenošću gradova u ratu. U slučaju Skoplja, gdje je ratna destrukcija relativno ograničena, pozicija *tabula rasa* više je modernizacijska ambicija nego nužna potreba. Nikola Dobrović u izvještaju o planu zapisat će: „Uostalom, i projektanti su u svom idejnom planu, a koji je završna slika budućeg stanja, zbrisali tri četvrtine grada i pružili mogućnost postavljanja jedne snažne, izrazite urbanističke ideje sa ispravno smišljenim kosturom, odabravši pri tome mjerilo koje je jedino ispravno i odgovara značaju budućeg Skopja.“ Dobrović, „Izveshtaj o idejnoj uređajnoj osnovi grada Skoplja, koju je izradila češka radna grupa stručnjaka pod vođstvom glavnog projektanta arh. Kubeša“.

397 Luděk Kubeš, „Generalen Regulacionen plan na Skopje“, 1949.

njegov status suvremenoga glavnog grada nove države. Plan postaje prostorna matrica preko koje se materijaliziraju različiti, međusobno isprepleteni modeli konstruiranja modernosti. Iako se plan formalno temelji na funkcionalističkoj doktrini CIAM-a i njezinoj podjeli grada na stanovanje, rad, rekreaciju i promet, ta funkcionalna taksonomija u kontekstu Skoplja dobiva šire značenje i postaje sredstvo redefiniranja proizvodnje, svakodnevice i javne reprezentacije u okviru novoga socijalističkog društvenog poretka.

6.8.2.3. Osnovne urbanističke karakteristike plana

Generalni regulacijski plan inicira transformaciju morfologije Skoplja, iz radijalnog tipa grada u linearni grad duž osi istok–zapad. Kao središte šire regije (Kumanovo – Tetovo – Veles), grad se planski širi u tri glavna smjera: prema istoku, sjeveru i zapadu.[398] Južna strana padine Vodna definirana je kao prigradska rekreacijska zona koja treba uspostaviti ravnotežu između industrijske i stambene ekspanzije i ugraditi „slobodno vrijeme“ u prostornu strukturu grada. Nove granice protežu se do planiranoga željezničkog čvora i tranzitnih obilaznica koje okružuju gradski teritorij.[399]

Građevinsko područje Skoplja, proračunato za porast stanovništva s 87.680, prema popisu iz 1948. godine, na 200.000 stanovnika u razdoblju od 50 godina, obuhvaća 4.637 ha, dok širi obuhvat, „Veliko Skoplje“, odnosno područje regulacijskog plana, iznosi 9.676 ha. Intenzivna modernizacijska dinamika uvjetovala je reviziju plana već 1955. godine, kada se planirani broj stanovnika povećava na 300.000 u razdoblju od 30 godina, uz dodatnu reviziju 1961. godine. U razdoblju od 1955.-1963. izrađen je i čitav niz detaljnih urbanističkih planova za pojedine dijelove grada, zajedno s cjelokupnom pratećom arhitektonskom dokumentacijom.

Četiri osnovne gradske funkcije formulirane u dokumentima CIAM-a koriste se kao koncepcijska i analitička matrica Moderne, preko koje se reducira i sistematizira složenost grada. U Generalnom regulacijskom planu iz 1949. godine ta je matrica prevedena u konkretnu prostornu artikulaciju kroz sljedeće funkcionalne kategorije: prometnu zonu, stambenu zonu, industrijsku zonu i zonu rekreacije. Na te je zone superponirana reprezentativna os grada („kičma budućeg Skoplja“), sastavljena od više urbanih tema: republičkog administrativnog centra, gradskog administrativnog centra, političko-kulturno-

[398] Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“, 47.

[399] Unatoč fizičkim ograničenjima gradskog teritorija, teoretski su mogućnosti za njegovo širenje duž transportnih linija praktički neograničene.

povijesnog rajona i znanstvenog centra.[400] Reprezentativna os može se tumačiti kao planski pokušaj konstituiranja središnje reprezentativne jezgre, uvjetno rečeno „pete funkcije“, kao mehanizma integracije i reprezentacije.[401] Naglašavanje reprezentativne osi upućuje na važnost plana za državu, kao i na simboličku dimenziju socijalističkoga grada.[402]

Grafički prikaz 2. GRP iz 1949. – prostorni dijagram modernizacijskog projekta. Izradio Vladimir Deskov, 2026.

- *Prometna zona*

U Generalnom regulacijskom planu, prometna zona, kao jedan od glavnih elemenata usvojenoga koncepta funkcionalnog grada (koji mijenja morfologiju grada), tretirana je kao osnova budućega razvoja grada. U Kubeševom planu zamišljena je kao kombinirani prometni sustav cestovnog, željezničkog, zračnog i riječnog prometa, čiji je cilj osigurati dinamičnost i funkcionalnost novoga grada. Promijenjene prometne aktivnosti, uvjetovane suvremenim

[400] Siljanoska, „Dijakronijska studija glavnog gradskog trga Skopja i utjecaji koncepcijskog diskontinuiteta grada“, 81.

[401] Dvije godine nakon donošenja plana, na VIII. kongresu CIAM-a u Hoddesdonu (Engleska, 1951.), ovakvo razmišljanje o središnjoj jezgri bit će i formalno artikulirano u temi „The Heart of the City“, kao korektiv strogom funkcionalnom zoniranju. Jezgra se tamo tretira kao prostor javne domene sa simboličkom centralnošću koja ponovno integrira razdvojene gradske funkcije. Zuccaro Marchi, L. (2016). CIAM 8. The Heart of the City as the Symbolical Resilience of the City. *International Planning History Society Proceedings*, *17*(2). https://doi.org/10.7480/iphs.2016.2.1227

[402] Tri modela konstruiranja modernosti definirana ovim radom ne predstavljaju dodatnu funkcionalnu podjelu, već interpretativni okvir kroz koji se analizira način na koji arhitektura i urbanizam posreduju između proizvodnje, svakodnevnog života i socijalne reprezentacije u cjelini gradskog sustava.

tehničkim obilježjima i porastom motornoga prometa, nalažu novu organizaciju prometne mreže. Na temelju uspostavljenih međugradskih veza i veza s regijom određene su glavne gradske prometne linije.[403]

Automobilski promet organizira se preko hijerarhizirane ulične mreže, u kojoj se tranzitni i teretni promet prebacuju na periferiju kako ne bi opterećivali središnje područje. U unutarnjoj strukturi grada prometnice se klasificiraju prema brzini i namjeni, dok je pješački promet odvojen od automobilskog.

Glavni prometni kostur čine ulice Partizanska u smjeru istok-zapad i K. P. Misirkov (tada Boris Kidrič) u smjeru sjever-jug, na koje se nadovezuju regionalne veze. Partizanska ulica predstavlja os novoga prometnog sustava i prostornu manifestaciju ideje linearnog razvoja Skoplja. Ona ima ulogu glavne gradske arterije koja povezuje industrijsku zonu na istoku s naseljem Đorče Petrov na zapadu. Njezinim uvođenjem težište se pomiče s prijeratne radijalne matrice na novu linearnu strukturu, u kojoj su glavne funkcije povezane brzim koridorima. Na produženoj povijesnoj osi sjever-jug proteže se ulica K. P. Misirkov, koja povezuje Glavni željeznički kolodvor i novopredviđeni kolodvor Skoplje – Sjever.[404]

U središtu grada zadržavaju se određeni elementi iz prethodnih planova, poput kružnih koncentričnih bulevara i tunela ispod Kalea. Ulice nižega ranga opslužuju same blokove kolnim i pješačkim prometom. Povezivanje prometa na objema stranama rijeke Vardar predviđeno je izvedbom trinaest mostova, od kojih se šest nalazi u samome središtu grada. Za javni gradski promet predviđaju se trolejbusne, tramvajske i autobusne linije.

Željeznički promet postavljen je kao sastavni dio industrijske i opskrbne logike grada. Predviđa se da željezničke pruge formiraju zatvoreni željeznički prsten oko grada, preko kojega se grad povezuje s regijom i svijetom. Od prethodnog stanja zadržana je samo lokacija Glavnoga željezničkog kolodvora i južna trasa pod Vodnom. Plan naglašava potrebu da se željeznički kapaciteti povežu sa zonama proizvodnje i skladištima, kako bi se postigao racionalan protok robe i sirovina i izbjeglo nepotrebno miješanje teretnog prometa sa središnjim gradskim sadržajima. Na taj način željeznička infrastruktura podupire modernizacijsku zadaću industrijalizacije, ali i dodatno učvršćuje ideju funkcionalne segregacije.

---

[403] Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“.

[404] Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“, 92–94.

U plan je, prvi put u okviru sustavne prometne mreže grada, uključen i zračni promet. Dotadašnja mala vojna zračna luka dislocira se, a predviđa se izgradnja nove zračne luke sjeverozapadno od grada, između sela Bardovci, Kačaničkog puta i Zajčeva rida.

Plan uvodi i ideju pretvaranja rijeke Vardar u plovnu rijeku za potrebe industrije. Mogućnošću da se rijeka uredi kao plovni kanal širine 40 m, plan proširuje prometne mogućnosti dodatnom linijom kretanja i opskrbe, koja nadopunjuje željezničku i cestovnu infrastrukturu te poboljšava ekonomsku funkcionalnost grada.[405]

- *Stambena zona*

Od četiriju gradskih funkcija proizašlih iz Atenske povelje, u poslijeratnom razdoblju stanovanje dobiva posebnu težinu. To se potvrđuje i na razini građevinskih politika, budući da su kao najvažnije zadaće građevinarstva određena pitanja komunalnog stanovanja i masovne stambene izgradnje, s ciljem da se do 1951. godine u zemlji izgradi 15.000.000 m^2 stambene površine. Uz kvantitativne zahtjeve, u poslijeratni urbanizam kao norma ulaze i zahtjevi za maksimalnom osunčanošću, ventilacijom i zelenim okruženjem.

To se jasno iščitava i u Kubeševu planu za Skoplje, gdje zona stanovanja zauzima najveći dio gradskog teritorija.[406] Osim u središnjem području, stanovanje je raspoređeno i na zapadnom, sjevernom i jugoistočnom dijelu grada, kao i na jugu, u donjoj zoni planine Vodno.[407]

Planom je grad podijeljen na sustav rajona, s glavnim administrativnim centrom i mrežom od jedanaest stambenih rajona i šest „satelita“. Stambeni rajoni sastoje se od stambenih blokova za 5.000-6.000 stanovnika, s precizno definiranim karakterom komunikacija. Tranzitni promet izuzet je iz stambenih rajona, a unutarnje kretanje organizirano je diferenciranom prometnom mrežom i odvajanjem pješačkog i motornog prometa.

Kako bi se ujednačila kvaliteta stambenih uvjeta i standarda između središta i periferije, a istodobno regulirao intenzitet izgrađenosti, Generalni regulacijski plan predlaže tipizirane stambene blokove s unaprijed racionaliziranom, normativno propisanom organizacijom.[408] Svaki stambeni blok sastoji se od otvorenih parkovnih sadržaja, kao i od vlastitoga lokalnog

[405] Prijedlog se temelji na davnoj ideji povezivanja rijeke Dunav preko rijeka Morave, Pčinje i Vardara s Egejskim morem, radi olakšanog prijenosa sirovina i robe iz i prema Srednjoj Europi. Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“, 55.

[406] U okviru građevinskog rajona površine za stanovanje zauzimaju 1.995 ha (23,61%), a u širem području grada još 1.116 ha (11,53%).

[407] Detaljnije kod Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“, 48.

[408] Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“, 90.

središta u kojem su koncentrirani prateći komercijalni, obrazovni, kulturno-administrativni, sportski, dječji i drugi javni sadržaji.

U tipološkom smislu plan načelno odbacuje perimetarski, zatvoreni blok i predviđa slobodno postavljene linearne objekte.[409] Takva organizacija omogućuje povoljniju orijentaciju u odnosu na skopske klimatske uvjete, bolju insolaciju i ventilaciju.[410]

- *Rekreacijska zona*

U skladu s paradigmom CIAM-a, rekreacijske površine od vitalnog su značenja za grad, kao protuteža prenaseljenom industrijskom gradu. Slijedeći funkcionalističku urbanističku doktrinu, u planu za Skoplje rekreacijska zona zamišljena je kao kontinuiran i integriran „zeleni sustav“ koji prodire kroz čitavu urbanu strukturu i povezuje stambenu zonu s prirodnim resursima u okruženju. Zelenilo ovdje ima dvostruku ulogu: osim rekreacijske, ono služi i kao zaštitni pojas koji industrijske rajone odvaja od stanovanja zelenim potezima i parkovima duž prometnih koridora.

Zelena zona obuhvaća male parkove i drvorede inkorporirane u stambene rajone, dva glavna gradska parka, postojeći središnji park i novoprojektirani park u istočnom dijelu grada, povezane zelenim pojasom duž obala rijeke Vardar. U sustav zelenila ulaze i velike šumske te sportsko-rekreacijske zone na Vodnu, Gazi Babi, Matki i umjetnim jezerima kod Saraja i na Skopskoj Crnoj Gori.

Rekreacija je u programskoj vezi sa stanovanjem i diferencirana je prema dobi i intenzitetu korištenja, s definiranim radijusima dostupnosti.[411]

Takva konfiguracija, koja rezultira visokim standardom zelenila po stanovniku (97,6 m^2), potvrđuje ambiciju da se Skoplje koncipira kao „zeleni grad“, u kojem je priroda aktivan urbani element.

[409] Ovom tipološkom i morfološkom transformacijom stanovanje se redefinira kao racionaliziran, standardiziran i socijalno izjednačen prostor, bez obzira na njegovu poziciju u gradu.

[410] Slobodna površina po stanovniku povećava se približno 3,5 puta u odnosu na postojeću teksturu grada. Više u: Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 73.

[411] Dječje igralište u radijusu od 600 - 800 m; sportsko igralište u radijusu od 1500 - 2000 m (20 - 30 min hoda); parkovi u radijusu od 1500 m (20 min hoda); šume i velike površine za rekreaciju (30 min prijevoznim sredstvom). Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 74.

- *Industrijska zona*

U skladu s novim prostornim i programskim zahtjevima te opredjeljenjem za intenzivni industrijski razvoj, planom iz 1949. godine industrija i privredni kapaciteti prvi se put tretiraju kao ključni segment urbanog razvoja Skoplja.[412]

U duhu funkcionalističke doktrine, industrija se ne tretira izolirano, nego kao integralni dio gradskog tkiva. Kako ističe Mickovski, plan uvodi novi, suvremeni pristup prostornoj dispoziciji industrije, prema intenzitetu njezina utjecaja na okoliš i dominantnim vjetrovima.[413] Cilj je smjestiti industriju u područja u kojima će izazvati najmanje negativnih učinaka na šire okruženje.

Na dispoziciju utječu i drugi čimbenici: učinkovita povezanost, ali i jasna separacija između zona stanovanja i industrije; uvjeti za priključenje na prometnu infrastrukturu; kao i mogućnost proširenja lokacija. Kao rezultat toga, predviđene industrijske lokacije izravno su povezane sa željeznicom i cestovnom mrežom, ali i s novoplaniranim riječnim kanalima za promet. Paralelno s linearnim industrijskim sektorima, razvijenima duž prometnih linija, postavljeni su linearni stambeni sektori s odgovarajućim prometnim vezama, međusobno odvojeni zelenim pojasima.

Teritorijalno, plan predviđa znatno proširenje inicijalnih industrijskih lokaliteta definiranih planom iz 1929. godine.[414] Postojeća industrijska zona u istočnom dijelu grada, smještena na potezu između željezničke pruge Skoplje-Beograd i lijeve obale rijeke Vardar prema naselju Madžari, višestruko povećava svoju površinu.[415] Dodatno, unutar gradskog teritorija, jugoistočno od Duhanskog kombinata uz prugu Skoplje-Solun, definira se i posve nova industrijska zona, čime se industrija strateški pozicionira duž glavnih prometnih koridora.

Plan uvodi i jasnu distinkciju u lociranju teške, lake i servisne industrije. Teška industrija dislocirana je na teritorij sjeverno od pruge Skoplje-Solun, dok je laka industrija smještena u zoni između željezničke pruge prema Beogradu i obale Vardara. Servisna industrija dobiva ulogu „vezivnog tkiva“ i postavljena je duž glavnih prometnica kako bi funkcionirala kao tampon-zona, ali i kao veza između zona stanovanja i zona rada.

---

412 Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“, 48.

413 Mickovski, „Transformation of Industrial Space in The Context of Post-Socialist Transition of The City of Skopje“, 99.

414 Za industriju je u novom planu predviđena površina od 424 ha, ili 9% ukupne površine gradskog teritorija.

415 Industrijska zona izravno je povezana sa stručnim školama i znanstveno-istraživačkim institutima u Republičkom znanstvenom centru, s kojima dijeli zajednički stambeni rajon, zdravstvene i sportsko-rekreacijske objekte. Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“, 91.

Na taj se način nastoji osigurati učinkovita logistika za novu industriju i istodobno zaštititi okoliš u stambenim zonama.

- *Reprezentativna zona*

Paralelno s ekspanzijom grada, prostorna konstrukcija modernosti u planu iz 1949. godine manifestira se i kroz (radikalno) redefiniranje reprezentativne zone i njezinu disocijaciju od monarhističke i osmanske prošlosti.

Promatrajući urbani razvoj kroz prizmu konstruiranja države, reprezentativnu zonu u planu možemo čitati preko Lawrencea J. Valea, koji pokazuje da reprezentativne jezgre prijestolnica nisu neutralne urbane kompozicije, nego instrumenti preko kojih se inscenira državna moć i čini javno čitljivom.[416]

U svojoj novoj ulozi, Skoplje treba materijalizirati državni identitet i pojaviti se kao njegov vidljivi reprezentant. Bakalčev tu namjeru locira u metodologiji plana: grad je najprije opisan kroz funkcionalnu taksonomiju, stanovanje, rad, rekreaciju i promet, a na tu se matricu superponira novi sloj, sustav primarnih elemenata. Upravo te urbane teme, sastavljene od glavnih javnih objekata, organiziraju hijerarhiju javne domene i artikuliraju novi državni identitet. U tom smislu „reprezentativna zona“ nije samo pitanje fizičkog pozicioniranja institucija, nego prostorna manifestacija konvergencije između grada i države.[417]

U tom smjeru plan grupira javne programe, administraciju, kulturu, trgovinu i turizam, u niz linearnih kompozicija i, preko modela dvaju centara, republičkog i gradsko-oblasnog, uspostavlja njihovu hijerarhiju.

Republičko-administrativni centar postavljen je na lijevoj obali Vardara kao linearna formacija u smjeru istok-zapad, koja u sebi objedinjuje objekte državne administracije: Narodnu skupštinu, Predsjedništvo Vlade NRM-a, Plansku i kontrolnu komisiju, ministarstva i Centralni statistički zavod. Republički centar na istoku je povezan s Administracijom industrije, dok je na jugu, mostom-promenadom širine 60 m, kao svojevrsnom ceremonijalnom vezom, povezan s gradskim i oblasnim centrom na desnoj obali rijeke Vardar.

[416] Vale, *Architecture, Power, and National Identity*.

[417] Kao što je ranije navedeno, Bakalčev u ideologiji plana razlikuje tri razine, od kojih je jedna konvergencija grada i države, odnosno grad kao reprezentant državnog identiteta.

Gradski i oblasni centar proteže se u smjeru sjever-jug i objedinjuje postojeće objekte Banske palače (Skupštine NRM-a), Uprave policije i Okružnog ureda, a dopunjen je zgradama Javnoga tužiteljstva i Kompleksom jedinstvenih sindikata.

Središnji gradski trg, dotadašnje društveno i financijsko središte, prenamijenjen je u središte političko-kulturno-povijesnog rajona. Njegova programska struktura proširena je uvođenjem novih sadržaja kao što su koncertna dvorana, radio-studij, klubovi, izložbeni prostori te ugostiteljski objekti – reprezentativni hotel, gradska kavana i restoran.[418]

Trg je programski objedinjen sa sadržajima nove jugozapadne osi, koja povezuje Centralni komitet KPM-a i mjestom za manifestacije te mjesne i rajonske komitete, s povijesnim dijelom lijeve obale, gdje se nalazi još jedna grupacija kulturnih objekata. Tamo su smješteni Muzej NOB-a, muzejski kompleks na Kaleu, Opera i umjetničke škole, Stara čaršija i sajamsko-izložbeni kompleks pod Kaleom. Planom je predviđeno i rušenje objekata Oficirskog doma, Narodne banke i Trgovačke komore, kao gesta raskida s prošlošću.[419]

Na trgu ispred Glavnog željezničkog kolodvora predviđen je specijalizirani blok s centrom turizma, u čiji sastav ulaze glavna centrala „Putnik“, turistički ured, autobusni kolodvor za izlete i vezu s aerodromom, stanica za gradske vodiče, bife, kavana i hotel.

Reprezentacija novoga poretka ne ograničava se samo na administrativno-kulturno središte. Uz središnje institucije u jezgri grada, predviđen je i drugi, specijalizirani institucionalni kompleks od republičkog značenja. Riječ je o Republičkom znanstvenom centru,[420] smještenom na brdu Gazi Baba, na iznimnoj lokaciji koja mu omogućuje snažnu simboličku poziciju. Kompleks čine slobodnostojeći objekti, okruženi parkovnim zelenilom. U okviru centra predviđeni su objekti za sveučilište, istraživački centar, laboratorije, narodnu biblioteku, fakultetske zgrade, sportsko-rekreacijske sadržaje, republičku bolnicu i slično.

6.9. Razdoblje izrade detaljnih planova za konkretna područja

Nakon donošenja Generalnog regulacijskog plana iz 1949. godine, a osobito nakon njegove revizije 1955. godine, mijenja se urbanistička praksa u Skoplju. Težište se pomiče s pristupa prema kojem plan daje opće smjernice budućeg razvoja i ne ulazi u detalje, na izradu detaljnih planova za konkretna područja. Takav pristup omogućuje uvođenje reda u građevinsku

[418] Siljanoska, „Dijakronijska studija glavnog gradskog trga Skopja i utjecaji koncepcijskog diskontinuiteta grada“, 81–84.

[419] Paralelno s gestama diskontinuiteta, plan zadržava neke monumentalne strukture čime vrši selektivnu rekonstrukciju.

[420] Ostali obrazovni sadržaji u planu, klasificirani prema stupnju, locirani su u stambenim zonama.

ekspanziju i usmjeravanje izgradnje prema jasno definiranim prostornim cjelinama. Kao rezultat toga, u drugoj polovici 1950-ih godina započinje intenzivna izrada planova za rekonstrukciju, uređenje i izgradnju novih stambenih naselja.

6.9.1. Revizija plana iz 1949. godine

Brzi razvoj na svim područjima i demografski pritisak nameću potrebu za promjenom planskih parametara, kao i za prilagodbom gradskog teritorija i gustoća.[421] Zato je 1955. godine izvršena prva revizija plana iz 1949. godine [422], pri čemu je kao programska osnova uzet planirani porast gradskog stanovništva na 300.000 stanovnika u razdoblju od 30 godina.[423]

Revizijom se predviđa proširenje gradskog teritorija na sjever, iza Zajčevog brda, čime se povezuju naselja Topaansko Polje i Đorče Petrov. Stambena zona restrukturira se u četrnaest stambenih rajona, s ograničenim brojem stanovnika i gustoćom naseljenosti, u skladu s predviđenim sustavom stambene izgradnje.[424] Dodatno, na više mjesta predviđaju se prigradska satelitska naselja, okružena zelenilom.

Plan uvodi ravnomjerniju raspodjelu radnih kapaciteta definiranjem novih industrijskih zona.[425] Uz prethodno utvrđene zone, industrijska se zona povećava površinom na kojoj se već gradi Željezara, a dodaje se i nova zona za nezagađujuću industriju u Đorču Petrovu.

Nakon usvajanja plana revizije 1955. godine, pristupa se razradi Generalnog regulacijskog plana, odnosno izradi detaljnih planova za dijelove grada i za prigradska naselja.[426]

---

421 Kao ilustracija, iako podatak nije iz 1955. godine – godišnji rast broja stanovnika je oko 15.000, a grad se suočava s nedostatkom od čak 30.000 stanova. Ilija Laushevikj, „Po povod urbanističkoto rešenie. Prv pokurpen čekor“, *Nova Makedonija* (Skopje), 26. srpanj 1957.

422 Godine 1963. dovršena je i druga revizija urbanističkog plana, ali do rasprave i usvajanja nije došlo zbog katastrofalnog potresa 26. srpnja 1963. godine. Planske pretpostavke za budući razvoj bile su solidna podloga za izradu novog plana 1965. godine.

423 Galikj, *Skopje, Urbanistička studija – 2*, 185.

424 Utvrđene su minimalne i maksimalne gustoće stanovanja, a broj stanovnika po stambenim rajonima kreće se od 4.095 do 55.203 stanovnika, dok se prosječna gustoća kreće od 161 stanovnika/ha do 216 stanovnika /ha (neto gustoće od 218 do 292 stanovnika /ha). Svaki rajon podijeljen je na stambene rajone s određenim gustoćama, a broj stanovnika po blokovima kreće se od 1.063 stanovnika do 16.168 stanovnika Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“, 56.

425 Penchikj, „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“, 56.

426 Ovo ukazuje na *top-down* model planiranja, gdje opći okvir diktira detalje, a ne *bottom-up*, gdje se grad formira kroz složenu artikulaciju lokalnih planova i prijedloga.

Sama realizacija, u smislu stvarne izgradnje, poprima velike razmjere. Rekonstruira se gradski centar, izgrađuju se nova stambena naselja, te prigradska naselja i veliki rekreacijski centri izvan grada.

6.9.2. Razrada Generalnog plana kroz detaljne urbanističke planove

Nakon usvajanja Generalnog urbanističkog plana iz 1949. godine, a osobito nakon njegove revizije 1955. godine, urbanističko planiranje u Skoplju ulazi u intenzivniju fazu. Generalni plan postavio je osnovnu prostornu i funkcionalnu matricu grada, dok detaljni urbanistički planovi tu matricu razrađuju i konkretiziraju, usmjeravajući razvoj na pojedine dijelove gradske teritorije. Njihova pojava označava daljnje raščlanjivanje prostornih zadataka, suglasno rastućim potrebama grada.

Fokus urbanističkog planiranja u ovoj fazi jest na razradi konkretnih područja, rješavanju naslijeđenih problema i stvaranje uvjeta za organiziranije širenje grada. Planske intervencije postupno zamjenjuju disperzirano i fragmentarno građenje, s jasnom programskom orijentacijom i većom usklađenošću urbanističkih, arhitektonskih i infrastrukturnih pitanja. Zbog toga, detaljne urbanističke planove treba razumjeti kao instrumente prostorne realizacije šireg projekta modernizacije.

Za potrebe ovoga rada, umjesto taksativnog nabrajanja, produktivnije ih je stoga analizirati kao dio šireg sustava urbanističkih intervencija i grupirati ih prema dominantnom urbanističkom zadatku. Doneseni detaljni urbanistički planovi mogu se podijeliti u pet skupina koje odgovaraju različitim tipovima prostornih intervencija: rekonstrukcija središnjeg područja, rekonstrukcija i asanacija postojećih naselja, izgradnja novih stambenih naselja, planiranje javnih i rekreacijskih prostora te planovi infrastrukturne i tehničke modernizacije. Iako u stvarnosti granice između skupina nisu jasno razgraničene, ovakva analitička podjela omogućuje jasnije sagledavanje različitih urbanističkih zadataka i strategija koje su u tom razdoblju oblikovale grad.

Prva skupina obuhvaća nekoliko međusobno povezanih planova za rekonstrukciju središnjega gradskog područja. Riječ je o najsloženijim i najreprezentativnijim intervencijama u već izgrađenoj gradskoj strukturi, usmjerenima na konstituiranje centra kao jasne prostorne i programske cjeline. Ti planovi oblikuju središte kao nositelja novih javnih, administrativnih, trgovačkih i reprezentativnih funkcija.

Druga skupina obuhvaća planove za rekonstrukciju i asanaciju postojećih stambenih naselja, odnosno intervencije u već izgrađenom tkivu, kroz korekciju ulične mreže, infrastrukturno unapređenje, reguliranje parcela i stvaranje povoljnijih uvjeta za stanovanje.

Treća skupina planova definira nova stambena naselja, koja konkretiziraju širenje grada na nova područja i uspostavljaju organiziraniji oblik kolektivnog stanovanja, u skladu s novim demografskim, socijalnim i urbanističkim potrebama. Oni predstavljaju izravan prijevod koncepta stambene zajednice kao samodostatne urbane jedinice sa svim sadržajima za svakodnevni život.

Četvrta skupina obuhvaća planove za javne i rekreacijske površine. To su planovi koji tretiraju prostore za odmor, javni život i rekreaciju, fokusirajući se na one dijelove grada koji nadilaze strogu funkcionalnu podjelu na zone stanovanja i rada.

Peta skupina odnosi se na planove za industriju i tehničku infrastrukturu, kojima se uspostavljaju prostorni uvjeti za ekonomsku i tehničku modernizaciju grada: industrijske zone, prometna mreža, komunalni sustavi i druge tehničke strukture.

Iako ova podjela omogućuje osnovni pregled daljnje urbanističke razrade Skoplja, važnost tih planova ne proizlazi samo iz njihove formalne pripadnosti određenoj skupini, nego iz uloge koju imaju u različitim domenama poslijeratne modernizacije.

Umjesto da se razvija kao zasebna analiza urbanističkog korpusa, u ovom se istraživanju njihova detaljnija interpretacija ugrađuje u modele proizvodnje, svakodnevnoga života i društvene reprezentacije. Na taj način, uz pregled razvoja urbanističke misli, otvara se i mogućnost drukčijeg tumačenja tih planova: ne samo prema njihovoj formalnoj klasifikaciji, nego prema ulozi koju imaju u konkretnim modelima kroz koje arhitektura i urbanizam sudjeluju u modernizaciji grada.

Sl. 28. Prikaz oštećenja objekata u središtu Skoplja tijekom Drugog svjetskog rata, 1944. godina.
Izvor: *Pet godini slobodno Skopje* (1949).

Sl. 29. Oslobođenje Skoplja 13.11.1944.
Izvor: facebook.com

Sl. 30. Radna akcija na regulaciji korita rijeke Vardar, 1947.
Izvor: *Pet godini slobodno Skopje* (1949).

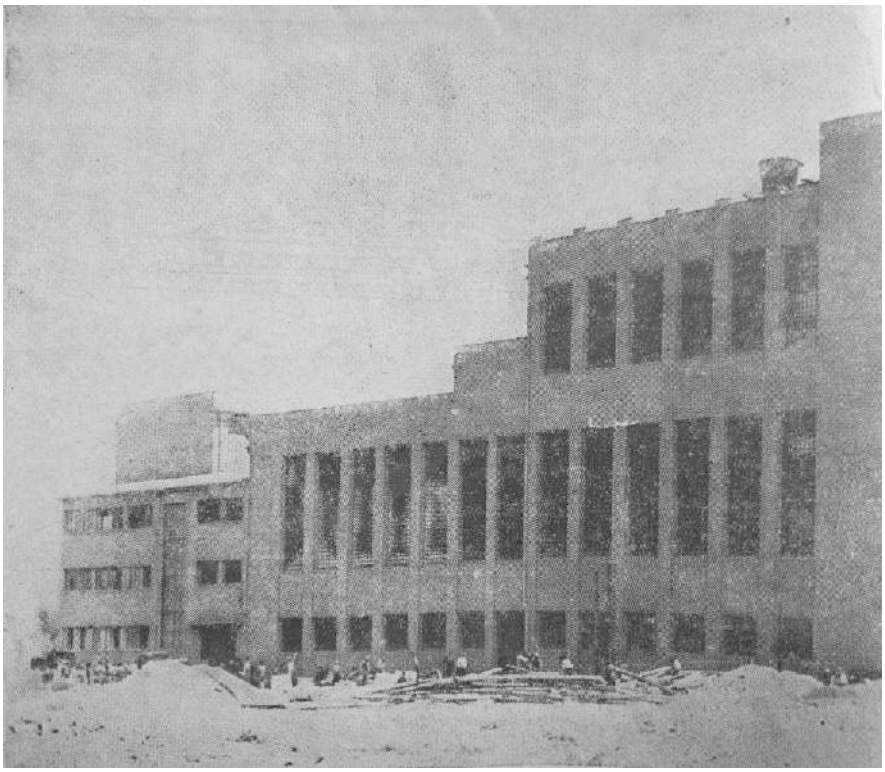

Sl. 31. Izgradnja termoelektrane Madžari.
Izvor: *Pet godini slobodno Skopje* (1949).

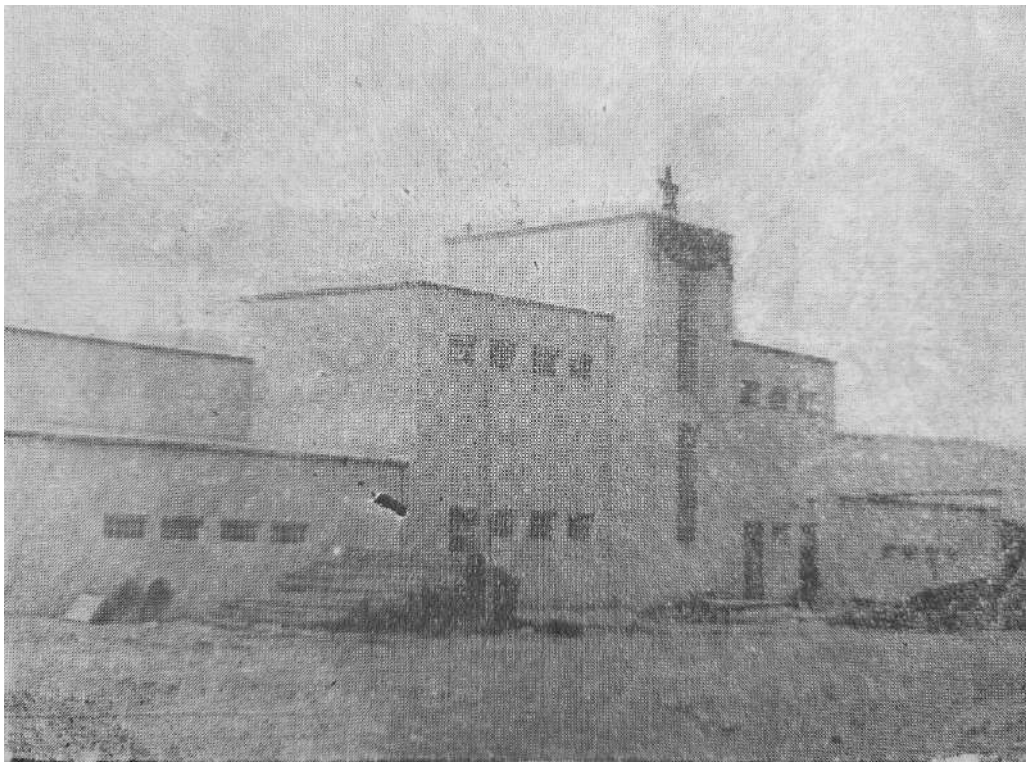

Sl. 32. Tvornica betonskih konstrukcija „H. T. Karpoš“
Izvor: *Pet godini slobodno Skopje* (1949).

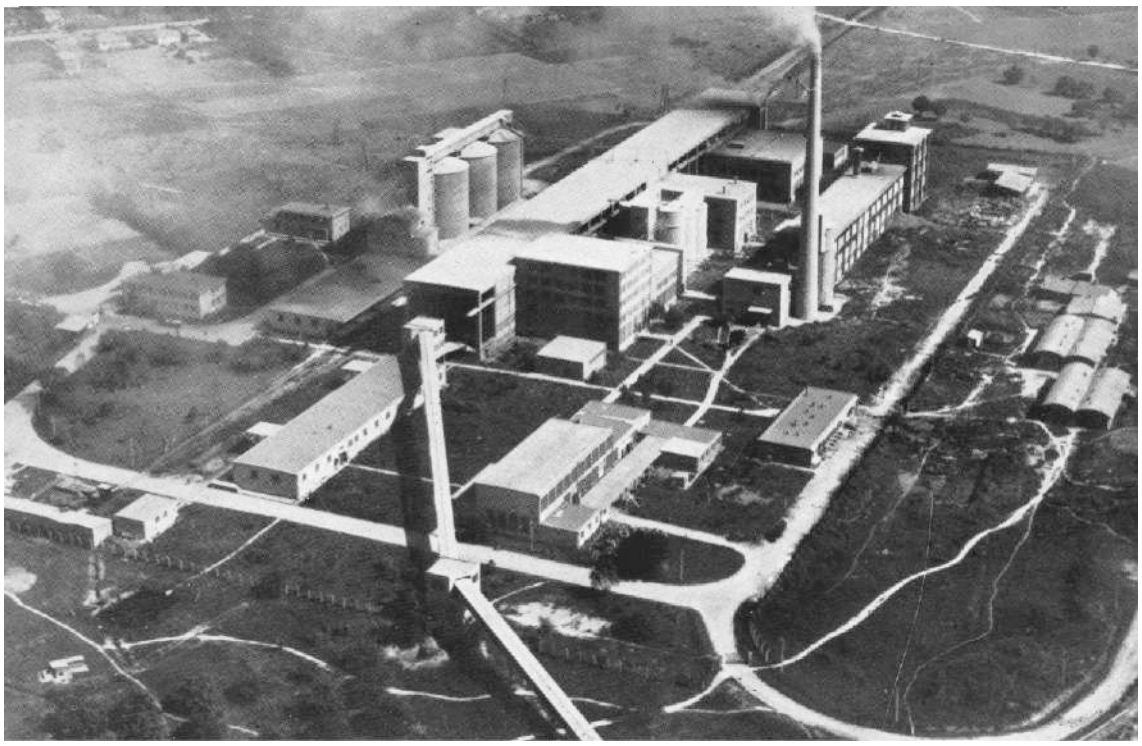

Sl. 33. Tvornica cementa.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

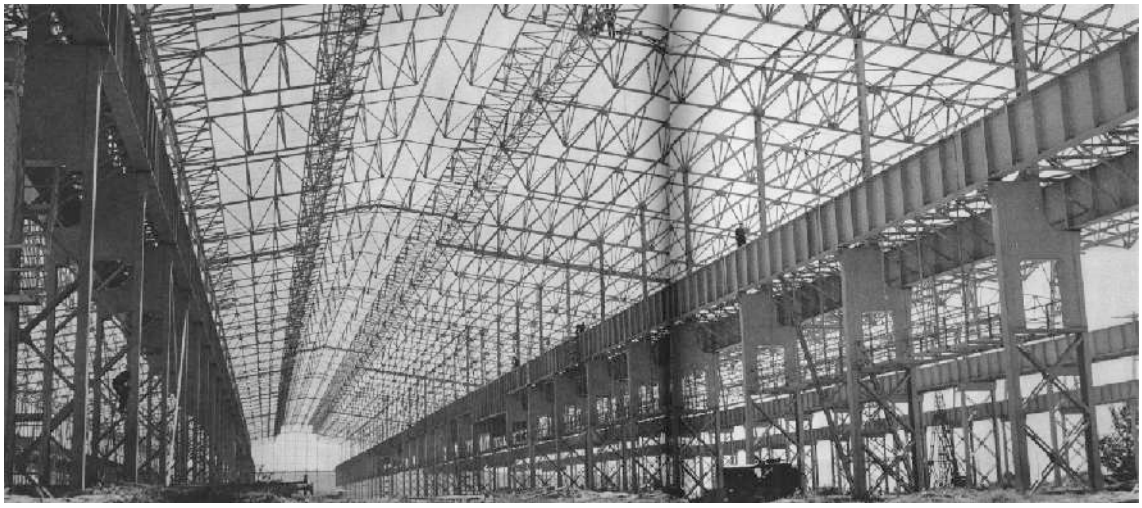

Sl. 34. Željezara.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

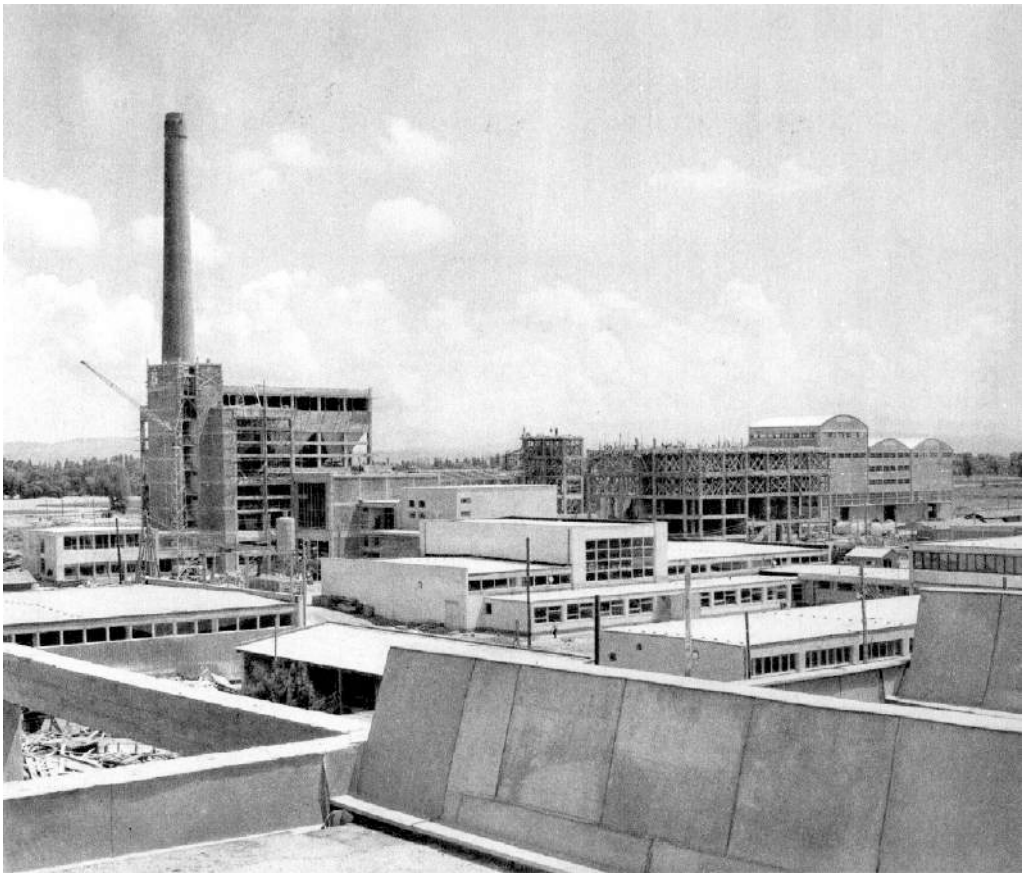

Sl. 35. Tvornica „Acetilenka“.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

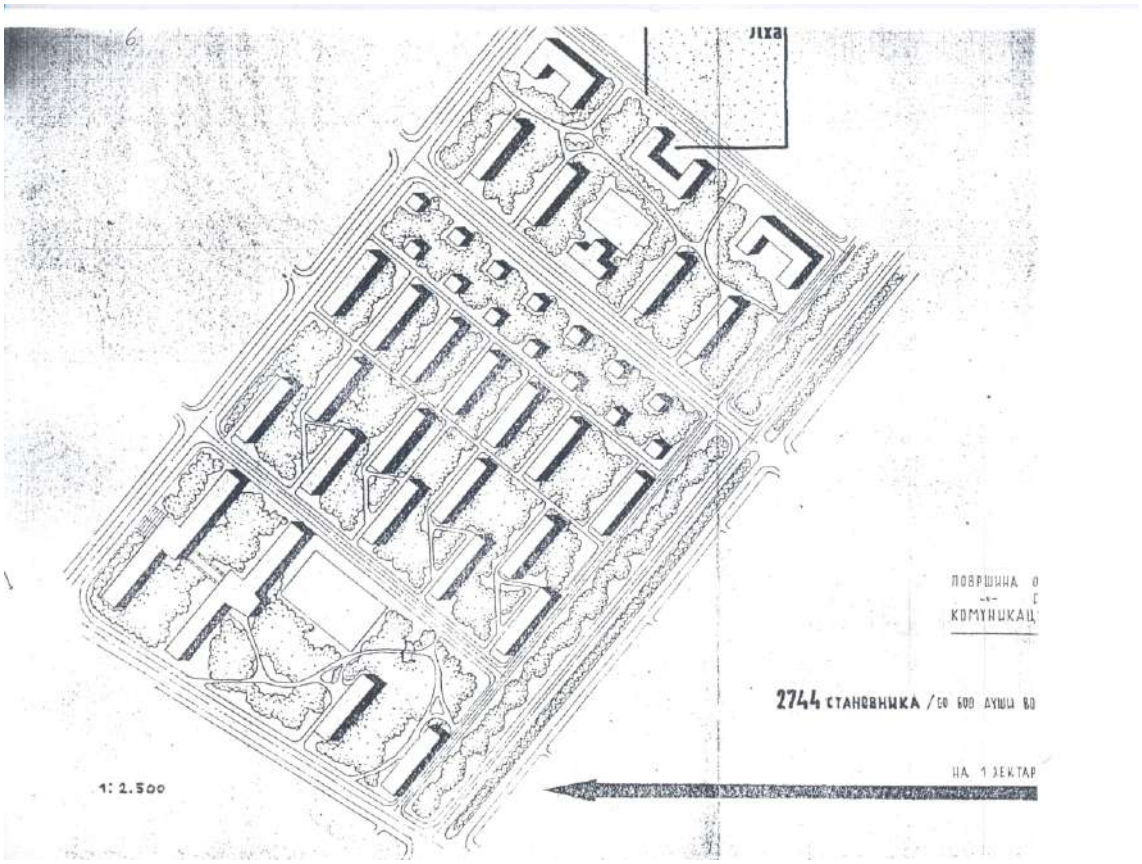

Sl. 36. Plan naselja „Proljeće“, 1947. arh. Miho Čakelja.
Izvor: *Pet godini slobodno Skopje* (1949).

Sl. 37. Izgradnja naselja „Proljeće“, 1947. arh. Miho Čakelja.
Izvor: *Pet godini slobodno Skopje* (1949).

7. MODELI KONSTRUIRANJA MODERNOSTI

Ovo poglavlje formulira glavni analitički doprinos disertacije, uvođenjem triju modela konstruiranja modernosti putem kojih se arhitektonska i urbanistička produkcija Skoplja od 1945. do 1963. godine tumači kao prostorna artikulacija poslijeratnih modernizacijskih procesa. Nadovezujući se na teorijski okvir postavljen u poglavljima 2., 3. i 4., kao i na društveno-prostorni kontekst Skoplja u razdoblju 1945.-1963. razrađen u poglavlju 6., u ovom se poglavlju rad fokusira na arhitekturu i urbanizam, kao mehanizme kroz koje procesi modernizacije dobivaju svoju prostornu manifestaciju. Takvo gledište implicira da arhitektura uz urbanizam nije samo posljedica, nego aktivni sudionik u oblikovanju modernizacije.

7.1. Uvod

Jedan od temelja istraživanja je stav Jean-Louisa Cohena da se od 19. stoljeća nadalje, a osobito tijekom 20. stoljeća, polje arhitekture sve više veže uz širu domenu kolektivnog života. Opsežne društvene transformacije uvjetuju pojavu novih arhitektonskih programa. Tako se arhitektura, od čisto estetske i reprezentativne discipline namijenjene aristokraciji i buržoaziji, usmjerava prema socijalnim temama i organizaciji uvjeta kolektivnog života, pri čemu novi arhitektonski programi postaju sastavni dio šireg procesa transformacije društva.[427]

Grad Skoplje predstavlja prostornu manifestaciju radikalnih promjena društva koje se nakon Drugoga svjetskog rata događaju na političkom, ekonomskom i socijalnom planu, odnosno u svim društvenim sferama. Za razliku od drugih europskih, pa i jugoslavenskih gradova, u Skoplju imamo specifičnu situaciju – modernizacijski procesi trebaju se komprimirati u znatno kraće vremensko razdoblje. Iz dosadašnje razrade vidimo da to nije bio ni slučajan ni spontan razvoj, nego da je riječ o planiranom, sustavnom i arhitektonski realiziranom procesu.

U neposrednoj poslijeratnoj obnovi grada arhitektura je prioritetna aktivnost kojom se brzo treba vratiti funkcionalnost zemlje kroz masovnu izgradnju i obnovu vitalnih objekata. Modernizacijski procesi stvorit će nove društvene potrebe, a te potrebe sa svoje će strane zahtijevati nove arhitektonske i tipološke odgovore. Za brzu industrijalizaciju preduvjet su nove tvornice i infrastruktura; za urbanizaciju i demografski rast potrebni su objekti višestambenog stanovanja, komunalna infrastruktura i novi oblici organizacije svakodnevnog

[427] Vidi Poglavlje 3.: Prema Cohenu, arhitektonska modernost se ne manifestira samo transformacijom u estetskom smislu, prekidom s historicizmima 19. stoljeća. Ona se manifestira i u društvenom smislu, nudeći odgovor na programe definirane procesima modernizacije. Novi programi preoblikuju arhitektonske prioritete, prelazeći s interesa elite na potrebe radničke klase i šireg građanstva. Vidi: Jean-Louis Cohen, *The Future of Architecture Since 1889: A Worldwide History* (Phaidon, 2012).

života; izgradnja nove države ima potrebu za institucijama, administrativnim objektima i reprezentativnim prostorima. Sve ove novostvorene potrebe arhitektura prevodi u nove programe, nove normative i standarde i, konačno, u nove konkretne forme i prostornu logiku. S tog aspekta, arhitekturu Skoplja nakon 1945. godine tumačimo kao prostornu artikulaciju različitih, ali međusobno povezanih transformacija kroz koje se preoblikuju prostori proizvodnje, svakodnevnog života i društvene reprezentacije.

U kontekstu modernizacije, mnogi od izgrađenih objekata nisu tek zasebna ostvarenja, nego dio široke mreže svakodnevne izgradnje: tvornice, stambeni blokovi, škole, bolnice, domovi kulture. Ponekad se ti objekti kritiziraju zbog nedostatka unikatnosti ili arhitektonskih vrijednosti, no smatramo da je njihova vrijednost upravo u mogućnosti ponavljanja, u standardizaciji i, možda najvažnije, u širokoj diseminaciji, kao efikasnim alatima modernizacije. Arhitektura pritom nastoji maksimalno iskoristiti resurse koji su joj na raspolaganju, istodobno zadovoljavajući svakodnevne potrebe građana i materijalizirajući ideološka nastojanja za progresivnim i egalitarnim društvom, napretkom i emancipacijom.[428] U tom procesu arhitektura, koristeći svoj retorički kapacitet, formalno oblikuje modernizaciju i predstavlja njezin prostorni artefakt.

Analiza urbanističkih planova provedena u prethodnom poglavlju pokazala je da se modernizacija Skoplja u poslijeratnom razdoblju odvija kroz sustav planiranja koji reorganizira grad u skladu s funkcionalnim principima. Generalni regulacijski plan iz 1949. godine, slijedeći doktrinu CIAM-a i Atenske povelje, organizira gradski prostor prema četirima funkcionalnim kategorijama – proizvodnji, stanovanju, odmoru i transportu. Time Kubešev plan, reducirajući kompleksnost grada na jasno organizirane funkcionalne zone, redefinira Skoplje kao sustav i teritorij koji se može programirati te uspostavlja prostorni dijagram skopskog modernizacijskog projekta. Dijagram je shvaćen kao crtež koji prikazuje raspored i odnose među dijelovima neke cjeline. Takav je pristup zapravo grad reducirao na dijagram, odnosno na sustav zona određenih funkcijom, a ne povijesnim kontinuitetom ili društvenom složenošću. Apstrahiranjem urbanoga života u kategorije i prostorne formule, CIAM-ov model odražavao je širu modernističku vjeru u planiranje i tehnološki napredak.

Ovaj generalni plan predstavlja zajednički prostorni okvir za sva tri modela. U njemu se istodobno čitaju industrijska zona koja definira prostor proizvodnje, stambena zona koja

[428] Kako to formulira Maroje Mrduljaš, pozivajući se na Maxa Webera, arhitektura se može promatrati kao posrednik između vrijednosne i instrumentalne racionalnosti. Vidi: Mrduljaš, „Architecture for a Self-Managing Socialism“, 41.

organizira novi svakodnevni život, te reprezentativna zona koja konstituira središte nove republike. U sljedećim potpoglavljima svaki od triju modela prikazuje svoj dio tog dijagrama.

Nadalje, detaljni urbanistički planovi izrađeni nakon 1955. godine razrađuju taj dijagram u konkretne prostorne strukture. Ipak, modernizacija postaje najvidljivija kroz same arhitektonske realizacije, koje su zapravo realizacija konceptualnih ideja.

Ovaj skup planova i građevina nadalje konstruira novi društveni prostor. Takva pozicija nalazi uporište u tezi francuskog sociologa Henrija Lefebvrea, da postoji povezanost između društvenog sustava i prostora.[429] Za Lefebvrea, prostor je sam po sebi društveni konstrukt, koji proizlazi iz konkretnih političkih, ekonomskih i institucionalnih odnosa, ali istodobno sudjeluje i u njihovoj reprodukciji. Lefebvreova teorija „proizvodnje prostora“ u ovom radu nije obrađena kao dio drugog poglavlja, jer su ondje definirani pojmovi koji opisuju povijesne i kulturne procese kroz koje nastaje moderna arhitektura. Lefebvre nadilazi taj pojmovnik i nudi poziciju koja prostor promatra kao proizvod društvenih odnosa. Upravo zato se njegova teorija proizvodnje prostora spominje tek u ovom poglavlju, kao podrška poziciji da su arhitektura i urbanizam aktivni mehanizmi u uspostavljanju novoga prostornog i društvenog poretka. Istodobno, ona nam omogućuje i da tri modela identificirana u ovom istraživanju razumijemo kao tri međusobno povezana načina proizvodnje novoga društvenog prostora.

Iz svega navedenog proizlazi analitički pristup koji strukturira ovo poglavlje. Poslijeratna transformacija Skoplja ne sagledava se samo kroz pojedinačne građevine i urbanistička rješenja, nego kao širi proces prostorne organizacije novoga društva, u kojem arhitektura i urbanizam djeluju kao instrumenti za uspostavljanje novih odnosa proizvodnje, svakodnevnog života i društvene reprezentacije. Oni su analitički okviri koji nisu strogo razgraničeni i kroz koje se mogu prepoznati različite prostorne logike modernizacije grada. U modele su integrirani i urbanistički planovi i konkretni arhitektonski primjeri, a analiziraju se kroz četiri dimenzije: prostorno-programsku – dakle kroz nove tipologije, programe i prostorne organizacije arhitektura stvara fizički uvjet za novi način života; društvenu – u smislu da arhitektura organizira i reproducira društvene odnose novoga društva; simboličku – u smislu da izgrađeno okruženje čini modernost vidljivom, legitimnom i čitljivom; i estetsku – dakle formalni arhitektonski jezik i vizualni izraz.

[429] Henri Lefebvre i sur., *The Production of Space*, 33. print (Blackwell Publishing, 2013).

Upravo ta višestruka uloga daje arhitekturi suštinsko mjesto u modernizaciji. Odatle proizlazi i središnje pitanje ovog poglavlja: na koji je način arhitektura poboljšala život ljudi i transformirala Skoplje iz perifernoga provincijskog grada u suvremenu nacionalnu metropolu.

7.1.1. Definiranje modela konstruiranja modernosti

Iz dosadašnje razrade istraživanja zaključeno je da se modernizacija u poslijeratnoj Jugoslaviji odvija na više različitih razina i da u sebi obuhvaća mnoštvo složenih transformacija u svim sferama društva. Za cjelovitu i sveobuhvatnu analizu uloge arhitekture u tom kontekstu usvajamo metodološki okvir koji obuhvaća kompleksnost i opseg tih promjena.

Rečeno je da poslijeratnu transformaciju Skoplja analiziramo pomoću analitičkih kategorija, kroz koje se interpretiraju prostorne manifestacije i prostorne formulacije modernizacije. To su upravo tri „modela konstruiranja modernosti“: model novoga prostora proizvodnje, model novoga prostora svakodnevice i model novoga prostora društvene reprezentacije.[430]

„Model modernosti“ definiramo kao idealiziranu sliku društva, dok „model konstruiranja modernosti“ obuhvaća aktivne procese kroz koje se ta slika nastoji ostvariti u stvarnosti. Te procese iščitavamo kroz njihove arhitektonske i urbanističke manifestacije: industrijske komplekse, stambene objekte, objekte društvenog standarda, javne institucije i druge prostorne realizacije. Idealizirana slika, u slučaju Skoplja nakon 1945. godine, oblikovana je socijalističkom ideologijom, koja je naglašavala napredak, jednakost i izgradnju novoga socijalističkog društva.

Pritom svaki od navedenih modela korespondira s dominantnom logikom transformacije. Ekonomsko-tehnološka logika dominira u prostorima proizvodnje; društvena i obrazovna u prostoru svakodnevice; dok političko-institucionalna i kulturno-simbolička logika dominiraju u prostorima reprezentacije. Iako su sva ta djelovanja prisutna u svakom pojedinačnom modelu, dominantna logika jest ona koja primarno određuje njegovu prostornu i programsku strukturu.

Pritom se modeli preklapaju, pa ista prostorna manifestacija može istodobno pripadati većem broju modela. Ipak, za svaki je primjer određena dominantna logika koja primarno obilježava njegov prostorni i programski odgovor.

[430] Njihova definicija i teorijsko opravdanje razrađeni su u poglavljima 2.10. i 4.6.

MODELI KONSTRUIRANJA MODERNOSTI

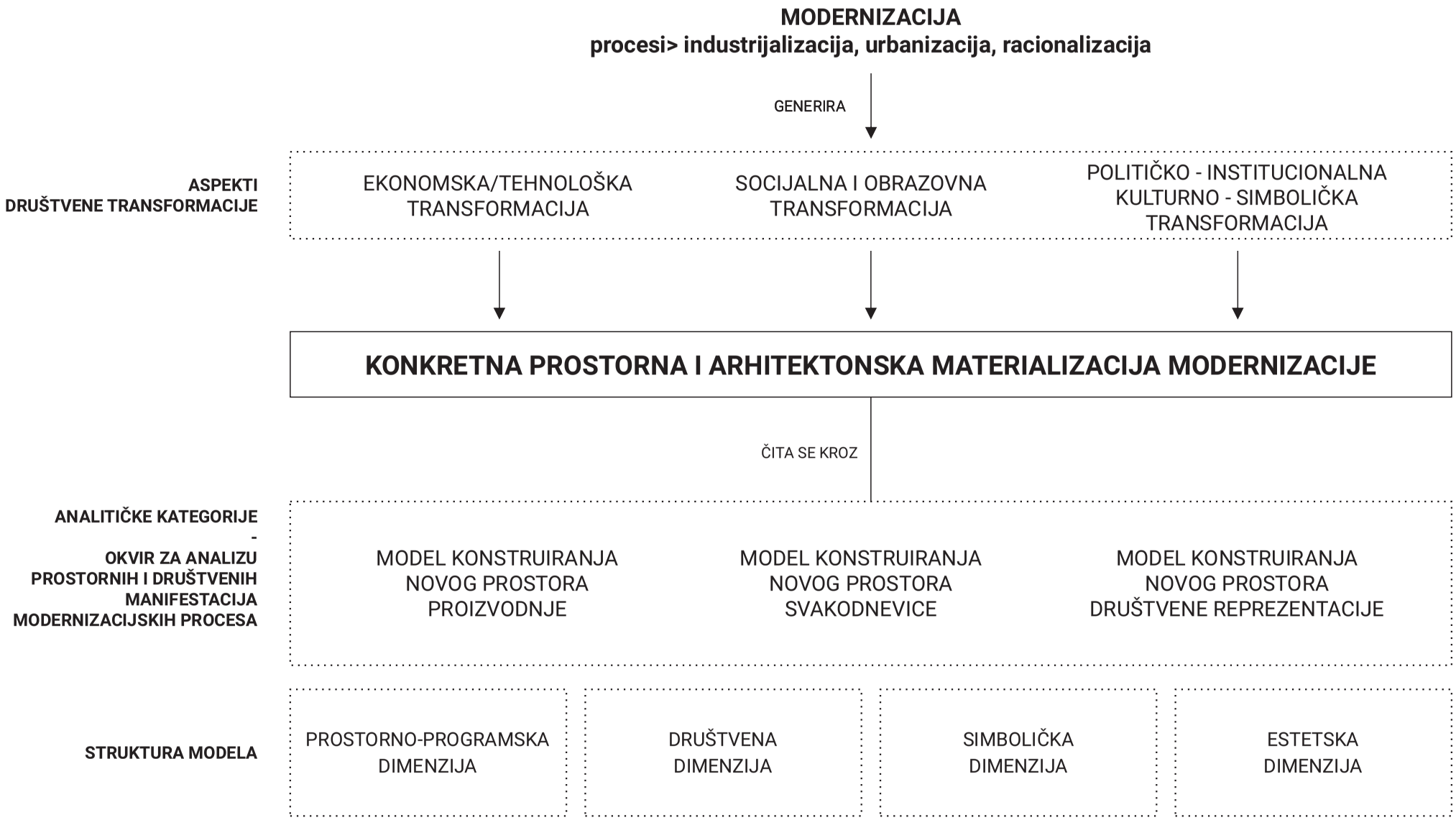

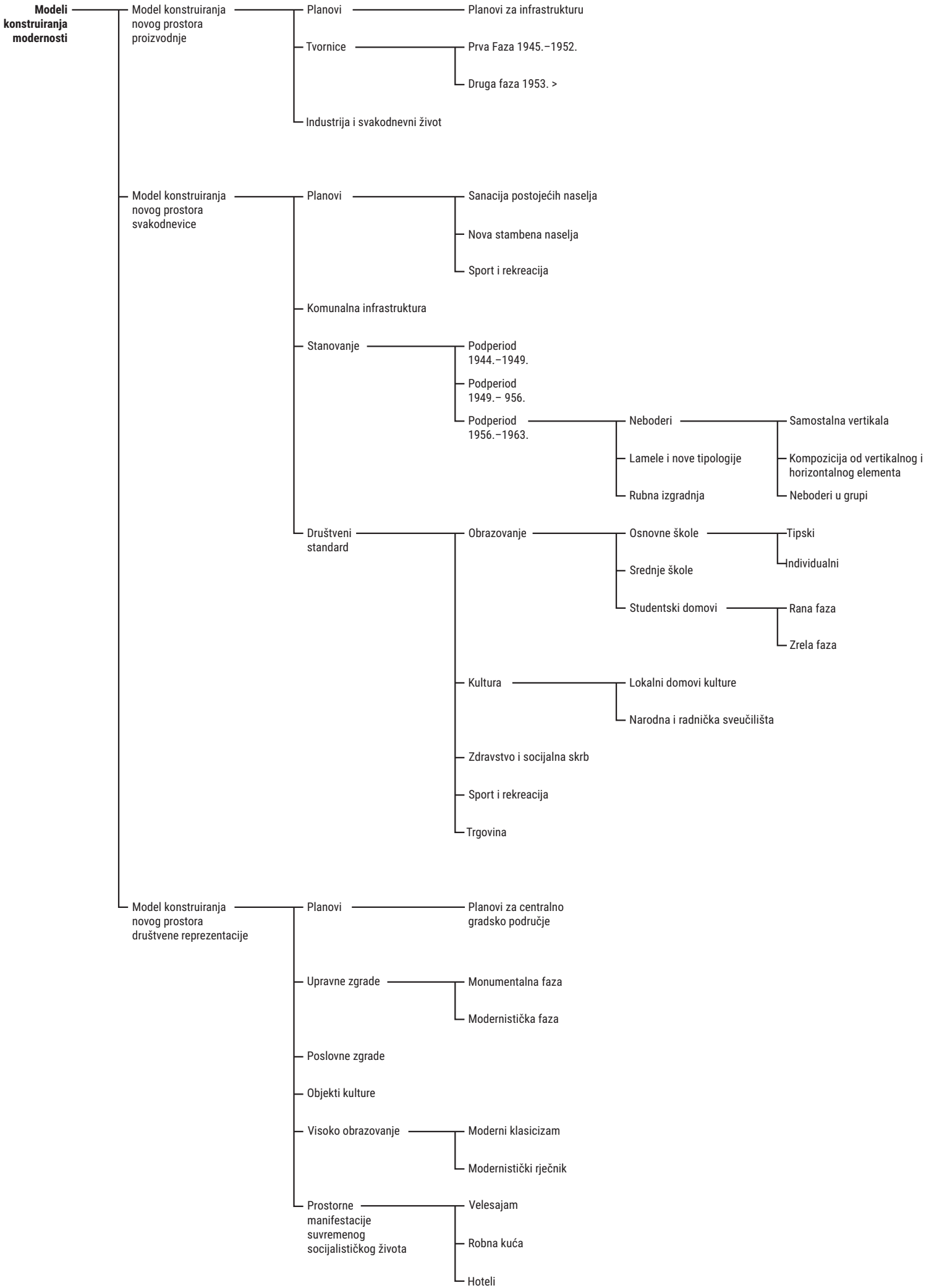
Modeli konstruiranja modernosti
Model konstruiranja novog prostora proizvodnje
Planovi
Planovi za infrastrukturu
Tvornice
Prva Faza 1945.–1952.
Druga faza 1953. >
Industrija i svakodnevni život
Model konstruiranja novog prostora svakodnevice
Planovi
Sanacija postojećih naselja
Nova stambena naselja
Sport i rekreacija
Komunalna infrastruktura
Stanovanje
Podperiod 1944.–1949.
Podperiod 1949.– 956.
Podperiod 1956.–1963.
Neboderi
Samostalna vertikala
Kompozicija od vertikalnog i horizontalnog elementa
Neboderi u grupi
Lamele i nove tipologije
Rubna izgradnja
Društveni standard
Obrazovanje
Osnovne škole
Tipski
Individualni
Srednje škole
Studentski domovi
Rana faza
Zrela faza
Kultura
Lokalni domovi kulture
Narodna i radnička sveučilišta
Zdravstvo i socijalna skrb
Sport i rekreacija
Trgovina
Model konstruiranja novog prostora društvene reprezentacije
Planovi
Planovi za centralno gradsko područje
Upravne zgrade
Monumentalna faza
Modernistička faza
Poslovne zgrade
Objekti kulture
Visoko obrazovanje
Moderni klasicizam
Modernistički rječnik
Prostorne manifestacije suvremenog socijalističkog života
Velesajam
Robna kuća
Hoteli

7.2. Model konstruiranja novog prostora proizvodnje

Kraj Drugoga svjetskog rata označit će početak robusne urbane i ekonomske transformacije grada, koja će se tijekom razmatranog razdoblja odvijati nesmanjenim intenzitetom. U skladu s tadašnjim politikama, intenzivna industrijalizacija predstavlja materijalni preduvjet transformacije društva. Takve politike planske industrijalizacije moguće je provesti samo u okviru socijalističkoga ekonomskog sustava, budući da poduzeća nisu profitno orijentirana i nisu prisiljena smanjivati troškove vlastitoga funkcioniranja. Ostale urbane funkcije u takvoj su konstelaciji vrlo često podređene forsiranoj industrijalizaciji, a ponekad su i zapostavljene. Kao posljedica pak industrijalizacije ubrzat će se i urbanizacija te će doći do ekspanzije i širenja grada uslijed priljeva novog stanovništva.

Ciljevi industrijalizacije bili su prevladavanje ekonomske zaostalosti, podizanje životnog standarda i transformacija društvenih odnosa. Makedonija je 1945. godine zemlja u kojoj 73% stanovništva živi od poljoprivrede, s gotovo nepostojećom industrijskom osnovom. U razmatranom razdoblju tvornice stoga postaju vidljiv simbol napretka i prostorna potvrda da se tradicionalno, agrarno društvo transformira u moderno i industrijsko.

7.2.1. Definicija i logika modela

Model konstruiranja novog prostora proizvodnje obuhvaća segment poslijeratne transformacije u kojem arhitektura stvara prostorne uvjete za funkcioniranje novog ekonomskog sustava. Dominantna logika modela jest ekonomsko-tehnološka i prati prijelaz iz pretežno agrarne i nedovoljno razvijene ekonomske strukture prema industrijski organiziranom društvu, utemeljenom na povećanju proizvodnih kapaciteta, rastu proizvodnje, tehničkoj modernizaciji i racionalizaciji rada.

Kao analitička kategorija, model prepoznaje onaj segment modernizacijskog projekta u kojem, u skladu s novim društvenim uređenjem, političke odluke, proizvodni odnosi, novi kapaciteti i nova organizacija rada generiraju potrebu za novim programima, novim tipologijama i novim načinima prostorne organizacije.

U ovom razdoblju postoji tendencija koncentriranja dotad disperzirane industrije, odnosno industrijske se aktivnosti grupiraju u pojedinim područjima grada koja koriste zajedničku infrastrukturu u funkciji industrije. Prostorna manifestacija takve logike jest industrijska zona. Time se omogućuju racionalizacija, međusobna povezanost i funkcionalno povezivanje pojedinih grana industrije.

Prostor proizvodnje čine objekti i kompleksi industrijske namjene, industrijske zone kao planski organizirani teritoriji te infrastruktura koja ih povezuje. Iako model obuhvaća šire polje prostornih intervencija povezanih s industrijalizacijom, u okviru ovog istraživanja ilustriran je kroz tvorničke komplekse, kao najizravniji i najvidljiviji arhitektonski izraz novog proizvodnog poretka.

7.2.2. Prostorne potrebe

Ekonomsko-tehnološka transformacija, kao dominantna logika u Modelu konstruiranja novoga prostora proizvodnje, stvara konkretne prostorne potrebe. Najprije se javlja potreba za novim tvorničkim kompleksima i proizvodnim halama. Nadalje, racionalizacija proizvodnje zahtijeva grupiranje industrije u industrijske zone s pripadajućom infrastrukturom, kao i stambeni prostor za radnike u neposrednoj blizini proizvodnih područja.[431] Sve je to praćeno potrebom za prometnom i tehničkom infrastrukturom te energetskim kapacitetima. Te potrebe proizlaze izravno iz početnog stanja: Skoplje 1945. godine raspolaže sa samo 43 poduzeća i 1.766 zaposlenih te u kratkom roku mora izgraditi proizvodnu bazu sposobnu da apsorbira masovnu migraciju i da poduprije novi ekonomski sustav.[432]

Izgradnja novih industrijskih kapaciteta zahtijeva njihovo povezivanje s prometnom, energetskom i komunalnom infrastrukturom te uspostavljanje prostornih odnosa s ostalim dijelovima grada. Industrija pritom djeluje kao generator šire urbane transformacije: nova proizvodna radna mjesta potiču migraciju stanovništva iz ruralnih područja prema gradu, povećavaju potrebu za radničkim stanovanjem i otvaraju pitanja komunalne opremljenosti, školstva, zdravstva, opskrbe i svakodnevnih urbanih servisa. Proizvodni prostor zato se ne veže samo uz tvorničku halu, nego uz čitav niz pratećih prostora, mreža i institucija koje omogućuju njegovo funkcioniranje.

Industrijalizacija podrazumijeva i stvaranje društvene infrastrukture koja odgovara na potrebe radnika i oblikuje uvjete njihova svakodnevnog života. Uz elektrifikaciju, komunalnu i transportnu infrastrukturu, to uključuje organizaciju stanovanja[433], prehrane, dječje skrbi, odmora i slobodnog vremena. Važna je činjenica da se briga za radnika ne zaustavlja na

[431] Budući da poduzeća nisu bila profitno orijentirana u tržišnom smislu, a gradsko zemljište nije funkcioniralo kao tržišna kategorija, industrijski kompleksi mogli su zauzimati velike urbane površine.

[432] O polazišnoj situaciji skopske industrije vidi Poglavlje 6.4.3.

[433] Upravo je industrijska zona, svojim prvim poslijeratnim stambenim kompleksom u naselju Autokomanda u 1946. godine označila početak građevinske ekspanzije.

prostoru rada: ono što se događa izvan tvorničkog kruga – u stanu, naselju, odmaralištu, školi ili kulturnom domu – postaje sastavni dio opširnijeg industrijskog i društvenog projekta.

Takvo širenje prostora proizvodnje izvan same tvorničke hale posebno je vidljivo u odnosu prema stanovanju, obrazovanju i prometnoj infrastrukturi. Koncentracija radne snage zahtijeva stambene kapacitete u blizini mjesta rada; nova tehnološka baza zahtijeva stručne kadrove, a time i specifične obrazovne objekte; transportna logistika i pristup tržištima zahtijevaju odgovarajuće prometnu infrastrukturu. Logika proizvodnje zato se projicira i na objekte koji primarno pripadaju drugim modelima, poput radničkog stanovanja i stručnih škola, koje se istodobno mogu čitati i kroz Model konstruiranja novoga prostora svakodnevnog života. Ti objekti proizlaze iz potrebe industrijalizacije, ali istodobno odgovaraju i na socijalne i obrazovne transformacije koje ona pokreće u gradu.

7.2.3. Industrijska zona u dijagramu GRP-a iz 1949.

Generalni regulacijski plan skupine čehoslovačkih arhitekata iz 1949. godine predstavlja prostorni dijagram modernizacijskog projekta. U duhu funkcionalističke doktrine, plan ne ulazi u detalje, nego postavlja odnose i funkcionalnu logiku. Dispozicija industrijske zone proizlazi iz intenziteta njezina utjecaja na okoliš, smjera dominantnih vjetrova, uvjeta povezivanja s prometnom infrastrukturom, kao i iz mogućnosti budućeg širenja lokacija.

Industrija je predviđena uglavnom u istočnom dijelu grada. Plan prostorno diferencira industrijske zone: teška industrija locirana je sjeverno od pruge Skoplje-Solun, laka industrija smještena je između željezničke pruge prema Beogradu i obale Vardara, dok servisna industrija, smještena duž glavnih prometnica, dobiva ulogu tampon-zone između proizvodnih i stambenih područja. Prostorna logika upotpunjena je obilnim zelenim pojasevima koji industrijske zone razdvajaju od okolnih gradskih područja.[434]

Kako bi se udaljenost između mjesta rada i stanovanja svela na minimum, neposredno uz industrijsku zonu predviđene su stambene zone. One su prostorno odvojene zelenilom, ali su funkcionalno čvrsto povezane s industrijskim područjem kako bi se omogućio brz i učinkovit pristup radnom mjestu. Ta komplementarnost proizlazi iz uloge industrije kao urbanog

[434] Treba napomenuti da dio industrijskih pogona ostaje u zonama predviđenima za stanovanje. Zbog financijskih razloga njihova dislokacija nije mogla biti provedena. U stambenim zonama nalaze se: u zapadnom dijelu grada tvornica namještaja „Treska"; u središnjem dijelu grada tvornica trikotaže „Crvena zvezda" i tvornica konfekcije „Makedonija"; u naselju istočno od željezničke pruge prema Beogradu tvornica konzervi „Vardar"; dok su u središnjem dijelu grada smještene i tvornica sapuna „Cvetan Dimov" te industrijski pogon „Blagoja Davkov". Takav njihov položaj ograničava mogućnost daljnjeg razvoja, ali i nepovoljno utječe na okolna naselja.

generatora, budući da se upravo za njezine potrebe primarno razvija i realizira nužna infrastruktura.

Na taj način treba promatrati industrijsku zonu – u odnosu prema njezinu neposrednom okruženju. Ona je okružena stambenim rajonima i pratećim sadržajima, projektiranima tako da radniku, nakon završetka radnog procesa, omoguće neposredan prijelaz u organiziran i planski uređen prostor svakodnevnog života.

Takav tretman potvrđuje da prostor proizvodnje nije izdvojen funkcionalni segment, nego sastavni dio ukupne prostorne logike grada. Može se definirati i kao konkretna prostorna forma modernizacijske politike, u kojoj su integrirani ekonomski prioritet, prometna logika i nova organizacija života.

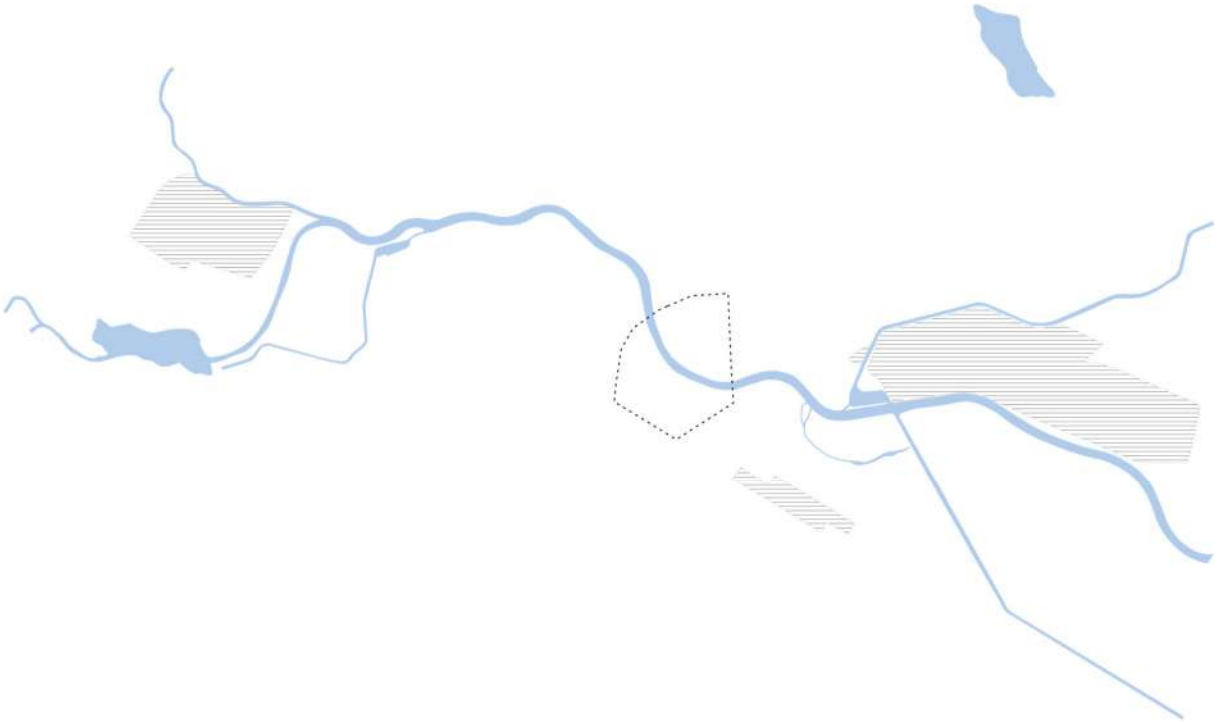

Grafički prikaz 3. Industrijska zona u dijagramu GRP-a iz 1949. Izradio Vladimir Deskov, 2026.

7.2.4. Detaljni planovi

Jedan segment planskih aktivnosti u ovom razdoblju odnosi se i na razvoj infrastrukture i tehničku modernizaciju grada. Ti su projekti usmjereni na poboljšanje osnovnih uvjeta funkcioniranja urbanog sustava kroz izgradnju i uređenje prometne mreže, komunalnih instalacija i tehničkih sustava koji podupiru svakodnevni život grada. U ovoj se skupini ističu planovi za Partizansku ulicu, regulaciju Vardara, plan skopskog željezničkog čvora te projekti gradskog vodovoda i kanalizacije. U okviru ovog istraživanja nisu pronađeni posebni detaljni

planovi namijenjeni isključivo industrijskim zonama ili industrijskim kapacitetima iz razmatranog razdoblja.

7.2.4.1. Idejna studija za Partizansku ulicu (1962.)

Partizanska ulica predviđena je Generalnim regulacijskim planom Skoplja iz 1949. godine i zamišljena kao os novoga prometnog sustava te prostorna manifestacija ideje linearnog razvoja Skoplja.[435] Riječ je o magistrali regionalnog i gradskog karaktera. Proteže se od industrijske zone na istoku do naselja Đorče Petrov na zapadu, odnosno trebala je povezati Jadransku magistralu s autocestom Bratstvo i jedinstvo. Ulica je duga 8.950 metara, od čega 4.000 metara prolazi kroz izgrađenu gradsku teritoriju. Urbanistički profil ulice iznosi 70 metara (Sl.40.).

7.2.4.2. Skopski željeznički čvor (1950-ih)

Povećanje robnog i putničkog prometa u skopskom željezničkom čvoru, kao i planirana izgradnja teške, kemijske i druge industrije, pokazuje da izgradnju novih željezničkih kapaciteta treba usmjeriti prema etapnoj realizaciji elemenata Skopskog željezničkog čvora, koji predstavlja kritičnu točku kako u okviru grada tako i za cjelokupni teritorij NR Makedonije.[436] Za potrebe gospodarskih kapaciteta, osobito kemijskog kombinata i postojeće industrije – Cementare i Staklare – predviđa se izgradnja industrijske stanice Lisiče. Za potrebe Željezare predviđena je obilazna pruga.

7.2.5. Novi prostor proizvodnje

Industrijalizacija i ekonomske politike predstavljaju državni prioritet najviše razine. Njihova je pozicija jasna od samoga početka, a potvrđuje se i Prvim petogodišnjim planom, kojim se najveći dio investicija usmjerava prema industriji, vrlo često na račun ulaganja u druge sfere.

Početno stanje skopskoga gospodarstva nakon oslobođenja bilo je vrlo skromno. Industrijska se baza uglavnom sastoji od mehaničkih radionica s primitivnim tehničkim procesima i zastarjelom opremom. Riječ je ponajprije o tekstilnim, prehrambenim, duhanskim, drvnim i nemetalnim kapacitetima, odnosno o početnoj fazi industrijalizacije, koju je tek trebalo prevladati intenzivnijim ulaganjima i tehničko-tehnološkom modernizacijom.

---

435 „Ulica Partizanska, idejna studija“, Studija, Skopje, 1962., 6,76,363,9/205-338, DARSM-SK.

436 Pota i Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija – 1*, 85.

Nove tvornice, rekonstruirani pogoni i prošireni industrijski kompleksi stvaraju proizvodnu bazu koja obuhvaća metalurgiju, kemijsku industriju, građevinske materijale, tekstil, prehrambenu industriju, farmaciju, elektroopremu i druge grane. Koncentracija gospodarskih kapaciteta i stručnih kadrova u Skoplju dodatno naglašava njegovu poziciju vodećega ekonomskog i proizvodnog središta.

Ti tvornički kompleksi potvrđuju širi urbani i društveni značaj prostora proizvodnje. Iako je njihova primarna funkcija ekonomska, oni su sastavni dio procesa urbane transformacije kao nositelji nove ekonomske strukture, pokretači urbanog rasta i generatori kapitalne infrastrukture. Kroz njih modernizacija postaje vidljiva promjena u urbanom tkivu. Ta je promjena osobito izražena u manje urbaniziranim ili prigradskim područjima, gdje lokacija i veličina industrijskih zona stvaraju pretpostavke za budući razvoj.

Nadalje, industrija kroz svoju funkcionalnu logiku nameće potrebu za izgradnjom suvremenih prometnih sustava. Zbog nužnosti učinkovitog transporta sirovina, ona povezuje željezničke kapacitete s proizvodnim zonama i skladištima, ali i potiče stvaranje zatvorenog prometnog prstena oko grada. Kao rezultat toga, središnje gradsko područje oslobađa se pritiska teretnog prometa. Nakon što industrija za vlastite potrebe uspostavi tu primarnu infrastrukturu, ona poslije postaje osnova učinkovitoga gradskog prometa u cjelini.

Brzi razvoj industrije nametnut će potrebu za revizijom planskih dokumenata i prilagodbom gradske teritorije. Revizijom plana iz 1955. godine industrijska se zona znatno povećava za površinu na kojoj se već gradi Željezara, a dodaje se i potpuno nova zona za nezagađujuću industriju u Đorče Petrovu, gdje je, među ostalim, smještena tvornica „Karpoš“. Istodobno, intenzivna industrijalizacija pridonijet će tome da izgradnja industrijskih kompleksa izađe izvan prvotno predviđenih zona, kao u prostoru južno od pruge Skoplje-Solun, gdje su smješteni Cementara, Staklara i Organsko-kemijski kombinat.

7.2.6. Industrija i svakodnevni život

Iako je primarna funkcija industrije proizvodnja, ona je dio i šire gradske transformacije u kojoj postaje nositelj nove ekonomske strukture i pokretač urbanog rasta. Njezin se utjecaj, osim kroz izgradnju proizvodnih kompleksa, usmjerava i prema stvaranju novih programa, institucija i tipologija koje taj proces trebaju podržati.

U tom kontekstu, osim utjecaja na fizičku strukturu i infrastrukturu, industrija će postati i katalizator transformacije obrazovnog sustava. Proces industrijalizacije zahtijeva odgovarajuće stručne kadrove i kvalificiranu radnu snagu za potrebe gospodarstva i ostalih

društvenih djelatnosti. Zbog nedostatka kadrova pristupit će se otvaranju novih stručnih srednjih škola usmjerenih prema specifičnim industrijskim granama, ali i radničkih sveučilišta, u kojima će se kadrovi dodatno obrazovati.

Kao izravan odgovor na takve potrebe industrije, u neposrednoj blizini sjeveroistočne industrijske zone bit će izgrađeno nekoliko srednjih stručnih škola, među kojima su Centar za obrazovanje stručnih kadrova i Elektrostrojarski školski centar, čime se dodatno učvršćuje veza između industrije i obrazovanja.

Industrija će transformirati i reorganizirati i svakodnevicu. Urgentna potreba za novom radnom snagom promijenit će tradicionalnu ulogu žene i premjestiti je iz sfere doma u sferu proizvodnje. Kako bi se to omogućilo i kako bi se žena oslobodila dijela tradicionalnih obveza, industrijski poredak inicira uspostavljanje institucija za skrb o djeci, poput dječjih vrtića i jaslica, koje postaju nužna infrastruktura za funkcioniranje novoga sustava.[437]

U okviru samih tvorničkih kompleksa modernizacija se čita i kroz pojavu komplementarnih pratećih sadržaja koji proširuju proizvodni prostor. Postoji tendencija da se u okviru industrije zadovolje i svakodnevne potrebe radnika.[438] Otuda menze[439] i zdravstvene ustanove[440] postaju sastavni dio industrijskog programa (Sl.41.). Tako se proizvodni kompleks transformira u organiziranu radnu sredinu gdje se prehrana, higijena i zdravstvena skrb smatraju za preduvjete uspješnog i produktivnog funkcioniranja industrijskog procesa.

Modernizacija svakodnevice i transformacija radničke kulture očitovala se i kroz širenje aktivnosti izvan samog radnog mjesta, poput otvaranja radničkih odmarališta, uvođenja organiziranog sporta, te osnivanja kulturnih i humanitarnih klubova unutar tvornica. Ovi su sadržaji imali ključnu ulogu u emancipaciji radničke klase i definiranju novog standarda slobodnog vremena, što je izravno utjecalo i na odrastanje djece radnika u promijenjenim društvenim uvjetima.

---

437 U naseljima u neposrednom okruženju dviju industrijskih zona u istočnom dijelu Skoplja izgrađen je po jedan dječji vrtić.

438 U širem jugoslavenskom kontekstu ta se tendencija nije ograničavala samo na tvorničke komplekse, nego se širila i prema organizaciji slobodnog vremena, rekreacije i odmora radnika, primjerice kroz radnička odmarališta, sportske aktivnosti te kulturne i humanitarne klubove povezane s radnim kolektivima. Ovi su sadržaji imali ključnu ulogu u emancipaciji radničke klase i definiranju novog standarda slobodnog vremena.

439 Važno je napomenuti da uvođenje pratećih sadržaja nije bilo rezervirano isključivo za nove komplekse; postojeća industrijska postrojenja također su se sustavno nadograđivala i širila kako bi zadovoljila (n)ove standarde. U tom kontekstu Luděk Kubeš izrađuje projekt menze Duhanskog kombinata.

440 Zdravstveni dom Željezare izgrađen je 1960, po projektu arhitekta Aleksandra Manevskog.

7.2.7. Arhitektonski aspekt

Kod industrijskih objekata, forma u velikoj mjeri slijedi funkciju, odnosno tehnološki proces, kao i potrebu za učinkovitim kretanjem materijala i radnika. Upravo zato kod njih najmanje možemo govoriti o standardizaciji industrijskog tipa i primjeni univerzalnog modela. Forma je rezultat usklađivanja proizvodnih uvjeta i tehnoloških zahtjeva.

U ovom razdoblju, zbog nedostatka stručnog kadra i ograničenog iskustva malobrojnih domaćih projektanata, projektiranje većih industrijskih kapaciteta često je povjereno projektantskim biroima i arhitektima iz drugih jugoslavenskih republika, prije svega iz Hrvatske, Slovenije i Srbije, koji su imali veće projektantsko iskustvo u tom području. Njihov će projektantski pristup poslije biti prihvaćen i prilagođen od strane lokalnih arhitekata, koji će postupno izgraditi vlastitu stručnost.[441]

Izgrađeni industrijski objekti odlikuju se čistim arhitektonskim oblicima i primjenom suvremenih konstruktivnih elemenata. U praksi, osnovna zadaća arhitekta jest stvaranje kvalitetnog radnog prostora, koji treba odgovoriti na tehnološke zahtjeve i istodobno se odraziti u odgovarajuće oblikovanoj vanjskoj pojavnosti.

Iz provedenog istraživanja može se zaključiti da se industrijski kompleksi zasnivaju na jasnoj funkcionalnoj diferencijaciji i racionalnoj prostornoj shemi. U arhitektonskom su rješenju proizvodni, skladišni, administrativni i pomoćni sadržaji razdvojeni, pri čemu je svaka funkcija pozicionirana prema funkcionalnoj logici proizvodnog procesa.

Fleksibilnost osnove industrijske hale postiže se uporabom većih konstruktivnih raspona, koji omogućuju otvoren proizvodni prostor bez unutarnjih stupova, prilagodljiv različitim tehnološkim procesima. Uporaba ponovljivoga konstruktivnog modula omogućuje racionalnu izgradnju, preglednu organizaciju prostora i mogućnost budućeg proširenja.

Postupno tipološko preispitivanje i nastojanje da se poboljšaju radni uvjeti inicirat će uporabu različitih rješenja za prirodno osvjetljenje radnog prostora, kao što su velike ostakljene fasadne površine, lanterni i šed-krovovi. Njihovom se uporabom stvaraju prirodno osvijetljeni prostori, čime se poboljšava učinkovitost i osiguravaju kvalitetniji uvjeti za rad. Na estetskom planu, ti elementi oblikuju karakterističnu siluetu industrijskog objekta.

Vanjski izgled u pravilu proizlazi iz tehnološke i konstruktivne logike. U oblikovanju se prepoznaje niska razina materijalne obrade i suzdržan arhitektonski jezik, pri čemu izraz

[441] Goran Mickovski, *Arhitekturata na industriskoto nasledstvo: Prirodno osvetleni fabriki* (Arhitektonski fakultet Skopje, UKIM, 2026), 29.

proizlazi iz logike konstrukcije, raspona, ritma i funkcionalne organizacije. Njihova estetika, osim iz materijalnih mogućnosti, proizlazi iz skladnog usklađivanja tehnološkog procesa i konstruktivnog sustava, što rezultira funkcionalističkim izrazom.

7.2.8. Dimenzije prostora proizvodnje

7.2.8.1. Prostorno-programska dimenzija

Proces industrijalizacije stvara novi tip prostorne organizacije u gradu. Industrijska zona, kao planski definiran teritorij, utemeljena na funkcionalnom razdvajanju, oblikuje vlastitu funkcionalnu logiku i istodobno potiče razvoj prometne, energetske i komunalne infrastrukture koja je povezuje s ostatkom gradskog tkiva.

Unutar pojedinačnog kompleksa programski rječnik čine proizvodni, skladišni, administrativni i pomoćni sadržaji, pri čemu raspored proizlazi iz logike tehnološkog procesa i potrebe za učinkovitim kretanjem materijala i radnika.

Proizvodna hala uvodi novu tipologiju – otvoreni prostor s velikim konstruktivnim rasponima, fleksibilnom osnovom prilagodljivom različitim procesima i bogatim prirodnim osvjetljenjem. Na razini cijelog kompleksa pojavljuju se i komplementarni programi – menza, ambulanta, radnički klub, prostorije za stručnu obuku – kroz koje se proizvodni prostor proširuje na šire područje svakodnevnog života radnika.

Prostorno-programski repertoar modela proširuje se i izvan tvorničkog kruga – radničko stanovanje u blizini industrijskih zona, stručne škole vezane uz konkretne industrijske grane i prometna infrastruktura koja povezuje proizvodne kapacitete s gradom sastavni su dio njegove prostorne logike, premda se ti objekti čitaju i kroz Model svakodnevice.

7.2.8.2. Društvena dimenzija

Društvena dimenzija prostora proizvodnje proizlazi iz njegove uloge u oblikovanju novoga radnog subjekta i nove društvene strukture. Industrijski pogoni stvaraju radna mjesta, privlače stanovništvo iz ruralnih područja, mijenjaju profesionalnu strukturu grada i uvode radnika kao središnju figuru poslijeratne modernizacije. Time se tvornica pojavljuje kao prostor u kojem se materijalizira prijelaz iz agrarnoga i obrtničkog društva prema industrijski organiziranom društvu.

Ova dimenzija ne iscrpljuje se u samom proizvodnom procesu. Industrija zahtijeva kvalificiranu radnu snagu, pa potiče razvoj stručnih škola, radničkih sveučilišta i oblika dodatnog obrazovanja; zahtijeva stabilnu svakodnevicu radnika, pa otvara potrebu za

stanovanjem, menzama, ambulantama, dječjim vrtićima, sportskim i kulturnim sadržajima. Time se radnik ne tretira samo kao izvršitelj proizvodnje, nego kao dio šireg socijalnog sustava koji treba biti obrazovan, zdravstveno zaštićen, stambeno zbrinut i uključen u kolektivni život. Prostor proizvodnje zato sudjeluje u proizvodnji novih društvenih odnosa između rada, obrazovanja, kolektiva i urbanog života.

7.2.8.3. Simbolička dimenzija

Simbolička dimenzija prostora proizvodnje proizlazi iz činjenice da tvornica postaje jedan od najvidljivijih znakova poslijeratne modernizacije i ekonomskog napretka. Ona materijalizira prijelaz iz agrarnog i zanatskog društva prema industrijskom društvu te potvrđuje vjeru u tehnički napredak, proizvodnju i ekonomski razvoj kao osnovu novog socijalističkog poretka. Tvornički kompleksi, tvornički dimnjaci, proizvodne hale i industrijske zone oblikuju novu sliku grada u kojoj proizvodnja postaje znak budućnosti.

Simbolička vrijednost industrije prisutna je i u nazivima poduzeća, poput „Progres“, „Proleter“, „Crvena zvezda“ ili „11 Oktomvri“, gdje se ekonomska funkcija povezuje s ideološkim narativima napretka, revolucije, radništva i kolektivne emancipacije.

7.2.8.4. Estetska dimenzija

Estetska dimenzija prostora proizvodnje proizlazi iz funkcionalne, konstruktivne i tehnološke logike industrijske arhitekture. Arhitektonski izraz oformljen je potrebom za velikim rasponima, fleksibilnim proizvodnim površinama, prirodnim osvjetljenjem, ventilacijom i racionaliziranom gradnjom čime izravno odražava temeljna načela modernizma – funkcionalizam, standardizaciju i racionalizaciju prostora.

U tom smislu industrijska arhitektura predstavlja jednu od najdosljednijih realizacija ideala moderne arhitekture: jedinstvo forme i funkcije, iskrenost konstrukcije i odsutnost dekoracije. Proizvodne hale oblikuju se kroz velike volumene, jednostavne geometrije, ponavljanje konstruktivnih polja, serijske ritmove otvora, krovne svjetlarnike i suzdržanu materijalnu obradu. Pročelja su najčešće reducirana na osnovne odnose punog i praznog, a njihov izraz proizlazi iz unutarnje organizacije proizvodnog procesa, konstruktivnog sustava i potrebe za tehničkom učinkovitošću. Upotrijebljeni materijali i konstruktivni sustavi istodobno pozicioniraju industrijski objekt unutar internacionalnoga modernističkog vokabulara i odgovaraju materijalnim mogućnostima poslijeratne Makedonije.

Riječ je o utilitarnom i tehničkom izrazu koji nastaje iz odnosa konstrukcije, raspona, ritma, materijala i funkcionalne organizacije. Industrijska arhitektura ne prikriva proizvodni proces, nego ga čini prostorno čitljivim i upravo u toj racionalnosti postaje izraz modernizacije.

7.3. Model konstruiranja novoga prostora svakodnevice

Nakon početne poslijeratne prilagodbe, Skoplje ulazi u fazu u kojoj posljedice ubrzane urbanizacije postaju jedno od ključnih pitanja urbanog razvoja. Politike industrijalizacije i deagrarizacije potiču masovni i kontinuirani priljev stanovništva u grad, što stvara snažan pritisak na postojeću gradsku strukturu.

Paralelno s industrijalizacijom započinje i šira transformacija svakodnevnog života. U prostor svakodnevice ne ulaze samo stanovi, nego i široka mreža institucija koje podupiru život zajednice. Osiguravanje stana, pristupa obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnim uslugama jesu materijalni preduvjeti modernizacije.

Izgradnja prostora svakodnevice postaje najsveobuhvatnija arhitektonska i urbanistička zadaća. Prostor svakodnevnog života stanovnika treba se organizirati i institucionalno poduprijeti u skladu s ciljevima novoga socijalističkog društva.

U takvim se uvjetima nedostatak stambenog prostora nameće kao jedno od najakutnijih društvenih pitanja. Zbog toga se najveći dio građevinske aktivnosti usmjerava prema stambenoj izgradnji i objektima društvenog standarda, koji postaju jedna od najvidljivijih prostornih manifestacija razmatranog razdoblja.

Glavni cilj ove transformacije jest stvaranje urbane sredine sposobne apsorbirati novo stanovništvo, organizirati osnovne uvjete svakodnevnog života i dovesti do promjene životnih navika te višega životnog standarda.

7.3.1. Definicija i logika modela

Model konstruiranja novoga prostora svakodnevice obuhvaća segment poslijeratne transformacije u kojem arhitektura i urbanizam stvaraju prostorne uvjete za organizaciju svakodnevnog života stanovništva izvan radnog mjesta. Dominantna logika modela jest socijalno-obrazovna transformacija i prati prijelaz iz pretežno ruralnih, tradicionalnih i infrastrukturno nedovoljno razvijenih životnih uvjeta prema urbanoj svakodnevici, zasnovanoj na organiziranom stanovanju, komunalnoj opremljenosti, dostupnosti obrazovanja, zdravstvenoj skrbi, opskrbi, rekreaciji i drugim sadržajima društvenog standarda. Skoplje u ovom razdoblju bilježi demografsku ekspanziju bez presedana u

jugoslavenskim okvirima. Od 70.000 stanovnika 1945. godine broj stanovnika povećava se na 122.300 godine 1953. i na 171.893 godine 1961., uz godišnju stopu rasta od 11% u razdoblju 1948.-1975., što je daleko iznad jugoslavenskog prosjeka od 4,3%.

Kao analitička kategorija, model prepoznaje onaj segment modernizacijskog projekta u kojem promjene društvenog uređenja, masovna urbanizacija, deagrarizacija, rast gradskog stanovništva i širenje državnih socijalnih funkcija generiraju potrebu za novim programima, novim tipologijama i novim načinima prostorne organizacije. Pod „novim prostorom svakodnevice“ u ovoj se disertaciji podrazumijeva prostor koji nastaje kao rezultat novih oblika kolektivnog života, novih sustava obrazovanja i zdravstvene zaštite, novih standarda stanovanja i novih oblika organizacije svakodnevnih potreba.

Arhitektonski i urbanistički, taj prostor čine stambeni objekti, stambena naselja kao planski organizirani teritoriji te objekti društvenog standarda: obrazovni, zdravstveni, kulturni i sportski sadržaji koji podupiru svakodnevnu reprodukciju društva.

S napretkom urbanizacije, stambeno se pitanje počinje rješavati kao dio šireg interdisciplinarnog i planskog problema. Izgradnja stanova praćena je izgradnjom objekata socijalne skrbi i društvenog standarda, koji čine osnovnu infrastrukturu kolektivnog života: dječjih vrtića, škola, ambulanti, trgovina, kulturnih i sportskih sadržaja. Na taj se način svakodnevica razumije kao organizirani prostorni sustav, a ne kao zbir odvojenih funkcija. Zato se model svakodnevice ne može svesti samo na stambenu izgradnju, iako stanovanje predstavlja njegov najznačajniji i najvidljiviji segment.

S obzirom na predmet ovog rada, model svakodnevice osobito je važan jer pokazuje kako je arhitektura djelovala u prostoru svakodnevne reprodukcije društva. Arhitektura svakodnevice u Skoplju nakon 1945. godine imala je jasan zadatak: definirati novi socijalni standard. To je značilo da dostojno stanovanje, obrazovanje i zdravstvena skrb više nisu privilegij uskog kruga, nego pravo koje treba biti dostupno svima. Tako je arhitektura postala jedan od ključnih instrumenata oblikovanja novoga svakodnevnog života.

Pritom se ovaj model ne treba čitati kao homogeno polje uspješne modernizacije. Naprotiv, upravo su u sferi svakodnevice najjasnije vidljiva i ograničenja modernizacijskog projekta: nedostatak stanova, spora ili nepotpuna komunalna opremljenost, neujednačen razvoj pojedinih dijelova grada, zaostajanje infrastrukture za planskim ambicijama i stalni raskorak između projektiranog standarda i realnih mogućnosti izvedbe. Nedovoljan opseg stambene

izgradnje otvara i pitanja socijalne diferencijacije u gradu, jer lokacija, opremljenost i kvaliteta stanovanja nisu bili ravnomjerno raspoređeni.

7.3.2. Prostorne potrebe

Socijalna i obrazovna transformacija, kao dominantne logike u modelu konstruiranja novoga prostora svakodnevice, stvaraju konkretne prostorne potrebe. Najprije se javlja potreba za masovnom stambenom izgradnjom, sposobnom odgovoriti na nagli porast gradskog stanovništva i na akutnu stambenu krizu. To podrazumijeva izgradnju novih stambenih objekata, racionalizaciju stambenih površina, uvođenje normativa, tipizaciju stambenih rješenja i prijelaz prema planski organiziranim stambenim naseljima.

Nadalje, urbanizacija stvara potrebu za novom komunalnom infrastrukturom. Povećani broj stanovnika zahtijeva proširenje i modernizaciju vodovodne, kanalizacijske, električne i prometne mreže, jer bez njih svakodnevni život ne može funkcionirati.

Potreba za organiziranim stanovanjem praćena je i potrebom za sadržajima društvenog standarda. Nove stambene zone i naselja, ali i grad u cjelini, zbog nedovoljno razvijene postojeće društvene infrastrukture, zahtijevaju škole, dječje vrtiće, zdravstvene punktove, trgovine, kulturne domove, sportske terene i prostore za rekreaciju. Te funkcije nisu dodatne ili sekundarne, nego predstavljaju sastavni dio nove prostorne organizacije. One omogućuju transformaciju stanovništva iz ruralnih i tradicionalnih životnih obrazaca prema novoj, urbanoj svakodnevici.

Posebno značajna prostorna potreba proizlazi iz obrazovne transformacije. Demokratizacija obrazovanja i proširenje pristupa školovanju stvaraju potrebu za novim školskim objektima, dječjim ustanovama i drugim oblicima obrazovne infrastrukture. Obrazovanje postaje jedan od ključnih mehanizama uključivanja novih društvenih skupina u modernizacijske procese, a njegova se prostorna manifestacija čita kroz širenje obrazovne mreže u gradu.

Zdravstvena i socijalna skrb također stvaraju nove prostorne zahtjeve. Poslijeratna modernizacija podrazumijeva proširenje zdravstvene zaštite, poboljšanje higijenskih uvjeta i stvaranje institucija koje trebaju podržati svakodnevni život stanovništva. U arhitektonskom smislu, to se manifestira kroz izgradnju zdravstvenih domova, ambulanti, poliklinika i drugih objekata socijalne i medicinske infrastrukture.

Ovo široko polje prostornih intervencija koje model obuhvaća, u okviru ovog će istraživanja biti ilustrirano kroz stambenu izgradnju i objekte društvenog standarda, kao njegove najizravnije prostorne manifestacije.

Prostorne potrebe ovog modela proizlaze izravno iz početnog stanja: Skoplje se u poslijeratnom razdoblju suočava s naglim povećanjem stanovništva, nedovoljnim stambenim fondom, ograničenom komunalnom infrastrukturom i nedovoljno razvijenom mrežom javnih servisa. Kao indikator veličine stambenog deficita, Skoplje 1954. godine raspolaže sa samo 6,2 m^2 stambenog prostora po stanovniku, čime se nalazi na posljednjem mjestu među većim jugoslavenskim gradovima, daleko iza Zagreba i Ljubljane s po 13 m^2 te Beograda s 11 m^2 po stanovniku. Istodobno se bilježi i manjak od 30.000 stanova.[442] Zato model svakodnevice pokazuje modernizacijski projekt u njegovu najneposrednijem obliku: kao nastojanje da se kroz arhitekturu, urbanizam i infrastrukturu stvore materijalni uvjeti za novi način života.

7.3.3. Stambena zona u dijagramu GRP-a iz 1949

Od četiriju gradskih funkcija proizašlih iz Atenske povelje, stanovanje u poslijeratnom razdoblju dobiva posebnu težinu. U Kubeševom planu za Skoplje, stambena zona zauzima najveću površinu gradske teritorije, odnosno 23,64%. Osim u središnjem dijelu, distribuirana je i u zapadnom, sjevernom i jugoistočnom dijelu grada, kao i u južnom dijelu, na padinama Vodna.

Plan tretira stambene zone kao racionalizirane urbane sredine koje trebaju osigurati jednake kvalitete života za sve stanovnike. Grad je podijeljen na sustav rajona, u kojem je predviđeno 11 stambenih rajona za po 5.000 do 6.000 stanovnika, kao i mreža od šest satelitskih naselja. Tranzitni je promet u potpunosti izuzet iz stambenih dijelova, dok je unutarnje kretanje organizirano kroz mrežu koja odvaja pješački od motornog prometa.

Svaka je stambena zajednica zamišljena kao decentralizirana, samodostatna urbana jedinica u koju je integriran lokalni centar s komercijalnim, obrazovnim, kulturnim, zdravstvenim i sportskim sadržajima. U skladu s principima Atenske povelje, stambeni je prostor integriran u sredinu ispunjenu svjetlom i zelenilom.

U tipološkom smislu, plan napušta model perimetralno zatvorenoga bloka i predviđa slobodnostojeće linijske objekte, koji omogućuju povoljniju orijentaciju s obzirom na klimatske uvjete te bolju insolaciju i ventilaciju.

[442] „Analiza za stanbenata položba vo grad Skopje“, 4.

Stambena zajednica time postaje osnovna organizacijska jedinica grada: prostor u kojemu se svakodnevni život odvija djelomično u stanu, a djelomično u naselju. Stan i naselje zbog toga čine nerazdvojnu cjelinu, u kojoj se opskrba, obrazovanje, zdravstvena skrb, kultura, rekreacija i dječja igra ne pojavljuju kao izdvojeni programi, nego kao povezani elementi jedinstvene prostorne organizacije. Takav koncept oslanja se na širu modernističku planersku tradiciju susjedske jedinice, opremljene vlastitom mrežom servisa i odmjerene prema broju stanovnika, svakodnevnom radijusu kretanja i dostupnosti lokalnih servisa.

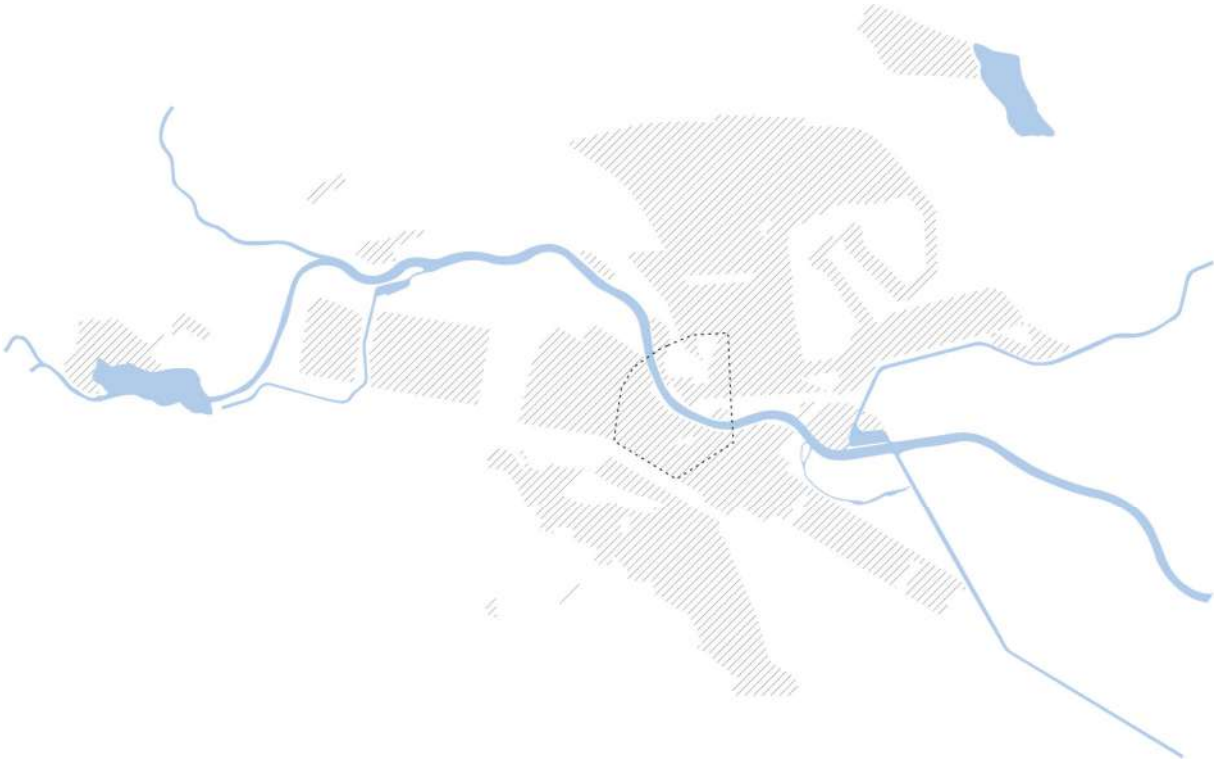

Grafički prikaz 4. Stambena zona u dijagramu GRP-a iz 1949. Izradio Vladimir Deskov, 2026.

GRP iz 1949. godine definira stambene zone kroz njihov obuhvat i dispoziciju te ih tretira kao dijagramsku matricu, bez detaljne razrade. Nakon 1955. godine ostvaruje se prijelaz prema konkretiziranju prostora kroz detaljne urbanističke planove, u kojima se artikuliraju stambeni rajoni.

7.3.4. Detaljni planovi

U model konstruiranja novoga prostora svakodnevice ulaze tri skupine detaljnih urbanističkih planova od pet identificiranih u poglavlju 6.4. Zajedničko im je to što konstruiraju uvjete svakodnevnog života stanovništva.

Prvu skupinu čine planovi rekonstrukcije i sanacije postojećih stambenih naselja, kojima se planiraju intervencije u već izgrađenom gradskom tkivu. Drugu skupinu čine planovi

izgradnje novih stambenih naselja, kojima se ostvaruje koncept samodostatne stambene zajednice s integriranim javnim sadržajima. Treću skupinu čine planovi javnih prostora i prostora za rekreaciju, namijenjeni slobodnom vremenu svih stanovnika grada.

7.3.4.1. Skupina 1 – Rekonstrukcija i sanacija postojećih naselja

U ovu skupinu ulaze planovi čija je osnovna zadaća rekonstrukcija i sanacija već postojećih stambenih naselja, odnosno intervencije u već izgrađenom tkivu. Zajedničko obilježje tih planova jest pokušaj prevladavanja stihijskog razvoja gradskih naselja koja su nastajala bez jasne urbanističke regulacije. Sve do izrade planova, u mnogim od tih područja gradnja se odvijala spontano, što je rezultiralo fragmentiranom uličnom mrežom, nedostatkom javnih institucija i niskim standardom stanovanja. Zato se urbanističke intervencije ne ograničavaju samo na tehnička poboljšanja infrastrukture, nego imaju širi cilj: reorganizaciju postojećeg tkiva, stvaranje jasnih urbanih blokova, uvođenje kolektivnih stambenih objekata i izgradnju objekata društvenoga standarda.

U tu skupinu spadaju planovi za rekonstrukciju naselja Čair i Topaana, sanaciju naselja Autokomanda (Sl. 42.), rekonstrukciju dijela općine Idadija, urbanistički plan Bunjakovca, kao i intervencije sjeverno od Partizanske ulice, istočno od bulevara JNA, te rekonstrukcije Novog Maala i Madžir Maala (Sl. 43. i Sl. 44.).[443]

Iz navedenih planova može se vidjeti da pristup postojećem tkivu nije bio ujednačen. Urbanističke intervencije u tom razdoblju ne odnose se samo na novu izgradnju, nego i na regulaciju, dogradnju i transformaciju već izgrađene strukture. U nekim planovima zadržavaju se dijelovi postojeće matrice i dopunjuju novim sadržajima, dok se u drugima primjenjuju radikalniji prostorni zahvati, uključujući zamjenu individualnih objekata višestambenim zgradama. Zajedničko obilježje većine planova jest razlika između programa i realizacije. Iako urbanistička rješenja predviđaju integrirane komplekse s javnim sadržajima i centrima zajednice, u praksi se najčešće realiziraju samo stambeni objekti i osnovna infrastruktura.

7.3.4.2. Skupina 2 – Izgradnja novih stambenih naselja

Ova skupina obuhvaća novoprojektirana stambena naselja izgrađena na slobodnom, prethodno neizgrađenom terenu unutar grada Skoplja, među kojima su naselja Karpoš I. i Karpoš II. (Sl. 46. i Sl. 47.), 13. Noemvri (Sl. 48.), 11. Oktomvri (Sl. 49.), novo naselje Čair (Sl. 45.), Kisela Voda i Birarija. Ona predstavljaju izravan prijevod koncepta stambene

[443] Naselja Autokomanda i Topaana zanimljiva su iz perspektive da se za njih izrađuju planovi asanacije, iako su sama naselja izgrađena neposredno nakon rata, 1946. godine

zajednice (mikrorajona) kao samodostatne urbane jedinice s integriranim sadržajima za svakodnevni život.

Novoprojektirana stambena naselja oblikuju se kao otvoreni prostorni sustavi, u kojima izgrađeni elementi i sustavi kretanja funkcioniraju kao relativno autonomni slojevi urbanističke kompozicije. U načinu prostornog oblikovanja, ona artikuliraju funkcionalne i prostorne koncepte modernog urbanizma, karakterističnih za drugu polovicu 20. stoljeća. Sastavljena pretežno od tipskih višestambenih blokova, takva naselja predstavljaju jedan od osnovnih prostornih obrazaca poslijeratne stambene izgradnje.

U razdoblju njihova projektiranja diskurs standardizacije stambenog tipa predstavlja jednu od osnovnih paradigmi višestambene izgradnje.[444] Moderni stambeni tip oblikuje se kroz proces redukcije složenih formalnih varijacija prema racionaliziranom i ponovljivom obrascu. Taj se obrazac ne pojavljuje samo na razini stambene jedinice, nego se prenosi na razinu zgrade, bloka i naselja, pri čemu se urbanistička forma razvija induktivno: od strukture pojedinačne stambene jedinice prema grupnoj, kolektivnoj formaciji stambenog bloka.

Zajednička karakteristika tih planova jest jasno definirana struktura, u kojoj su objekti postavljeni kao slobodnostojeći volumeni unutar reguliranih urbanih blokova. U skladu s idejama CIAM-a, primijenjen je koncept slobodnostojećih objekata okruženih zelenilom. Unutar blokova[445] predviđene su različite tipologije stambenih objekata, najčešće lamele i tornjevi kao vertikalni akcenti, orijentirani tako da osiguraju optimalne uvjete insolacije i provjetravanja.

Prostor između zgrada tretiran je kao zajednički otvoreni prostor, u koji su integrirani zelenilo, pješačke komunikacije i javni sadržaji, čime se naselje uobličuje kao organizirana prostorna cjelina.

U planovima se jasno očituje i hijerarhija prometne mreže. Glavne gradske prometnice formiraju okvir naselja i definiraju njegov odnos prema široj gradskoj strukturi, dok unutarnja ulična mreža ima smireniji karakter i služi pristupu stambenim objektima.

Ovdje treba spomenuti i planove za naselja s objektima individualnog stanovanja, kao što su planovi za gradska i prigradska stambena naselja: Crniče, Lisiče, Butel, Dračevo i dr. Njihova

444 Jovan Ivanovski, „Postsocijalisticka tranzicija na primerot na Skopje – Novite urbani prototipovi i noviot pejzaz na domot“ (doktorska disertacija, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2013), 140.

445 Urbanistički planovi predstavljaju instrument putem kojeg se stvaraju uvjeti za pojavu novih arhitektonskih tipologija. U tom se smislu, mnogi objekti koji će biti analizirani u sljedećem poglavlju mogu shvatiti kao izravan rezultat ovih planskih intervencija.

je važnost u tome što planski otvaraju mogućnost individualne gradnje u prigradskim područjima.[446]

Kao i kod prethodne skupine, iako urbanistička rješenja predviđaju integrirane komplekse s javnim sadržajima, u praksi se najčešće realiziraju samo stambeni objekti i osnovna infrastruktura, pa je nivo urbanog života sveden na funkciju stanovanja.

7.3.4.3. Skupina 3 – Planiranje javnih i rekreacijskih prostora

Za razliku od prethodnih kategorija, u kojima dominira stambena funkcija, ova se skupina planova usmjerava na oblikovanje prostora za javni život i rekreaciju. Ovdje spadaju projekti za sportski park „Ostrovo“ (Sl. 50.), sportski centar „Crniče”(Sl. 51.), fiskulturni park ispod tvrđave Kale, kao i rekreacijski pojas Saraj-Matka s kulturno-turističkim centrom Saraj i izletištem Rašče.[447]

Ovi planovi izražavaju promjenu u načinu na koji se sport, odmor i javni prostor uključuju u urbanističko promišljanje grada. Sportsko-rekreacijski prostori postaju planski oblikovane cjeline, povezane sa sustavom zelenih površina. U oblikovnom smislu, ovi planovi donose novi model „sportskog parka“, u kojima se različite sportske površine međusobno povezuju. Na taj se način, umjesto pojedinačnih i izoliranih igrališta, stvaraju kompleksne „zelene oaze“ unutar gradskog tkiva, koje služe i za intenzivni fizički odgoj i za svakodnevnu rekreaciju najširih slojeva stanovništva. U njima se očituje ambicija urbanističkog planiranja da sport i rekreaciju uključi u širi sustav javnih prostora, namijenjenih unaprjeđenju kulturnog i društvenog života grada.

Tu tendenciju povezivanja sportskih sadržaja u veće prostorne cjeline najopsežnije razrađuje urbanističko rješenje za sportski park „Ostrovo“, izrađeno 1961. godine prema projektu arhitekta Vlade Ćosevskog.[448] Park je lociran na desnoj obali Vardara i proteže se između rijeke na sjeveru, njezina prirodna rukavca na istoku, naselja Mađir Maalo na zapadu i tadašnjeg aerodroma na jugu.[449] Pritom je posebno naglašeno gravitacijsko područje parka, koje obuhvaća naselja Vardar, Prolet, Madžir Maalo, Gazi Babu i Avtokomandu, te novopredviđeno naselje 13. Noemvri. Programski sadržaj parka organiziran je u nekoliko

---

446 Planovi za prigradska naselja de facto priznaju individualni interes i ugrađuju se u plansku legislativu.

447 Neven Šegvić, ur., „Fiskulturni park u Skopju“, *Arhitektura* 4, izd. 11–12 (1950): 49; Pota i Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija – 1*, 73–79.

448 „Urbanističko rešenie na sportski park ‚Ostrovo‘“, Tehnički opis, Skopje, 1961., Kutija 72, DARSM-SK.

449 Sukladno GRP-u iz 1949. godine, ovaj je prostor bio namijenjen rekreaciji; urbanističkim rješenjem za sportski park „Ostrovo” ta se rekreacijska namjena dopunjuje izraženom sportskom komponentom.

zaokruženih skupina: veliki i mali stadion, površine za masovni sport, plivački i veslački sadržaji, plaža, dječja igrališta te upravna zgrada s domom za fizičku kulturu.

Iako je uključivao i prostore za natjecanja, „Ostrovo" je ponajprije zamišljeno kao prostor masovnog sporta i svakodnevne rekreacije najširih slojeva stanovništva. Veliki stadion, predviđen za 40.000 gledatelja (s prijedlogom da se kapacitet poveća na 60.000) istodobno pokazuje ambiciju da rekreacijski kompleks postane i prostor velikih javnih okupljanja. Premda je ostalo samo na razini plana, sportski park „Ostrovo" jasno oslikava ideju sportskog parka kao novog tipa javnog rekreacijskog prostora.

7.3.5. Razvoj stambene arhitekture 1945.-1963.

7.3.5.1. Podrazdoblje 1944.-1949.

Izgradnja novih stambenih objekata, prema njihovim arhitektonskim karakteristikama, može se podijeliti u tri faze. U prvoj fazi, koja započinje neposredno nakon rata, osnovni zadatak arhitekata i građevinske operative je osigurati smještaj za stanovništvo, zamijeniti dotrajali stambeni fond i zadovoljiti potrebe novih domaćinstava. Budući da je opseg stambene izgradnje bio limitiran zbog nedostatka financijskih sredstava, građevinskog materijala, kvalificirane radne snage, kao i zbog loše organizacije rada, prvi odgovor na taj problem bili su jednostavni, jeftini, racionalni stambeni objekti.[450] Fokus je usmjeren na masovnu dostupnost osnovnih standarda, koji se ostvaruju kroz racionalizaciju i tipizaciju. Te su kvalitete zapravo trebale malu kvadraturu kompenzirati visokom razinom funkcionalnosti. Karakteristika cijelog prvog perioda jest da estetsko-oblikovni aspekt ostaje u drugom planu, dok prioritet ostaje najosnovnija funkcija, zadovoljavanje goruće potrebe za stanom. Ova faza, koja traje gotovo desetljeće, rezultira izgradnjom objekata skromne arhitektonske vrijednosti.

U vrlo kratkom vremenskom roku realizirani su prvi objekti u području državnog stanovanja, i to naselja za zaposlene u industriji i društvenim djelatnostima: naselje Avtokomanda

[450] O svim navedenim problemima često izvještava dnevni list *Nova Makedonija*. Vidi: „Vo ovaa gradežna sezona Skopskoto gradežno pretprijatie postigna mnogu dobri rezultati", *Nova Makedonija* (Skopje), 11. srpanj 1947.; „Pri gradskiot naroden odbor vo Skopje se otvori kurs za osposobuenje kadar za izrabotka na tuli", *Nova Makedonija* (Skopje), 18. travanj 1947.; „Nas ite gradilis ta nemaat nužen broj prosti i kvalifikovani rabotnici", *Nova Makedonija* (Skopje), 29. svibanj 1947.

(1946.), naselje Topaana (1946.), stambeni objekti u nizu P+1/P+2 u Debar Maalu (1947.) i dr.[451]

Složeniji tretman prostora i prijelaz prema programskoj izgradnji vidljiv je kod stambenih lamela iz 1947. godine, prema projektu arhitekta Mihe Čakelje, izgrađenih na tri lokacije: iza Ženske gimnazije na obali rijeke Vardar, u novom naselju Proleće i u Ulici Đuro Salaj (danas Ulica Mitropolita Teodosija Gologanova). Ti objekti predstavljaju prostorne fragmente nove stambene logike umetnute u postojeću urbanu strukturu (Sl.52. i Sl. 53.). Tipizirana, slobodnostojeća stambena lamela (P+4) primijenjena je kao univerzalni prototip na svim trima navedenim lokacijama, čime se uspostavlja novi prostorni koncept. Tipske stambene jedinice oblikovane su u okviru tek uspostavljene normativne regulative, koja je projektiranje usmjeravala prema ekonomičnosti i ograničenju dopuštene stambene površine.

Nekoliko godina kasnije, 1953., izrađen je projekt za oblikovanje pješačke zone naselja, kultiviranoga zelenila i dječjih igrališta.

7.3.5.2. Podrazdoblje 1949.-1956.

Druga faza donosi zreliju primjenu modernističkih principa, potaknuta usvajanjem GRP-a i ulaskom novih arhitekata. Njihova pojava koincidira s raskidom veza sa SSSR-om, otvaranjem prema zapadnim utjecajima, promjenama tehničkih propisa i novim normativima iz 1951. godine te raspuštanjem republičkih zavoda i reorganizacijom projektantske službe, što stvara prostor za individualniji autorski pristup.

Vidljiv napredak u arhitektonskom izrazu i drugačiju logiku projektiranja, u usporedbi s pukim zadovoljavanjem normativa, nalazimo kod triju objekata arhitekta Riste Šekerinskog: stambenog bloka u Ulici 11 Oktomvri (P+3, 1952), stambenog bloka za zaposlenike Tvornice stakla (P+3, 1953., s arh. Ljubinkom Malenkovom) i stambene zgrade za sveučilišne nastavnike u Debar Maalu (1953.).

Kod ovih objekata napušta se shematizam rane masovne produkcije i prepoznaje složeniji kompozicijski pristup. Zajednička karakteristika svih triju jest rubna izgradnja: prva dva

[451] Krajem 1947. godine Ministarstvo građevinarstva FNRJ objavljuje prve normative za projektiranje stanova, kojima se projektiranje usmjerava prema ekonomskoj disciplini i ograničavanju dopuštenih izgrađenih površina. Polazna osnova za normative usvojene od Ministarstva građevinarstva FNRJ su normativni standardi iz dokumenata CIAM-a iz Frankfurta (1929.) „Stan za egzistencijalni minimum“ i „Načini racionalne izgradnje“ iz Bruxellesa (1930.). Standardi variraju od egzistencijalnog minimuma u prvim poslijeratnim godinama do kvalitativnih prioriteta i povećanog standarda u kasnijem razdoblju. Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“.

objekta postavljena su na uglove, dok je objekt za sveučilišne nastavnike situiran na tri ulice, što dodatno usložnjava njegovu prostornu i volumensku organizaciju. Arhitektonski odgovor tako ne proizlazi samo iz funkcionalne sheme nego i iz potrebe da objekt odgovori na konkretni urbani kontekst.

Na planu arhitektonskog oblikovanja, objekti prihvaćaju postulate funkcionalizma: racionalna volumenska kompozicija, pravilni raster otvora, jednostavna fasadna obrada.[452] Balkoni postaju dominantni oblikovni element koji su djelomično uvučeni u plohu pročelja, kombinirajući u sebi kvalitete lođa i balkona. Programski, riječ je o monofunkcionalnim objektima namijenjenima isključivo stanovanju, s dvosobnim i trosobnim stanovima. Pokušaj povezivanja s vanjskim prostorom prepoznaje se i u uvođenju zajedničke ravne terase na kojoj su smješteni i zajednički pomoćni sadržaji, praonica i sušionica.

U ovoj skupini treba spomenuti i prve pokušaje stambenih tornjeva, iako je riječ o objektima relativno ograničene visine. Razmatramo ih kao tornjeve ne toliko zbog njihove apsolutne visine, nego zbog izražene vertikalne proporcije, odnosno zbog činjenice da visina volumena nadilazi njegove dvije horizontalne dimenzije. Racionalnost oblikovanja djelomično je ublažena poluotvorenim prizemljem, gdje prazni dio, oblikovan kao trijem, upućuje na iskorak prema konceptu slobodnog prizemlja.

Takvi su dva stambena objekta kod Zelenog pazara (P+5, 1955., arh. Vera Ušinska-Žežova, Sl. 54.) i stambeni objekt na Trgu Sloboda (P+M+5, 1954., arh. Dragoljub Vapa i Rosanda Minčeva, Sl. 55.).

7.3.5.3. Podrazdoblje 1956.-1963.

U drugoj polovici pedesetih godina skopsku arhitekturu obilježava intenzivna stambena izgradnja. Promatrajući arhitektonske realizacije iz tog razdoblja, može se uočiti jasan porast kvalitete stambene produkcije. Postupno se određene estetske vrijednosti počinju postavljati iznad prethodno dominantnih normativnih i utilitarnih standarda, što rezultira složenijim odnosom prema arhitektonskom izrazu i estetici gradskog prostora. Realizacije su pritom usko povezane s izradom detaljnih urbanističkih planova nakon revizije Generalnog plana iz 1955. godine.

[452] Skopske se realizacije mogu sagledati u okviru teorije Andre Mohorovičića o „funkcionalizmu u širem, općem smislu", takozvanom „poopćenom funkcionalizmu". Postulati funkcionalizma, koje su u Skoplje donijeli arhitekti iz drugih jugoslavenskih republika, prilagođeni su ideologiji novoga društva i specifičnostima lokalnog konteksta kroz uspon nove makedonske arhitektonske škole.

Sredina pedesetih godina razdoblje je u kojem diplomiraju prve generacije arhitekata školovanih u Skoplju, koji, zajedno s arhitektima diplomiranima u drugim jugoslavenskim centrima, postupno otkrivaju mogućnosti vlastite profesionalne autonomije. Istodobno, riječ je o razdoblju u kojem se intenzivno obnavljaju međunarodne veze sa Zapadom, što ima pozitivno i poticajno djelovanje na arhitektonski diskurs.[453] Na društvenom planu povećavaju se sredstva za ulaganje u stambene objekte kroz uspostavljene republičke fondove za financiranje stambene izgradnje, a dodatno se kao investitori pojavljuju i poduzeća koja preuzimaju obvezu financiranja izgradnje stanova za svoje zaposlenike.

U takvim se uvjetima stambena arhitektura više ne razvija samo kao odgovor na elementarni nedostatak stambenog prostora, nego i kao polje u kojem se ispituju nove programske, tipološke i estetske mogućnosti. Otuda proizlaze složenija projektantska rješenja, kako na programskom tako i na oblikovnom planu. Uz monofunkcionalne stambene objekte pojavljuju se i objekti s drukčijim tretmanom prizemlja, u kojem se smještaju trgovački, poslovni ili drugi javni sadržaji, čime se pokazuje veza između stanovanja i urbanog života te njihova pripadnost široj gradskoj strukturi.

Treća faza (1956.-1963.) donosi veću tipološku raznolikost: uz dominantne linijske blokove pojavljuju se točkaste zgrade – stambeni tornjevi – kao vertikalni akcenti koji oblikuju siluetu pojedinih naselja i ulica. Tornjevi uz kej Vardara (arh. Aleksandar Serafimovski, Sl. 56.), predviđene planom rekonstrukcije centra iz 1956., kombinirane s niskim objektima koji zatvaraju blok, primjer su slojevitijeg pristupa koji respektira i javni prostor i individualnu artikulaciju volumena.

Kod dijela primjera javljaju se i nove stambene tipologije, uključujući i dvokatne stanove (Pelister, Dimitar Dimitrov, 1957., Sl. 58.), što upućuje na jasan pokušaj preispitivanja i promjene dotadašnje koncepcije organizacije stana.[454]

Ujedno se može uočiti i jasna modularna logika projektiranja: ponavljanje katova, ista prozorska polja, isti balkonski moduli, što govori o racionaliziranom projektantskom

[453] Već spomenute retrospektivna izložba Le Corbusiera 1952.-1953., koja je obišla šest gradova, te velike izložbe MoMA-e u Beogradu 1956. i 1957. godine, ukazuju na ponovno uključivanje Jugoslavije u međunarodne arhitektonske i kulturne mreže. Godine 1956. Dubrovnik je bio domaćin desetoga kongresa CIAM-a, dok su stručni časopisi dodatno posredovali međunarodne arhitektonske rasprave u jugoslavenski kontekst.

[454] Konstantinovski piše da posebno obilježje ovome razdoblju daje transformacija funkcionalne koncepcije stanova u stambenim zgradama. Prema njemu, promjena stavova o prostornoj organizaciji stana rezultat je pojave stambenoga bloka finskoga arhitekta Alvara Aalta na svjetskoj izložbi Interbau u Berlinu 1957. godine. Više u: Georgi Konstantinovski, „Objekti za individualno domuvanje vo povekjesemejni stanbeni objekti (1949-1999)“, u *50 godini Arhitektonski fakultet: Jubileen zbornik*, ur. Jasmina Siljanoska (1999).

postupku. Unutar tih modula kompozicija se artikulira ritmičkim pomicanjem, ritmičkim izostavljanjem i zrcalnim postavljanjem pojedinih fasadnih elemenata (Sl.59.). Kod ugaonih objekata često se uočava i različit tretman dviju fasada, čime se postiže složenija formacija volumena.

S aspekta arhitektonskog oblikovanja, ti se objekti ne mogu uvijek smjestiti u najužu definiciju visokog modernizma, ali jasno pripadaju širem polju moderne arhitekture. Kod svih je prisutna jasna i racionalna volumenska organizacija, zasnovana na uporabi čistih, elementarnih geometrijskih formi, bez dekorativnog tretmana u tradicionalnom smislu. Arhitektonski se izraz gradi kroz odnos punog i praznog na fasadama, kroz ritam otvora, balkona i lođa te konstruktivnih elemenata. Fasada je izravna posljedica unutarnje organizacije. Stubišne jezgre, dnevni prostori i servisni prostori postaju čitljivi u eksterijeru, što je svakako jedna od odlika moderne arhitekture.

Kod dijela primjera, tretman fasade jasno naglašava razliku između transparentnijeg prizemlja, namijenjenog javnim ili poslovnim funkcijama, i stambenog dijela iznad njega. Time se uspostavlja jasna vertikalna podjela funkcija. Treba naglasiti i tendenciju oslobađanja prizemlja, ili barem njegova vizualnog olakšavanja. Kod nekih je objekata to izraženo jasnije, dok se kod drugih postiže djelomično, kroz uvučeno prizemlje, kolonadu ili trijem, čime se stambeni volumen odvaja od terena.

Na posljednjoj su etaži uobičajeno predviđeni vanjski otvoreni prostori, zajedničke terase za odmor i dječju igru, dopunjene zajedničkim programima poput praonica i sušionica. Kod nekih se primjera u potkrovlju smještaju mali stanovi ili ateljei za obrtnike.

Kao sekundarna plastika, kod pojedinih se primjera javljaju i elementi za zaštitu od sunca kao sastavni dio fasadnog jezika. Tu pripadaju *brise-soleili*, kao i horizontalna i vertikalna betonska rebra, koja istodobno imaju praktičnu i kompozicijsku ulogu u modeliranju fasadnih površina (Sl. 60. i Sl. 61.).

Budući da je riječ o velikom broju objekata realiziranih u razdoblju od samo nekoliko godina, a cilj ovog rada nije izraditi enciklopedijski pregled svih primjera, stambena se produkcija, za jasnije čitanje, može grupirati u tri morfološke kategorije, odnosno tri različite prostorne strategije: neboderi, slobodnostojeće lamele i rubnu izgradnju.

- *Neboderi*

Pedesete godine za Skoplje predstavljaju značajno razdoblje njegova urbanog razvoja, jer se tada u gradu prvi put uvodi vertikalna stambena tipologija kao sastavni dio modernizacijskog

projekta. U gradu poput Skoplja, u kojem je dotadašnje gradsko tkivo bilo dominantno sastavljeno od prizemnih objekata, pojava vertikalnih građevina predstavlja radikalnu promjenu u samoj predodžbi i slici grada.

Iz perspektive ovog istraživanja, tornjevi predstavljaju jedan od najvidljivijih prostornih znakova modernizacije i pokazatelj da se u gradu počinje primjenjivati modernistička urbanistička logika. Po svojoj dominantnoj logici oni pripadaju Modelu konstruiranja novoga prostora svakodnevice. Oni nastaju iz stambenog deficita, iz demografske ekspanzije bez presedana, iz potrebe da se racionalno, multiplikacijom stambene etaže, smjesti novo gradsko stanovništvo. Reprezentacijska dimenzija tornjeva pritom nije manje važna, ali drugačijeg je podrijetla. Ona nije polazište nego učinak. Toranj konstruira novu sliku grada upravo zato što stambeno rješenje, umnoženo u visinu, postaje najvidljiviji prostorni znak modernizacije. Reprezentacija je ovdje rezultat koji proizlazi iz svakodnevice, a ne namjera koja joj prethodi, pa je toranj, unutar samoga stambenog korpusa, najjasnije mjesto na kojem svakodnevica proizvodi prostor društvene reprezentacije.

Dodatno, visokogradnje potvrđuju da arhitektura već djeluje u uvjetima moderniziranoga graditeljstva. Građenje u visinu pretpostavlja nova konstruktivna rješenja i novu organizaciju vertikalnih komunikacija. Ono podrazumijeva visok stupanj racionalizacije, najčešće kroz multiplikaciju stambene etaže i njezino ponavljanje u visinu.

U arhitektonskom smislu, stambeni tornjevi u pravilu imaju suzdržan arhitektonski izraz. Lišeni su dekoracije, a izraz se ostvaruje se kroz prozorske otvore, jednostavno „urezane“ u zidno platno, te kroz uvlačenja ili izbacivanja pravilnih geometrija balkona. Izbor završnog materijala dodatno naglašava karakter površine, dok bijela žbuka oblikuje kontinuiranu i ujednačenu završnicu te postaje svojevrsni zaštitni znak razdoblja.

U odnosu na prostornu postavu, visokogradnje u Skoplju oblikuju različite prostorne konfiguracije.[455]

- Prvu skupinu čini samostalna vertikala koja obilježava prostor i predstavlja svojevrsnu dominantu u gradskoj silueti. U ovu skupinu ulaze: trokraki toranj Podvoznik na Bulevaru Kočo Racin (P+10, 1957., Sl. 62.)[456]; stambeni tornjevi u Ulici Orce Nikolov (P+9, 1958.) i stambeni tornjevi na Bulevaru Partizanski odredi

[455] Klasifikacija je djelomično preuzeta i prilagođena prema: Jovan Ivanovski i sur., *Skopskite vertikali / Skopje's Verticals*, 2. izd. (Museum of the city of Skopje, 2018).

[456] Vrijedan izdvajanja jest trokraki oblik tlocrta tornja koji se, premda neuobičajen, pojavljuje na nekoliko lokacija i predstavlja prepoznatljivo rješenje.

(1962., sve arh. Aleksandar Serafimovski); stambeni toranj (P+9, 1956., arh. Slavko Brezoski); trokraki stambeni toranj kod Tutunskog kombinata (P+10, 1960., arh. Ljubinka Malenkova); stambeni blok sa stambenim tornjem Ulici Dimitrie Čupovski (P+5 / P+9, 1959., arh. Dimitar Simeonovski)[457.]

- Drugu skupinu čini arhitektonsko-urbanistička kompozicija sastavljena od vertikalnog i niskog horizontalnog elementa, najčešće kao prostorni odgovor na specifične programske zahtjeve, a ponekad i kao veza s okolnim kontekstom. Tu se kombinira rubna izgradnja nižeg aneksa, postavljenog kontinuiranom uličnom frontom na regulacijskoj liniji ulice i s poprečnom dispozicijom slobodnostojeće vertikale. U ovu skupinu ulazi niz od pet stambenih tornjeva na Bulevaru Krste Petkov Misirkov (P+5, 1958., arh. Dragan Tomovski, Sl. 63.), niz od četiri na Ulici 11 Oktomvri (Sl. 56.) i tornjevi na obali Vardara (A. Serafimovski, Sl. 55., Sl. 64. i Sl. 65.), te Avtomakedonija (Krum Tomovski, 1956).
- Treću skupinu čini grupa vertikala u slobodnom sustavu, odnosno tornjevi u grupi, kao niz samostalnih objekata koji formiraju određenu prostornu konfiguraciju. Broj objekata u grupaciji uobičajeno varira, najčešće između tri i pet objekata, a njihova repetitivnost i mala međusobna udaljenost pridonose tome da se doživljavaju kao cjelina. U ovu skupinu pripadaju: niz od pet stambenih tornjeva na Bulevaru Ilinden (1958., arh. Vasilka Ladinska, Sl. 66.) i stambeni tornjevi u Ulici 50. divizija (1956., arh. Slavko Brezoski, Sl. 67.) te stambeni tornjevi u naselju Karpoš (P+13, 1961., arh. Dušan Pecovski, Sl. 68.).

- *Lamele i nove tipologije*

Slobodnostojeće lamele uglavnom se povezuju s planovima novih stambenih naselja, iako se primjeri takvog tipa izgradnje pojavljuju i u središnjem gradskom području. Ovdje će biti ilustrirane kroz dva najkarakterističnija primjera.

Jedan od najkarakterističnijih primjera čine blokovi izgrađeni u naseljima Karpoš 1 i Karpoš 2, prema projektu arhitekta Duška Pecovskog (Sl. 69. i Sl. 70). Stambeni fond organiziran je u standardiziranim višestambenim blokovima visine prizemlje plus četiri kata, izvedenima u masivnom armiranobetonskom konstruktivnom sustavu. Pravilna geometrija tipiziranih blokova usklađena je s urbanističkom dispozicijom slobodnostojeće izgradnje postavljene na ortogonalnoj urbanoj mreži. Arhitektura se odlikuje pojednostavljenim formama i strogim,

[457] Prostorna konfiguracija podsjeća na neboder Radovan Slavka Löwyja u Zagrebu.

racionalnim geometrizmom. Dominira jednostavnost arhitektonskog izraza, uz naglašenu racionalnost, ali i određenim zastojem na estetskom planu. Osnovni volumen zgrada riješen je kao pravilna pravokutna prizma, oblikovana multipliciranjem identičnih sekcija.[458]

Racionalizacija prostora stanova svedena je na „egzistencijalni minimum“, koji se postiže uporabom ograničenog broja tipoloških tlocrta, malih konstruktivnih raspona i ponavljanjem stambenih jedinica po vertikali.[459]

Drugi primjer koji vrijedi spomenuti jest stambeni objekt za zaposlenike skopske Staklare, projekt arhitekta Duška Pecovskog iz 1957. godine, kao dio novoprojektiranog naselja Birarija (Sl. 71.). Kod ovog se objekta uočava drukčiji pristup u odnosu na uobičajene stambene blokove, jer predstavlja jedan od rijetkih primjera galerijskog rješenja umjesto sekcijske organizacije.

Riječ je o kompoziciji od pet lamela s orijentacijom sjever-jug, pri čemu je, zbog potrebe za optimalnom insolacijom, primijenjen galerijski sustav. Tipični kat riješen je kao linearni niz identičnih stambenih jedinica, kojima se pristupa preko otvorene galerije na sjevernoj strani. Na ulazu u stanove organizirane su servisne prostorije, kuhinje i kupaonice, dok su dnevna soba i spavaća soba orijentirane prema jugu.

Stambena je struktura racionalizirana i tipizirana, s dominacijom dvosobnih stanova na šest etaža i garsonijera na posljednjem katu, što odražava težnju prema ekonomičnosti i standardizaciji. Južna fasada karakterizirana je pravilnim ritmom zidnih površina i balkona, dok se dodatna dinamika objekta postiže alteracijama ograda na balkonima i galeriji.

Stubišna jezgra izdvojena je iz osnovnog volumena i oblikovana kao zasebni kubus, čime se dodatno naglašava funkcionalna i formalna jasnoća objekta.

- *Rubna izgradnja*

Realizacije u centralnom gradskom području nastaju pretežno prema Detaljnom urbanističkom planu za središnje gradsko područje iz 1956. godine, koji postavlja okvir za interpolacije u postojeću blokovsku strukturu. Za razliku od slobodnostojećih lamela karakterističnih za nova naselja, objekti u središnjem području nastavljaju tradiciju

[458] Objekti serijske masovne izgradnje su znatno nekvalitetniji od pojedinačno projektiranih i građenih objekata koji pripadaju kvalitetnijim linijama naše poslijeratne arhitekture.

[459] Ivanovski, „Postsocijalisticka tranzicija na primerot na Skopje – Novite urbani prototipovi i noviot pejzaz na domot“, 141.

perimetralne blokovske izgradnje. Pojavljuju se kao interpolacije ili kao uglova zatvaranja koja poštuju zatečenu urbanu matricu, ali pritom nose modernističku estetiku (Sl.72. i Sl. 73.).

Prilagodba naslijeđenoj urbanoj strukturi postiže se formalnom modifikacijom osnovnog tipološkog modela – pravokutna lamela s linearnom konfiguracijom, koja ne napušta modernistička načela organizacije i oblikovanja. Arhitektonski izraz temelji se na redu i ponavljanju: pojednostavljena, čista geometrija volumena razvija se kroz mrežu repetitivnih elemenata, prozora, lođa, balkona i *brise-soleila*, čiji ritam proizlazi izravno iz modula tlocrta. Ravni krov prestaje biti isključivo funkcionalni element i postaje dio kompozicije, osiguravajući čistu završnicu volumena.

Vertikalna funkcionalna podjela slijedi standardnu gradsku programsku strukturu: komercijalni sadržaji smještaju se u prizemlju, ponekad administracija u međukatu, dok se na višim katovima ponavlja organizacija stambenih jedinica (Sl. 74., Sl. 75., Sl. 76. i Sl. 77.).

*

Ovim presjekom realizacija može se pratiti razvojni put stambene arhitekture u Skoplju između 1945. i 1963. godine. Morfološka raznolikost akumulirana tijekom ta dva desetljeća nije slučajna: svaka tipološka grupa odgovara drukčijem urbanom kontekstu, drukčijim planskim instrumentima i drukčijoj razini arhitektonske ambicije. Ono što ih povezuje jest zajednička razvojna logika: od elementarnog odgovora na akutni stambeni deficit, često bez izraženijih arhitektonskih pretenzija, prema zrelijoj stambenoj produkciji koja postupno prihvaća postulate modernizma.

Iako svi navedeni objekti možda i nisu avangardna remek-djela, oni itekako pripadaju poslijeratnoj kulturi moderne arhitekture, jer prevode modernu logiku stanovanja u izgrađenu formu pod stvarnim ekonomskim, tehničkim i institucionalnim uvjetima.

Temeljna logika modela ostaje konzistentna kroz obje faze: arhitektura stanovanja nije samo rješavanje stambenog pitanja, nego i aktivno konstruiranje cjelokupnog novoga prostora svakodnevice.

7.3.6. Društveni standard

Drugu skupinu prostornih manifestacija u Modelu svakodnevice čine zgrade društvenog standarda, odnosno objekti koji formiraju osnovnu i nužnu infrastrukturu svakodnevnog života. U ovu skupinu ulaze škole, zdravstvene ustanove, predškolske ustanove, lokalni

domovi kulture, radnička sveučilišta i sve druge ustanove povezane sa socijalnom emancipacijom, kao i objekti za sport i rekreaciju.

Izgradnja tih objekata prati stambenu izgradnju i nadopunjuje je mrežom javnih sadržaja nužnih za zadovoljavanje novih životnih potreba. Riječ je o opsežnoj društvenoj izgradnji koja u mnogim aspektima treba odgovoriti na prošireni spektar svakodnevnih potreba i pridonijeti poboljšanju životnog standarda. Kroz te zajedničke prostore strukturira se svakodnevica stanovnika izvan stana, unutar šire organizacije stambene zajednice.

Zgrade društvenog standarda podupiru društvenu transformaciju jer širim slojevima stanovništva demokratiziraju pristup obrazovanju, zdravstvu i kulturi. Taj se pristup ostvaruje u okviru stambenih naselja, kao osnovnih organiziranih gradskih jedinica i mjesta u kojima se odvija svakodnevni život stanovništva. Zato izgradnja škola, vrtića, ambulanti, domova kulture i drugih javnih sadržaja postaje sastavni dio koncepta stambene zajednice. Tako organizirani oblik stambenog naselja treba osigurati povoljnije uvjete za lakši i udobniji život stanovnika, ali i bolje uvjete za razvoj i odgoj djece.

Dispozicija objekata društvenog standarda unutar grada određena je prema njihovu značenju. U stambenim zajednicama nalaze se objekti lokalnog značenja, dok su objekti šireg gradskog i republičkog značenja distribuirani u širem gradskom prostoru. Na taj način mreža društvenog standarda podupire organizaciju svakodnevnog života na razini naselja i istodobno povezuje stambenu zajednicu sa širom urbanom strukturom.

7.3.6.1. Obrazovanje

Nakon 1945. godine, borba protiv nepismenosti, stvaranje kvalificirane radničke i stručne radne snage te širenje dostupnosti obrazovanja postaju jedna od središnjih zadaća poslijeratne modernizacije. Pokrenute su intenzivne aktivnosti usmjerene na suzbijanje kulturno-prosvjetne zaostalosti makedonskog društva.[460] U Skoplju, kao republičkom, administrativnom, obrazovnom i znanstvenom središtu, ta je transformacija osobito vidljiva i može se pratiti kroz širenje školske mreže i izgradnju novih obrazovnih ustanova.[461]

[460] Za detaljniji prikaz stanja vidi poglavlje 6.4.5.

[461] Otvaranje škola nakon oslobođenja ima i kulturno-povijesno značenje. Prvi put u povijesti makedonskoga naroda nastava se sustavno organizira na makedonskom jeziku. Otvaranje novih škola poklapa se s institucionalnim formuliranjem makedonskoga jezika i s mogućnošću da se nastava odvija na materinskom jeziku. U travnju 1945. godine sastavljena je prva makedonska abeceda, a u istom se razdoblju pojavljuje i prva makedonska počenica. Škola tako postaje prostor u kojem se obrazovna modernizacija povezuje s kulturnom emancipacijom.

Stanje koje Skoplje nasljeđuje u poslijeratnom razdoblju obilježeno je ograničenom i slabo razvijenom mrežom obrazovnih objekata. Za ilustraciju, uoči rata cjelokupni školski fond grada činilo je sedamnaest osnovnih škola, nekoliko srednjih škola i jedan fakultet, kao dio Beogradskog sveučilišta.

U prvim poslijeratnim godinama najprije se poduzimaju mjere za prilagodbu postojećih školskih zgrada i stvaranje minimalnih uvjeta za obnovu nastave. No te se intervencije brzo pokazuju kao privremeno rješenje, jer širenje obrazovanja zahtijeva novu prostornu i institucionalnu mrežu. Cijelo poslijeratno razdoblje obilježeno je nastojanjem da se stvore povoljniji institucionalni, prostorni, nastavno-tehnički i kadrovski uvjeti za odgojno-obrazovni rad. U tom smislu, izgradnja škola postaje jedna od važnijih komponenti društvene izgradnje. Podaci pokazuju da se do 1960. godine školski prostor povećava gotovo trostruko, što upućuje na to da se obrazovna politika ne realizira samo kroz organizacijske i nastavne reforme, nego paralelno i kroz intenzivnu arhitektonsku produkciju.

U gradu i njegovu širem području proces širenja osnovnog obrazovanja vidljiv je kroz postupni prijelaz s četverogodišnje na sedmogodišnju, a potom i osmogodišnju školsku mrežu. U školskoj godini 1945./46. u širem gradskom području djeluju samo četiri sedmogodišnje osnovne škole, zajedno s nižim razredima u okviru dviju gimnazija u užem gradskom području. U školskoj godini 1950./51. taj se broj povećava na deset osmogodišnjih osnovnih škola, dok se do školske godine 1955./56. broj osmogodišnjih osnovnih škola povećava na dvadeset pet. Neposredno prije potresa, Skoplje raspolaže razgranatom školskom mrežom i nizom drugih oblika obrazovanja. U užem gradskom području postoje 34 osnovne škole i 30 srednjih škola.[462] Taj podatak pokazuje da do početka šezdesetih godina obrazovna infrastruktura više nije samo reakcija na naslijeđeni deficit, nego sastavni dio nove urbane strukture grada. Ona prati stambenu ekspanziju, podupire rast stanovništva i prostorno artikulira novi obrazovni sustav.

Paralelno s osnovnim obrazovanjem, odmah nakon oslobođenja poduzimaju se i mjere za zaštitu, odgoj i socijalizaciju najmlađih. Otvaraju se prvi dječji vrtići i zabavišta, čime predškolski odgoj postaje dio šire infrastrukture svakodnevnog života.

Radikalne promjene najvidljivije su u obuhvatu učenika od petog do osmog razreda. Od 3.390 učenika u školskoj godini 1955./56. broj se povećava na 14.290 godine 1959./60., odnosno na 23.704 u školskoj godini 1964./65. U istom se razdoblju ubrzano ostvaruje obuhvat cijele

[462] Galikj, *Skopje, Urbanistička studija – 2*, 110.

generacije od 7 do 15 godina. Usporedbe pokazuju da već 1965. godine obuhvat iznosi 93% generacije, 1970. povećava se na 95%, a 1974. doseže 98,7%. Iako posljednji podaci izlaze izvan vremenskog okvira ovog istraživanja, oni pokazuju smjer procesa koji započinje u razmatranom razdoblju: od ograničene i selektivne obrazovne mreže prema gotovo potpunom obuhvatu generacije u osnovnom obrazovanju.

Iz pregleda te dinamike može se zaključiti da je za takav razvoj bila potrebna i odgovarajuća prostorna podrška, odnosno da je rast kapaciteta morala pratiti odgovarajuća izgradnja školskih zgrada.

Na tom se polju projektantska praksa razvija u dvije komplementarne linije, koje se podudaraju s općom karakteristikom jugoslavenske arhitekture koju prepoznaje Mrduljaš.[463] Prema njemu, tijekom cijelog socijalističkog razdoblja postoje dva pristupa projektiranju: izrada tipiziranih projekata, s ciljem racionalizacije i bržeg ritma proizvodnje, te stvaranje jedinstvenih projekata koji odgovaraju specifičnim potrebama i kontekstu zajednice. Ta se karakteristika jasno prepoznaje u kontekstu obrazovnih objekata u Skoplju. Prvu liniju čine tipizirani školski projekti, kojima se odgovara na imperativ brzog i racionalnog povećanja školskog fonda. Pritom tipizacija slijedi logiku masovne proizvodnje i omogućuje da se isti projekt ponavlja na više lokacija, uz manja lokalna prilagođavanja orijentaciji, terenu ili kapacitetu. Drugu liniju čine pojedinačni, kontekstualno specifični projekti. Kod njih konkretna lokacija i konkretan program zahtijevaju vlastitu prostornu artikulaciju. Obje linije funkcioniraju paralelno i međusobno se nadopunjuju.

U prvu liniju ulazi tipska osnovna škola, prema projektu S. Prokopieva sa suradnicima M. Serafimovom i B. Micevskim iz 1961. godine (Sl. 78. i Sl. 79.). Prema tom su projektu izgrađene škole OŠ „13 Noemvri“, OŠ „Kuzman Josifovski Pitu“, OŠ „Rajko Žinzifov“ i OŠ „V. I. Lenjin“. U svim ovim slučajevima, školski objekt je oblikovan kao sklop različitih programskih volumena, čija visina i forma proizlaze iz funkcije. Na programskoj razini uvodi se širi program, pa su uz prostore za izvođenje nastave uključeni i prostori za dnevni boravak, prehranu i tjelesni odgoj. Školski je prostor racionalno organiziran. Nastavni je dio podijeljen na dva krila, visinski pomaknuta za pola etaže i povezana zajedničkom stubišnom jezgrom. Na taj se način u prostornu organizaciju uvodi dinamika, a da se pritom ne narušava povezanost među učionicama. Sala za tjelesni odgoj izdvojena je u zaseban volumen.

[463] Mrduljaš, „Architecture for a Self-Managing Socialism“, 48.

U drugom tipskom školskom projektu, osnovnoj školi Dušana Pecovskog iz 1960. godine, vidimo kompaktniju, atrijsku organizaciju tlocrta (Sl. 80.).[464] Komunikacije su postavljene prema unutarnjem atriju, dok su učionice orijentirane prema vanjskom obodu objekta. Atrij postaje element prostorne orijentacije i njime se osigurava vizualna komunikacija između različitih dijelova škole.

Drugu liniju školskih zgrada čine kontekstualno specifični projekti, kod kojih konkretna lokacija i program diktiraju specifičnu prostornu artikulaciju. U ovu skupinu ulaze OŠ „Kole Nedelkovski" (1955., Sl.82. i Sl.83.) Aleksandra Serafimovskog; OŠ „Ivo Ribar Lola" (1955., Sl. 84.), projekt Petka Josifovskog, zajedno sa suradnicima Lj. Malenkovom, S. Brezovskim i D. Anđelkovićem[465]; te OŠ „11 Oktomvri", projekt arh. Iva Geršić i Mila Poleti, sa suradnikom Lj. Tomićem (Sl.81.).[466]

U odnosu situacije i tlocrta, školski se objekti razvijaju kao slobodnostojeće strukture, postavljene na otvorenoj parceli i okružene školskim dvorištem kao neizostavnim dijelom njihove funkcionalne organizacije. U većem broju primjera objekti su sastavljeni od jednostavnih, horizontalno razvijenih volumena, kod kojih modul učionica i ponavljanje prozorskih polja stvaraju ritam objekta. Stubišne jezgre i zajednički prostori često su naglašeni vertikalnim ostakljenim površinama ili blago izdvojenim volumenima, čime unutarnja organizacija postaje čitljiva i na fasadi. Arhitektonska dinamika postiže se odnosom traktova koji su ponekad različite visine, naglašavanjem stubišnih jezgri i ritmom prozorskih modula.

U arhitektonskom izrazu obje skupine slijede principe internacionalnog stila. Upotrebljavaju se jednostavni geometrijski volumeni, svijetle, ožbukane fasadne površine, horizontalni fasadni pojasevi i velika prozorska polja. Prozorski otvori ne tretiraju se kao pojedinačni otvori u fasadi, nego kao dio standardiziranog fasadnog modula koji slijedi ritam učionica.

Kod kasnijih primjera, kao što je OŠ „Kole Nedelkovski", fasada dobiva dodatnu plastiku uporabom dubokih prozorskih niša koje imaju funkciju zaštite od sunca.

---

[464] U projektnoj dokumentaciji navedeno je da je riječ o tipskom rješenju, no zasad nije moguće utvrditi je li ono doista bilo tako i realizirano.

[465] U projektnoj dokumentaciji kao autori navedeni su S. Prokopiev, M. Serafimov i B. Micevski, dok se u dosadašnjoj literaturi autorstvo pripisivalo arhitektu Antonu Desovskom.

[466] Rezultat natječaja za osmoljetku u Skoplju. Vlado Antolić, ur., „Rezultati natječaja za gimnazije u Titovu Velesu, Kičevu i osmoljetke u Skopju", *Arhitektura* 6, izd. 5 (1952): 54.

7.3.6.2. Srednje škole

Rast srednjoškolske mreže prati opći ritam obrazovne ekspanzije. Od tri-četiri srednje stručne škole i dvije gimnazije u međuratnom Skoplju, u godinama prije potresa grad raspolaže s četiri gimnazije, dvanaest srednjih škola, srednjom tehničkom školom, školom za fizičku kulturu, srednjom industrijskom školom, pedagoškim i umjetničkim srednjim školama, kao i nizom specijaliziranih institucija.

Kod objekata srednjeg obrazovanja, karakteristično je da svaka nova specijalnost donosi vlastite prostorne zahtjeve, što proizvodi heterogenu mrežu vrlo različitih tipova školskih zgrada, objedinjenih zajedničkim arhitektonskim obilježjima.

7.3.6.3. Studentsko stanovanje

Osnivanje visokoobrazovnih institucija i povećanje broja studenata koji dolaze iz drugih gradova nameće potrebu za njihovim organiziranim smještajem. Kao odgovor na tu potrebu pojavljuje se novi program, odnosno novi prostorni tip – studentski dom. Razvoj visokog obrazovanja u ovoj disertaciji razmatran je u okviru modela društvene reprezentacije. No bez obzira na to, studentski se domovi ovdje izdvajaju kao posebna, komplementarna infrastruktura svakodnevnoga života. Razlog za takvu kvalifikaciju jest u u tome što njihovo značenje ne proizlazi iz institucionalnog statusa sveučilišta, nego iz funkcije koju imaju u prostornoj organizaciji studentske svakodnevice.

Studentski dom istodobno je povezan i s razvojem visokog obrazovanja, ali i s ideološkim ambicijama nove države da demokratizira pristup sveučilištu. Kao komplementarna infrastruktura visokog obrazovanja, studentski dom proširuje program svakodnevice specijaliziranom tipologijom koja obuhvaća cijelu sferu studentskog života. U nju su uključeni stanovanje, prehrana te zajedničke kulturne i društvene aktivnosti.[467]

Krajem četrdesetih godina započinje izgradnja studentskih domova. Prvo studentsko naselje u Skoplju počinje se graditi na brdu Gazi Baba 1951. godine, prema projektu hrvatskog arhitekta Slavka Löwyja.[468] Predviđena je izgradnja kompleksa od šest paviljona visine P+2,

[467] Prema nekim tvrdnjama, disperzija studentskih domova, umjesto njihove koncentracije u jedinstveni „studentski grad“ nije bilo slučajno. Takva prostorna disperzija, koja je studentske domove približila stambenim naseljima, navodno je bila dio politike usmjerene na sprječavanje veće koncentracije studentske populacije. Time se nastojalo otežati njeno moguće homogeniziranje i radikaliziranje.

[468] „Vo Skopje na 1 oktomvri otpoc nuva izgradbata na studentskata naselba“, *Nova Makedonija* (Skopje), 29. rujan 1948.; Darja Mahečić Radović, *Slavko Löwy: sustvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina* (Institut za povijest umjetnosti, 1999), 114.

postavljenih jedan iza drugoga u grupacijama od po tri paviljona.[469] Smješteni su u parkovnom okruženju i imaju ukupni kapacitet veći od 1.200 ležajeva. Svaki se paviljon sastoji od dugog smještajnog trakta sa sobama s obje strane središnjeg hodnika i prizemnog aneksa u kojem su smješteni zajednički sadržaji. Sustav poprečnih zidova omogućuje formiranje lođa ispred soba, koje proširuju sobe prema van i daju ritam fasadi.

Studentski dom „Kuzman Josifovski Pitu“, čija izgradnja započinje 1956. godine prema projektu arhitekta Jovana Rankovića, donosi zreliji modernistički izraz (Sl. 85.). Zamišljen je kao kompleks od dva jasno diferencirana volumena organizirana oko zajedničkog parternog prostora. Visoka stambena lamela (P+6+Pk), uvučena od ulične fronte zbog zaštite studentskih soba od ulične buke, programski je podijeljena na muški i ženski stambeni blok, a ta je podjela vidljiva i na fasadi te postignuta prelamanjem volumena. Ulična fronta lamele artikulirana je ponavljajućim ritmom balkona, koji studentskim sobama daju izravnu vezu s vanjskim prostorom i pridonosi dinamičnosti i ritmičnosti građevine.

U niskom volumenu u obliku slova „T“ smješteni su zajednički sadržaji, među kojima restoran i svečana dvorana.[470] Niski dio sa zajedničkim prostorijama svojom se visinom nadovezuje na ostale objekte u ulici i definira fasadnu frontu novim arhitektonskim jezikom, tipičnim za visoku modernu.

Dva studentska doma, projektirana u vremenskom razmaku od osam godina, tako ilustriraju istu razvojnu dinamiku koju prepoznajemo i kod drugih razmatranih objekata: rani poslijeratni period odgovara na urgentne potrebe racionalnim i ponovljivim rješenjima, dok druga polovica pedesetih godina donosi zrelost arhitektonskog rječnika i ambicioznija prostorno-volumenska rješenja.

7.3.6.4. Objekti kulture

Arhitektura objekata kulture predstavlja jedno od najsloženijih programskih polja u poslijeratnoj arhitektonskoj produkciji, jer se u njoj prepleću različite logike modernizacijskih procesa. Kulturne institucije po svojoj prirodi istodobno sudjeluju i u organizaciji svakodnevice i u konstruiranju šire simboličke slike društva. Zato se njihova pozicija u okviru modela ne definira isključivo prema tipologiji, nego prema načinu funkcioniranja, opsegu

[469] Od šest predviđenih paviljona realizirana su četiri.

[470] „Nov studentski dom“, *Nova Makedonija* (Skopje), 6.01 1957.

djelovanja i ulozi koju imaju u urbanoj strukturi.[471] Poroznost „granice“ između Modela svakodnevice i Modela društvene reprezentacije postaje najvidljivija upravo u području kulture.

U okviru Modela konstruiranja novoga prostora svakodnevice razmatraju se oni objekti čija je primarna zadaća demokratizirati kulturu i učiniti je dostupnom i prisutnom u svakodnevnom životu stanovništva. Ti objekti, kao instrumenti emancipacije, dio su šire infrastrukture svakodnevice i u njoj organiziraju kulturni, prosvjetni i društveni život. U tu skupinu ulaze lokalni domovi kulture, kao i ustanove koje djeluju na prijelazu između kulture i obrazovanja, poput narodnih i radničkih sveučilišta. Objekti s izraženom reprezentativnom funkcijom nacionalnog i međunarodnog karaktera analiziraju se u okviru Modela konstruiranja novoga prostora društvene reprezentacije.

Posebnu pozornost zaslužuju narodna i radnička sveučilišta, kao ustanove kroz koje kultura i obrazovanje postaju dio svakodnevne emancipacije stanovništva. Riječ je o objektima u kojima se odvijaju različite kulturne, prosvjetne i društvene aktivnosti i koji, neovisno o njihovu nazivu[472], često nose cjelokupnu kulturnu aktivnost određene sredine.

Jedna takva institucija djelomično je realizirana u Skoplju krajem pedesetih godina. Riječ je o kompleksu Radničkog doma, djelu arhitekta Slavka Brezoskog (Sl. 86.).[473] Kompleks je izgrađen na prominentnoj lokaciji u središtu Skoplja, nadovezujući se na ranomodernističku zgradu Zavoda za socijalno osiguranje arhitekta Drage Iblera. Kompleks je zamišljen kao dinamična prostorna kompozicija od triju volumena koji udomljuju tri osnovne funkcionalne skupine: toranj, odnosno Dom sindikata, kao vertikalnu dominantu kompleksa, u kojoj su smješteni administrativni sadržaji; potom niski, horizontalni volumen Radničkog sveučilišta, u kojem su smješteni kulturno-obrazovni sadržaji; i veliku kongresnu dvoranu, koja nije izgrađena.

Takva programska struktura potvrđuje njegov hibridni karakter. Kulturno-obrazovna funkcija povezuje ovaj objekt s infrastrukturom svakodnevice, dok mu veza sa sindikalnom organizacijom i prominentna pozicija u središtu grada daju i jasnu institucionalnu i simboličku dimenziju. Zato se u ovom poglavlju kompleks čita prije svega kroz njegovu

[471] Razlikujemo nekoliko kategorija. Vidi: Milivoje Ivanišević, „Dom kulture u funkciji aktualnih kulturnih potreba i mogućnosti općine“, *Arhitektura* 29, izd. 158–159 (1976): 20–24.

[472] Zato nominalni naziv institucije nije dovoljan kriterij za njezino analitičko pozicioniranje; odlučujuća je njezina funkcija u organizaciji svakodnevnoga života.

[473] Godine 1954. raspisan je opći jugoslavenski natječaj za Radnički dom u Skoplju, na kojem nije dodijeljena prva nagrada.

svakodnevnu, kulturno-prosvjetnu ulogu, dok njegova reprezentativna funkcija ostaje točka preklapanja s Modelom konstruiranja novoga prostora društvene reprezentacije.[474]

Uz ovaj kompleks bit će izgrađeno još sedam domova kulture, kao dio skupine kulturnih objekata koji sudjeluju u organizaciji svakodnevnog života. To su ustanove raznolike namjene, čiji programski sadržaji odražavaju potrebe određenih korisničkih skupina i proširuju kulturnu infrastrukturu grada.

Jedan od najranijih primjera jest Dom građevinskih radnika, izgrađen 1952. godine, prema projektu arhitekta Lazara Hristova. Kao prvi dom kulture u Skoplju, ovaj objekt ima značajnu ulogu u uspostavljanju novih kulturnih i društvenih funkcija u gradu. U njegovu su sastavu predviđeni velika dvorana s balkonom i malom scenom, mala višenamjenska dvorana, prostor za izložbe, nekoliko prostorija za rad sekcija i uprave, kao i kino i restoran na krovnoj terasi. Program je organiziran u volumenu sa suterenom, prizemljem, dva kata i krovnom terasom, koji zatvara ugao nekadašnjega gradskog bloka.

U ovu se skupinu uključuje i Dom kulture „Kočo Racin“, izgrađen 1959. godine prema projektu arhitekta Trajka Dimitrova, smješten na Trgu Sloboda, u istoj liniji s Domom građevinskih radnika (Sl. 87.). Njegovom se izgradnjom oblikuje ansambl objekata namijenjenih kulturnim potrebama, pri čemu je Dom kulture građevinskih radnika prema trgu postavljen u istoj liniji. Objekt se odlikuje funkcionalnim i oblikovno racionalnim rješenjem. Trijem, postavljen duž cijelog prizemlja, povezuje objekt s javnim prostorom i integrira ga u trg pred njim. Jasan konstruktivni raster i funkcionalna organizacija rezultiraju jednostavnom prostornom kompozicijom. Prema trgu objekt ima visinu P+1, dok je u stražnjem dijelu, iznad gledališne dvorane, postavljena ljetna scena povezana s administrativnim kubusom visine P+3. Objekt je srušen u potresu 1963. godine.

U ovu skupinu ulaze i Dom kulture Republičkog sekretarijata za unutarnje poslove (srušen u potresu)[475], Dom kulture u Kiseloj Vodi, kao i Dom narodnih delegata Jovana Rankovića. U ovom razdoblju započinje i izgradnja Doma mladih u Skoplju, koji je također srušen 1963. godine.

Uz novoizgrađene domove kulture, u ovom razdoblju funkcioniraju i drugi kulturni domovi i društveni klubovi, koji nisu smješteni u nove, posebno projektirane objekte, nego u adaptirane

[474] Takva mogućnost proizlazi iz pozicije da „modeli“, kako su uspostavljeni u ovom radu, nisu tek tipološka klasifikacija, nego analitički alati; i stoga je sasvim legitimno isti objekt čitati kroz dva „modela“, ali s različitim naglaskom. Upravo to, štoviše, pokazuje kako arhitektura posreduje između svakodnevice i reprezentacije.

[475] Tokarev i Matovski, *Arhitekt Trajko Dimitrov*, 87.

građevine. To pokazuje da se kulturna infrastruktura svakodnevice razvija ne samo izgradnjom novih objekata, nego i prilagodbom postojećeg prostora novim kulturnim i društvenim funkcijama. U tom smislu, objekti kulture u okviru Modela svakodnevice trebaju se čitati kao dio šire mreže kroz koju kultura postaje dostupna svim stanovnicima.

Skupinu objekata kulture u Modelu svakodnevice zatvara otvoreni Ljetni teatar Luděka Kubeša, izgrađen 1948. godine u Gradskom parku u Skoplju (Sl. 88.).[476] Zamišljen je kao otvoren kulturni prostor za scenske nastupe, koncerte i javna okupljanja. Objekt se uklapa u prirodno okruženje, pri čemu postojeće zelenilo i stabla postaju sastavni dio kompozicije. Prostorno je sveden na otvoreno gledalište i mali volumen u kojem su smješteni scena te prateće prostorije za izvođače i tehničke potrebe. Objekt pokazuje da se približavanje kulture građanima ostvaruje i kroz male prostorne geste.

7.3.6.5. Zdravstvo i socijalna skrb

Politike poboljšanja zdravstvene zaštite dovode do potrebe za izgradnjom suvremenih zdravstvenih ustanova, koje proizlaze iz novih istraživanja, stečenih znanja i tehničko-tehnološkog napretka, ali i odgovaraju na akutne potrebe stanovništva.[477] Zdravstvena infrastruktura pritom treba istodobno osigurati specijaliziranu medicinsku uslugu i svakodnevnu dostupnost osnovne zdravstvene zaštite.

U razdoblju 1945.-1963., zdravstvena se infrastruktura u Skoplju proširuje kroz više razina zdravstvene zaštite: od domova narodnog zdravlja, ambulanti i dispanzera do specijaliziranih ustanova i Kliničkog bloka. Uz postojeće ili adaptirane objekte, u naseljima se grade brojne zdravstvene stanice i ambulante, čime se zdravstvena zaštita približava svakodnevnom okruženju stanovnika.

Osobito važno mjesto u tom procesu ima izgradnja novoga Kliničkog centra pri Medicinskom fakultetu u Skoplju, prema projektu arhitekta Stanka Kliske. Izgradnja je započela 1951. godine, a objekt je pušten u uporabu 1957. godine. Riječ je o velikom zdravstvenom kompleksu u kojem je trebalo biti smješteno šest klinika i dva instituta, s kapacitetom od oko 1.600 ležajeva. Objekt je zamišljen kao suvremena medicinska ustanova, u kojoj su različite

[476] Ljetno kazalište u poslijeratnoj jugoslavenskoj praksi predstavlja priznatu kategoriju kazališne arhitekture. Potočnjak ga klasificira kao treći karakteristični oblik kazališne arhitekture. Antun Potočnjak, „Osvrt na izgradnju pozorišta u Jugoslaviji od oslobođenja do danas“, u *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, od Branislav Krstić (B. Krstić, 2014), 117.

[477] Godine 1945. makedonska emigracija u SAD-u pokrenula je akciju prikupljanja sredstava za izgradnju suvremene bolnice u Makedoniji, za koju je projekt izradio V.Bazil savjetnik-arhitekt grada New Yorka. „Makedoncite vo Amerika vodat akcija za podignuenje na moderna bolnica vo Makedonija“, *Nova Makedonija* (Skopje), 05. prosinac 1946.

kliničke, nastavne i istraživačke funkcije organizirane u jedinstven prostorni sustav. Uz bolničke prostore, u njemu su predviđeni i specijalizirani instituti, laboratoriji, ambulantni prostori, prostorije za nastavu i znanstveni rad, kao i suvremena medicinska oprema, čime se kompleks povezuje i s procesom stručnog obrazovanja. Kompleks čini nekoliko paralelno postavljenih paviljona, povezanih dugim, poprečno postavljenim deniveliranim hodnikom, usklađenim s nagibom terena.[478]

U istu mrežu ulaze i objekti socijalne skrbi, poput Majčina doma, Doma za gluhonijeme i Doma vojnih invalida, koji proširuju obuhvat javne zaštite izvan strogo medicinske funkcije.

Ti objekti posjeduju kvalitete u kompoziciji prostornih i oblikovnih komponenti, zadovoljavaju higijenske standarde i potrebe za insolacijom te se karakteriziraju pojednostavljenim formama i racionalnom geometrijom, kao odrazom aktualnih arhitektonskih paradigmi. U ovoj se skupini mogu izdvojiti Zdravstveni dom „Bit Pazar“ arhitekta Vlade Ćosevskog (Sl. 89.), Onkološki institut arhitekta Aleksandra Župana, i Republički zavod za medicinsku rehabilitaciju arhitektice Ljubinke Malenkove.

__ **Invalidski dom (**Slavko Löwy, 1953.)

Objekt koji se ovdje izdvaja jest Invalidski dom, odnosno Dom ratnih invalida, hrvatskog arhitekta Slavka Löwyja[479], otvoren 1957. godine (Sl. 107.).[480] Petokatna zgrada, osim administrativnih prostora, sadrži i prostore za razonodu i boravak, poput dvorane za stolni tenis, dvorane za šah, čitaonice, knjižnice i bifea. Na drugom i trećem katu smještene su hotelske sobe, dok se na četvrtom katu nalazi kavana-restoran povezana s krovnom terasom, s koje se otvara panoramski pogled prema gradu. U prizemlju su smješteni trgovački lokali, čime se ostvaruje izravan kontakt s gradskim prostorom.

Arhitektonski izraz objekta izravni je rezultat njegova složenog unutarnjeg programa. Osnovna konstruktivna logika racionalna je i jednostavna: armiranobetonska konstrukcija s pravilnim rasponima, koja omogućuje fleksibilnu organizaciju različitih funkcija inkorporiranih u objekt. Fasada je riješena kao ravna i strogo organizirana površina, s naglašenom horizontalnom kompozicijom i pravilnim ritmom prozorskih otvora.

---

478 „Noviot blok na klinikite“, *Nova Makedonija* (Skopje), 05. svibanj 1957.

479 Na natječaju provedenom 1953. godine prvu nagradu za Invalidski dom u Skoplju osvojio je Slavko Löwy. Izgradnja je započela 1956., a objekt je otvoren 1957. godine. Mahečić Radović, *Slavko Löwy: sustvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina*, 118.

480 „Svečeno kje bide otvoren Domot na voenite invalidi“, *Nova Makedonija* (Skopje), 05. svibanj 1957.

Poseban arhitektonski akcent predstavlja krovna završnica, oblikovana kao valovita armiranobetonska nadstrešnica, koja prekida strogu horizontalnu disciplinu fasade i unosi dinamiku u siluetu objekta.

7.3.6.6. Sport i rekreacija

U poslijeratnom razdoblju, fizička se aktivnost tretira kao sastavni dio svakodnevnog života, povezan sa zdravljem, radnom sposobnošću i kolektivnim duhom, zbog čega izgradnja sportske infrastrukture postaje važan aspekt urbanog razvoja. U široj urbanističkoj matrici postavljenoj Generalnim urbanističkim planom iz 1949. godine, zelene površine i rekreacijske zone zamišljene su kao aktivni prostori odmora i rekreacije.

Prema Generalnom planu, glavne gradske rekreacijske površine i sportski tereni pozicionirani su u sjeverozapadnom dijelu grada, u blizini rijeke Vardar. Ondje su predviđeni gradski stadion, pomoćna igrališta za različite sportove i nekoliko teniskih igrališta. Predviđeni su i novi tereni za sport i rekreaciju, kao i javne zelene površine i parkovi uz rijeke Vardar i Tresku, na padinama planine Vodno i na brdu Kale.

Na razini svakodnevice, u skladu s planom, potreban broj dječjih igrališta, sportskih igrališta, parkova i drugih slobodnih površina za svakodnevnu zabavu i odmor stanovništva zadovoljava se njihovim lociranjem u sklopu stambenih rajona.

Prve inicijative za izgradnju sportskih objekata javljaju se odmah nakon rata. Već 1946. godine započinje izgradnja modernog stadiona u Skoplju, kapaciteta oko 30.000 gledatelja[481], kao dijela šireg sportsko-rekreacijskog kompleksa koji uključuje bazene, teniska igrališta, plažu i trening-terene za sportske klubove. Godine 1947. nastavlja se izgradnja istim ritmom i s velikim ambicijama. Priprema se izgradnja velikoga plivačkog bazena, koji treba zadovoljiti potrebe fizičkog razvoja pojedinca, potrebe grada i pridonijeti razvoju vodenih sportova.

Najznačajnija realizacija iz tog razdoblja jest Sportsko-rekreacijski centar „Saraj“ (arh. Miho Čakelja)[482] u blizini Skoplja, iz 1950. godine (Sl. 90.).[483] Riječ je o kompleksu koji se sastoji od adaptiranog postojećeg objekta, novih objekata i sportskih igrališta. Centar je otvoren u svibnju 1950. godine. Postojeći je objekt pretvoren u hotel s restoranom i otvorenom terasom. Dodatno su izgrađeni brojni sportski tereni, među kojima nogometno igralište s atletskom stazom, teniski teren, košarkaško igralište, gimnastički prostor i strelište. Uz tok rijeke Treske

[481] „Vo Skopje se gradi fiskulturen station so blizu 20.000 sedišta“, *Nova Makedonija* (Skopje), 06. travanj 1946.

[482] U nekim se izvorima kao autor navodi Luděk Kubeš, a u nekima Miho Čakelja.

[483] Miho Čakelja, „Športski centar ‚Saraj‘“, *Arhitektura* 6, izd. 3 (1952): 9–18.

izgrađeni su veliki i mali bazen s pratećim objektima, a oblikovano je i malo jezero za vožnju čamcima. SRC „Saraj“ svojim se funkcionalnim rješenjem ubraja među prve poslijeratne sportske objekte koji afirmiraju urbanističke, arhitektonske i stilske karakteristike moderne.[484]

Nakon perioda mirovanja, ideja stvaranja rekreacijskih prostora nastavlja se i krajem desetljeća. Godine 1957. započinje izgradnja novoga sportskog parka na lijevoj obali Vardara, koji integrira različite sportske sadržaje u jedinstven prostorni sustav.[485] Za ovu lokaciju projekt je izrađen još 1950. godine, prema arhitektima Kosti Popoviću i Milanu Markoviću.[486] Središnje mjesto zauzima bazen olimpijskih dimenzija, 50×25 m, s tribinama za 4.000 gledatelja i tornjem za skokove u vodu. Uz bazen se u parku predviđaju tereni za košarku i odbojku, dječje igralište, kajakaški klub, streljana, društveni dom i sportski hotel.

Povezivanje sportskih sadržaja u veće prostorne cjeline možemo pratiti i kroz fiskulturni centar „Crniče“, djelomično izgrađen krajem pedesetih godina prema projektu Ljubinke Malenkove i Slavka Brezoskog. Zamišljen je kao kompleks za odgoj kadrova u području fizičke kulture. Smješten je u južnom dijelu Skoplja, u podnožju planine Vodno. Program kompleksa povezuje u jedinstvenu funkcionalnu i prostorno-oblikovnu cjelinu srednju fiskulturnu školu, internat, fiskulturne sale, zatvoreni plivački bazen te otvorene sportske terene sa stadionom, tribinama i dječjim igralištima. Kompleks je riješen kao kompozicija slobodnostojećih volumena raščlanjenih prema namjeni, povezanih sustavom pješačkih staza i zelenila, pri čemu svaki objekt zadržava jasno čitljivu prostornu autonomiju. Fiskulturne sale, kao prostori velikoga raspona, dobivaju specifično konstruktivno rješenje izrađeno od sustava lučnih nosivih armiranobetonskih rebara.

Fiskulturni centar „Crniče“ dobro ilustrira kako se sportska infrastruktura razvija kao prostor u kojem se međusobno nadopunjuju obrazovanje i svakodnevna rekreacija, dvije sastavnice Modela svakodnevice. Kao ustanova za školovanje fiskulturnih kadrova, centar sudjeluje u širenju masovne fizičke kulture, dok su njegovi pojedini sadržaji oblikovani tako da istodobno služe i svakodnevnim potrebama grada: fiskulturne sale dobivaju pokretnu pregradu kojom se prilagođavaju širim gradskim priredbama, a zatvoreni plivački bazen, s tribinom za oko 600 gledatelja, izdvojen je tako da bude dostupan i vanjskim posjetiteljima i plivačkim natjecanjima.

---

484 Mihajlo Volkanov, „Objekti za sport i rekreacija“, u *50 godini Arhitektonski fakultet: Jubileen zbornik*, ur. Jasmina Siljanoska (1999), 32.

485 Projekt je iz 1950. godine, a autori su arhitekti Kosta Popović i Milan Marković. *Nova Makedonija*, „Nov sportski park“.

486 Šegvić, „Fiskulturni park u Skopju“.

7.3.6.7. Trgovina

U Modelu svakodnevice, trgovina se razmatra kao jedna od komponenti društvenog standarda. Plan iz 1949. godine u svaku susjedsku jedinicu integrira trgovački sadržaj kao programski element lokalnog centra stambene zajednice. Opskrba time postaje sastavni dio prostorne organizacije stambene zajednice i prenosi dio dotad individualnih kućanskih poslova na mrežu zajedničkih servisa.

Najraširenija je razina mreže malih kvartovskih prodavaonica, smještena u prizemljima stambenih zgrada i dostupna u gotovo svakom kvartu, u kojoj se nabavljaju osnovne dnevne potrepštine i koja postupno mijenja zatečene obrasce nabave i pripreme hrane. Uz taj se oblik trgovine javlja i nova tipologija, samoposluga, projektirana u skladu s američkim modelom samoposlužne prodaje, u kojem kupac slobodno bira robu bez posredovanja prodavača. Taj model modernizira sam čin kupovanja i mijenja prostornu organizaciju prodavaonice. Napušta se pultna prodaja, a prodajni se prostor preoblikuje u jedinstvenu površinu kroz koju se kreće kupac. U razmatranom razdoblju u skopskim je naseljima izgrađeno četrnaest takvih objekata, raspoređenih kao programski element novih stambenih zajednica.

Robna kuća kao zasebna trgovačka tipologija razmatra se u Modelu društvene reprezentacije, jer opskrbnu funkciju podiže na razinu gradskog središta, gdje trgovina postaje i simbol novog, modernog, načina života.

7.3.7. Dimenzije prostora svakodnevice

7.3.7.1. Prostorno-programska dimenzija

Prostorno-programska dimenzija ovog modela manifestirana je u novim stambenim tipologijama i objektima društvenog standarda. U njezinu su središtu stambena zgrada i stambeno naselje, kao i cijeli, novi prostorno-programski repertoar koji u međuratnom razdoblju nije postojao u sustavnoj formi. Stambeno naselje postaje osnovna organizacijska jedinica grada. Ono je planski definirana zajednica u kojoj se stanovanje povezuje s nizom pratećih programa i čime se omogućava širenje svakodnevnog života iz stana prema prostoru susjedstva.

Objekti društvenog standarda dopunjuju stambenu strukturu i razvijaju složeniji programski repertoar – škole, vrtići, ambulante, domovi kulture, sportski objekti i lokalne trgovine. Njihova dispozicija proizlazi iz hijerarhije mjerila. Sadržaji od lokalnog značaja smještaju se unutar stambenih zajednica, dok ustanove šireg gradskog značaja artikuliraju veze između naselja i šire urbane strukture. Važnost društvene infrastrukture nije samo zbog pojedinačne

arhitektonske vrijednosti, nego u činjenici da zajedno oblikuju mrežu svakodnevnih funkcija dostupnih novom gradskom stanovništvu.

7.3.7.2. Društvena dimenzija

Društvena dimenzija prostora svakodnevice proizlazi iz nastojanja da se novi životni standard učini dostupnim širokim slojevima stanovništva, te da stvori prostore koji bi oblikovali „novog čovjeka" i olakšali životnu svakodnevicu. Arhitektura svakodnevice sudjeluje u transformaciji stanovništva iz ruralnih i tradicionalnih životnih obrazaca prema urbanom načinom života i donosi mu konkretna poboljšanja. Stanovanje s pripadajućim higijenskim, toplinskim i prostornim standardom postaje dostupno širim slojevima koji su do tada živjeli u neprimjerenim uvjetima.

Važan učinak ovoga modela odnosi se na promjenu odnosa između obitelji, rada i društvene infrastrukture. Predškolske i obrazovne ustanove podržavaju uključivanje žena u radni proces, preuzimajući dio funkcija koje su ranije bile vezane uz prostor doma.

7.3.7.3. Simbolička dimenzija

Standard svakodnevnog života postaje vidljiv izraz socijalističke modernizacije, pri čemu arhitektura djeluje kao vizualni i materijalni označitelj emancipacije. Modernost se manifestira kroz konkretne elemente stana – kupaonicu, balkon, centralno grijanje, dnevni boravak, odnosno kroz materijalne uvjete koji u prethodnom razdoblju nisu bili dostupni velikoj većini stanovništva.

Slobodnostojeća lamela u zelenilu, otvorena prema svjetlu i zraku, postaje jedna od najevidentnijih slika svakodnevne modernosti. Ona izražava higijenske ideale moderne arhitekture, vjeru u racionalnu organizaciju života i nastojanje da se sunce, zrak i zelenilo uključe u standard stanovanja. Za stanovništvo koje se u velikom broju doseljava u Skoplje, prostor svakodnevice označava ulazak u novi društveni poredak. Stan u zgradi, pristup školi, zdravstvenoj zaštiti ili kulturnom sadržaju postaje znak promjene položaja i dokaz o boljoj kvaliteti života.

Stambeno naselje s pratećim objektima društvenoga standarda postaje opipljiva potvrda modernizacije i znak društvenog pomaka.

7.3.7.4. Estetska dimenzija

Estetska dimenzija prostora svakodnevice proizlazi iz modernističkog jezika funkcionalnosti, standardizacije, racionalnosti i ekonomične gradnje. Arhitektonski izraz razvija se iz ranijih,

ekonomski uvjetovanih rješenja prema zrelijem modernističkom izrazu u drugoj polovici pedesetih. Stambeni objekti i objekti društvenog standarda oblikuju se jednostavnim volumenima, pravilnim ritmovima otvora, funkcionalnim tlocrtnim rješenjima, ponavljanjem tipskih etaža i nenametljivom obradom pročelja. Balkoni, lođe, pravilni rasteri i ponovljivi fasadni elementi daju karakterističnu ritam stambenoj arhitekturi, pri čemu modul tlocrta često proizvodi i fasadnu kompoziciju. Tako standardizacija postaje generator vlastite estetike.

Zreli modernistički izraz najjasnije se prepoznaje na objektima društvenog standarda. Oni nadilaze tehnički odgovor na potrebu za ekonomičnom gradnjom i donose veću oblikovnu slobodu, individualniji odnos prema lokaciji i otvorenom prostoru, promišljeniju kompoziciju pročelja te otvaraju polje arhitektonskog eksperimentiranja. Jednostavni volumen, čisto pročelje i suzdržanost u obradi nose i estetsku poziciju modernizma i uvjerenje da oblik nove svakodnevice treba izražavati novo doba. Upravo kod njih vidimo preklapanje društvene i estetske modernosti.

7.4. Model konstruiranja novog prostora društvene reprezentacije

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata Skoplje dobiva novu ulogu. Od provincijskoga grada s manje od 70.000 stanovnika postaje glavni grad Narodne Republike Makedonije. Taj je novi status usko povezan s nacionalnim oslobođenjem, s formiranjem suvremene makedonske države u okviru jugoslavenske federacije i s uspostavljanjem novoga republičkog institucionalnog poretka.

Nova administrativna uloga gradu daje drukčiju političku i društvenu težinu. Skoplje postaje središte administrativnog, ekonomskog i kulturnog života republike, ali i prostor u kojem se trebaju oblikovati republička institucionalna obilježja, afirmirati makedonski nacionalni identitet i omogućiti kulturna emancipacija stanovništva.

Zato promjena statusa ne predstavlja samo administrativnu promjenu, nego i suštinski prostorni i simbolički izazov. Kao što navodi Bakalčev, „evidentno je da se promjene državnih konfiguracija reflektiraju na promjene ideje grada.“[487]

Za razliku od Beograda, Zagreba ili Ljubljane, koji će samo proširiti postojeće programe, Skoplje u taj proces ulazi s mnogo skromnijom prostornom, reprezentativnom i institucionalnom osnovom. U gradu nedostaju upravni, kulturni i javni objekti koji bi

[487] Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 95.

odgovarali statusu glavnog grada, a postojeći lik grada ni izdaleka ne izražava novu političku i simboličku ulogu koju on preuzima.[488]

Skoplje 1945. godine preuzima ulogu glavnog grada Narodne Republike Makedonije bez prostorne infrastrukture koja bi u cijelosti odgovarala toj ulozi. Predratni grad, oblikovan kroz različita povijesna razdoblja, ne raspolaže korpusom javnih objekata koji bi mogli biti prikladni za državni aparat, kulturu, znanost i javni život. U takvim okolnostima etabliranje Skoplja kao republičkog centra nužno podrazumijeva formiranje nove institucionalne mreže i stvaranje reprezentativnih prostora kroz koje se može artikulirati republička posebnost, što sa svoje strane podrazumijeva i svjesno distanciranje od bliske monarhističke i osmanske prošlosti.[489]

Izgradnja prostora društvene reprezentacije zato postaje ne manje važna zadaća od oblikovanja prostora proizvodnje i svakodnevice. Ako prvi model organizira materijalnu i ekonomsko-tehnološku osnovu modernizacije, a drugi model oblikuje uvjete svakodnevnog života, tada treći model obuhvaća onaj segment u kojem novo društvo treba postati javno prepoznatljivo u prostoru. Izgradnjom zgrada vlade i republičke administracije oblikuje se institucionalni okvir nove državnosti, dok se paralelno, razvojem kulturnih i javnih ustanova, stvara šira simbolička osnova glavnog grada. Novi objekti i urbanistički zahvati, osim što u grad uvode nove funkcije, daju i vidljiv oblik novom društvenom poretku. U tom smislu arhitektura postaje jedno od sredstava kroz koje se republika predstavlja i kroz koje postaje vidljiv proces modernizacije.

7.4.1. Definicija i logika modela

Dominantna logika i cilj ovog modela jest društvena reprezentacija. Arhitektura se ovdje pojavljuje kao izražajno sredstvo kroz koje se afirmira postojanje nove države, izražava legitimnost novog političkog poretka i artikulira položaj Makedonije u okviru jugoslavenske federacije. Osim stvaranja institucija, izgradnja nove državnosti podrazumijeva i stvaranje prostora kroz koje nova institucionalna, politička i kulturna stvarnost postaje vidljiva u gradu i u svakodnevnom iskustvu njegovih stanovnika.

Kao analitička kategorija, model stoga prepoznaje onaj segment modernizacijskog projekta u kojem konstituiranje nove državne i republičke strukture, izgradnja institucionalnog aparata,

[488] Glavni gradovi, kako tvrdi Göran Therborn, nisu samo urbani centri, nego i prostorna manifestacija političke moći. Göran Therborn, *Cities of Power: The Urban, the National, the Popular, the Global*, Kindle ebook (Verso, 2021).

[489] Afirmacija ideje da svaka republika posjeduje vlastitu kulturu, znanje i oblik upravljanja

razvoj kulturnih i znanstvenih ustanova te potreba za javnom manifestacijom novoga društvenog poretka generiraju nove programe, nove tipologije i nove obrasce prostorne organizacije. Pod „novim prostorom društvene reprezentacije“ u ovoj se disertaciji podrazumijeva prostor koji nastaje kao rezultat novih institucija državne vlasti i administracije, novih oblika kulture i znanosti te novih oblika reprezentacije društva.

Kao što je prethodno zaključeno iz odnosa između arhitekture i ideologije, arhitektura u poslijeratnoj Jugoslaviji ne funkcionira samo kao estetska manifestacija političkog poretka, nego kao aktivni sudionik u prostornoj artikulaciji modernizacijskih procesa. Ta postavka vrijedi za sva tri modela razmatrana u ovom poglavlju, ali u Modelu konstruiranja novoga prostora društvene reprezentacije ona dobiva najeksplicitniju javnu i simboličku formu.

Logika ovog modela proizlazi iz dviju međusobno isprepletenih transformacija: političko-institucionalne i kulturno-simboličke. Političko-institucionalna transformacija odnosi se na uspostavljanje novih razina vlasti i pripadajućih institucija, od lokalnih do republičkih tijela upravljanja, kao i na izgradnju šire institucionalne, upravne i javne infrastrukture republičkoga glavnog grada. Kulturno-simbolička transformacija pak obuhvaća razvoj kulturnih, znanstvenih i obrazovnih institucija, prihvaćanje novih estetskih vrijednosti, otvaranje prema širim kulturnim i međunarodnim razmjenama te pojačanu ulogu arhitekture u predstavljanju novoga društva. U tom se procesu društvena promjena očituje i kroz stvaranje novih značenja.

Teorijska podloga za razumijevanje ovoga modela razrađena je u trećem poglavlju, u kojem se arhitektura shvaća kao retorička praksa koja je istodobno kreator materijalnog i društvenog konteksta i njegov svjestan odgovor. Iz takve pozicije proizlazi da svaki arhitektonski objekt nosi širi kontekst svojega nastanka i formalizira ga u arhitektonskome iskazu, čime postaje, makar implicitno, sudionik u procesu reprezentacije.[490] U modelima novog prostora proizvodnje i novog prostora svakodnevice ta reprezentacijska razina djeluje paralelno s drugim, dominantnijim logikama. U trećemu modelu ona dolazi u prvi plan i oblikuje programski, prostorni i estetski karakter izgrađenoga.

Specifičnost skopskog slučaja proizlazi iz pozicije Makedonije unutar nove jugoslavenske federacije: dok ostale republike u 1945. raspolažu naslijeđenom institucionalnom

[490] Šerman i Ekštajn, „Ideological Parallax: The Yugoslav Pavillion at the 13th Milan Triennial Exhibition“, 257.

infrastrukturom koja se preoblikuje i prilagođava novome poretku, u Makedoniji se republički institucionalni korpus konstituira po prvi put.

Iz takve konstelacije proizlazi da arhitektura u trećemu modelu istodobno radi na simboličkoj projekciji socijalističkoga poretka i na materijalnoj institucionalizaciji republike. Takva perspektiva omogućuje da se proces stvaranja države sagleda i kroz kulturnu i prostornu materijalizaciju, a ne samo kroz političko-ekonomske mehanizme. Molnár u tom smislu pokazuje da arhitektura predstavlja osobito analitički produktivno gledište za razumijevanje kulturnih aspekata stvaranja države: država nije samo fizički oblikovana izgrađenim okolišem, nego je u njemu i složeno predstavljena.[491] U skopskome slučaju ta postavka dobiva dodatnu specifičnu težinu, budući da se ne radi o reprezentaciji zatečene državne strukture u postojećoj prostornoj infrastrukturi, nego o paralelnoj prostornoj artikulaciji države i republike koje se istodobno konstituiraju.

Upravo na tome mjestu modernizacijski projekt neizostavno se prepleće s pitanjem makedonskoga republičkog identiteta, svakako ne kao njegov programski cilj, nego kao njegova nužna posljedica. Kulić u analizi odnosa između federacije i republika u Jugoslaviji pokazuje kako je arhitektura u tome sustavu istodobno radila na zajedničkome federalnom projektu i na konstituiranju pojedinačnih republičkih identiteta, bez međusobnoga isključivanja.[492] U skopskome slučaju ta dvostruka funkcija dobiva specifičnu težinu jer republički identitet u Makedoniji upravo u istraživanome razdoblju prvi put dobiva svoju institucionalnu i prostornu materijalizaciju.

7.4.2. Prostorne potrebe

Političko-institucionalna i kulturno-simbolička transformacija, kao dominantne logike u Modelu konstruiranja novoga prostora društvene reprezentacije, stvaraju vlastite konkretne prostorne potrebe. Institucije vlasti, administracije, kulture i znanosti trebaju se i prostorno integrirati u urbanu strukturu grada.

Sukladno tome, osnovna prostorna potreba proizlazi iz uspostavljanja institucionalnog aparata republičke, gradske i općinske vlasti. Riječ je o administrativnim objektima u kojima se smještaju vlada, administracija, republički organi i prateće službe. Svi su oni istodobno i dio simboličke manifestacije novoga društva.

---

491 Molnár, *Building the State*, 9.

492 Kulić, „Building Brotherhood and Unity: Architecture and Federalism in Socialist Yugoslavia“, 37.

Važnu prostornu potrebu stvara i kulturno-simbolička transformacija. U kratkom vremenskom razdoblju oblikuje se mreža kulturnih, znanstvenih i obrazovnih institucija, za čije su funkcioniranje potrebni odgovarajući prostorni uvjeti. Time se označava početak sustavne izgradnje visokoobrazovnog, znanstvenog i istraživačkog aparata republike, kao i institucionalnog okvira u kojem se stvara i prenosi suvremena makedonska kultura. U specifičnom skopskom i makedonskom kontekstu to podrazumijeva njihovu paralelnu institucionalnu i prostornu konstituciju.

Paralelno s time javlja se potreba za preoblikovanjem središnjega gradskog područja. Predratni regulacijski planovi, izrađeni u posve drukčijem socijalnom i ekonomskom kontekstu, ne mogu odgovoriti na novu ulogu grada. Potrebno je stvoriti organizirani gradski prostor u kojem će upravne, kulturne i društvene funkcije biti međusobno povezane.

U okviru ovog modela nalaze se i programi koji ne pripadaju izravno upravnoj ili kulturnoj sferi, ali imaju izrazito snažnu reprezentativnu ulogu u oblikovanju Skoplja kao suvremenoga glavnog grada. Banke, poduzeća i osiguravajuća društva grade vlastite poslovne i administrativne zgrade i postaju dio nove poslovne slike grada. Zajedno s njima, sajam, robne kuće i hoteli proširuju polje društvene reprezentacije prema ekonomiji, potrošnji i turizmu. Sajam izlaže modernizaciju gospodarstva i tehnološki napredak; robna kuća uvodi novu kulturu potrošnje i čini vidljivom promjenu životnog standarda, dok gradski hoteli podupiru ulogu Skoplja kao administrativnog, kulturnog i poslovnog centra otvorenog prema posjetiteljima. Kroz te se programe reprezentacija proširuje prema široj slici modernoga urbanog života.

Prostorne potrebe obuhvaćene ovim modelom proizlaze iz potrebe da Skoplje funkcionira kao glavni grad: kao grad s upravnim sjedištem, organiziranim središtem, javnim institucijama i arhitektonskim izrazom koji može adekvatno predstaviti novu društvenu strukturu. Arhitektura u tom procesu osigurava adekvatni prostor za nove institucije.

U tom pogledu, prostorni odgovor Modela društvene reprezentacije artikulira se kroz nekoliko superponiranih razina: kroz Generalni regulacijski plan iz 1949. godine, koji postavlja osnovu za novu organizaciju središnjih javnih funkcija; kroz detaljne urbanističke planove za rekonstrukciju i dovršavanje centra; i kroz izgradnju administrativnih, kulturnih, znanstvenih i javnih objekata koji postupno oblikuju javnu sliku glavnog grada. Na taj se način prostor društvene reprezentacije konstituira kao jedan od segmenata kroz koje modernizacija Skoplja postaje vidljiva kao urbana i kulturna transformacija.

7.4.3. Društvena zona u dijagramu GRP-a iz 1949

Paralelno s prostornom ekspanzijom grada, prostorna konstrukcija modernosti u planu iz 1949. godine manifestira se i kroz radikalno redefiniranje reprezentativne zone. Na taksonomiju funkcionalnoga grada – stanovanje, rad, rekreaciju i promet – superponirana je reprezentativna gradska zona, sastavljena od više urbanih tema: republičkoga administrativnog centra, gradskoga administrativnog centra, političko-kulturno-povijesnog rajona i znanstvenog centra. Nova strukturna planska os organizira središnje gradsko područje kao prostor javnih institucija, upravnih funkcija i gradske reprezentacije, kroz koji se nova republička uloga Skoplja prevodi u urbanu strukturu i postavlja kao urbanistički princip.

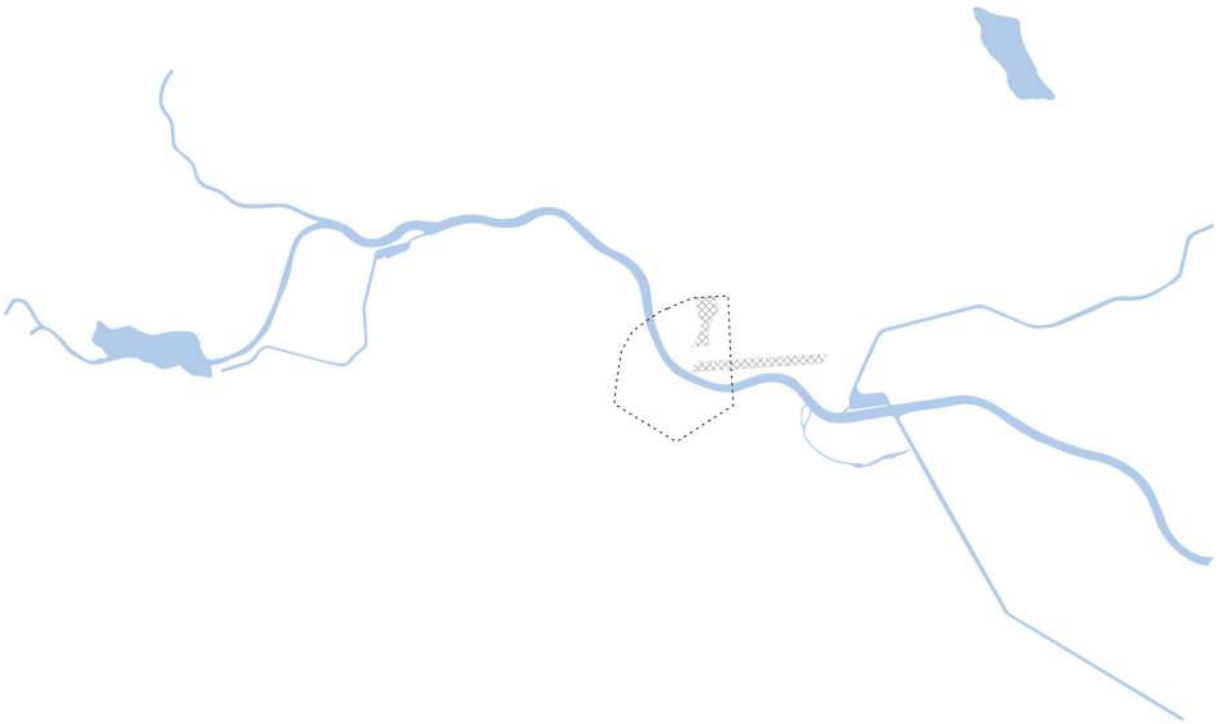

Grafički prikaz 5. Reprezentativna zona u dijagramu GRP-a iz 1949. Izradio Vladimir Deskov, 2026.

Reprezentativna zona u planu može se čitati kao dijagram novog odnosa između grada i države, odnosno kao prostorna manifestacija njihove konvergencije, pri čemu grad reprezentira državni identitet.[493]

7.4.4. Detaljni planovi

Četvrta skupina urbanističkih planova ujedno je i najsloženija i prostorno najraznovrsnija te obuhvaća intervencije u već izgrađenoj sredini, u središtu grada. Usmjeravanje građevinske aktivnosti prema središnjem gradskom području, kao i postupno napuštanje dotadašnje prakse

[493] Bakalčev, „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“, 70.

fragmentarne gradnje raspršene po gradu[494], omogućuje konstituiranje gradskog središta kao najvažnije prostorne jedinice, kao prostor reprezentacije.[495]

U tu skupinu ulazi nekoliko međusobno povezanih planova koji zajedno definiraju transformaciju središnjega gradskog područja. To su planovi za: rekonstrukciju centra, rekonstrukciju lijeve obale Vardara, prostorno uređenje Bulevara Partizanskih odreda na lijevoj obali, Društveni centar Saat Kula, Društveni centar Bit Pazar i kompleks ulica Stiva Naumova i Borisa Kidriča (današnja K. P. Misirkov), projekt Skopskog sajma i projekt spomen-parka ispred Narodne skupštine. Na te se intervencije, iako različite po obuhvatu i karakteru, može gledati kao na dio jedinstvenoga procesa transformacije središnjega gradskog područja, kojim se postupno oblikuje nova prostorna struktura centra.

7.4.4.1. Plan za rekonstrukciju centra (1956.)

Plan za rekonstrukciju centra (1956.) predstavlja jedan od najznačajnijih urbanističkih dokumenata, kojim grad suštinski mijenja svoj izgled i dobiva novi arhitektonsko-urbanistički lik. Njegovim usvajanjem započinje intenzivna izgradnja i dovršavanje Ulice Makedonija (tada Maršala Tita), Ulice Dimitrija Čupovskog (tada Đure Salaja), Ulice 11. Oktobra, kao i dovršavanje gradskog trga izgradnjom nove robne kuće „NA-MA“. Značajna je i izgradnja ansambla stambenih tornjeva s poslovnim objektima između njih na keju, hotela „Grand“, kao i izgradnja administrativne zgrade Sindikata.

Plan za rekonstrukciju centra (1956.) izradio je tim arhitekata Zavoda za urbanizam: Ljube Pota, Vlado Ćosevski, Dušan Pecovski, Risto Galić i Jumni Zekir (Sl. 91., Sl. 92. i Sl. 93.).[496] On obuhvaća desnu obalu Vardara, točnije područje između bulevara JNA (danas bul. Sv. Klimenta Ohridskog), Glavnoga željezničkog kolodvora, Bulevara Koče Racina i obale rijeke Vardar. Plan je izrađen u vrijeme kada je funkcionalistička paradigma urbanizma predmet kritičkog preispitivanja, osobito na kasnim kongresima CIAM-a. Funkcionalistički se diskurs

---

494 Kao što primjećuje Nikola Dobrović, dosadašnja praksa fragmentirane gradnje rezultira velikim brojem „rasutih“ objekata i odsustvom jasno oblikovanih prostornih cjelina. Nikola Dobrović, „Ekspertiza po pitanju uređenja centralnog predela grada Skoplja na desnoj obali Vardara, sa Trgom Maršala Tita kao jezgrom postavljenog zadatka.“, Stručna ekspertiza, Skopje, 1955., 6,76,1,1/126-134, DARSM-SK.

495 Ova cjelina već je sagledana Generalnim planom iz 1949. godine i u njoj su koncentrirane reprezentativne, kulturne i društvene funkcije, postavljene u gradskom i republičkom centru.

496 Zavod za urbanizam raspisao je interni, neanonimni natječaj na koji će stići 3 rješenja: od R. Galića i J. Zekira, V. Ćosevskog i D. Pecovskog te od Lj. Pote. Usvojeni plan sinteza je sva tri rješenja. *Nova Makedonija* (Skoplje). “Doneseno e Definitivno Reshenie Za Ureduvanje Na Strogiot Centar Na Skoplje.” November 21, 1956. Više o natječajnim rješenjima u Arhivu grada Skoplja: Dobrović, „Ekspertiza po pitanju uređenja centralnog predela grada Skoplja na desnoj obali Vardara, sa Trgom Maršala Tita kao jezgrom postavljenog zadatka.“; Branko Maksimović, „Mišljenje o idejnim urbanističkim rešenjima trga Maršala Tita i okoline u Skoplju“, Stručni izvještaj, Skopje, 1955., 6,76,1,1/116-124, DARSM-SK.

reformira u korist hijerarhijskog modela urbane organizacije – od kuće do grada kao temeljnih elemenata gradskog iskustva.[497] Prema Siljanoskoj, plan treba čitati kao svjesnu morfološku sintezu koja usklađuje naslijeđeni radijalno-koncentrični ulični model s novim linearnim longitudinalnim vezama.[498] Iako su autori nesumnjivo pod utjecajem Moderne, značajni su njihovi pokušaji prilagodbe postojećoj urbanoj matrici i njezinim strukturnim elementima.

Sve do donošenja Detaljnog urbanističkog plana 1956. godine, razvoj centra Skoplja bio je fragmentiran i odvijao se bez jasne vizije njegove rekonstrukcije. Planom se predviđa izgradnja 2.800 novih stanova, probijanje 4.100 metara novih ulica, izgradnja dviju osnovnih škola i 11 objekata društvenog karaktera.[499] Program Trga dopunjuje se administrativno-poslovnim objektima, koncertnom dvoranom, kinom, gradskom kavanom, novim stambenim objektima i trgovačkim sadržajima. Kao osnova za reorganizaciju tradicionalnog urbanog bloka služe nove društvene premise društvenog vlasništva zemljišta i društvene kontrole nad kolektivnom stambenom izgradnjom. Umjesto dotadašnje fragmentiranosti, novi plan predviđa integraciju individualnih parcela i objedinjavanje izgrađene strukture. Na taj se način formiraju kontinuirane ulične fronte duž regulacijske linije, dok se unutrašnjost bloka organizira kao jedinstveno dvorište, sa sadržajima primjerenima kolektivnom načinu korištenja. Transparentnost i poroznost prizemlja osiguravaju se sustavom pasaža i kolonada.[500]

Prema planu, dominantno se razvijaju poluotvoreni i otvoreni blokovi, dok se zatvoreni javljaju samo u nekoliko slučajeva. Kod njih se zadržava rubna dispozicija prema glavnim ulicama, a prema sporednima se formiraju fragmentirane fronte. Tipična struktura poluotvorenih blokova razvija se duž ulica Maršala Tita (danas Makedonija) i Đure Salaja (danas Dimitrija Čupovskog), gdje su kompaktne ulične fronte ujednačene visine povezane sustavom međusobno povezanih unutarnjih dvorišta. Uz linearne blokove, plan uvodi i nekoliko tipova tornjeva: dva solitera s trokrakom osnovom kao vizualne akcente na krajevima bulevara Koče Racina i 11. Oktobra, četiri tornja s kvadratnom osnovom iza

[497] Urbana organizacija „kuća – ulica – distrikt – grad“, koju su predložili Alison i Peter Smithson te Team 10 kako bi zamijenili 4 funkcije grada. „TEAM 10.“ 2026. Team10online.org. 2026. http://www.team10online.org/team10/meetings/1953-Aix.htm.

[498] Siljanoska, „Dijakronijska studija glavnog gradskog trga Skopja i utjecaji koncepcijskog diskontinuiteta grada“, 86.

[499] Pota i Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija – 1*, 24.

[500] Hristova, „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“, 107.

Skupštine, kao i kompozicije u kojima se slobodnostojeći objekti kombiniraju s rubno postavljenim gabaritima duž glavnih ulica i trgova.[501]

U skladu s planom, Trg Maršala Tita dobiva pretežito pješački karakter i povezuje se s Kamenim mostom i Starom čaršijom, dok se kej rijeke Vardar oblikuje kao pješačka zona – šetalište.

7.4.4.2. Urbanističko rješenje za gradski i republički centar – lijeva obala rijeke Vardar

Plan za rekonstrukciju lijeve obale rijeke Vardar iz 1959. godine predstavlja komplementaran dokument koji prostorno nadopunjuje Plan za rekonstrukciju centra i integrira lijevu obalu u širu strukturu gradskog središta (Sl. 94. i Sl. 95.)

Plan za rekonstrukciju lijeve obale Vardara izradili su arhitekti Vlado Ćosevski i Ljube Pota u okviru Zavoda za urbanizam Narodnog odbora Skopskog kotara. Riječ je o teritoriju od 141 hektara, omeđenom rijekom Vardar na jugu, brežuljcima Kale i Gazi Baba na istoku i zapadu te novopredviđenom Ulicom 155 na sjeveru.[502] U okviru toga područja predviđena je izgradnja republičkog i gradskog centra, kao i 8.830 stanova i 7 osnovnih škola. Zbog dotrajaloga građevnog fonda, sastavljenog od prizemnih objekata građenih od slabih materijala, kao i zbog nepostojanja razvijene komunalne mreže, plan predviđa korjenitu rekonstrukciju toga teritorija.[503]

U biti, plan predstavlja čin redefiniranja gradskog središta, pri čemu se težište Skoplja premješta s desne na lijevu obalu Vardara. To potvrđuju i napisi u listu *Nova Makedonija*, koji plan predstavljaju pod naslovom „Novi grad na lijevoj strani Vardara“, naglašavajući da će novi centar zauzeti mjesto dotadašnjega „orijentalnog“ dijela grada.[504]

Ipak, obje obale Vardara treba čitati kao komplementarne polovice jedinstvenoga gradskog središta. Desna obala, sa svojim postojećim gradskim sadržajima, već je izgrađena i prostorno iscrpljena. Lijeva obala, sa svojim orijentalnim naslijeđem, nereguliranom Starom čaršijom i neiskorištenim terenom uz rijeku, nudi potencijal za ono što gradu nedostaje, reprezentativni

501 Ibid., 107.

502 Ulica 155 nije realizirana. U današnjim uvjetima sjeverna granica približno se podudara s trasom Ulice Vojdana Černodrinskog.

503 Objekti koji imaju arhitektonsku i materijalnu vrijednost zadržavaju se i uklapaju u urbanistički plan. Vlado Kjosevski, „Urbanističko rešenie na levata obala na rekata Vardar za gradski i republički centar“, Stručna studija, Zavod za urbanizam na Narodniot odbor na Skopska okolija, 1959., 5.

504 Slavoljub Marinkovikj, „Nov grad na levata strana na Vardar“, *Nova Makedonija* (Skopje), 10. studeni 1959.

administrativni centar.[505] U uvodu samoga plana jasno je formulirano da zadatak nije samo urbanistička razrada lijeve obale, nego povezivanje obiju obala u jedinstvenu cjelinu, uz jasnu naznaku da daljnji razvoj gradskog i republičkog centra treba usmjeriti prema lijevoj obali.[506]

Rijeka više ne predstavlja granicu između staroga i novoga grada, nego os po kojoj se dva centra povezuju i nadopunjuju. Cijela dužina obiju obala predviđena je kao glavno gradsko šetalište, sa širokim pojasom zelenila, dok je Kameni most namijenjen isključivo pješačkom prometu. Dvije obale trebale su biti povezane s ukupno osam mostova, koji bi omogućili pješački, lokalni i tranzitni promet. Brežuljci Kale i Gazi Baba, kao vizualne dominante koje omeđuju to područje s istočne i zapadne strane, osiguravaju potrebno zelenilo i rekreacijski prostor.

Glavne osi kretanja utvrđene su ulicama Partizanska i Boris Kidrič. Partizanska ulica zamišljena je kao glavna urbana os grada, čija trasa započinje u Đorču Petrovu i prelazi preko Vardara u blizini Narodnog kazališta preko mosta širokog 38 metara. Planirana je sa širokim profilom od oko 70 metara.[507] U skladu s projektom „Prostorno uređenje ul. Partizanska na lijevoj obali Vardara“ Vlade Ćosevskog, duž njezine trase na lijevoj obali postavljeni su stambeni soliteri P+14, stambeni blokovi P+8, javne institucije i prostori za javne aktivnosti, čime se formira nova urbana fronta na lijevoj obali Vardara, koja omogućuje vizualne prodore prema Skopskoj Crnoj Gori.[508]

Društveno-administrativna zona predstavlja srž plana. Ona se proteže duž Vardara, između Kamenog mosta i Ulice Boris Kidrič, a prema sjeveru do Trga Bit Pazar. U njoj su predviđene sve ključne institucije: Narodna skupština, Gradski odbor, Sudska zgrada, Narodna biblioteka,

---

505 Plan je izrađen prema postavkama Generalnog regulacijskog plana iz 1949., u kojem je lijeva obala predviđena za republičke administrativne sadržaje.

506 Vlado Ćosevski ističe: „Grad Skoplje podijeljen na dva dijela rijekom Vardar, teritorijalno je do sada živio svaki svoj poseban život. Teritorij na lijevoj obali rijeke Vardar predstavlja grad istočnjačkog tipa, staru orijentalnu čaršiju s mnogo džamija, amama i hanova, povijesnu utvrdu ‚Kale‘ i rekreacijske terene ‚Gazi Baba‘. Suvremeno tretiranje ovog grada zahtijeva da oba teritorija budu međusobno usko povezana, zbog čega ovaj dio grada treba postati centar – administrativni, gospodarski i političko-kulturni.“

507 Revizijom Generalnog urbanističkog plana za Skoplje iz 1955. godine, ulica Partizanska na regionalnoj razini postavlja vezu između autoceste „Bratstvo-jedinstvo“ i Jadranske magistrale, čime u sebe ugrađuje ne samo gradski, već i regionalni i tranzitni kapacitet. Projektirana je s ukupnom duljinom od oko devet kilometara i širinom od 65 do 70 metara. Zamisao je bila da to bude najdulja i najšira prometnica u tadašnjoj Jugoslaviji. Njezin prometni profil predviđao je dva kolnika s ukupno do 14 traka, središnji zeleni pojas širine 7 metara, biciklističke staze od po 2,5 metra i široke nogostupe. Pota i Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija – 1*, 60–62; Jovan Popovski, „Najduži i najširi bulevar u našoj zemlji“, *Politika* (Beograd), 15. siječanj 1962.

508 Vlado Kjosevski, „Vladimir Kjosevski Biografija“, Document, bez dat., Arhitekt Vlado Kjosevski; „Važna gradska magistrala“, *Nova Makedonija* (Skopje), studeni 1962.; Pota i Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija – 1*, 30.; Vlado Kjosevski, „Skopje. Novi glednici: perspektivite i sodržinite niz urbanističkite rešenija“, *Nova Makedonija* (Skopje), 13. studeni 1962., 10–11.

instituti, opera, hotel, omladinski dom i drugo.[509] Zona je strukturirana preko dvaju urbanih centara: postojećega gradskog centra, koji se prostire na objema obalama Vardara i povezan je Kamenim mostom, te novoprojektiranoga republičkog centra kod Željeznog mosta. Prostor između njih riješen je slobodnostojećim tornjevima visine do P+9 katova, čiji volumen i dispozicija naglašavaju tok rijeke i stvaraju novu siluetu grada, vidljivu s obje strane Vardara.

Ostale zone podređene su toj središnjoj zamisli. Stambena zona zauzima 74 hektara u pet teritorijalnih jedinica, organiziranih kao stambene zajednice opremljene svim sadržajima društvenoga standarda: školama, vrtićima, zdravstvenim ustanovama i trgovačkim servisima.[510] Cilj je postići racionalnu gustoću naseljenosti, a istodobno povećati kvalitetu života u samome srcu grada. Trgovačko-zanatska zona zadržana je u postojećim granicama, bez narušavanja izvorne namjene. Plan tu zonu tretira kompleksno, prepoznajući da vrijednost Stare čaršije, osim u pojedinačnim spomenicima, leži i u njihovu zajedničkom ambijentu i urbanoj strukturi. Upravo je tretman povijesnog naslijeđa ono što taj plan razlikuje od prethodnih. U njemu se povijesno naslijeđe ne tretira kao prepreka modernizaciji, nego kao sastavni dio novoga urbanog identiteta lijeve obale. Plan inventarizira i detaljno komentira 15 kulturno-povijesnih spomenika, među kojima su crkva Sveti Spas, Daut-pašin hamam, crkva sv. Dimitrija, Kapan-an, Čifte-hamam, Suli-an, Kuršumli-an, Mustafa-pašina džamija i drugi. Svaki je spomenik razmotren u svojem ambijentu, s idejom da novi arhitektonsko-građevni tretman treba povećati, a ne umanjiti njegovu vrijednost. Prema urbanističkom rješenju predviđeno je da svih 15 spomenika kulture bude uklopljeno u novi ambijent.[511]

Na temelju generalnog rješenja prostora predviđenog Planom za rekonstrukciju lijeve obale Vardara pristupilo se detaljnoj razradi pojedinih gradskih dijelova i pojedinačnih ulica. Među njima su urbanističko rješenje za obale Vardara, projekti za Društveni centar općine Saat Kula, Društveni centar Bit Pazar, kompleks ulica Stiv Naumova i Borisa Kidriča, Jevrejsko maalo, plan za Ulicu Đure Đonovića, za Ulicu Hristijana Todorovskog Karpoša, za Ulicu Cvetana Dimova, 11. Oktobra i druge (Sl. 96., Sl. 97. Sl. 98. i Sl. 99.).[512]

---

509 *Urbanističko rešenie za gradskiot i republičkiot centar na levata obala na rekata Vardar – Skopje* (Naroden odbor na Skopska okolija, 1959.), 9.

510 Kjosevski, „Urbanističko rešenie na levata obala na rekata Vardar za gradski i republički centar“, 13–20.

511 Ibid.

512 U ovoj skupini planova spomenut ćemo i natječaje za Urbanističku i arhitektonsku koncepciju Skopskog sajma te za Urbanističko rješenje Spomen parka ispred Narodne skupštine. Iako formalno projekt nije u obuhvatnoj zoni Plana za rekonstrukciju lijeve obale, oba plana ipak spadaju u reprezentativne prostore.

Kako bi se osigurala što kvalitetnija idejna rješenja i definirao budući vizualni i funkcionalni identitet gradskog prostora, za neke su cjeline bili raspisani i arhitektonsko-urbanistički natječaji:

Natječaj za urbanističko rješenje tvrđave Kale (1954.): opći jugoslavenski natječaj koji tretira cijeli greben i njegovo gravitacijsko područje, uključujući čaršiju i lijevu obalu Vardara.

Natječaj za Spomen-park (1961.): urbanističko rješenje poteza između Narodne skupštine i Löwyjeva Grand hotela Skoplje (danas Holiday Inn), tada u izgradnji.

Natječaj za Skopski sajam: namijenjen oblikovanju modernoga sajamskog kompleksa kao novoga gospodarskog simbola grada.[513]

Kada se planovi za centar razmatraju kao cjelina, otkriva se šira prostorna logika, usmjerena ka stvaranju nove reprezentativne strukture grada. Transformacija središnjeg područja stvara novi ambijent društvenog života, u kojem su koncentrirane reprezentativne, kulturne i društvene funkcije grada. Iako mnogi od tih radova nisu bili u cijelosti realizirani, poslužili su kao važna osnova za daljnje oblikovanje i planiranje budućih arhitektonskih rješenja u Skoplju.

Kroz ove se planove središnje područje konstituira kao nova reprezentativna zona grada, prostor u kojem se koncentriraju upravne, kulturne i društvene funkcije, ali i u kojem stambena struktura sudjeluje u oblikovanju novoga javnog ambijenta. Iz razrade planova vidljivo je da dominira stambeni program. U planu rekonstrukcije centra predviđeno je 2.800 stanova, a u planu za lijevu obalu 8.830 stanova. Kao stanovanje, ta se struktura veže uz logiku Modela 2 i odgovara na stambeni deficit kao jednu od ključnih gradskih potreba. Međutim, na urbanom planu postoji jasna tendencija stvaranja prostornih markera koji formiraju reprezentativnu sliku gradskog centra i stvaraju novu gradsku siluetu.[514] U tom smislu, reprezentativna funkcija ovih planova ne nalazi se samo u planiranim institucionalnim objektima i republičkoj zoni, nego i u načinu na koji se organizira stambena struktura kako bi manifestirala gradski centar.

[513] Više o natječajima u Pota i Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija – 1*, 63–72.

[514] Tornjevi P+14 na Partizanskoj ulici, tornjevi s trokrakim tlocrtom na krajevima ulica Kočo Racin i 11 Oktomvri, ansambl na keju i slični objekti.

7.4.5. Upravne zgrade

Izgradnja prostora društvene reprezentacije u razdoblju neposredno nakon Drugoga svjetskog rata odvija se u već dobro poznatim uvjetima u kojima su dominantni prioriteti industrijalizacija i rješavanje stambene krize. Nedostatak financijskih sredstava, građevnog materijala, kvalificirane radne snage i organizirane građevinske operative ograničava opseg izgradnje. Ipak, upravo u tom razdoblju započinje oblikovanje osnovne prostorne infrastrukture nove republičke i javne uprave, kroz manji broj institucionalnih realizacija i projekata s naglašenom simboličkom težinom.

Za razliku od stambene izgradnje, u kojoj se racionalizacija, ekonomičnost i tipizacija nameću kao osnovni principi, kod ranih administrativnih i upravnih objekata uočava se tendencija prema monumentalnosti. Na taj način nova državna struktura pokušava dobiti i prepoznatljivu arhitektonsku formu. To je vidljivo kod zgrade Predsjedništva Vlade Mihe Čakelje (1946.), kao i kod zgrade Egona Steinmanna, započete kao zgrada Ministarstva unutarnjih poslova (1952.), a tijekom izgradnje prenamijenjene za potrebe Sveučilišta. U tim primjerima reprezentativni karakter, osim iz same namjene, proizlazi i iz nastojanja da se arhitektonskom formom izraze stabilnost i autoritet novoga poslijeratnog poretka.

Kod zgrade Predsjedništva Vlade osobito je značajna hitnost s kojom se pristupa njezinoj realizaciji. Objekt se počinje graditi već 1946. godine, u trenutku kada još ne postoji planski okvir za središnje gradsko područje. Objekt se ne pojavljuje u direktivnim skicama, nego se njegova lokacija rješava kroz parcijalne situacijske planove izrađene u uredu „Probiro“. To ilustrira urgentnost potrebe da nova republička vlast dobije vlastito sjedište i arhitektonsku manifestaciju u središtu grada.

U tipološkom smislu, zgrada označava prijelaz od atrijskih konfiguracija i perimetralne logike urbanog bloka prema modernoj tipologiji slobodnostojećega administrativnog bloka, organiziranog hodničkim sustavom i trima linearnim traktovima u H-dispoziciji. U kompoziciji još uvijek dominiraju klasični principi simetrije i naglašenoga središnjeg modula, dok se moderni jezik prepoznaje u trijemu središnjeg bloka, rigidnoj geometriji volumena i dvodimenzionalnoj fasadnoj ovojnici s neutralnim ortogonalnim rasterom otvora.

U pedesetim godinama kod upravnih objekata u Skoplju uočava se postupno pomicanje u načinu arhitektonske reprezentacije, odnosno nova tendencija u oblikovanju upravnih objekata. Za razliku od ranih poslijeratnih realizacija, u kojima se reprezentativnost povezuje s monumentalnijim izrazom, kod zgrada Gradskoga narodnog odbora Riste Šekerinskog (Sl.

103.), Zavoda za statistiku Slavka Brezoskog (Sl. 104.), Sudske palače Nikole Saičića i Komande armijske oblasti Slavka Löwyja (Sl. 105.), ona se postupno prevodi u samouvjereniju modernističku arhitekturu. Arhitektonski izraz tih objekata primarno proizlazi iz jasne volumetrije, racionalne organizacije i discipliniranog fasadnog oblikovanja. Fasade su zasnovane na modularnom ritmu i pročišćenom tretmanu fasadne površine.

Iako se drugi značajniji objekti gradske i državne uprave neće realizirati, kontinuitet ove teme može se pratiti kroz natječajne i druge projekte, poput Upravnog centra općine Saat-kula, Upravnog centra općine Bit-pazar te drugih javnih sadržaja, koji pokazuju da pitanje upravne i reprezentativne arhitekture ostaje aktivno i u urbanističkom i u arhitektonskom promišljanju grada.

__ **Sudska palača** (Nikola Saičić, 1958.)

Sudska palača beogradskog arhitekta Nikole Saičića predstavlja jednu od važnijih realizacija kroz koje upravna i institucionalna namjena dobiva jasnu arhitektonsku formu. Izgrađena na lijevoj obali Vardara, u okviru republičke reprezentativne osi predviđene planom iz 1949. godine, zgrada sudjeluje u oblikovanju središnjega javnog prostora kao prostora državnih, upravnih i institucionalnih sadržaja.

Objekt je slobodnostojeći, postavljen u zelenilu i uređenom parteru, u skladu s modernističkim urbanističkim principima razdoblja. Osnovni volumen oblikovan je kao pravilno prizmatično tijelo visine P+3, organizirano oko središnjeg atrija. Uvlačenje prizemlja formira trijem po perimetru objekta, što se može prepoznati kao česta tema u gradnjama tog razdoblja.

Tri kata riješena su ujednačeno, nizom kontinuiranih prozorskih otvora, međusobno odvojenih vertikalnim rebrima. Fasadna je obloga izvedena u bijelom mramoru, dok su tamnije, sive nijanse mramorne obloge upotrijebljene za stupove trijema i parapete ispod prozorskih otvora.

__ **Administrativni centar Garnizonske uprave u Skoplju** (Slavko Löwy, 1953.)

Slavko Löwy u kratkom razdoblju nakon rata, od 1949. do 1953. godine, radi u projektantskoj organizaciji „Projektant“ u Skoplju. U tom razdoblju realizira Komandu armijske oblasti, Savez vojnih invalida i Grand hotel u Skoplju, čime njegovo kratko prisustvo u gradu ostavlja značajan trag u oblikovanju poslijeratne javne i institucionalne arhitekture.

Objekt Garnizonske uprave proizlazi iz jednog od prvih poslijeratnih natječaja raspisanih u Makedoniji. Natječaj je prvotno raspisan za upravnu zgradu u Skoplju, a prvonagrađeni rad Löwyja ulazi u realizaciju. Time se objekt može čitati kao dio ranog oblikovanja nove upravne i reprezentativne infrastrukture grada.[515]

Zgrada je postavljena na širokoj parceli između Bulevara Ilinden i Ulice Orce Nikolov, u blizini Gradskog parka. U skladu s modernističkim urbanističkim principima razdoblja, zgrada je slobodnostojeća, okružena uređenim parterom i zelenilom. Kompozicija je sastavljena od visokoga osmokatnog nebodera postavljenog okomito na bulevar, četverokatnog segmenta paralelnog s bulevarom i niskoga jednokatnog reprezentativnog trakta mekano zakrivljene forme, orijentiranog prema pristupnom platou i javnom gradskom prostoru.

Arhitektonski jezik zasniva se na jednostavnim bijelim fasadnim plohama, ravnim krovnim završecima i pravilnom ritmu otvora. Iz te suzdržane modernističke matrice izdvajaju se valovita završnica visokog bloka, tema koju Löwy koristi i kod Saveza vojnih invalida, kao i reprezentativni trakt, djelomično obrađen u kamenu i naglašen specifičnim kružnim prozorskim otvorima. U okviru Modela društvene reprezentacije ovaj objekt pokazuje prijelaz od rane monumentalnosti prema modernijem, lakšem i plastičnijem jeziku javne institucionalne arhitekture.

7.4.6. Poslovne zgrade

Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina u Skoplju se realizira više poslovnih objekata, kroz koje se prostor društvene reprezentacije širi izvan upravne sfere. U jugoslavenskom socijalističkom sustavu ti objekti, iako formalno nisu državni aparat u najužem smislu, funkcioniraju kao dio društvenog institucionalnog uređenja. U ovu skupinu ulaze zgrade Komunalno-investicijske banke Slavka Brezoskog, Investicijske banke Jovana Rankovića, Poljoprivredne banke Slavka Brezoskog (Sl. 106.), Upravne zgrade DOZ-a Dušana Pecovskog, Trgovačke komore Ljubomira Tomića, Elektroprivredne zajednice Makedonije grupe autora[516], kao i poslovna zgrada „Tehnometal“ Dimče Simonovskog (Sl. 108.). U ovu

[515] Pozivni natječaj raspisan je 1951. godine, na kojem je Slavko Löwy osvojio prvu nagradu. To je bila najveća zgrada koja se u tom trenutku gradila u Skoplju. Mahečić Radović, *Slavko Löwy: sustvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina*, 115–117.

[516] U dosadašnjoj literaturi kao autor poslovne zgrade Elektroprivredne zajednice Makedonije najčešće se navodi arh. Branko Petričić. Međutim, u časopisu *Arhitektura*, br. 1-6 iz 1959. godine, na str. 21, objavljen je nagrađeni natječajni projekt za isti objekt, koji je identičan sa sačuvanim idejnim projektom, a kao njegovi autori navedeni su arhitekti Milivoj Peterčić,

skupinu ulazi i poslovni toranj Saveza sindikata, dio ansambla Radničkog doma Slavka Brezoskog (Sl. 109.), iako taj kompleks kao cjelina pripada Modelu svakodnevice.

Svi navedeni objekti postaju integralni dio reprezentativne slike grada. Njihova modernizacijska vrijednost prepoznaje se u nastojanju da predstave modernu organizaciju rada i tehničko-tehnološki napredak, pri čemu šire modernizacijske procese prevode u konkretnu arhitektonsku formu.

U arhitektonskom smislu, ova skupina objekata uglavnom slijedi jezik internacionalnog stila, prilagođen lokalnim tehničkim uvjetima. Objekti su oblikovani kao jasno definirani geometrijski volumeni, s pročišćenim fasadnim površinama i racionalnom unutarnjom organizacijom. Fasada se tretira kao lagana ovojnica, čime se pojačava dojam tehničke suvremenosti objekata. Kod dijela njih javlja se i uporaba fasadnih elemenata poput *brise-soleila* te horizontalnih i vertikalnih rebara za moduliranje fasade. Vidljiva je i tendencija uvlačenja prizemlja i formiranja trijema kao prijelaznog prostora između vanjskog javnog prostora i unutrašnjosti zgrade.

U organizaciji tlocrta najzastupljenije ostaje rješenje sa središnjim hodnikom, kao najekonomičniji način raspodjele uredskih prostora. Iako se u tim primjerima još uvijek ne razvija potpuno otvoren uredski prostor, potreba za fleksibilnošću i boljom osvijetljenošću kod objekta Elektroprivrede rezultira prvom primjenom zida-zavjese u Skoplju, čime fasada postaje lagana, kontinuirana ovojnica radnog prostora.

__ **Elektroprivreda Makedonije** (M. Peterčić, Lj. Šverer, T. Matić, M. Peterčić, 1958.)

Zgrada Elektroprivrede Makedonije predstavlja samostalnu vertikalu postavljenu u neposrednoj blizini glavnoga gradskog trga, koja svojom jasnom geometrijom i pročišćenim izrazom obilježava prostor (Sl. 110.).

Godine 1958. za navedenu lokaciju, odnosno za širu lokaciju oko zgrade ESM-a, raspisan je opći jugoslavenski natječaj s ciljem izrade idejnoga rješenja za novu zgradu Zadružnog saveza, Ekonomskog instituta i Instituta za nacionalnu historiju (Sl. 111.). Arhitektonsko-urbanističko rješenje cjeline trebalo se nadovezati na već postojeću zgradu Predsjedništva Vlade. Prihvaćeno natječajno rješenje predviđalo je visoku administrativnu zgradu, dvokatni objekt u kojem su bili predviđeni prostori Ekonomskoga instituta, Instituta za nacionalnu

Ljubo Šverer, Tereza Matić i Mira Peterčić. Na temelju ove usporedbe može se pretpostaviti da je dosadašnja atribucija objekta Branku Petričiću rezultat pogrešnog preuzimanja ili kasnije bibliografske netočnosti.

historiju i Instituta za narodnu revoluciju, te dva prizemna aneksa i trokatno krilo koje se trebalo nadovezati na zgradu Republičkih sekretarijata. Ubrzo ulogu investitora glavnoga dijela arhitektonske kompozicije preuzima Zajednica elektroprivrednih poduzeća (NR) Makedonije, a 1959. godine izrađena je investicijska programska studija, na temelju koje će biti realiziran samo visoki, administrativni dio. Idejno arhitektonsko rješenje izrađivano je od 1959. do 1961. godine.

Upravna zgrada ESM-a visoki je objekt (P+10), lociran na samom uglu projektirane arhitektonske kompozicije. Riječ je o jednostavnom prizmatičnom volumenu, oblikovanom jezikom dominantne arhitektonske paradigme poslijeratnoga razdoblja. Iako u smanjenom mjerilu, u njemu se jasno prepoznaju načela međunarodne moderne i internacionalnoga stila. Izgrađen je u armiranobetonskom skeletnom sustavu; konstrukcija je povučena prema unutrašnjosti, a „obješene" fasadne plohe obrađene su u staklu i mramoru. Prizemlje objekta, gotovo dvostruke visine od šest metara, u cijeloj je fronti prema trgu bilo namijenjeno komercijalnim sadržajima, dok se na katovima razvija administracija. Gabarit karakterističnoga kata iznosi 35,5×15,5 metara.

Glavnom stranom, odnosno glavnim pročeljem objekta smatra se pročelje orijentirano prema Trgu Makedonija, nekadašnjem Trgu Maršala Tita. Sukladno značenju lokacije, ono dobiva reprezentativni tretman i predstavlja prvo pročelje izvedeno potpuno u staklu i eloksiranom aluminiju, s različitim nijansama ostakljenih površina i površina, iza kojih se nalaze međukatne konstrukcije i parapeti (Sl. 112. i Sl. 113.). Bočna pročelja obložena su mramorom, dok pročelje orijentirano prema parku „Žena borac" ima kombinirani tretman: u jednom je segmentu u cijelosti ostakljeno, dok druga polovica ima terase i uvučene katove.

Svojim laganim i elegantnim izgledom upravna zgrada Elektroprivrede Makedonije nosi visoke estetske vrijednosti i jedan je od simbola rasta i razvoja grada Skoplja iz poslijeratnog razdoblja.

__ **Komunalna banka** (Slavko Brezoski, 1957.)

Komunalna banka, smještena na lijevoj obali Vardara, izgrađena je na temelju urbanističkoga rješenja za rekonstrukciju središta Skoplja (Sl. 114. i Sl. 115.).[517] Prostorno-volumenska kompozicija nadovezuje se na već postojeće objekte Ibni Pajko i stambenu zgradu Aerosapun.

[517] Zgrada Komunalne banke jedna je od prvih realiziranih javnih zgrada kojom se njezin autor, arhitekt Slavko Brezoski, već predstavlja kao zreli modernist, s arhitektonskom orijentacijom koja će ostati prepoznatljiva i u drugim njegovim objektima – Robnoj kući Skopje, Radničkom domu, Domu sindikata, itd.

Zgrada Komunalne banke razvija se kroz prizemlje i četiri kata. Konveksno pročelje Komunalne banke prati tok rijeke Vardar, dok se glavni ulaz u objekt nalazi sa strane keja. Uz prostore banke, koji zauzimaju glavni dio, na kraju trakta smješteni su trosobni stanovi s posebnim ulazom. Zgrada završava slijepim zidom, na koji su se trebale nadovezati druge građevine predviđenoga bloka.

Pročelje Komunalne banke odlikuje se prikladnim materijalima i proporcijama: bijelom mramornom plohom, ravnomjerno postavljenim prozorskim otvorima, razdvojenima tamnijim mramornim trakama. U zoni prizemlja kao istaknuti funkcionalni i oblikovni element pojavljuje se trijem, iza kojega se nalazi zid polikromno tretiran oblogom od raznobojnih mramornih ploča.

7.4.7. Objekti kulture

Kao što je ranije rečeno, arhitektura kulturnih institucija predstavlja jedno od najsloženijih programskih polja u poslijeratnoj arhitektonskoj produkciji, jer se u njoj preklapa više modernizacijskih logika. Njihova pozicija u okviru ovog modela ne proizlazi samo iz tipologije, nego iz njihova opsega, načina funkcioniranja i uloge u urbanoj strukturi.

Prethodno su, u Modelu svakodnevice, razmatrani oni objekti koji kulturu čine dostupnom u svakodnevnom životu stanovništva. U Modelu društvene reprezentacije kultura se razmatra kroz institucije širega gradskog i republičkog opsega, kao što su kazališta, koncertne dvorane, muzeji, izložbeni prostori i drugi javni kulturni programi. Njihova je uloga svakako i prosvjetna, ali je dominantno reprezentativna: kroz njih se Skoplje oblikuje kao kulturno središte republike. Istodobno, one prikazuju sliku društva koje se želi prepoznati kao moderno, obrazovano i kulturno razvijeno.

U ovom se kratkom razdoblju osnivaju temeljne kulturne institucije, poput Makedonskog narodnog kazališta, Opere, Makedonske filharmonije, Narodne i sveučilišne knjižnice, Povijesnog arhiva i drugih. Osnivanje Sveučilišta u Skoplju 1949. godine potvrđuje status grada kao znanstvenog i kulturnog središta, čime se stvara vlastiti kadar koji preuzima važnu ulogu u daljnjoj modernizaciji.

Nagli razvoj kulturno-umjetničke djelatnosti stvara potrebu za brojnim novim prostorima Jedan dio tih potreba zadovoljava se prenamjenom postojećih objekata. Istodobno se javlja i ambicija izgradnje kapitalnoga kulturnog objekta, što potvrđuje projekt Festivalske dvorane iz

1948. godine (Sl. 116.).[518] Međutim, ta ambicija ostaje gotovo bez realizacije; sve do potresa glavne kulturne institucije uglavnom funkcioniraju u adaptiranim prostorima, dok će jedini novi izgrađeni objekt namijenjen kulturno-izložbenoj djelatnosti biti Umjetnički paviljon arhitekta Riste Šekerinskog iz 1953. godine (Sl. 117.).

Ipak, to ne znači da je smještaj u adaptiranim prostorima bio prihvaćen kao trajno rješenje. Naprotiv, postojala je jasna namjera da se kulturnim institucijama osiguraju odgovarajući prostorni uvjeti. Prije potresa planirana je realizacija više projekata. Raspisan je natječaj za izgradnju zgrade Instituta za nacionalnu povijest, Folklornog instituta, Instituta za makedonski jezik i Ekonomskog instituta. Osim toga, izrađen je i idejni projekt Povijesnog muzeja arhitekta Vjenceslava Richtera iz Zagreba, koji je prethodno radio na adaptaciji stare muzejske zgrade na Kaleu. Njihova je realizacija prekinuta potresom 1963. godine.

Jedina ostvarena realizacija iz ove skupine, Umjetnički paviljon, lociran je pod skopskom tvrđavom Kale i izgrađen 1953. godine prema projektu arhitekta Riste Šekerinskog. Riječ je o relativno malom objektu, površine oko 600 m^2, čiji je program jasno podređen osnovnoj izložbenoj funkciji. Paviljon je organiziran kroz dvije izložbene dvorane, veliku i malu, uz prateće prostore. Velika dvorana je središnji prostor objekta, s bazilikalnim osvjetljenjem koje omogućuje ravnomjerno prirodno svjetlo pogodno za izlaganje umjetničkih djela. Zbog svojih akustičkih karakteristika dvorane se mogu koristiti i kao koncertne dvorane, ali i za druge kulturne manifestacije.

Arhitektonsko rješenje proizlazi iz jednostavne i funkcionalne organizacije programa, odmjerene i prema namjeni i prema samoj lokaciji objekta. Oblikovno, paviljon je riješen kao jedinstveni, kompaktni volumen pravokutne osnove, raščlanjen po visini. Velika se dvorana izdiže iznad ostalih prostorija kako bi primila pojas prozorskih otvora te tako postaje glavni oblikovni element objekta.

Prema dopisu Društva likovnih umjetnika, objekt je trebao predstavljati „kulturno žarište“ grada[519], odnosno mjesto za razvoj šire likovne i kulturne aktivnosti: predavanja, manje i

[518] Izgradnja objekta Festivalske dvorane arhitekta Rudija Mahusa započinje ubrzo nakon izrade projekta 1948. godine. Riječ je o jednom od rijetkih objekata u kojem se mogu prepoznati socrealističke tendencije. Budući da je objekt već razmatran u poglavlju 3.5., ovdje se navodi samo kao pokazatelj rane i ne do kraja realizirane ambicije.

[519] Inicijativa za podizanje paviljona proizlazi od Društva likovnih umjetnika, koje je u dopisu Gradskom narodnom odboru Skoplja istaknulo akutnu potrebu za takvim objektom i zatražilo da njegova izgradnja započne što prije. U dopisu se naglašava da su, zbog nepostojanja namjenskog prostora, stanovnici lišeni najznačajnijih domaćih i stranih likovnih manifestacija. Dopis je, u svojstvu direktora Društva, potpisao Nikola Martinoski, jedan od najznačajnijih makedonskih umjetnika. „Umetnički paviljon“, Dopis, Skopje, srpanj 1953., 6,76,441,6/144, DARSM-SK.

češće izložbe, gostovanja umjetnika iz drugih republika i međunarodne prezentacije.[520] Do potresa 1963. godine u njegovim je izložbenim dvoranama organizirano 390 izložbi, među kojima su bile „Suvremena američka umjetnost“, „Švicarski plakat“, „Meksička arhitektura“, „Suvremena poljska umjetnost“, „Suvremena indijska umjetnost“ i „Suvremena talijanska umjetnost“.[521]

Program paviljona navodimo s ciljem prepoznavanja njegove dvojake uloga: s jedne strane, on je dio svakodnevne kulturne infrastrukture grada, a s druge strane prostor kroz koji se Skoplje uključuje u šire jugoslavenske i međunarodne kulturne razmjene. Umjetnički je paviljon teško oštećen u potresu i naknadno srušen.

7.4.8. Visoko obrazovanje

Visoko obrazovanje u poslijeratnoj Makedoniji konstituira se kao posve nova institucionalna i prostorna kategorija. Do Drugoga svjetskog rata na teritoriju Makedonije funkcionira samo jedna visokoobrazovna institucija, Filozofski fakultet, kao disperzirana jedinica Beogradskog sveučilišta.

U skladu s potrebama za stručnim kadrovima, kao i materijalnim i kadrovskim mogućnostima, odmah nakon rata započinje stvaranje visokoobrazovne mreže: 1946. godine osniva se novi Filozofski fakultet, u koji su bile uključene i grupe Prirodoslovno-matematičkog fakulteta; 1947. godine s radom započinju Medicinski i Poljoprivredno-šumarski fakultet; a 1949. godine od ta tri fakulteta formira se Sveučilište u Skoplju.[522] Takva institucionalna modernizacija stvara i prostorne potrebe, odnosno Sveučilište, sa svojim fakultetima, treba dobiti vlastite zgrade.

Arhitektonski odgovor na ovu zadaću razvija se u dvije linije. Prva je linija adaptacije, u kojoj se postojeći objekti, projektirani za druge namjene, prilagođavaju za privremeni smještaj novoformiranih fakulteta.[523] Druga je linija namjenski projektiranih fakultetskih zgrada, koje se pojavljuju od kraja četrdesetih godina nadalje i predstavljaju zreliji projektantski odgovor na specifične programske zahtjeve suvremenog fakulteta.

---

[520] „Vo Skopje kje se gradi umetnički paviljon“, *Nova Makedonija* (Skopje), 15. veljača 1953.

[521] Galikj, *Skopje, Urbanistička studija – 2*, 125.

[522] Iste se godine u njegov sastav uključuje i Tehnički fakultet s dva odjela, građevinarstvom i arhitekturom; 1950. Ekonomski fakultet; 1956. Pravni fakultet; dok se 1958. Tehnički fakultet proširuje novim odjelima: elektro-strojarskim i tehnološko-metalurškim. U organiziranju svih fakulteta dragocjenu su pomoć pružali odgovarajući fakulteti iz drugih jugoslavenskih republika, prije svega u stručnim kadrovima koji su bili angažirani kao nastavnici.

[523] Za više informacija o prostornim uvjetima u kojima su djelovale jedinice skopskoga sveučilišta vidi: Franjo Bačić i sur., ur., *Univerzitet vo Skopje : 1949-1969* (Univerzitet vo Skopje, 1969), 81–93.

Brzi institucionalni razvoj neposredno se odražava i na prostornu organizaciju visokog obrazovanja. Od jednog fakulteta sa 160 studenata u međuratnom razdoblju, u godinama neposredno prije potresa Sveučilište raspolaže s devet fakulteta i dvije visoke škole, na kojima u školskoj godini 1962./63. studira više od 10.000 studenata. Time se Skoplje svrstava na treće mjesto po broju studenata među sveučilišnim centrima u federaciji. Takav rast otvara potrebu za planskim grupiranjem objekata u znanstveni centar, predviđen na padinama brda Gazi Baba, iako se kasnije dio objekata gradi na drugim lokacijama.

U planu je predviđeno postupno podizanje deset tipskih zgrada za fakultete, botaničkog vrta, središnje zgrade Sveučilišta s rektoratom, knjižnice, studentskih domova, stanova za sveučilišno osoblje i sportskih prostora.[524] Time Gazi Baba postaje svojevrsna „akropola“ makedonske kulture smještena nad budućim industrijskim Skopljem. Ambiciozni planovi bit će samo djelomično realizirani; od predviđenih tipskih fakultetskih zgrada izgrađena je samo jedna, zgrada Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, prema projektu slovenskog arhitekta Edvarda Ravnikara (Sl. 118.).

U pogledu pak arhitektonskog izraza mogu se prepoznati dvije linije. Prva obilježava kasne četrdesete i rane pedesete godine te se služi jezikom modernog klasicizma. Reprezentativnost gradi monumentalnim, ali ipak racionaliziranim rječnikom, oslobođenim dekoracije, s geometrijskom disciplinom, zadržanom simetrijom i masivnim volumenima. U ovu liniju ulaze objekt Medicinskog fakulteta Stanka Kliske iz 1947. godine, Tehnički fakultet iz 1947. godine [525], kao i zgrada Rektorata Egona Steinmanna iz 1952. godine (Sl. 102.).[526]

U ovoj se skupini kao granični objekt može izdvojiti Prirodoslovno-matematički fakultet Edvarda Ravnikara, izgrađen 1949. godine, kao prva od predviđenih deset zgrada. I kod njega se u rješenju prepoznaje strogo simetrična kompozicija: dugi središnji volumen s dvostranim rasporedom kabineta i laboratorija oko središnjeg hodnika, centralna ulazna jezgra sa stubama

[524] Autor idejnoga projekta za sveučilišni kvart slovenski je arhitekt Edvard Ravnikar. U sveučilišnom je kvartu bilo predviđeno smještanje humanističkoga i prirodoslovnog odjela Filozofskoga fakulteta, Agronomskoga fakulteta te Tehničkoga fakulteta s metalurgijom, rudarstvom, kemijom, mehanikom i elektrotehnikom. Zgrade su trebale imati dimenzije 90×17 m, svaka s tri kata i velikim amfiteatrima za predavanja. Petre Fran, „Na pustite visočini na Gazi-Baba kje se izdigne univerzitetskiot kvartal na Skopje“, *Nova Makedonija* (Skopje), 04. lipanj 1947.; *Nova Makedonija*, „Plan za podiganje na prviot makedonski univerzitet“.

[525] Zgrada je najprije bila namijenjena srednjoj tehničkoj školi, a nakon osnivanja Tehničkoga fakulteta zgrada se koristi i za njegove potrebe. Prema nekim izvorima (Tihomir Arsovski, Mihail Tokarev, Georgi Konstantinovski) projekt je izradio hrvatski arhitekt Egon Steinmann.

[526] Riječ je o jednom od najmonumentalnijih objekata u Skoplju. Autor projekta je hrvatski arhitekt Egon Steinmann. Objekt je projektiran za Ministarstvo unutarnjih poslova, no tijekom gradnje dodijeljen je Sveučilištu i prenamijenjen za njegove potrebe. U njemu su bili smješteni Rektorat Sveučilišta, Pravni fakultet, Ekonomski fakultet, Filozofski fakultet i dio Poljoprivredno-šumarskoga fakulteta. Objekt je pretrpio ozbiljna oštećenja u potresu i potom je srušen.

postavljenima na osi simetrije, iz koje se ulazi u naglašeno monumentalan središnji ulazni hol, te amfiteatar nasuprot njemu, oblikovan kao posebni volumen povezan s glavnim traktom.

Druga se linija afirmira od druge polovice pedesetih godina i nastavlja početkom šezdesetih. Kod tih se objekata već prepoznaje uporaba zrelijega modernističkog rječnika te suvremene konstruktivne i materijalne logike. U ovu skupinu ulaze objekti Elektro-mašinskog i Tehnološko-metalurškog fakulteta, čija izgradnja započinje 1959. godine prema projektima arhitekta Jovana Rankovića (Sl. 119. i Sl. 120.). Obje su zgrade dio iste prostorne cjeline, i organizirane oko unutarnjeg dvorišta.[527]

7.4.9. Prostorne manifestacije suvremenog socijalističkog života

U okviru Modela konstruiranja novog prostora društvene reprezentacije posebno mjesto zauzima trijada programa kroz koje novo društvo predstavlja samo sebe, ali i sebe pred svijetom: sajmovi, robne kuće i hoteli. Za razliku od institucionalnog aparata države te akademskih i kulturnih institucija, koje artikuliraju državni identitet, znanstvenu i kulturnu produkciju nove republike, ova tri programa pokazuju kako se suvremeni jugoslavenski svakodnevni život pretvara u dio reprezentativne slike novog društva.

Njihova reprezentativnost ne proizlazi nužno iz neposredne političke funkcije, nego iz načina na koji u javnom prostoru manifestiraju nove obrasce proizvodnje, potrošnje, mobilnosti, kulturne razmjene i društvenog okupljanja. U njima se modernost pojavljuje kao svakodnevno iskustvo grada. Sajam institucionalizira predstavljanje proizvodnje, tehnološkog napretka i privredne razmjene kao periodičnog javnog događaja; robna kuća demokratizira potrošnju i simbolizira novi potrošački život; hotel nosi poruku prestiža, mobilnosti i otvorenosti prema domaćim i stranim posjetiteljima.

Sva tri tipa dijele zajedničku funkcionalnu logiku; oni su prostori samopredstavljanja suvremenog socijalističkog života, u kojima se novi građanin i strani posjetitelj susreću s materijalnim, ekonomskim i kulturnim dostignućima novog društva. Arhitektonski, ovi programi pripadaju zrelijoj fazi poslijeratnog modernizma i često uvode ambiciozna tehnološka, konstruktivna i oblikovna rješenja: velike raspone, fleksibilne unutarnje prostore, transparentne fasadne površine, otvorena prizemlja, nove materijale i modernističku jasnoću volumena.[528] Sajam, robna kuća i hotel tako postaju različiti modaliteti iste reprezentativne

[527] Tijekom istraživanja, projektna dokumentacija za oba objekta nije bila dostupna.

[528] Sajamska arhitektura nastavlja dugu tradiciju prostora u kojima se tehnički napredak ne izlaže samo kao sadržaj, nego se i sam arhitektonski demonstrira kroz naprednu konstrukciju, tehnička dostignuća, velike raspone, transparentnost i

logike, kroz koje se socijalistička modernost u prostoru prikazuje kao prestiž, kao dostupnost i kao razvoj.

7.4.9.1. Velesajam

Kroz sajmove se proizvodnja, razmjena i potrošnja istodobno izlažu i pred domaćom publikom, pred kojom se afirmiraju životni standard, tehnički napredak i kultura suvremenog življenja, i pred stranim posjetiteljima, kojima država predstavlja svoj industrijski razvoj, otvorenost i pripadnost suvremenom svijetu.

U tom smislu, sajam nadilazi svoju prvotnu trgovačku funkciju i postaje složeni javni aparat. Kako piše Olga Divac, sajamski je prostor dobio i drugu svoju funkciju u okviru suvremenog grada i u kontekstu suvremenih potreba; on postaje javni rekreacijski gradski centar, prostor u kojem se ne smještaju samo izložbe, nego i festivali, revije, sportske priredbe i muzičke manifestacije.[529] Time sajam funkcionira kao stalna urbana pozornica, otvorena i onda kada se ne održava glavna manifestacija.

Ove karakteristike nosi i Skopski velesajam, kao mjesto koje ne funkcionira isključivo u službi privremenog prikazivanja proizvoda, nego i kao složena urbana i arhitektonska infrastruktura u kojoj se međusobno preklapaju ekonomska, kulturna, rekreacijska i reprezentativna dimenzija suvremenoga grada.[530]

Iako se značenje Skopskog velesajma ne može usporediti sa Zagrebačkim velesajmom ili Beogradskim sajmom, važna je činjenica da se i u Skoplju oblikuje specifična sajamska infrastruktura, primjerena republičkom središtu koje nastoji prikazati vlastiti privredni razvoj.[531] Značenje Skopskog sajma dodatno podiže i komponenta međunarodne vidljivosti te osim izlaganja makedonske proizvodnje, sajam uključuje Skoplje i Makedoniju u šire jugoslavenske, a potencijalno i međunarodne tokove privredne razmjene i komunikacije.

__ Hala 1, Skopski velesajam (Klime Pljakovski, 1958.)

racionalnost volumena. Ova se linija može pratiti od ranih arhitektonskih primjera poput Paxtonove Kristalne palače u Londonu iz 1851. godine ili Galerie des Machines Contamina i Duterta u Parizu iz 1889. godine.

529 Olga Divac, „Novi sajamski objekti u Jugoslaviji“, *Arhitektura i Urbanizam* 3, izd. 14 (1962): 3–4.

530 Duško Pecovski, „Skopski sajam“, *Arhitektura i Urbanizam* 3, izd. 14 (1962): 20–21.

531 U jugoslavenskom kontekstu, poslijeratni razvoj sajamskog programa odvija se u dvjema međusobno komplementarnim linijama. S jedne su strane veliki opći sajmovi, prije svega Zagrebački velesajam, koji od sredine pedesetih godina postaje simbol arhitektonske i ekonomske afirmacije države te polje modernističkog eksperimenta. S druge se strane razvijaju specijalizirani sajmovi, povezani sa specifičnim gospodarskim profilima pojedinih centara: Međunarodni sajam u Ljubljani, Novosadski sajam, Leskovački sajam. U tu drugu liniju ulazi i Skopski velesajam.

Sajamski kompleks smješten je na lijevoj obali Vardara, u podnožju tvrđave Kale, čime se uključuje u širu transformaciju središnjeg dijela grada (Sl. 121., Sl. 122. i Sl. 123.). Izbor lokacije je diskutabilan, kako zbog fizičkih ograničenja (tvrđave sa sjeverne i rijeke s južne strane), tako i zbog nedostatka infrastrukture, prije svega željezničke povezanosti. Time je budući razvoj sajma bio znatno limitiran. Kompleks je zamišljen kao složena prostorna kompozicija, odnosno kao niz paviljonskih objekata i pratećih sadržaja organiziranih uz Vardar, s halama, upravnim i servisnim prostorima, otvorenim površinama i komunikacijama.

Arhitektonski ansambl sastoji se od triju hala i upravne zgrade.[532] Najznačajniji objekt, ujedno i jedini realizirani, jest Hala 1, djelo arhitekta Klime Pljakovskog. Ona predstavlja najambiciozniji konstruktivni poduhvat u okviru kompleksa. Dominantan i najprepoznatljiviji oblikovni element zgrade jest krovni pokrov hale, izveden kao armiranobetonska, eliptično-parabolična ljuska debljine samo 6 cm. Ljuska je postavljena na četiri lučna rešetkasta nosača, koje nose četiri stupa raspona 30×30 m. Time se dobiva dobro osvijetljen, jedinstveni prostor, koji se može adaptirati za različite namjene. U konstruktivnoj smjelosti Hale 1 prepoznaje se način na koji sajamski objekt uvodi najnaprednija tehnološka i oblikovna rješenja, jer su u njegovo značenje ugrađeni zahtjevi za velikim slobodnim rasponima, reprezentativnošću i primjenom suvremenih konstruktivnih sustava.

7.4.9.2. Robne kuće

Robna kuća u poslijeratnom jugoslavenskom kontekstu predstavlja specifičnu tipologiju, jer u sebi nosi napetost među svojeg kapitalističkog podrijetla i socijalističke upotrebe. Kao proizvod zapadne potrošačke kulture, ona postaje dio socijalističke svakodnevice i projekta podizanja životnog standarda. Prve robne kuće pojavljuju se u većim gradovima sredinom pedesetih godina, paralelno s postupnim otvaranjem države prema Zapadu i prihvaćanjem drukčijeg odnosa prema potrošnji.

Robna kuća funkcionira kao svojevrsni socijalni kondenzator modernoga grada. Riječ je o prostoru u kojem se kretanje, kupovanje i društvena komunikacija koncentriraju u istoj točki. Poslijeratne robne kuće postavljaju se u samim gradskim središtima, na prominentnim urbanim lokacijama – trgovima, glavnim ulicama ili frekventnim raskrižjima. Time one ne opslužuju samo svakodnevnu potrošnju, nego postaju i dio reprezentativne slike grada. Robna kuća pritom se može razumjeti kao društveno-ekonomski proizvod u funkciji ideologije, s

[532] Dodatno, u sajamski kompleks uključuje se i nedovršena Festivalska dvorana Rudija Mahusa, adaptirana za sajamske potrebe.

ciljem da širokim slojevima stanovništva ponudi proizvode potrebne za svakodnevni život, neovisno o njihovu materijalnom statusu.

Paradigmatski primjer u Skoplju jest robna kuća „NA-MA“ Slavka Brezoskog, izgrađena na najreprezentativnijoj lokaciji u gradu, na glavnom gradskom trgu, na mjestu prethodno planiranog reprezentativnog hotela Ulricha i Peraka iz 1952. godine. Iako razlozi promjene programa nisu sasvim poznati, sama zamjena programa vrlo je znakovita: na mjestu gdje je prvotno bio zamišljen reprezentativni hotel, gradi se robna kuća kao prostor svakodnevnog pristupa proizvodima, otvoren široj publici i uključen u kolektivni život gradskog središta. Time glavni trg, usporedno s administrativnom i ceremonijalnom funkcijom, postaje i scena modernoga života (Sl. 124., Sl. 125. i Sl. 126.).

Uz „NA-MA-u“, robne kuće grade se i u blizini stare skopske čaršije, u već formiranom trgovačkom kontekstu. Takve su robna kuća „Bit Pazar“ Ljube Pote, kao dio stambeno-poslovnog kompleksa, i robna kuća „Ilinden“ Vlade Ćosevskog (Sl. 127.). Za razliku od „NA-MA-e“, koja nosi reprezentativnu logiku glavnog trga, ti objekti pokazuju sposobnost nove tipologije da se uključi u postojeće trgovačke zone i utječe na njihovu prostornu i funkcionalnu strukturu.

Arhitektonski, robna kuća odgovara na specifične prostorne i reprezentativne zahtjeve. Potreba za velikim i fleksibilnim prodajnim površinama uvjetuje uporabu većih konstruktivnih raspona, odnosno slobodnog tlocrta. Istodobno, ovojnica objekta dobiva posebnu važnost. Prizemlje se otvara velikim staklenim izlozima, kroz koje se proizvodi izlažu prema javnom prostoru i uspostavlja izravna vizualna veza između unutrašnjosti i grada. Gornji su katovi često zatvoreniji i obrađeni naglašenom teksturom, ritmom ili materijalnošću, čime objekt dobiva snažniju plastičnost i prepoznatljiv urbani karakter.

7.4.9.3. Hoteli

U poslijeratnom razdoblju hotel dobiva novu funkcionalnu i reprezentativnu težinu. Nadilazi se njegova uloga smještajnog kapaciteta i pretvara u složeni urbani aparat koji objedinjuje različite javne, polujavne i servisne funkcije. Njegovu reprezentativnost, osim arhitektonskog izraza, određuje i programska složenost. Hoteli postaju prostori javnoga i društvenog života. Njihov složeni program, proširen lobbyjem, restoranima, kavanama, terasama, dvoranama za prijeme i konferencije, omogućuje da hotel bude dostupan i turistima i lokalnoj zajednici.

O značenju hotela kao reprezentativne tipologije poslijeratne jugoslavenske države možemo zaključiti i iz događanja na federalnoj razini. Natječaj za tri objekta u Novom Beogradu iz

1947. godine – za Centralni komitet KPJ, Predsjedništvo Vlade FNRJ i reprezentativni hotel – na određeni način uspostavlja hotel kao treći stup državnog samopredstavljanja, ravnopravan sjedištu partije i izvršne vlasti.[533]

Ta se ambicija jasno prepoznaje u natječaju za reprezentativni hotel na glavnom skopskom trgu iz 1952. godine. Projekt Ulricha i Peraka, iako nije realiziran, značajan je jer pokazuje kako se u ranim pedesetim godinama hotel zamišlja kao moderna reprezentativna tipologija u središtu Skoplja.[534] Postavljen između trga i keja Vardara, projekt je trebao uspostaviti vezu s postojećom uglovnom zgradom Trgovačko-industrijske komore Milana Zlokovića. Rješenje razdvaja hotelski program na smještajni volumen i javni dio, čime se omogućuje jasna funkcionalna diferencijacija, usmjeravanje soba prema Vardaru i oblikovanje reprezentativnoga gradskog ansambla. Iako hotel nije izgrađen, sama natječajna zadaća pokazuje značenje koje ova tipologija dobiva u vizijama modernoga gradskog centra.

Realizirani hoteli do 1963. godine pokazuju tu reprezentativnu funkciju kroz nekoliko različitih prostornih logika. Grand hotel Skoplje Slavka Löwyja u sebi nosi logiku reprezentativnog gradskog hotela u centralnom području, ali i s javnim sadržajima povezanim s pješačkim životom grada (Sl. 128. i Sl. 129..). Hotel Turist Dragana Tomovskog pripada kasnijoj fazi modernističkoga gradskog hotela i u sebi objedinjuje sličan program (Sl. 130. i Sl. 131.). Hotel Sredno Vodno Luděka Kubeša, pak, proširuje hotelski program prema turističko-rekreacijskoj funkciji i povezuje modernu kulturu odmora s prirodnim okruženjem grada.

Zajedno, ti objekti formiraju skopsku mrežu reprezentativnih hotelskih kapaciteta prije potresa 1963. godine. Kroz njih grad ne dobiva samo nove smještajne i ugostiteljske programe i kapacitete, nego dobiva i prostornu infrastrukturu za konferencije i međunarodnu komunikaciju, odnosno funkcije koje potvrđuju njegovu ulogu glavnog grada republike.

__ **Grand hotel – Skopje** (Slavko Löwy, 1954.)

Na inicijativu Narodnog odbora Skoplja, 1954. godine raspisan je natječaj za reprezentativni gradski hotel, na kojem je Slavko Löwy osvojio prvu nagradu.[535] Izgradnja hotela trajala je od 1955. do 1964. godine. Grand Hotel je zamišljen kao reprezentativni gradski hotel u

[533] Više o natječaju iz 1947. godine vidi raspravu u Poglavlju 3., u potpoglavlju „Arhitektonska reprezentacija nove države".

[534] Antun Ulrich, „Reprezentativni hotel u Skopju", *Arhitektura* 6, izd. 3 (1952): 35–38; Mikić, *Arhitekt Antun Ulrich: Klasičnost moderne*, 145.

[535] Zvonimir Marohnić, ur., „Reprezentativni hotel u Skoplju", *Čovjek i prostor*, izd. 16 (1954.): 3.

središnjem području grada, namijenjen prije svega stranim gostima, čime se potvrđuje njegova uloga u razvoju turističke infrastrukture Skoplja.[536] Istodobno je uveo novi standard hotelskoga smještaja, jer grad do njegove izgradnje nije imao hotel u kojem su sobe bile opremljene zasebnim kupaonicama.

U svojem arhitektonskom jeziku hotel je očiti predstavnik internacionalnoga stila tipičnoga za razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata, s jasnim funkcionalnim rješenjem i bijelim, elegantnim pročeljem. Prostorno-volumenska struktura hotela sastavljena je od dva tijela: visokoga, prizmatičnog i linijskog gabarita postavljenog paralelno s ulicom te niskoga dijela s restoranom postavljenog uz rijeku. Niski je dio bio uvučen u odnosu na kej 13. novembar, čime je formirana otvorena ljetna terasa. Takvom konfiguracijom hotel se povezuje sa šetalištem uz rijeku, pješačkim životom grada i javnim sadržajima.

Funkcionalna organizacija objekta počiva na jasnoj podjeli smještajnih i javnih sadržaja. U visokom volumenu, riješenom po načelu središnjega hodnika, smještene su hotelske jedinice, dok su javni sadržaji koncentrirani u nižim dijelovima objekta. Pročelje prema Bulevaru Filip II. Makedonski jednostavno je, ali dobro proporcionirano, s ujednačenim ritmom prozorskih otvora. Kao poseban arhitektonski element izdvaja se tema ulaza i snažno izbačene nadstrešnice, dok stražnje pročelje svoj karakter dobiva pravilnim rasterom terasa.

7.4.10. Dimenzije novog prostora društvene reprezentacije

7.4.10.1. Prostorno-programska dimenzija

Prostorno-programska dimenzija prostora društvene reprezentacije počiva na novom institucionalnom, obrazovnom i kulturnom repertoaru koji Skoplje prije 1945. nije posjedovalo u sustavnoj formi. U njezinu su središtu zgrade republičke administracije, poslovne zgrade, fakulteti i znanstvene ustanove, reprezentativni objekti kulture, hoteli, robne kuće i sajam. Sadržaji se koncentriraju u središnjem gradskom području i zajedno oblikuju lik grada. Njegovi objekti nisu vezani uz lokalno susjedstvo, nego uz šire urbano i republičko mjerilo. Detaljni urbanistički planovi za centar uspostavljaju prostornu matricu unutar koje pojedinačni objekti djeluju u međuodnosu, pa središte grada postaje koordinirana prostorna cjelina. Tipologije se kreću od velikih institucionalnih volumena na slobodnim parcelama do rubne izgradnje koja nastavlja zatečeni urbani obrazac. Robna kuća, hotel i sajam pritom unose tipologije koje materijaliziraju suvremenu potrošnju, mobilnost i kulturnu razmjenu.

[536] Mahečić Radović, *Slavko Löwy: sustvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina*, 120.

7.4.10.2. Društvena dimenzija

Društvena dimenzija prostora društvene reprezentacije proizlazi iz konstituiranja republičkih institucija i iz njihova ulaska u svakodnevno iskustvo grada. Specifičnost makedonskog slučaja jest u tome što se republički institucionalni korpus ovdje oblikuje po prvi put, pa arhitektura istodobno gradi i samu instituciju i njezinu javnu prisutnost.

Ovaj model posebno je važan za formiranje stručne, administrativne, kulturne i obrazovane srednje klase. Fakultetski objekti omogućuju visoko obrazovanje u vlastitom gradu. Zgrade republičke uprave čine novi institucionalni aparat prostorno prisutnim u svakodnevici građana. Objekti kulture uspostavljaju makedonsku kulturnu scenu kao stalnu javnu instituciju. Robna kuća, hotel i sajam prevode modernost u svakodnevno iskustvo. Kroz tu mrežu Skoplje za svoje stanovnike postaje grad adekvatan vlastitom političkom i kulturnom statusu.

7.4.10.3. Simbolička dimenzija

Simbolička dimenzija ovoga modela proizlazi iz nove uloge Skoplja kao glavnog grada Narodne Republike Makedonije. Arhitektura javnih institucija i transformacija središta čine vidljivom povijesnu promjenu koja je nakon 1945. prvi put Skoplju dala ulogu političkog, kulturnog i administrativnog središta suvremene makedonske državnosti.

Zgrade uprave, kulture, znanosti, obrazovanja i javnog života grade sliku grada koji posjeduje institucije, znanje, javnu kulturu i sposobnost vlastite reprezentacije. One proizvode narativ institucionalne zrelosti i društvenog napretka. Skoplje se kroz njih prikazuje kao republička metropola koja vlastitu modernost upisuje u prostor centra.

Modernizam ima ključnu simboličku ulogu u tom procesu. Njegovi čisti volumeni, transparentna prizemlja, slobodnostojeći objekti, ritmizirana pročelja i suzdržana monumentalnost stvaraju sliku poretka usmjerenog prema budućnosti. Modernistički jezik omogućuje da se država, kultura i znanje predstave kao racionalni, suvremeni i progresivni. U prostoru društvene reprezentacije modernizam postaje arhitektonski znak javne modernosti.

7.4.10.4. Estetska dimenzija

Estetska dimenzija prostora društvene reprezentacije pokazuje modernistički arhitektonski jezik u njegovu najambicioznijem izrazu u istraživanome razdoblju. Javne i institucionalne zgrade oslanjaju se na prepoznatljivi repertoar Modernog pokreta, od slobodnog prizemlja na stupovima i trijema koji uvlači javni prostor pod volumen zgrade, do ravnog krova, čiste geometrije volumena, trakastih prozora i zida-zavjese kao lake, staklene ovojnice fasade. Ti

elementi daju reprezentativnim objektima karakterističnu modernističku artikulaciju – horizontalnost, transparentnost i jasan odnos nosive konstrukcije i omotača. Monumentalnost se postiže mjerilom, ritmom strukture, brižljivim detaljem i ulaznom sekvencom koja artikulira prijelaz između gradskog prostora i institucionalne unutrašnjosti.

Upravo se ovdje moderna arhitektura pokazuje kao javni jezik nove republike. Objekti potvrđuju da modernistički izraz može preuzeti ulogu reprezentacije države, oslanjajući se na sredstva same arhitektonske prakse. Modernizam ovdje djeluje i kao način gradnje i kao svjestan oblikovni stav kroz koji nova republika postaje vidljiva, kao uvjerenje da forma javnih zgrada može izraziti modernost novog društva.

Dodatnu analitičku razinu rada daje katalog od četrdeset pet odabranih arhitektonskih realizacija nastalih u Skoplju u razdoblju 1945.-1963., a predstavljenih u ovom poglavlju.

7.5. Katalog odabranih primjera

Svaka jedinica kataloga najprije je određena prema pripadnosti jednom od triju modela konstruiranja modernosti, potom iščitana kroz sekvencu modernizacije – prostorna potreba > objekt > modernizacijski kapacitet – i, konačno, valorizirana kroz četiri dimenzije analize. Time se na razini pojedinačnih realizacija pokazuje kako se državno vođena modernizacija prevodila u konkretnu arhitektonsku i urbanu formu, ali i kako se modernizacijska uloga pojedinačnog objekta može sustavno uspoređivati unutar šireg korpusa.

7.5.1. Kriteriji izbora

Postavljanje kriterija izbora kod zastupljenih primjera vezano je za kontekst nastanka i nužno sadrži određenu dozu subjektivnosti, jer izbor podrazumijeva čitanje višeslojnoga značenja ugrađenog u svaki primjer. Osnovni kriteriji ovdje su bili: jedinstvenost i autentičnost objekata, kao i izražena arhitektonska ambicija i kvaliteta projekta. Kriteriji se potom proširuju i na aspekte kulturnog značenja – estetske, povijesne, društvene, funkcionalne i tehnološke aspekte – kao i na uključivanje određenog tipa, razdoblja, univerzalnosti ideje i društvene dimenzije. Među važnijim kriterijima koji su pridonijeli selekciji mogu se izdvojiti: modernizacijski kapacitet, ikoničnost, autorstvo i projektantska namjera, visoka arhitektonska kvaliteta, inovacija u tehnici i tehnologiji, te značenje za politički, kulturni, ekonomski i društveni razvoj grada. Dio odabranih realizacija strukovno je valoriziran objavama u relevantnim časopisima i nagradama na natječajima.

Mora se naglasiti da odabrani primjeri nemaju jednaku arhitektonsku vrijednost ni jednak značaj za grad, ali svi zaslužuju pažnju s aspekta odgovora na prostorne potrebe koje proizvode identificirane modernizacijske transformacije. Izbor je zamišljen kao inkluzivan, s ciljem oblikovanja reprezentativnoga arhitektonskog presjeka koji obuhvaća opsežan i raznorodan niz primjera. Taj izbor ne predstavlja konačan popis, nego kolekciju otvorenu za daljnje dopunjavanje.[537]

Konačan izbor od četrdeset pet jedinica uvrštenih u Katalog utvrđen je na temelju šireg popisa od približno dvjesto identificiranih arhitektonskih realizacija i urbanističkih projekata. Preliminarni popis oblikovan je usporedbom podataka iz biografija arhitekata, arhitektonske literature koja spominje djela toga razdoblja, podataka objavljenih u stručnim časopisima i dnevnom tisku, kao i izvora iz Državnog arhiva Sjeverne Makedonije. Dodatno su korištena istraživanja provedena neposredno nakon potresa, vezana za stanje objekata u Skoplju, izrađena u Zavodu za urbanizam i arhitekturu Skoplje.[538] Podaci su unakrsno provjeravani, a datiranje pojedinih objekata dodatno je preispitivano i kroz arhivske fotografije. U preliminarni popis uvršten je i manji broj natječaja; iako evidentirani u skromnom broju, arhitektonski natječaj kao mehanizam odabira najboljega rješenja bio je važan i za tadašnji i za današnji kontekst, pa je njihovo uključivanje ovdje smisleno.

Budući da ne postoji situacijski plan Skoplja iz 1963. godine, za potrebe ovog rada izrađena je simulirana i rekonstruirana situacija grada na temelju dostupnih materijala: plana reambulacije za jedan dio grada iz 1959./1960. godine iz Agencije za katastar nekretnina Republike Sjeverne Makedonije te karata nastalih nakon potresa, koje prikazuju stanja objekata. Na temelju tako rekonstruirane situacije i ranijeg popisa objekata izrađene su karte prema namjeni objekata, kao i kronološki dijagrami, koji omogućuju uvid u prostornu distribuciju različitih funkcija, dinamiku izgradnje te prepoznavanje modela konstruiranja modernosti. Integralni popis i karte prema namjeni nalaze se u Aneksu na kraju rada.

7.5.2. Metoda prikaza

Iz preliminarnoga popisa odabrano je četrdeset pet realizacija, prikazanih na ujednačeni način kako bi se osigurao konzistentan i usporediv pregled. Šira polazna lista omogućila je sagledavanje opsega, dinamike i tematske raznolikosti arhitektonske produkcije, a potom i

[537] Dio obrađenih objekata posjeduje obilježja zbog kojih se mogu razmatrati u okviru problematike arhitektonskog naslijeđa. U tom je smislu izrada preliminarnoga popisa važna i kao prvi korak u metodologiji zaštite i obnove tog vrijednog sloja, kako napominje Ivanovska Deskova. Ivanovska Deskova, „The architecture of the post-earthquake renewal of Skopje“, 310.

[538] Galikj, *Skopje, Prostoren plan: Tom 1*, sv. 3.

prepoznavanje onih primjera koji najjasnije pokazuju posredovanje između prostornih potreba, arhitektonske realizacije i modernizacijskoga kapaciteta objekta. Svaki je odabrani primjer izravno povezan s jednim od modela konstruiranja modernosti i kroz njega je iščitan, čime se ilustrira djelovanje modernizacijskih transformacija. Uz to, naveden je i njegov operativni smisao – prostorna ili društvena potreba na koju realizacija odgovara.

Svaka jedinica kataloga prikazana je kroz dva komplementarna sloja: grafički i tekstualni. Grafički segment sadrži shematski prikaz položaja objekta unutar grada, isječak situacije s neposrednom okolinom, jedan tlocrt, jedan karakteristični pogled i aksonometrijski prikaz objekta. Tekstualni segment sadrži osnovne dokumentacijske podatke o objektu (naziv, autor projekta, godinu projektiranja i godinu izgradnje, lokaciju, morfološki tip, katnost, namjenu, današnje stanje i današnji naziv), pripadnost modelu, modernizacijsku sekvencu i iščitavanje kroz četiri dimenzije.

Modernizacijska sekvenca ilustrira dvosmjerni odnos: novi društveni poredak istodobno je proizvodio nove prostorne tipologije i nove oblike životnoga prostora, dok su promjene u arhitektonskom i urbanom prostoru imale modernizacijske učinke na društvo. Ta je sekvenca postavljena kao odnos: prostorna potreba > objekt > modernizacijski kapacitet.

Prikaz četrdeset pet odabranih realizacija strukturiran je prema njihovoj pripadnosti jednom od triju modela. Broj projekata unutar svakoga modela nije jednak, a također je različit i opseg produkcije te stupanj očuvanosti i dostupnosti dokumentacije.

Svaka je jedinica dodatno iščitana kroz četiri analitičke dimenzije – prostorno-programsku, društvenu, simboličku i estetsku – pri čemu dimenzijski profil prikazuje stupanj izraženosti pojedine dimenzije u konkretnom primjeru. Stupnjevi izraženosti određuju se relativno, unutar korpusa od četrdeset pet primjera, a ne kao apsolutna vrijednosna ocjena. Njihova je svrha prepoznati gdje se nalazi analitičko težište pojedinoga primjera, odnosno kroz koju se dimenziju njegov modernizacijski kapacitet najjasnije očituje.

1. Prostorno-programska dimenzija – sagledava uvodi li objekt novi arhitektonski tip i novi prostorno-programski obrazac:
    - visoka – uvodi novi arhitektonski tip ili radikalno transformira postojeći;
    - srednja – razvija ili prilagođava već uspostavljen tip, s vidljivim pomakom u programu ili organizaciji;
    - niska – slijedi standardni, već postojeći tipološki obrazac; doprinos je opsegom, ne tipologijom.

2. Društvena dimenzija – sagledava u kojoj mjeri objekt organizira i reproducira nove društvene odnose:
   - visoka – strukturira svakodnevnu reprodukciju života većega broja stanovnika;
   - srednja – organizira određene društvene prakse povremenoga ili sektorskog dosega;
   - niska – ima ograničen ili posredan udio u reprodukciji društvenih odnosa.
3. Simbolička dimenzija – sagledava u kojoj mjeri objekt čini modernost, državu ili novi poredak vidljivom i čitljivom:
   - visoka – javno i čitljivo predočava modernost, republiku ili novi poredak; nositelj je slike grada;
   - srednja – simbolički naglasak je prisutan, ali ograničen na uži kontekst;
   - niska – sekundarna simbolička poruka; objekt djeluje pretežno utilitarno.
4. Estetska dimenzija – sagledava u kojoj mjeri objekt razvija prepoznatljiv moderni arhitektonski jezik:
   - visoka – objekt jasno i snažno nosi obilježja moderne arhitekture;
   - srednja – obilježja moderne su prisutna;
   - niska – oblikovno suzdržano, modernistički izraz je slab, reduciran.

7.5.3. Autorski osvrt: istraživanje kroz crtež

Svih četrdeset pet primjera u radu su prikazani ne samo kroz skenirani arhivski materijal, nego i kroz autorski prerađene crteže. Takav pristup ima dvostruku funkciju. Prva je čisto tehnička: prevođenje heterogene arhivske dokumentacije u ujednačeni i usporedivi prikaz istraživačkog korpusa. Druga je epistemološka: ponovno iscrtavanje predstavlja oblik kritičke interpretacije, jer proces omogućuje pročišćavanje vizualnih podataka te uspostavu zajedničkoga grafičkog jezika kroz koji se objekti mogu međusobno usporediti.

Kao vrijednost pak izvornoga dokaza, u disertaciji se, izvan Kataloga, prikazuju i skenirani arhivski nacrti, koji zadržavaju dokumentarni trag arhivskoga materijala. Na taj se način skenirani dokument, s jedne strane, i preuređeni crtež, s druge, postavljaju kao komplementarni oblici predstavljanja, odnosno kao dva različita sloja istraživačkoga procesa: jedan kao izvorni dokaz, drugi kao analitička obrada.

U Katalogu je svaka građevina, uz tlocrt i fasadu, prikazana i aksonometrijskim prikazom, čime se analitička razina dodatno proširuje. Aksonometrija, naime, omogućuje pregledan,

analitički i objektivan prikaz, bez privilegirane točke promatranja.[539] Ona istodobno otkriva više aspekata objekta – volumen, kompoziciju i odnos pojedinih dijelova – pri čemu se svi elementi prikazuju u mjerljivim odnosima. Takav se način prikaza nadovezuje i na modernističku tradiciju u kojoj je aksonometrija imala važnu ulogu kao sredstvo javnoga predstavljanja i analitičkoga čitanja arhitekture, počevši od Waltera Gropiusa i Bauhausa nadalje.[540]

[539] Marianna Charitonidou, *Architectural Drawings as Investigating Devices: Architecture's Changing Scope in the 20th Century*, 1. izd. (Routledge, 2023), https://doi.org/10.4324/9781003372080.

[540] Michio Kato, „Axonometry and New Design of Bauhaus", *Journal for Geometry and Graphics* 11, izd. 1 (2007): 73-82.

Tvornica stakla: Pogon za staklenu vunu

SK01

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora proizvodnje

PROSTORNA POTREBA:
Intenzivna industrijalizacija traži potpuno nove proizvodne pogone.

➡➡➡ **TVORNIČKA HALA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Kao novi industrijski pogon proširuje proizvodnu bazu; uvodi tvornički kompleks s pratećim sadržajima za radnike.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

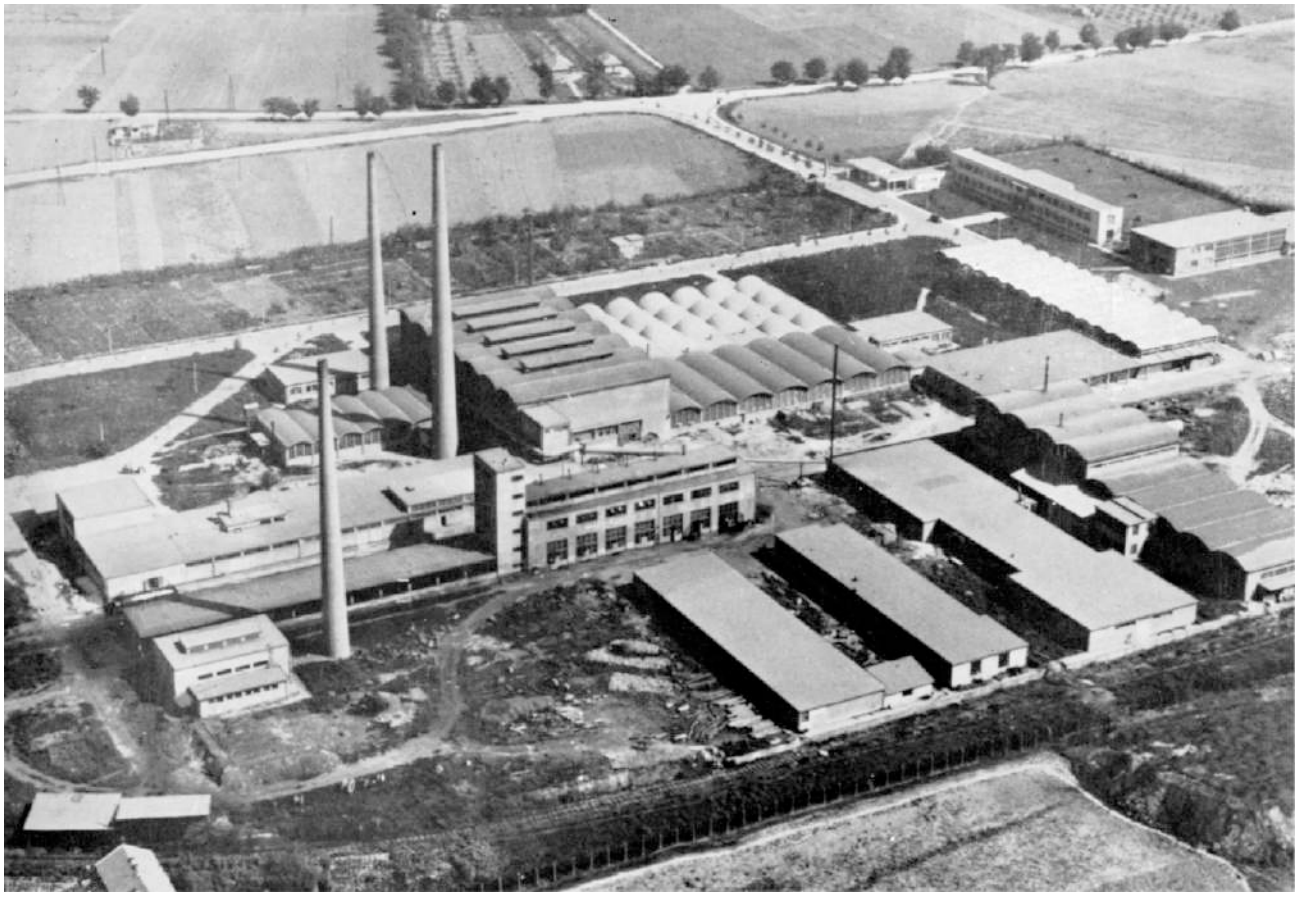

IZVORI:
Goran Mickovski, *Arhitekturata na industriskoto nasledstvo: Prirodno osvetleni fabriki* (Arhitektonski fakultet Skopje, UKIM, 2026).; „Oddelenie za staklena volna za Fabrika za staklo", Skopje, bez dat., Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 50, DARMS-SK.; Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).;

Tvornica stakla: Pogon za staklenu vunu

SK01

AUTOR PROJEKTA:
A. Ševnik, T. Houra

LOKACIJA:
Jugoistočna industrijska zona

NAMJENA:
Industrija

GODINA PROJEKTA:
1953.

MORFOLOŠKI TIP:
Slobodnostojeći volumen

STATUS:
Napušten

GODINA IZGRADNJE:
1953.

KATNOST:
P

DANAŠNJI NAZIV:
Izvan funkcije

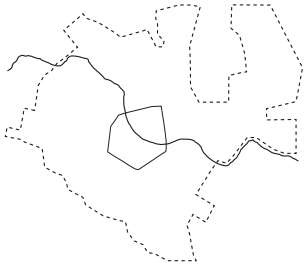

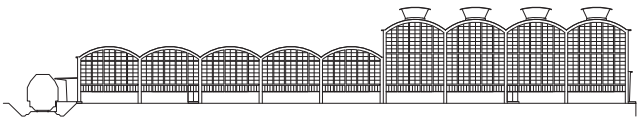

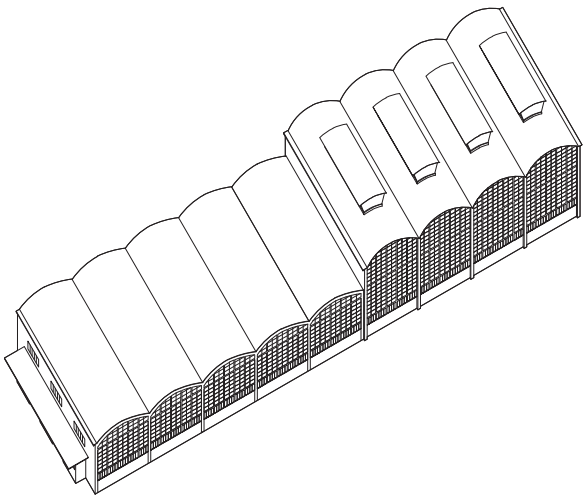

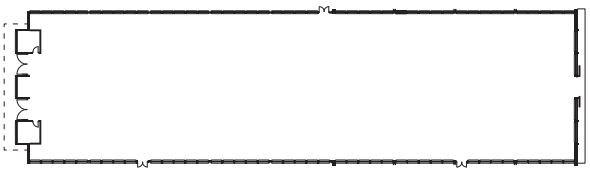

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:1000 50 40 30 20 10 0

Tvornica kože Goce Delčev

SK02

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora proizvodnje

PROSTORNA POTREBA:
Razvoj lake i prerađivačke industrije traži nove proizvodne kapacitete.

➡➡➡ **TVORNIČKA HALA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Kao novi industrijski pogon proširuje proizvodnu bazu; uvodi tvornički kompleks s pratećim sadržajima za radničke svakodnevice.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

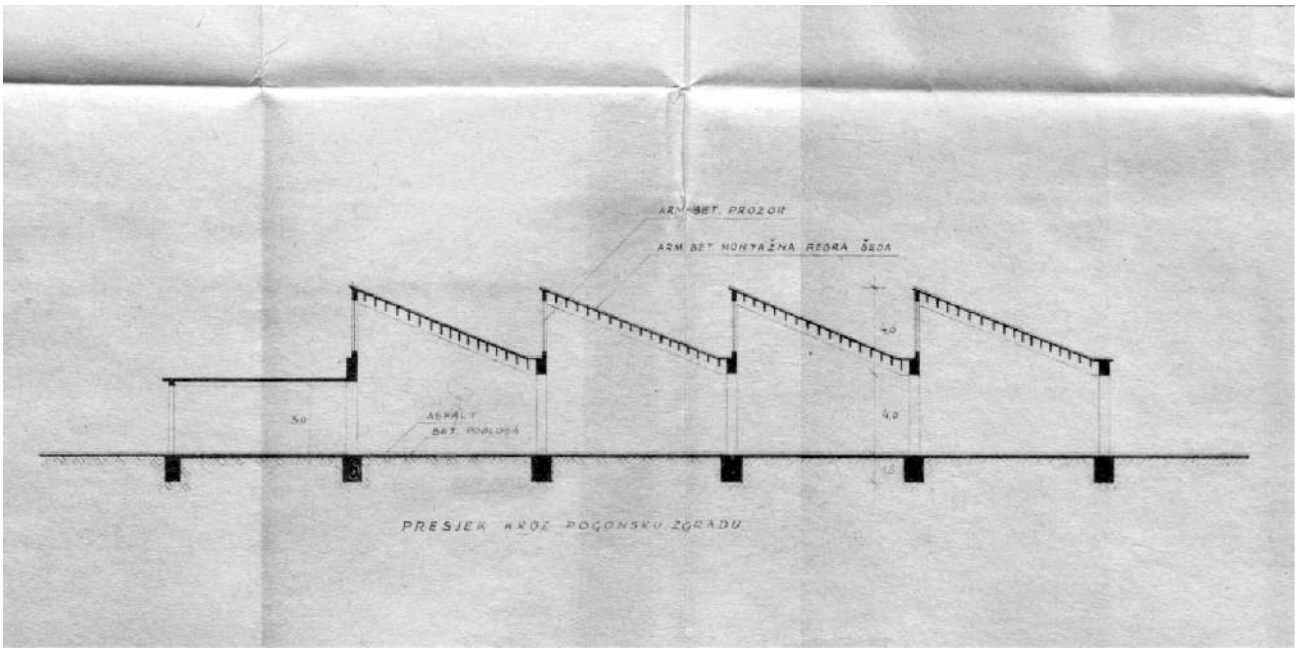

IZVORI:
Goran Mickovski, *Arhitekturata na industriskoto nasledstvo: Prirodno osvetleni fabriki* (Arhitektonski fakultet Skopje, UKIM, 2026).; „Fabrika za koži ‚Goce Delčev': Ideen proekt", Skopje, bez dat., Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 10, DARMS-SK;

Tvornica kože Goce Delčev

SK02

AUTOR PROJEKTA:
Ante Steierhofer

GODINA PROJEKTA:
1959.

GODINA IZGRADNJE:
1959.

LOKACIJA:
Sjeveroistočna industrijska zona

MORFOLOŠKI TIP:
Slobodnostojeći volumen

KATNOST:
P

NAMJENA:
Industrija

STATUS:
Sačuvan s izmjenama

DANAŠNJI NAZIV:
Izvan funkcije

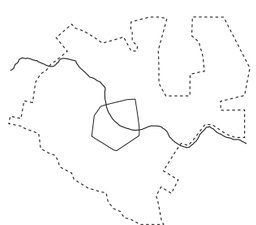

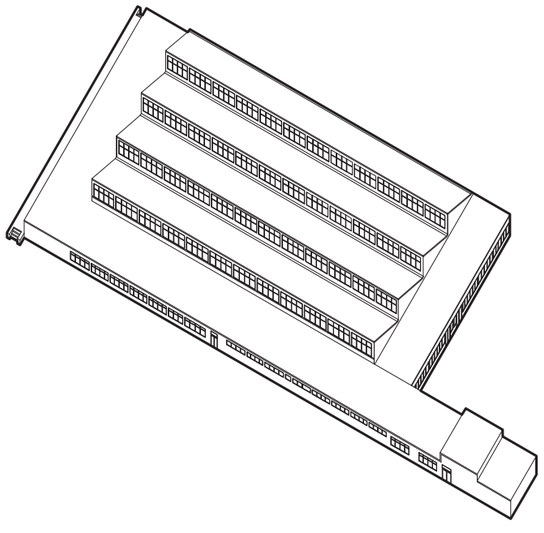

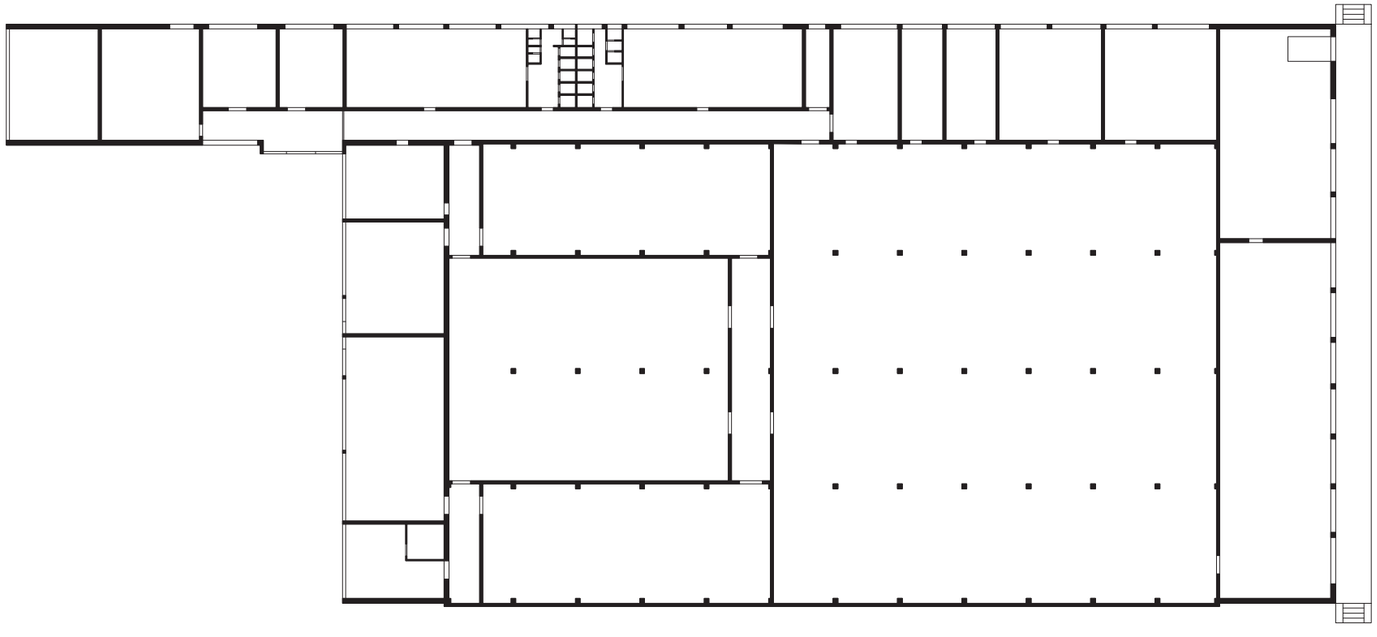

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:1000 50 40 30 20 10 0

Tvornica za bombone i čokolade Evropa

SK03

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora proizvodnje

PROSTORNA POTREBA:
Naslijeđeni predratni kapaciteti traže reorganizaciju i znatno proširenje.

➡➡➡ **TVORNIČKA HALA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Uvodi tvornički kompleks s pratećim sadržajima za radničke svakodnevice.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

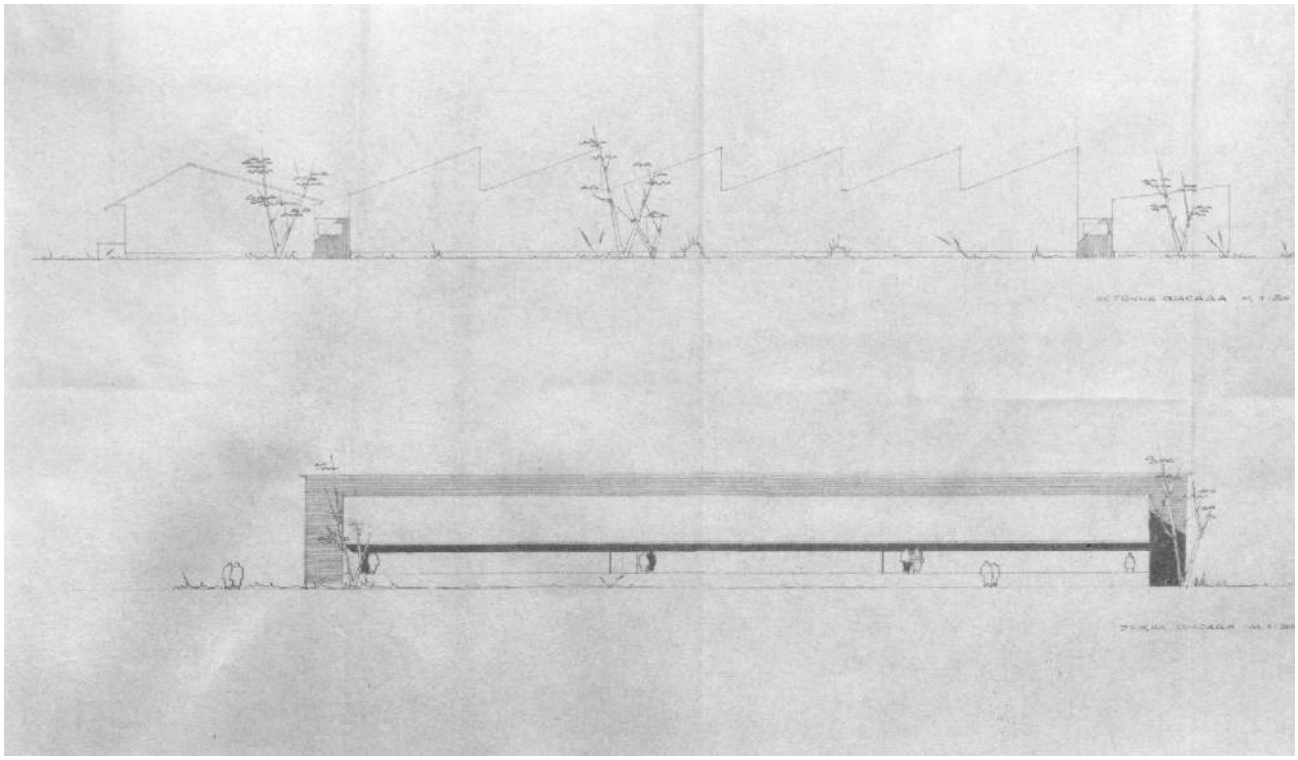

IZVORI:
Goran Mickovski, *Arhitekturata na industriskoto nasledstvo: Prirodno osvetleni fabriki* (Arhitektonski fakultet Skopje, UKIM, 2026).; „Fabrika za bomboni i čokoladi ‚Evropa', Skopje", Skopje, bez dat., Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija:13, DARMS-SK;

Tvornica za bombone i čokolade Evropa

SK03

AUTOR PROJEKTA:
Anton Desovski

GODINA PROJEKTA:
1959.

GODINA IZGRADNJE:
1959.

LOKACIJA:
Sjeveroistočna industrijska zona

MORFOLOŠKI TIP:
Slobodnostojeći volumen

KATNOST:
P

NAMJENA:
Industrija

STATUS:
Sačuvan

DANAŠNJI NAZIV:
Tvornica za bombone i čokolade Evropa

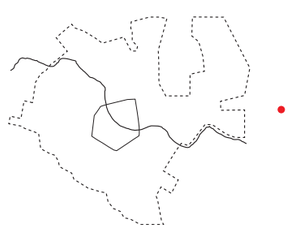

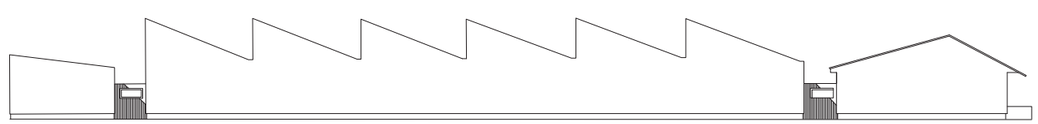

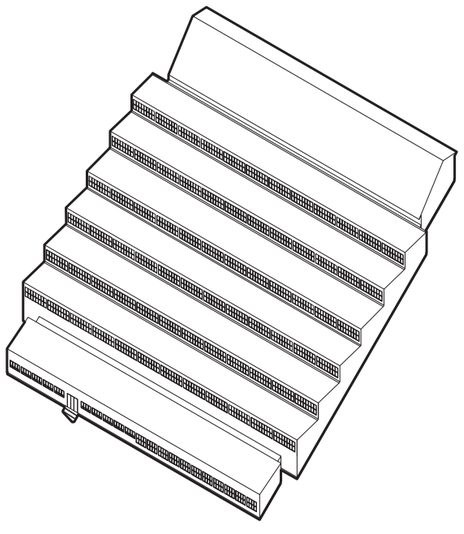

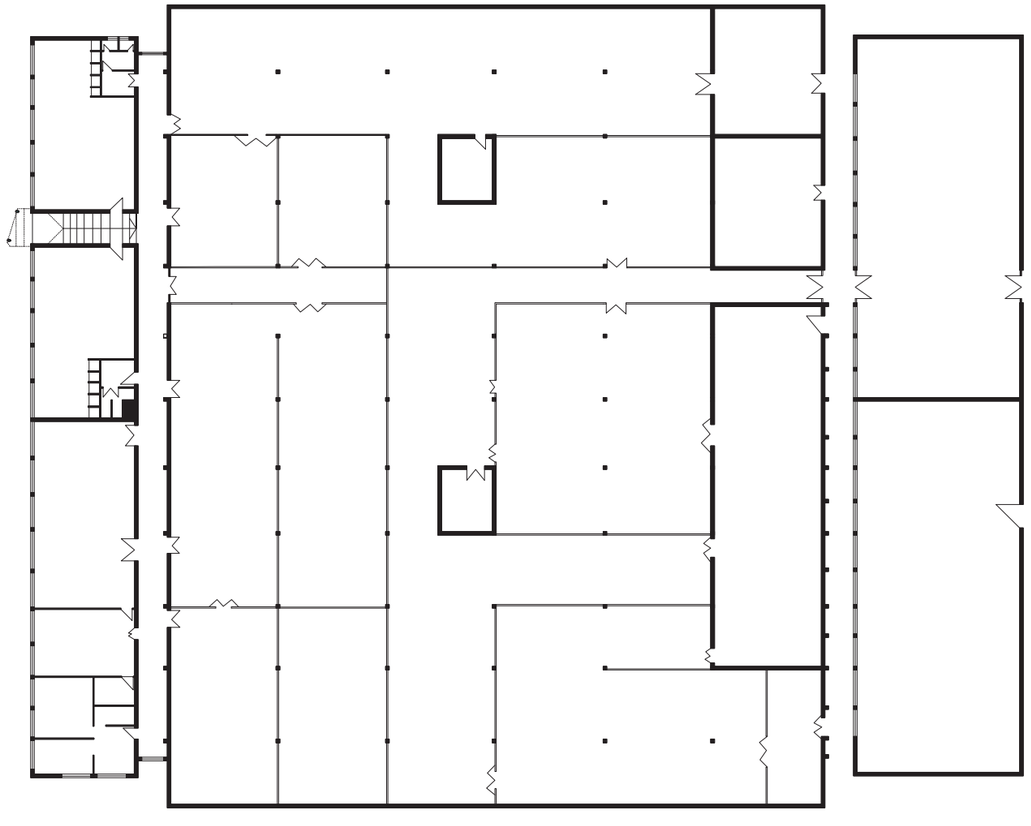

50 40 30 20 10 0
1:1000

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

Tvornica obuće Gazela

SK04

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora proizvodnje

PROSTORNA POTREBA:
Razvoj industrijske proizvodnje potrošačkih dobara.

➡➡➡ **TVORNIČKA HALA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Uključuje svakodnevne potrebe stanovništva u sustav serijske proizvodnje; uvodi tvornički kompleks s pratećim sadržajima za radnike.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

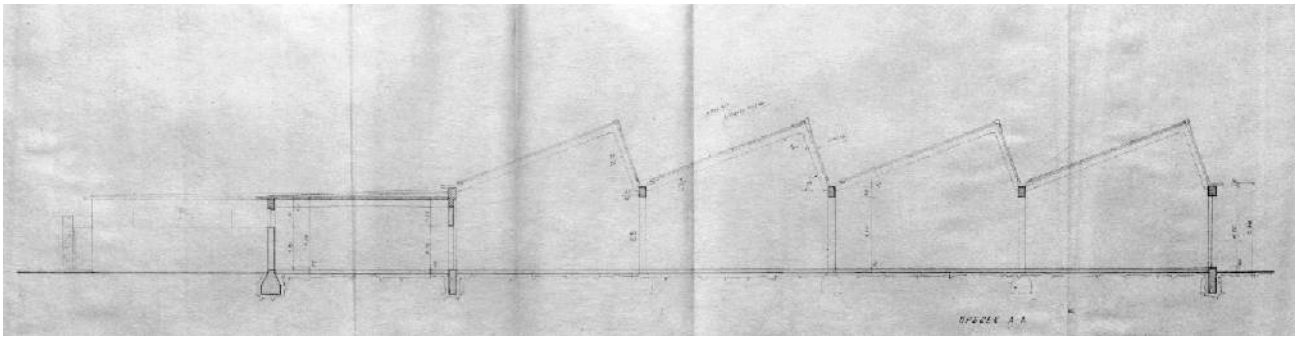

IZVORI:
Goran Mickovski, *Arhitekturata na industriskoto nasledstvo: Prirodno osvetleni fabriki* (Arhitektonski fakultet Skopje, UKIM, 2026).; „Fabrika za čevli Skopje“, Skopje, bez dat., Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 10, DARMS-SK;

Tvornica obuće Gazela

SK04

AUTOR PROJEKTA:
P. Serafimov, D. Serafimov, Lazar Hristov

GODINA PROJEKTA:
1959.

GODINA IZGRADNJE:
1959.

LOKACIJA:
Sjeveroistočna industrijska zona

MORFOLOŠKI TIP:
Slobodnostojeći volumen

KATNOST:
P

NAMJENA:
Industrija

STATUS:
Sačuvan s izmjenama

DANAŠNJI NAZIV:
Izvan funkcije

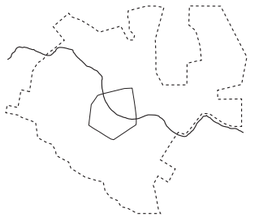

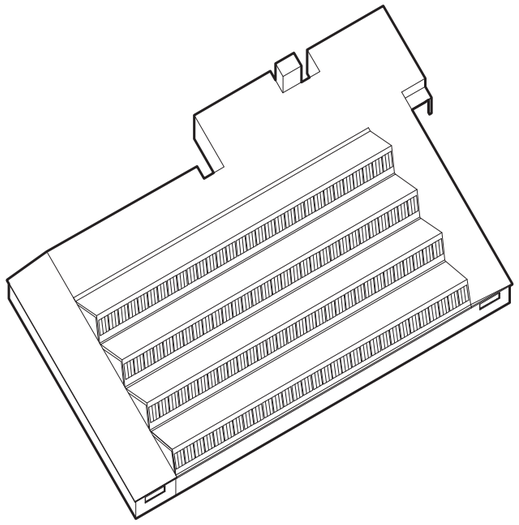

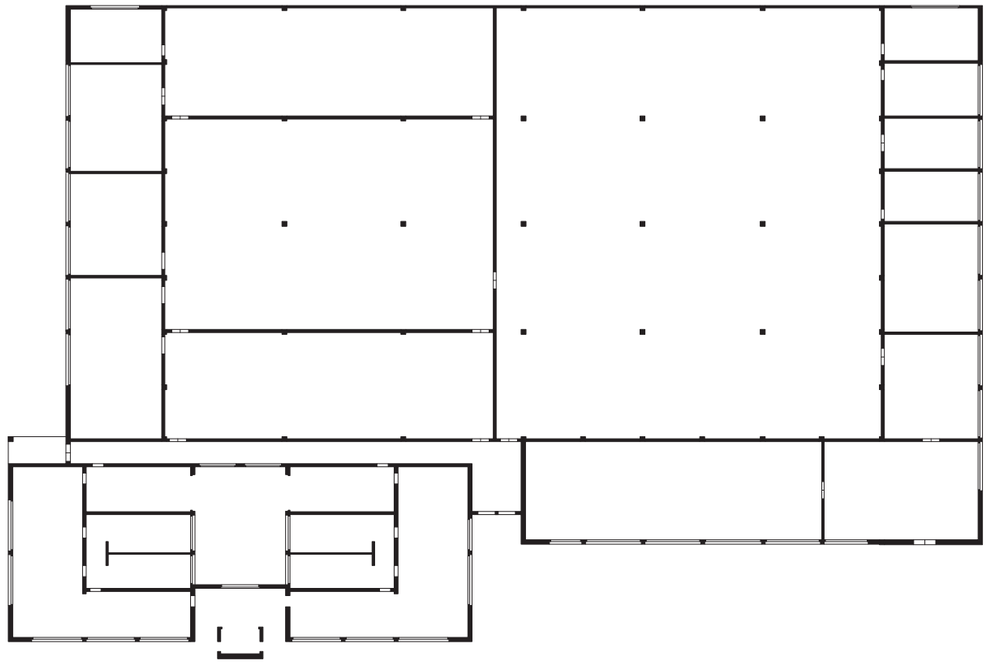

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

50 40 30 20 10 0
1:1000

Stambena lamela u naselju Proljeće

SK05

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Potreba za brzom, ekonomičnom i standardiziranom stambenom izgradnjom u uvjetima poslijeratne stambene krize i ubrzanog rasta grada; uspostavu istovjetnoga stambenog tipa za ponavljanje na više lokacija.

➡ ➡ ➡ **STAMBENO NASELJE** ➡ ➡ ➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Uvođenjem istovjetnoga stambenog tipa primjenjivog na više lokacija najavljuje prijelaz iz pojedinačnih intervencija u programski organiziranu stambenu izgradnju.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■□□

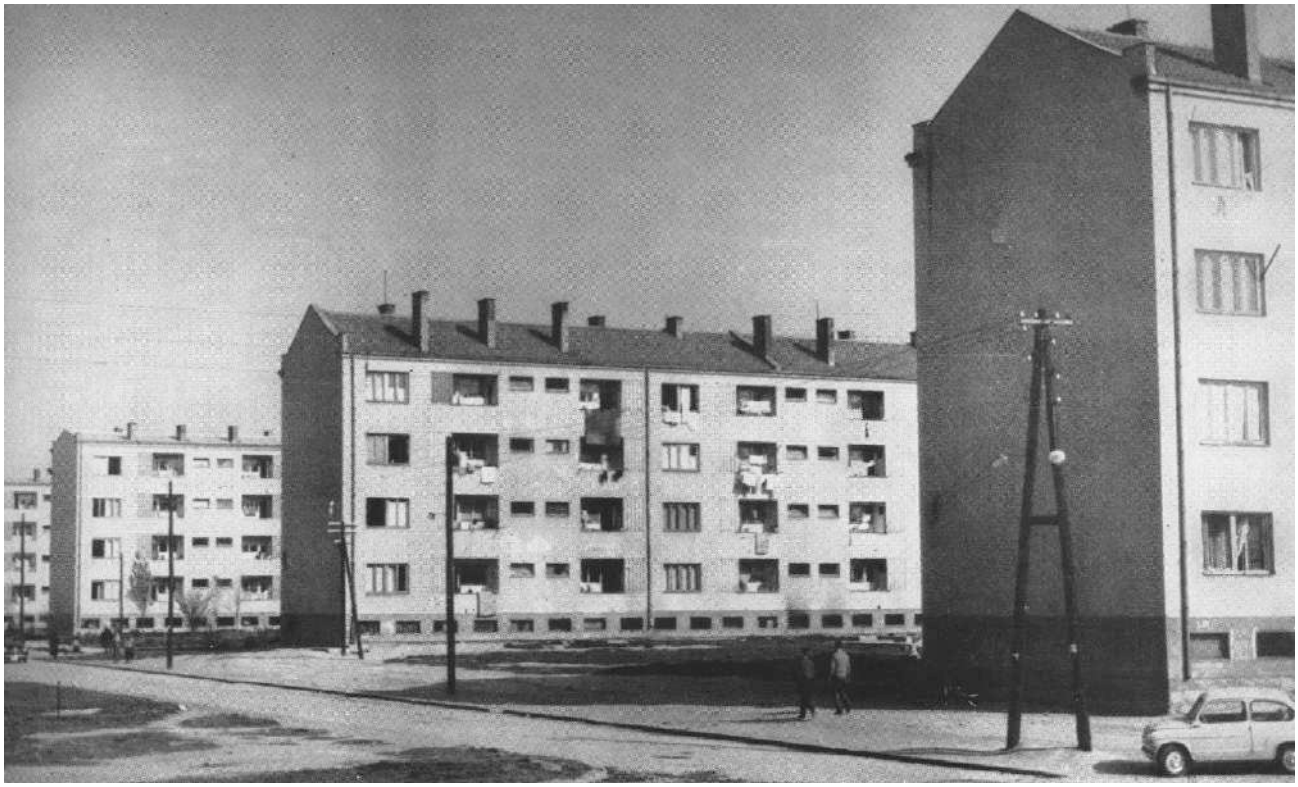

IZVORI:
„Stanbena zgrada vo naselba Prolet na GNO", Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 104, DARSM-SK.; Minas Bakalčev, *„Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje"* (PhD Thesis, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2004).; Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Stambena lamela u naselju Proljeće

SK05

AUTOR PROJEKTA:
Miho Čakelja

LOKACIJA:
Naselje Proljeće

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1947.

MORFOLOŠKI TIP:
Lamela

STATUS:
Sačuvan s izmjenama

GODINA IZGRADNJE:
1947.

KATNOST:
P+3

DANAŠNJI NAZIV:
Stambena lamela Proljeće

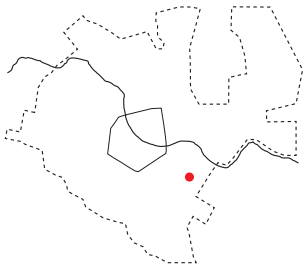

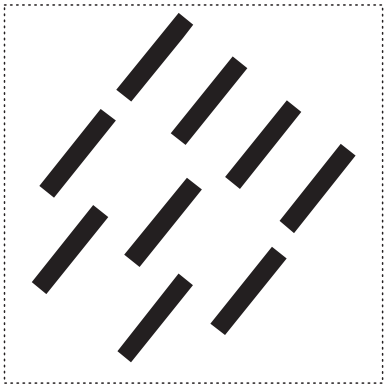

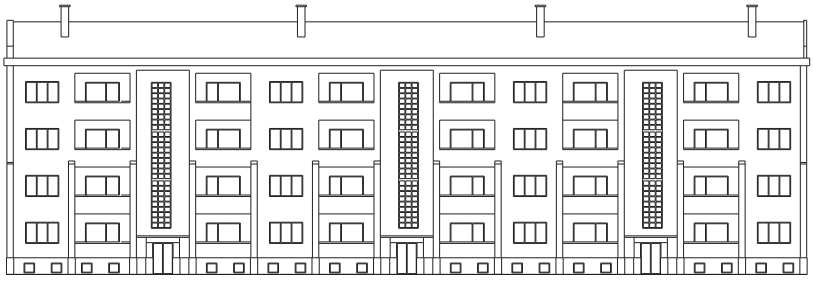

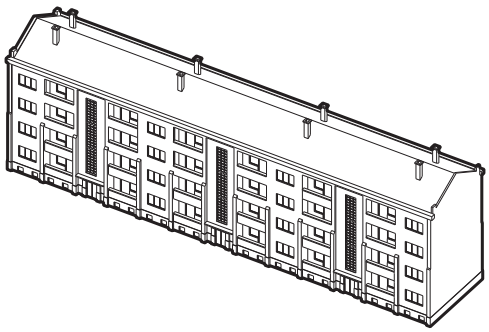

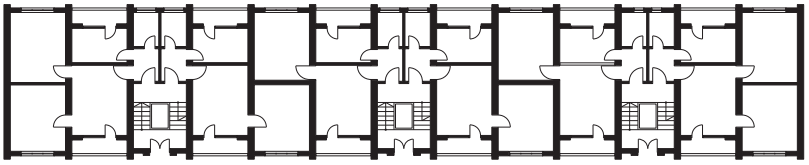

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambena lamela u naselju Vardar

SK06

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Potreba za organiziranim radničkim stanovanjem usklađenim s novim ekonomskim normativima i standardima poslijeratne izgradnje.

➡ ➡ ➡ **STAMBENO NASELJE** ➡ ➡ ➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Integrira proizvodnju i stanovanje u jedinstven prostorni sustav te uspostavlja rane obrasce planski organiziranih radničkih naselja.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■□□
ESTETSKA	■□□

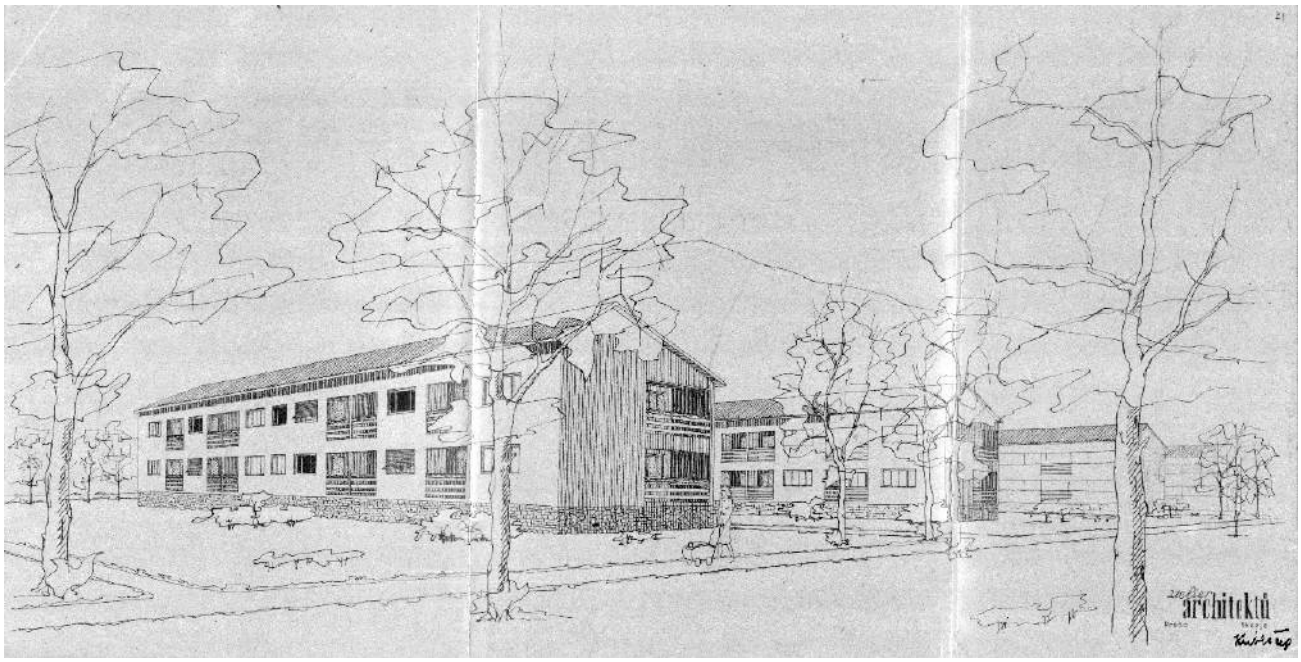

IZVORI:
„Pet stanbeni zgradi", Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 99, DARMS-SK.

Stambena lamela u naselju Vardar

SK06

AUTOR PROJEKTA:
Luděk Kubeš

LOKACIJA:
Naselje Vardar

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1949.

MORFOLOŠKI TIP:
Lamela

STATUS:
Porušeni

GODINA IZGRADNJE:
1949.-1950.

KATNOST:
P+1

DANAŠNJI NAZIV:
Više ne postoji

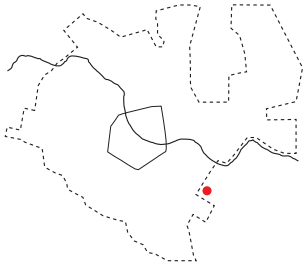

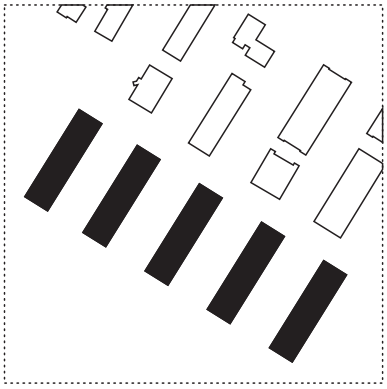

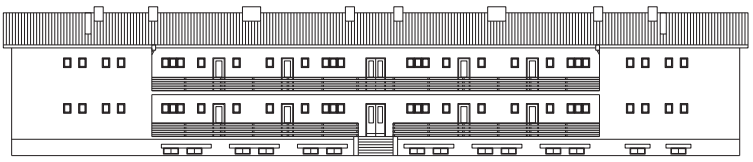

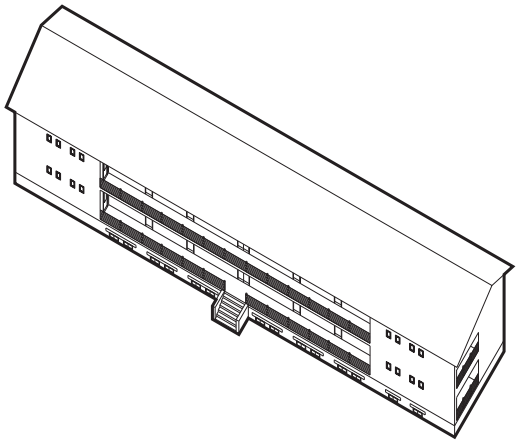

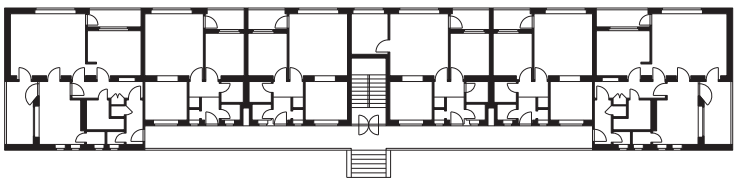

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambena zgrada za radnike Staklare

SK07

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Industrijska politika osiguranja stručnoga kadra Tvornice stakla traži radničku stambenu izgradnju.

➡➡➡ **STAMBENA ZGRADA ZA RADNIKE** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Stambeni objekt za radnike prevodi iz normativne sheme u kompozicijski odgovor na konkretnu urbanu situaciju.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■□□
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
„Stanbena zgrada na F-ka za staklo na Ulica 11 Oktomvri", Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 87, DARSM-SK.

Stambena zgrada za radnike Staklare

SK07

AUTOR PROJEKTA:
Ljubinka Malenkova,
Risto Šekerinski

GODINA PROJEKTA:
1953.

GODINA IZGRADNJE:
1953.

LOKACIJA:
Ulica 11 Oktomvri

MORFOLOŠKI TIP:
Rubna izgradnja

KATNOST:
P+3/P+2

NAMJENA:
Stanovanje

STATUS:
Sačuvan

DANAŠNJI NAZIV:
Stambena zgrada

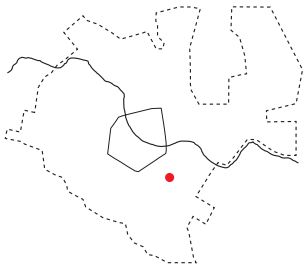

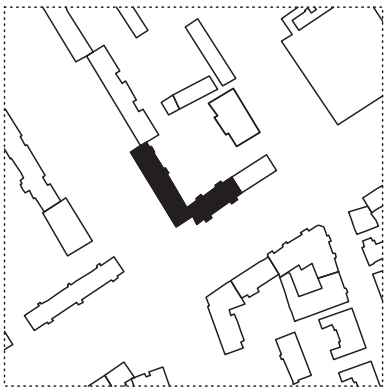

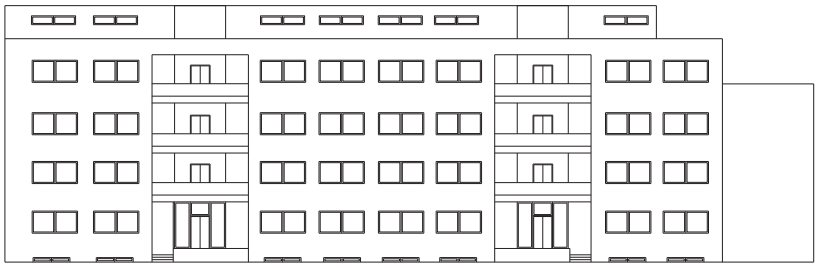

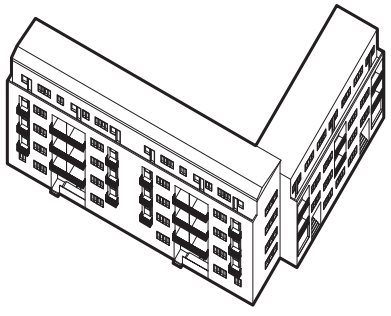

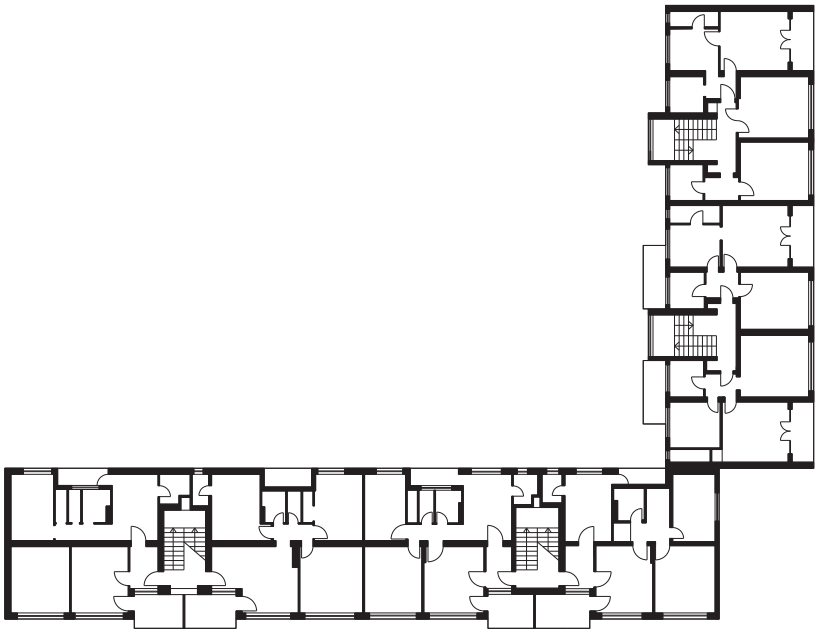

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambena zgrada sveučilišnih nastavnika

SK08

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Osiguravanje kvalitetnog stanovanja za sveučilišni i stručni kadar potreban razvoju visokog obrazovanja i znanstvenih institucija.

➡➡➡ **STAMBENA ZGRADA ZA NASTAVNIKE** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Sudjeluje u stvaranju društvenih uvjeta za razvoj visokog obrazovanja, znanosti i stručnog kadra republike.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
„Zgrada na univerzitetski profesori", Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 166, DARSM-SK.

Stambena zgrada sveučilišnih nastavnika

SK08

AUTOR PROJEKTA:
Risto Šekerinski

LOKACIJA:
Naselje Debar Maalo

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1953.

MORFOLOŠKI TIP:
Rubna izgradnja

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1955.

KATNOST:
P+4/P+3

DANAŠNJI NAZIV:
Profesorska zgrada

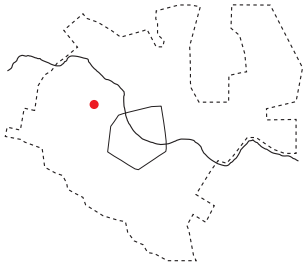

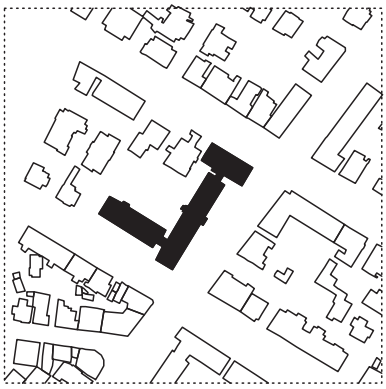

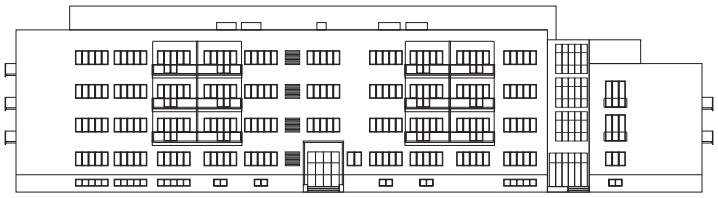

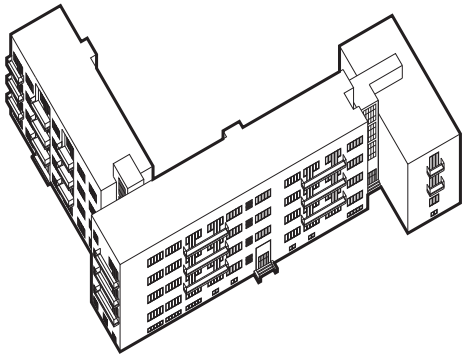

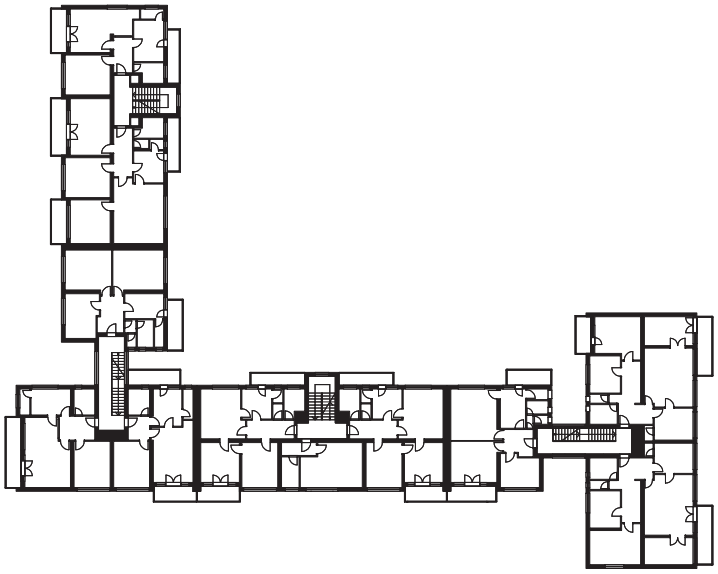

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:750 50 40 30 20 10 0

Stambene zgrade uz Zeleni pazar

SK09

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Povećanje stambenog kapaciteta u uvjetima ubrzane urbanizacije i rasta urbanoga stanovništva traži ponovljiva rješenja.

➡➡➡ **STAMBENA ZGRADA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Ponavljanjem istoga objekta na dvjema susjednim parcelama oblikuje prepoznatljiv potez susjedstva.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
„Proekt za kuli kaj Ladilnikot“, Skopje, bez dat., Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 114, DARSM-SK.

Stambene zgrade uz Zeleni pazar

SK09

AUTOR PROJEKTA:
Vera Žežova Ušinska

LOKACIJA:
Centralno gradsko područje

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1955.

MORFOLOŠKI TIP:
Par slobodnostojećih volumena

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1955.

KATNOST:
P+5

DANAŠNJI NAZIV:
Tornjevi Zeleni pazar

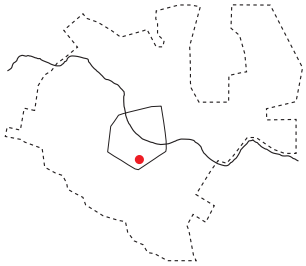

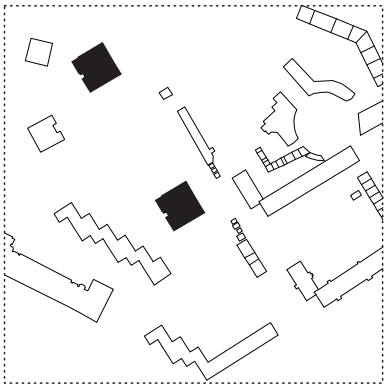

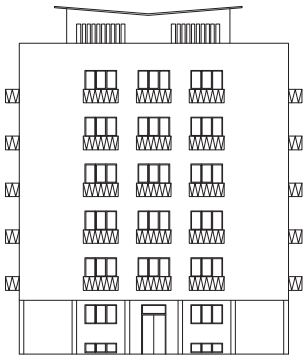

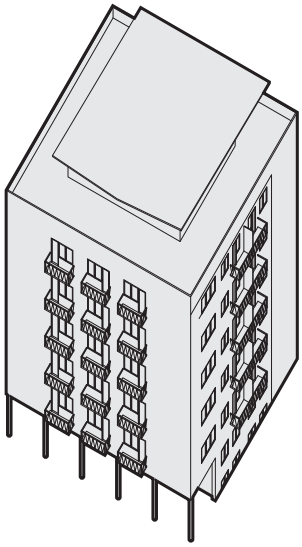

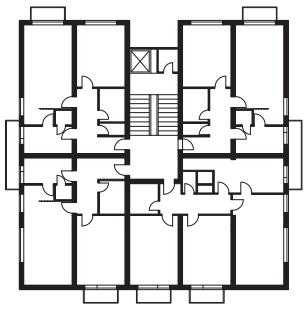

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambeni toranj Podvoznik

SK10

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Povećanje stambenog kapaciteta u uvjetima ubrzane urbanizacije.

➡➡➡ **STAMBENI TORANJ** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Uvodi stanovanje u vertikali kao novi oblik urbanog života i modernističke organizacije grada. Najvidljiviji prostorni znak modernizacije.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreshtvo, Katalog od izlozhba (Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2003).; Minić, Oliver, ur. „Stambena kula na bulevaru Kočo Racin". Arhitektura i Urbanizam 2, izd. 11–12 (1961): 18.;

Stambeni toranj Podvoznik

SK10

AUTOR PROJEKTA:
Aleksandar Serafimovski

LOKACIJA:
Bulevar Kočo Racin

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1957.

MORFOLOŠKI TIP:
Toranj

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1957.

KATNOST:
P+10

DANAŠNJI NAZIV:
Vrteleška

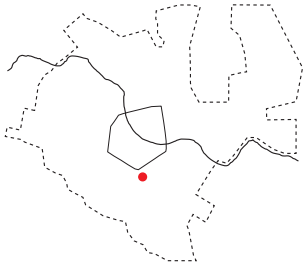

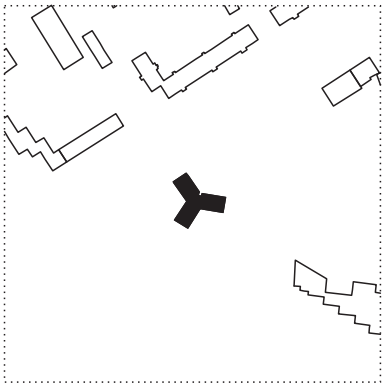

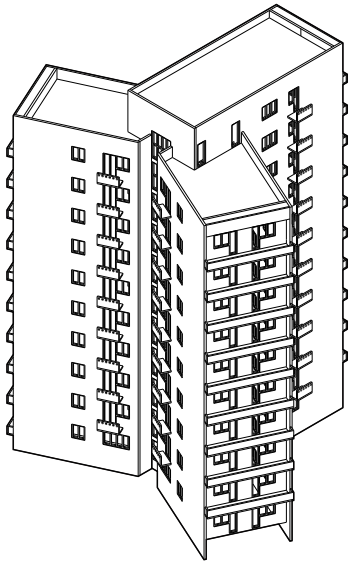

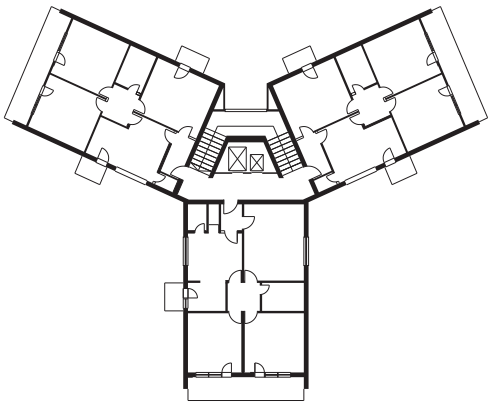

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambeni toranj na Ulici Orce Nikolov

SK11

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Potreba za većom gustoćom u izgrađenom gradskom području.

➡➡➡ **STAMBENI TORANJ** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Obilježava prostor i postaje urbani akcent ulice; stanovanje u vertikali kao oblik veće gustoće i modernoga urbanog života.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI: *Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreshtvo*, Katalog od izlozhba (Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2003).; „Proekt za stanbena zgrada na agolot na ulicite 27 Mart i Orce Nikolov", Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 128, DARSM-SK.; Aljoša Žanko, ur., Stan I (Odbor za publicističku delatnost vojnog građevinarstva, 1966).

Stambeni toranj na Ulici Orce Nikolov

SK11

AUTOR PROJEKTA:
Aleksandar Serafimovski

LOKACIJA:
Ulica Orce Nikolov

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1958.

MORFOLOŠKI TIP:
Toranj

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1958.

KATNOST:
P+8

DANAŠNJI NAZIV:
Stambeni toranj Orce Nikolov

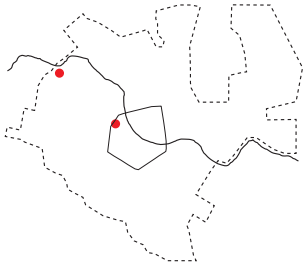

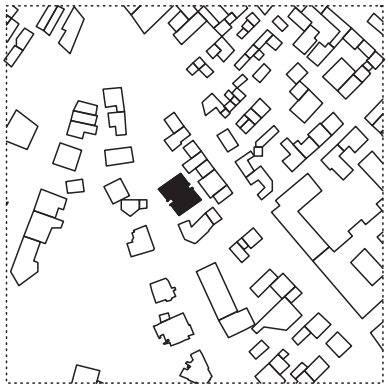

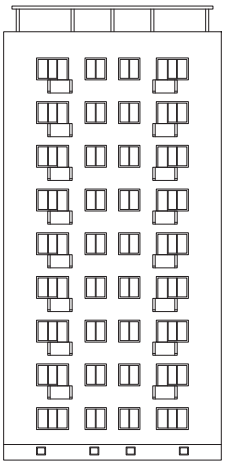

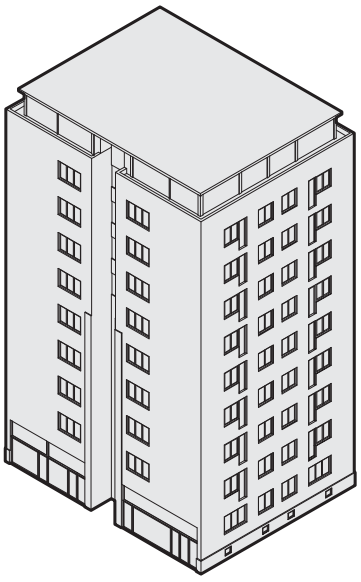

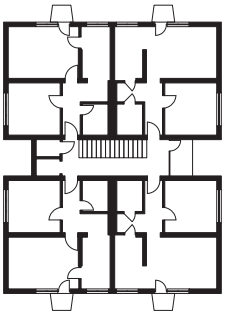

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambeni toranj na Bulevaru Kliment Ohridski

SK12

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Povećanje stambenog kapaciteta u uvjetima ubrzane urbanizacije.

➡➡➡ **STAMBENI TORANJ** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
uvodi stanovanje u vertikali kao novi oblik urbanog života i modernističke organizacije grada.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■□

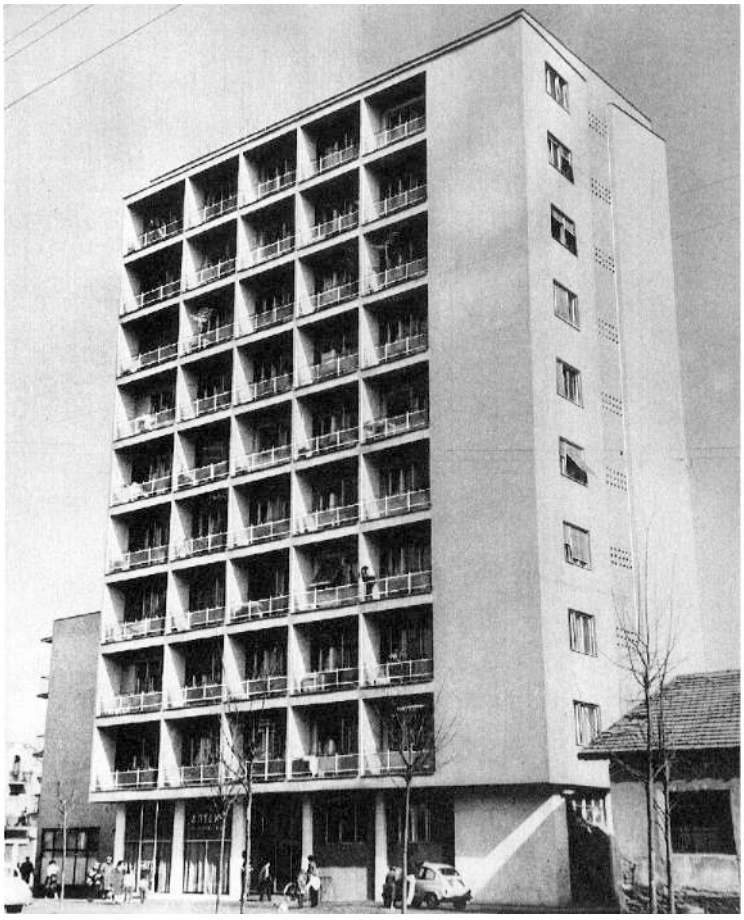

IZVORI: Jovan Ivanovski i sur., *Skopskite vertikali / Skopje's Verticals*, 2. izd. (Museum of the city of Skopje, 2018).;

Stambeni toranj na Bulevaru Kliment Ohridski

SK12

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Brezoski

LOKACIJA:
Bulevar Kliment Ohridski

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1957.

MORFOLOŠKI TIP:
Toranj

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1957.-1958.

KATNOST:
P+9

DANAŠNJI NAZIV:
Stambeni toranj Papagal

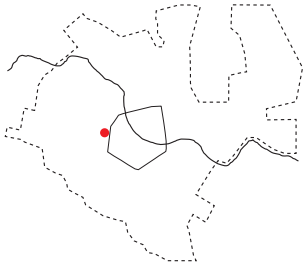

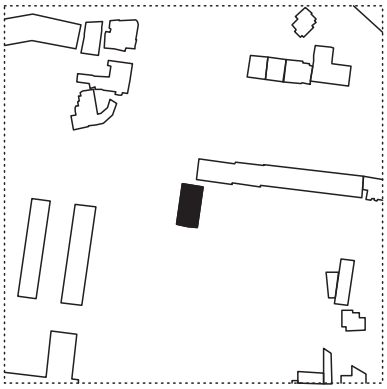

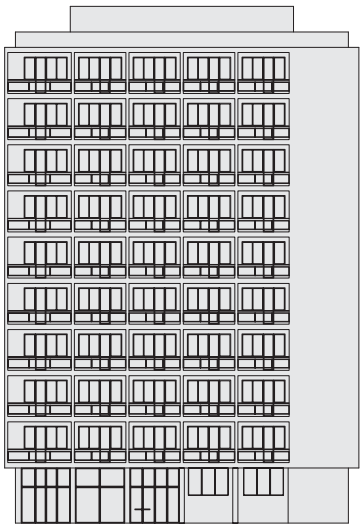

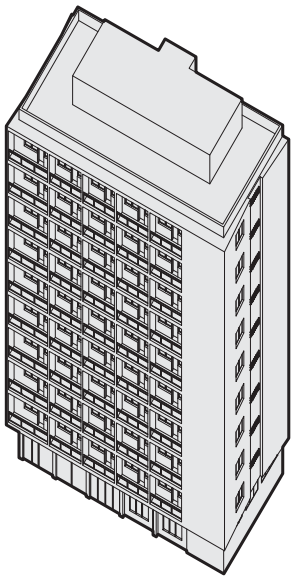

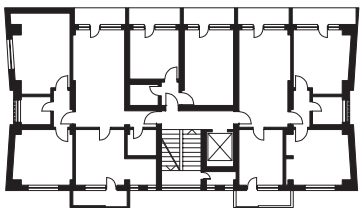

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambeni toranj Duhanskog kombinata

SK13

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Povećanje stambenog kapaciteta u uvjetima ubrzane urbanizacije.

➡➡➡ **STAMBENI TORANJ** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Uvodi stanovanje u vertikali kao novi oblik urbanog života i modernističke organizacije grada. Najvidljiviji prostorni znak modernizacije.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■□

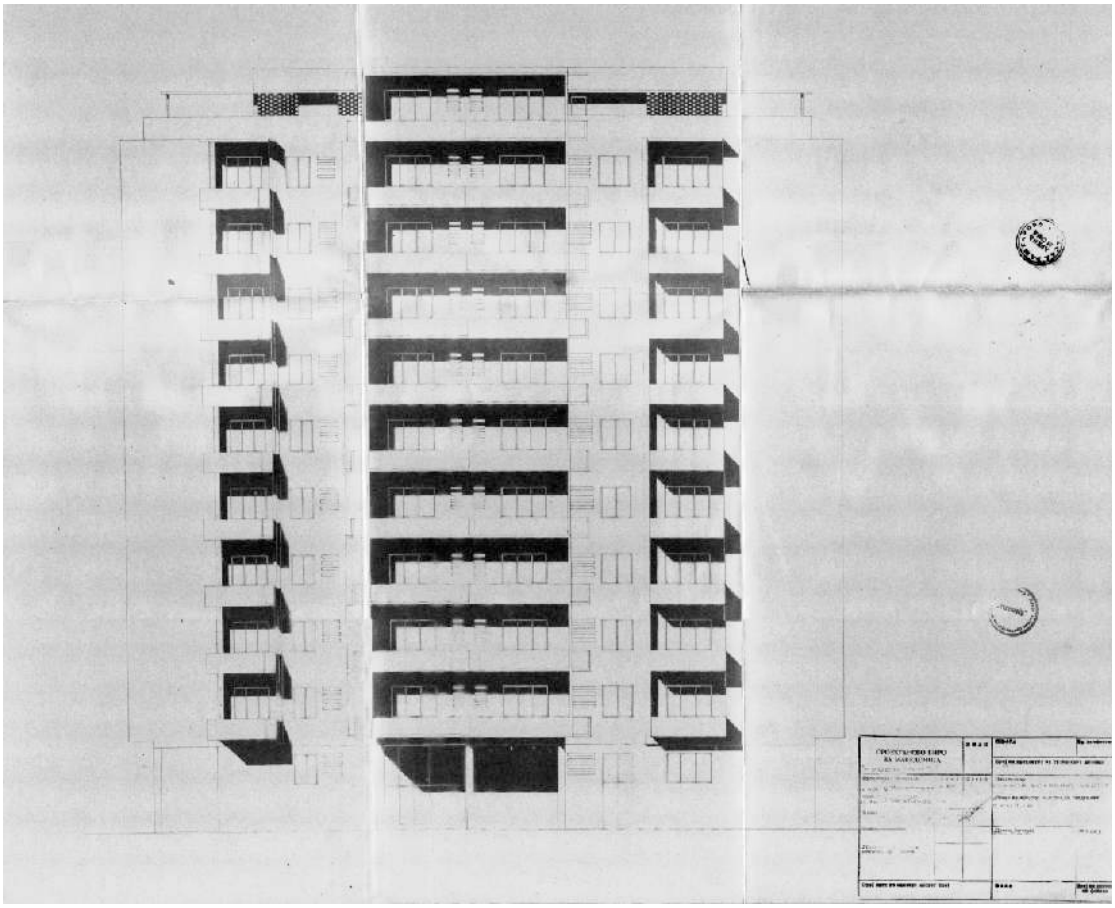

IZVORI: „Proekt - stanbena zgrada na Tutunoviot kombinat na ulica ‚11 Oktomvri'", Skopje, bez dat., Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 113, DARSM-SK.

Stambeni toranj Duhanskog kombinata

SK13

AUTOR PROJEKTA:
Ljubinka Malenkova

LOKACIJA:
Ulica 11 Oktomvri

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1957.

MORFOLOŠKI TIP:
Toranj

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1957.

KATNOST:
P+10

DANAŠNJI NAZIV:
Stambeni toranj Biljna ljekarna

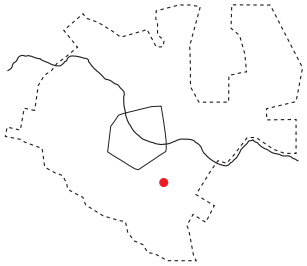

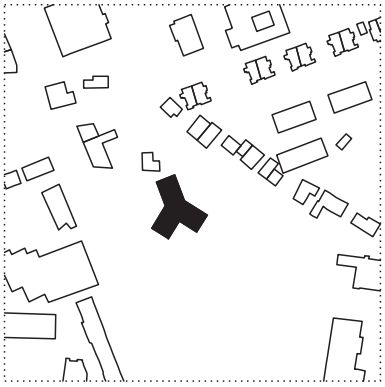

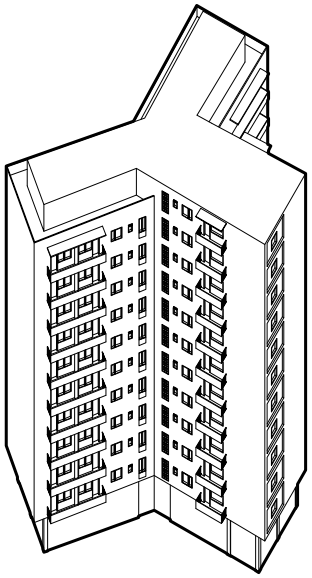

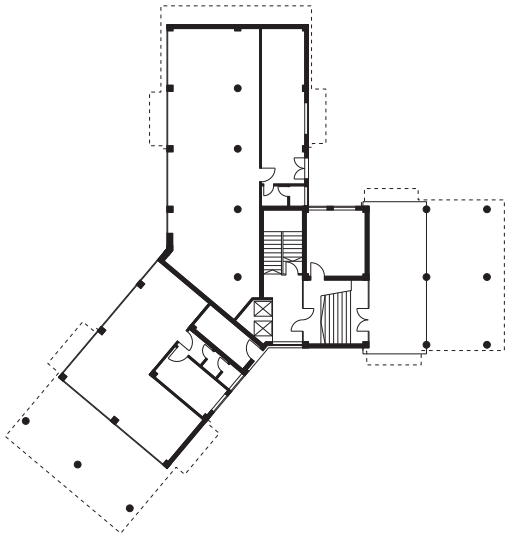

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambeni toranj i lamela

SK14

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Stambeni deficit i porast gradskog stanovništva traži povećanje stambenog kapaciteta u centru grada.

➡➡➡ **STAMBENA ZGRADA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Uvodi nove standarde kolektivnog stanovanja i sudjeluje u oblikovanju suvremenih obrazaca urbanoga života.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI: Jovan Ivanovski i sur., *Skopskite vertikali / Skopje's Verticals*, 2. izd. (Museum of the city of Skopje, 2018).; Goce Adži-Mitreski i sur., Edna ulica vo Skopje: Ulica Maksim Gorki 1890-1987 (1989).

Stambeni toranj i lamela

SK14

AUTOR PROJEKTA:
Dimitar Simonovski

LOKACIJA:
Ulica Dimitrije Čuposki

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1959.

MORFOLOŠKI TIP:
Rubna izgradnja

STATUS:
Nova fasada / Skopje 2014

GODINA IZGRADNJE:
1959.

KATNOST:
P+9/P+5

DANAŠNJI NAZIV:
Stambena zgrada

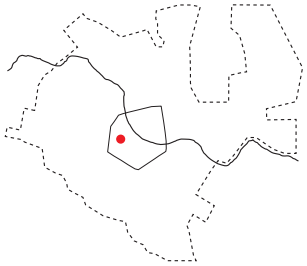

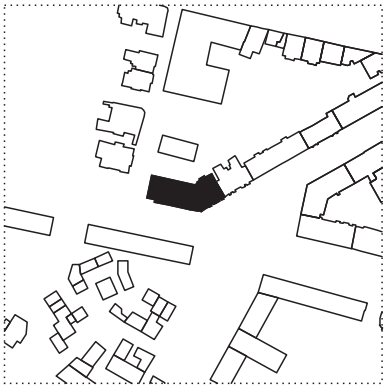

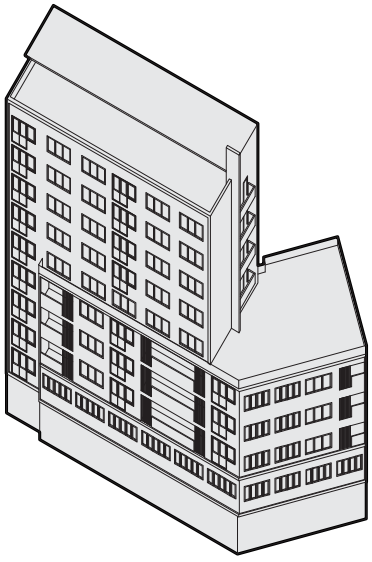

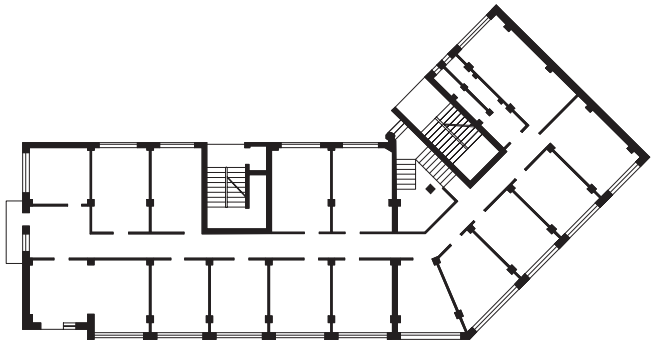

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Niz od pet stambenih tornjeva Bit Pazar

SK15

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Potreba za osiguravanjem novoga kolektivnog stanovanja i lokalnih servisa svakodnevne potrošnje u sklopu rekonstrukcije područja Bit Pazara, predviđene Planom za rekonstrukciju lijeve obale Vardara.

➡➡➡ **STAMBENO-TRGOVAČKI KOMPLEKS** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Spaja kolektivno stanovanje i lokalne servise svakodnevice u jednu kompoziciju.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI: „Stanbena zgrada Vrteška - Bit Pazar“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 120, DARSM-SK.

Niz od pet stambenih tornjeva Bit Pazar

SK15

AUTOR PROJEKTA:
Dragan Tomovski

GODINA PROJEKTA:
1958.

GODINA IZGRADNJE:
1958.

LOKACIJA:
Bul. Krste Petkov Misirkov

MORFOLOŠKI TIP:
Grupacija tornjeva povezanih sa horizontalnim aneksom

KATNOST:
P+5

NAMJENA:
Stambeno-trgovačka

STATUS:
Sačuvan

DANAŠNJI NAZIV:
Stambeni toranj Bit Pazar

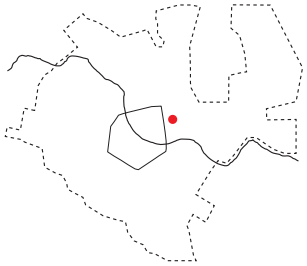

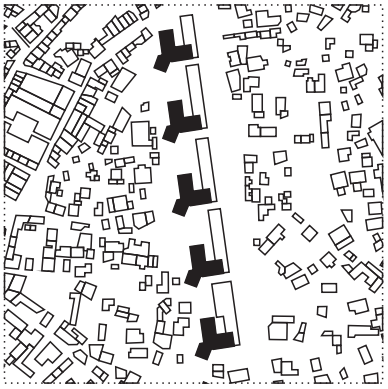

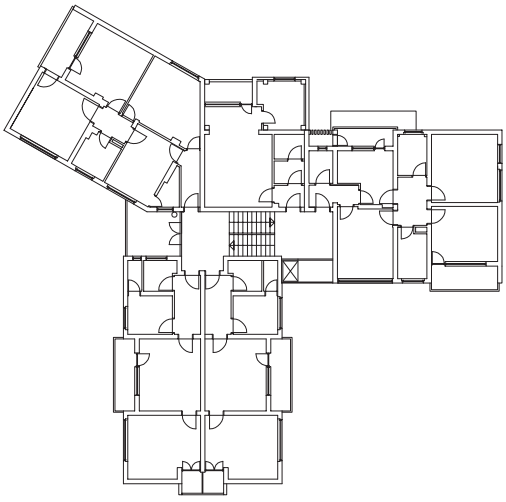

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambeni tornjevi na Ulici 11. Oktomvri

SK16

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Povećanje stambenog kapaciteta i poslovnih sadržaja u centru grada.

➡ ➡ ➡ **STAMBENO-POSLOVNI KOMPLEKS** ➡ ➡ ➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Povezuje stanovanje, rad i pješačko kretanje u jedinstvenu modernističku kompoziciju; slobodno prizemlje ispod aneksa otvara prostor javnoj uporabi.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
B. P., „Skopje: Rekonstrukcija centralnog dijela“, *Čovjek i prostor* 5, izd. 74 (1958): 8.; „Stanbeni zgradi na ulica 11 Oktomvri br. 78“, Skopje, bez dat., *Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963*: Kutija 131, DARSM-SK.

Stambeni tornjevi na Ulici 11. Oktomvri

SK16

AUTOR PROJEKTA:
Aleksandar Serafimovski

GODINA PROJEKTA:
1956.

GODINA IZGRADNJE:
1959.-1962.

LOKACIJA:
Ulica 11 Oktomvri

MORFOLOŠKI TIP:
Sustav vertikalnih volumena povezanih horizontalnim traktom

KATNOST:
P+8

NAMJENA:
Stambeno-poslovna

STATUS:
Sačuvan

DANAŠNJI NAZIV:
Stambeni tornjevi na Ulici 11. Oktomvri

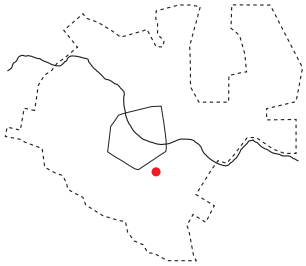

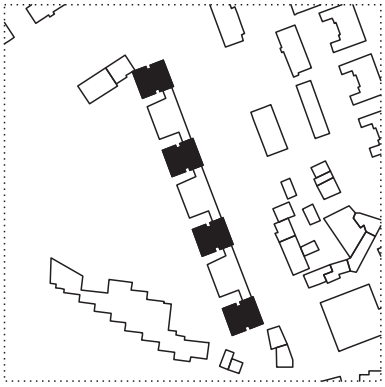

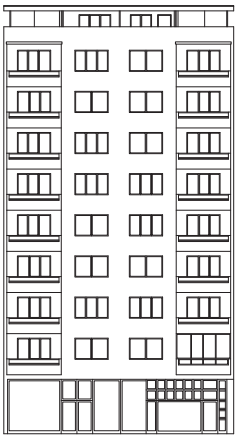

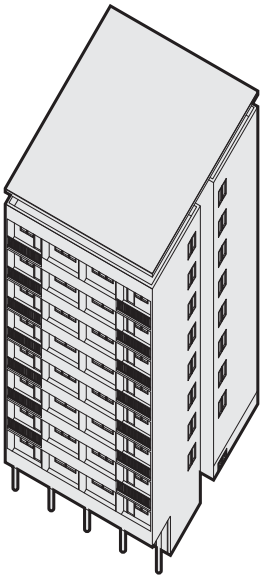

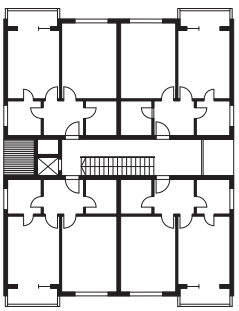

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Tornjevi na obali Vardara

SK17

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Akutni stambeni deficit traži rješenja koja istodobno racionalno smještaju rastuće stanovništvo i sudjeluju u oblikovanju novoga keja kao reprezentativnoga javnog poteza centra.

➡➡➡ **STAMBENO-POSLOVNI KOMPLEKS** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Slobodnostojeće vertikale kombinirane s niskim aneksima sa slobodnim prizemljima, provlače tlo grada od ulice prema rijeci; istodobno grade siluetu uz Vardar i riječni potez pretvara u javan urbani prostor.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■■

IZVORI: B. P., „Skopje: Rekonstrukcija centralnog dijela“, *Čovjek i prostor* 5, izd. 74 (1958): 8.; *Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreshtvo*, Katalog od izlozhba (Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2003).

Tornjevi na obali Vardara

SK17

AUTOR PROJEKTA:
Aleksandar Serafimovski

GODINA PROJEKTA:
1958.

GODINA IZGRADNJE:
1958.

LOKACIJA:
Centralno gradsko područje – desna obala Vardara

MORFOLOŠKI TIP:
Sustav vertikalnih volumena povezanih horizontalnim traktom

KATNOST:
P+9

NAMJENA:
Stambeno-poslovna

STATUS:
Sačuvan

DANAŠNJI NAZIV:
Tornjevi GTC

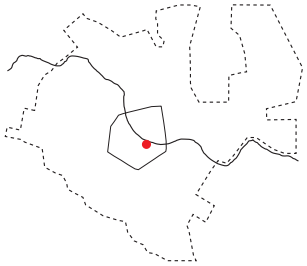

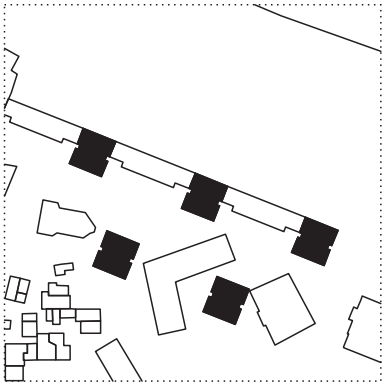

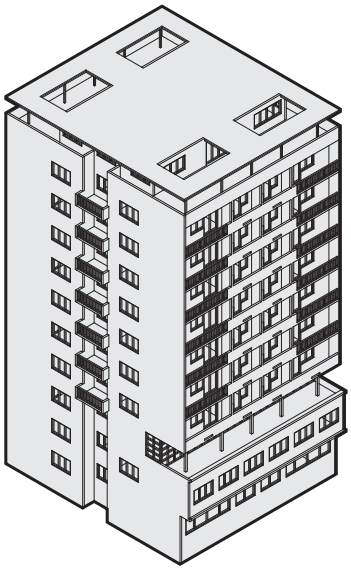

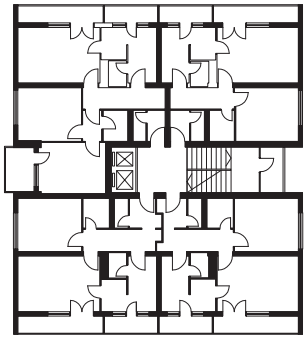

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

50 40 30 20 10 0
1:500

Zgrada Automakedonije

SK18

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Rastuća složenost urbanih funkcija u središtu grada traži novu tipologiju u kojoj se različiti programi spajaju u jedinstvenu prostornu cjelinu.

➡ ➡ ➡ **MJEŠOVITI URBANI PROGRAM** ➡ ➡ ➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Povezuje svakodnevni život i rad u kompaktnu urbanu strukturu; uvodi mješoviti program kao obilježje modernoga gradskog središta.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■■

IZVORI: „Proekt za administrativno-stanbena zgrada na pretprijatieto ‚Auto-Makedonija' – Skopje", Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 99, DARSM-SK.

Zgrada Automakedonije

SK18

AUTOR PROJEKTA:
Dušan Petkov, Krum Tomovski

GODINA PROJEKTA:
1955.

GODINA IZGRADNJE:
1955.

LOKACIJA:
Ulica Sv. Kiril i Metodij

MORFOLOŠKI TIP:
Kompozicija visokog i niskog volumena

KATNOST:
P+8/P+1

NAMJENA:
Stambeno-poslovna

STATUS:
Sačuvan

DANAŠNJI NAZIV:
Zgrada Automakedonije

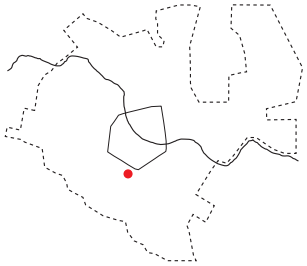

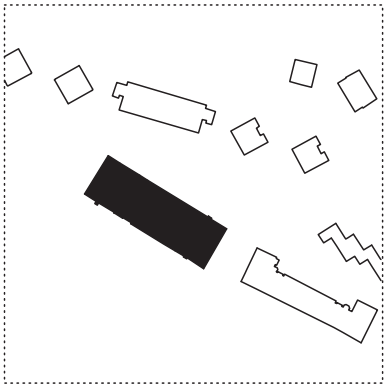

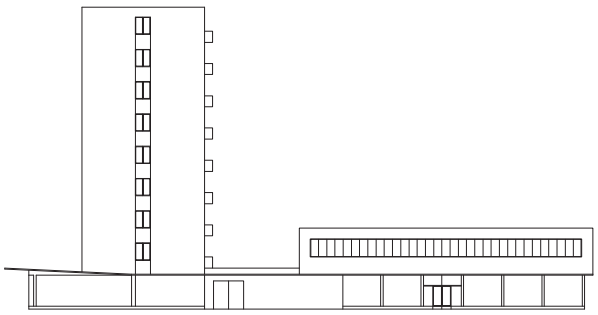

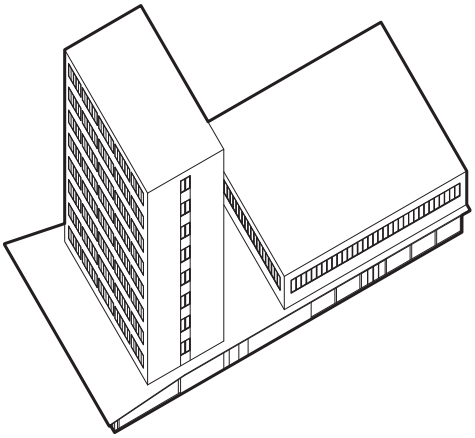

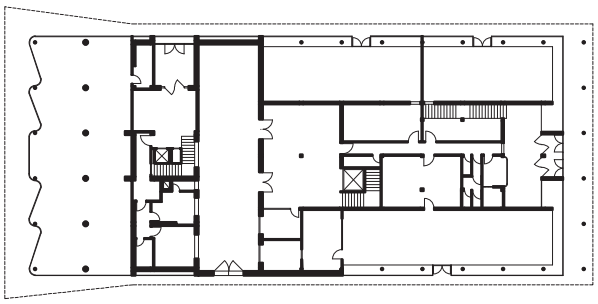

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Niz od pet stambenih tornjeva Ilindenska

SK19

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Ubrzana stambena izgradnja u uvjetima demografskoga pritiska traži oblikovanje cjelovitih uličnih poteza.

➡➡➡ **NIZ TORNJEVA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Podržava stanovanje u vertikali kao oblik urbanog života; racionalnije korištenje zemljišta; formiranje novih susjedskih zajednica.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
Minić, Oliver, ur. „Stambene zgrade u Ilindenskoj ulici". *Arhitektura i Urbanizam 2*, izd. 11–12 (1961): 19.; „Proekt za kuli na ulica Ilindenska", Skopje, bez dat., Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 114, DARSM-SK.

Niz od pet stambenih tornjeva Ilindenska

SK19

AUTOR PROJEKTA:
Vasilka Ladinska

LOKACIJA:
Bulevar Ilindenska

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1958.

MORFOLOŠKI TIP:
Grupacija tornjeva

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1958.

KATNOST:
P+5

DANAŠNJI NAZIV:
Tornjevi Ilindenska

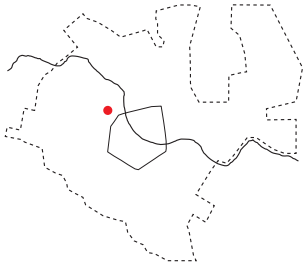

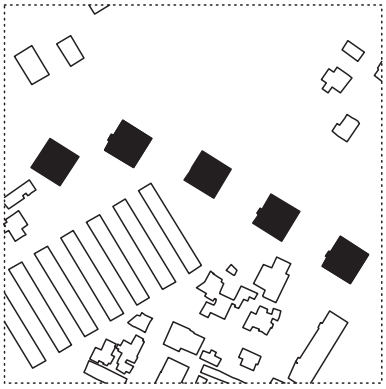

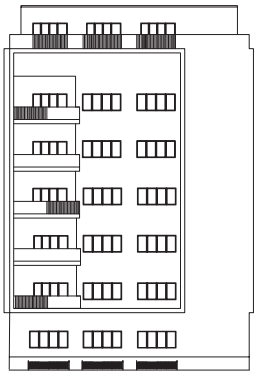

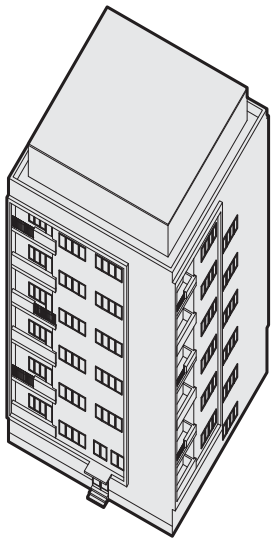

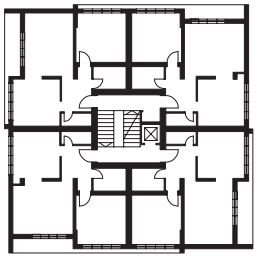

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambeni tornjevi u Ulici 50. divizije

SK20

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Ubrzana stambena izgradnja u uvjetima demografskoga pritiska traži oblikovanje cjelovitih uličnih poteza.

➡➡➡ **STAMBENI TORANJ** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Ponovljiv vertikalni stambeni tip podržava stanovanje u vertikali kao oblik urbanog života.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
Slavko Brezoski, Za arhitektonskite raboti (Arhitektonski fakultet Skopje, 2005).

Stambeni tornjevi u Ulici 50. divizije

SK20

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Brezoski

LOKACIJA:
Ulica 50. Divizija

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1956.

MORFOLOŠKI TIP:
Sustav vertikalnih volumena

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1958.

KATNOST:
P+8

DANAŠNJI NAZIV:
Tornjevi u Ulici Željeznička

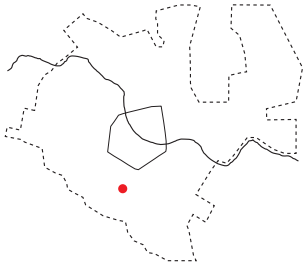

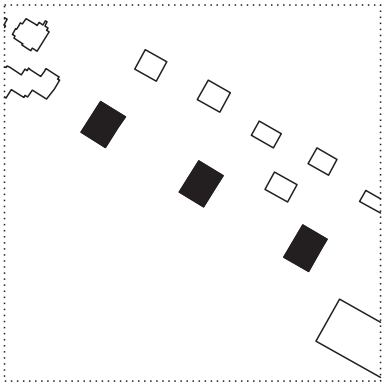

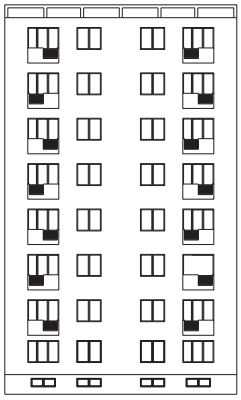

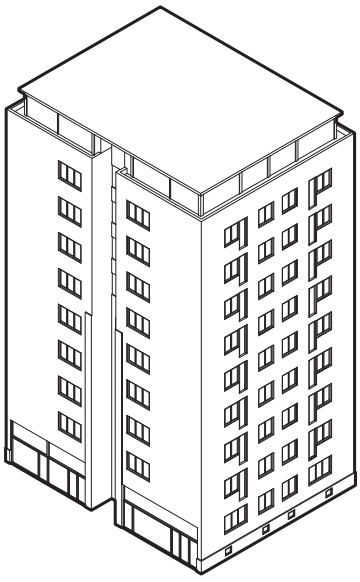

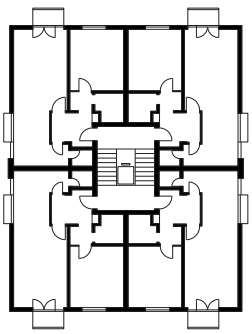

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambeni toranj Karpoš

SK21

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
povećanje stambenoga kapaciteta i gustoće u novim stambenim zonama

➡➡➡ **STAMBENI TORANJ** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Afirmira stambeni toranj kao element urbane kompozicije i prepoznatljiv orijentir modernističkog naselja.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
„Proekt za kula P+13 vo naselba Karpoš“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 185, DARSM-SK.; Aljoša Žanko, ur., *Stan I* (Odbor za publicističku delatnost vojnog građevinarstva, 1966).

Stambeni toranj Karpoš

SK21

AUTOR PROJEKTA:
Dušan Pecovski

LOKACIJA:
Naselje Karpoš 1 i Karpoš 2

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1960.

MORFOLOŠKI TIP:
Toranj

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1961.

KATNOST:
P+13

DANAŠNJI NAZIV:
Toranj Karpoš

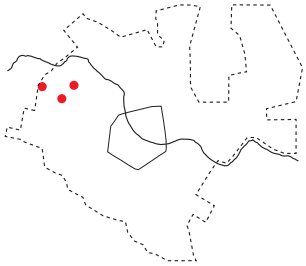

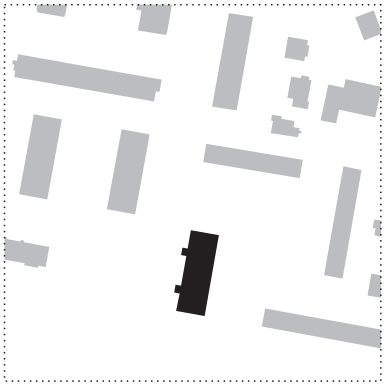

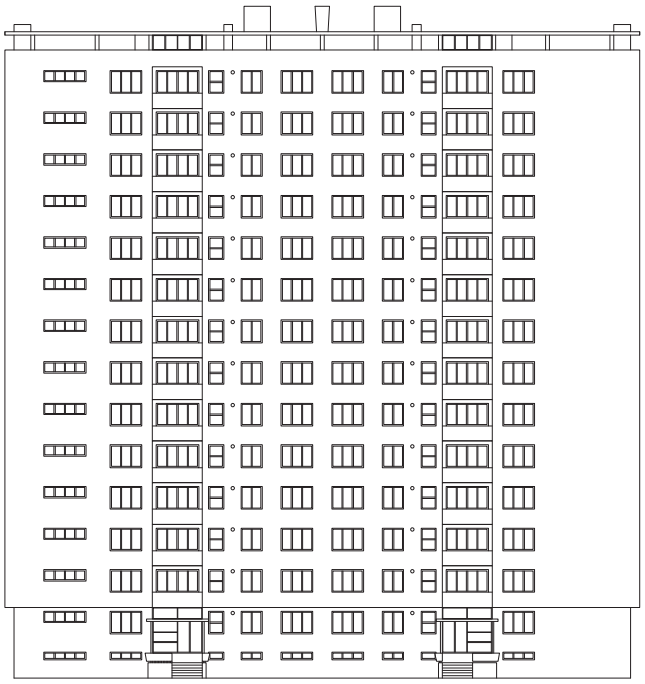

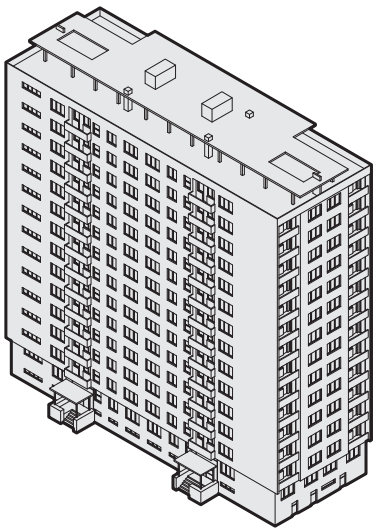

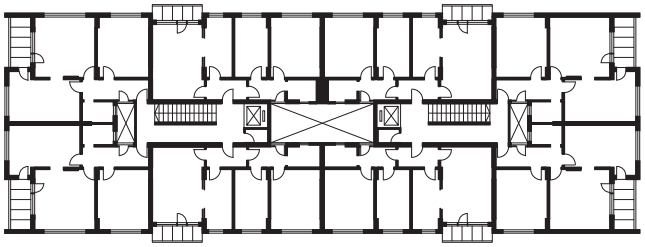

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambena lamela Staklare

SK22

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Tvornica nisku razinu produktivnosti rada povezuje s nedostatkom stručnoga kadra te osiguranje stanova postavlja kao uvjet njegova zapošljavanja.

➡➡➡ **STAMBENA ZGRADA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Galerijskom organizacijom omogućuje racionalizaciju stanovanja, južnu orijentaciju svih stanova i prevodi načelo optimalne insolacije u konkretan stambeni tip.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

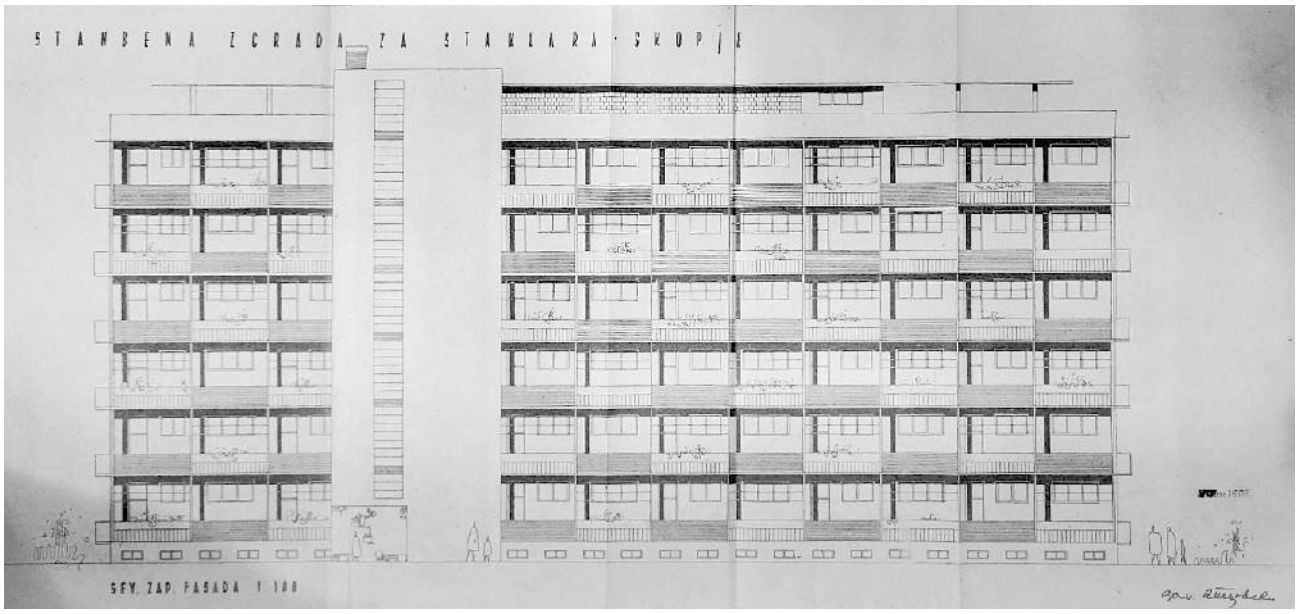

IZVORI:
„Nova stanbena zgrada na fabrikata za staklo“, *Nova Makedonija* (Skopje), 06. srpanj 1957.;
„Investiciona programa za izgradba na stanbena zgrada vo ‚Kisela Voda‘, Skopje. Investitor: Fabrika za staklo i staklena volna - Skopje“, Skopje, 1957., „Stambena zgrada na Fabrika za staklo vo Kisela Voda – Skopje“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 88, DARSM-SK.

Stambena lamela Staklare

SK22

AUTOR PROJEKTA:
Dušan Pecovski

LOKACIJA:
Naselje Kisela Voda

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1957.

MORFOLOŠKI TIP:
Lamela

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1957.

KATNOST:
P+7

DANAŠNJI NAZIV:
Galerija

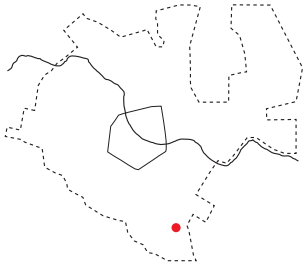

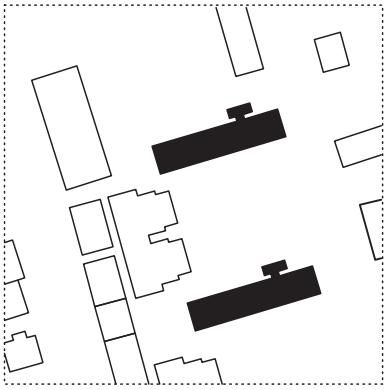

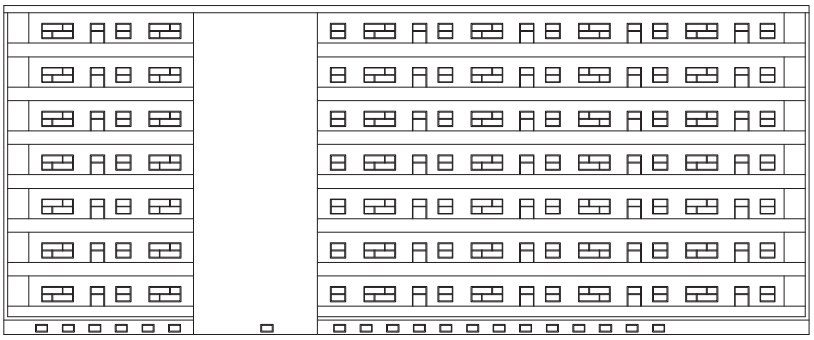

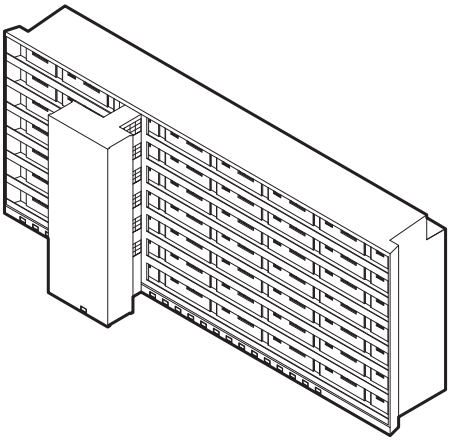

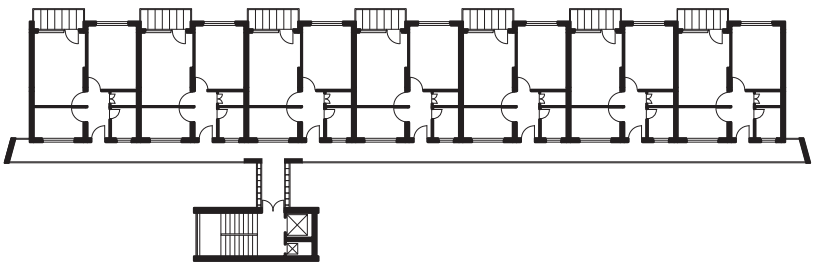

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Stambena lamela Harmonika

SK23

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Povećanje stambenog kapaciteta u centru grada u uvjetima snažnog demografskog pritiska i ubrzane urbanizacije.

➡➡➡ **STAMBENA LAMELA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Uvodi kolektivno stanovanje u središte grada kroz linearnu organizaciju volumena, standardizirani stan i novi odnos prema ulici, svjetlu i otvorenom prostoru.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
„Stanbena zgrada ‚Armonika'", Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 143, DARSM-SK.; B. P., „Skopje: Rekonstrukcija centralnog dijela", *Čovjek i prostor* 5, izd. 74 (1958): 8.; Slavko Brezoski, *Za arhitektonskite raboti* (Arhitektonski fakultet Skopje, 2005).

Stambena lamela Harmonika

SK23

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Brezoski

LOKACIJA:
Bulevar Kočo Racin

NAMJENA:
Stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1958.

MORFOLOŠKI TIP:
Lamela

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1958.

KATNOST:
P+5

DANAŠNJI NAZIV:
Stambena lamela Harmonika

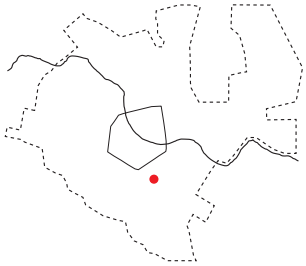

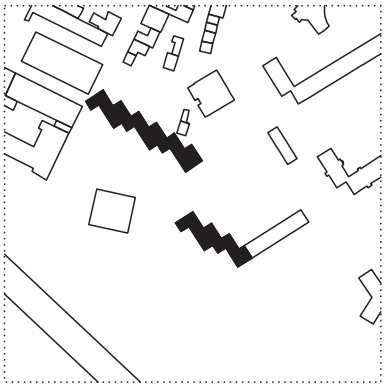

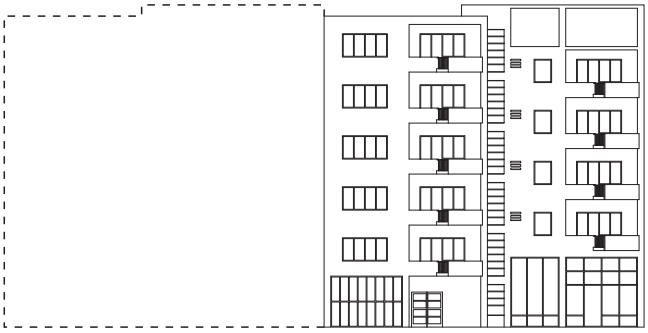

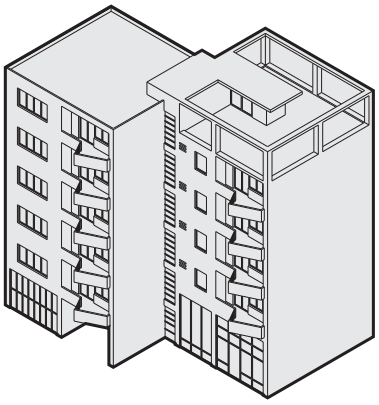

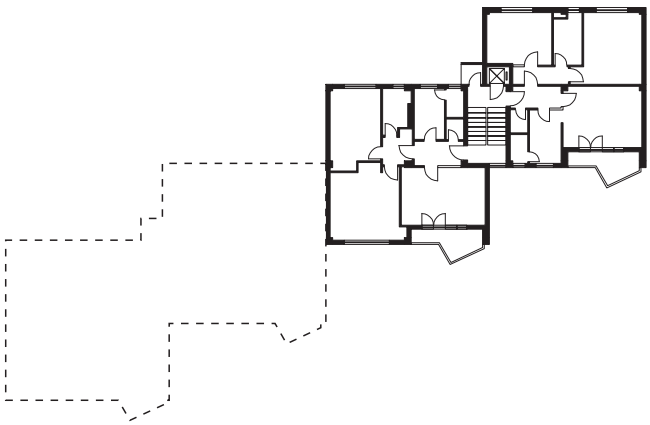

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Tipska osnovna škola

SK24

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Brzo proširenje mreže osnovnih škola u uvjetima demografskog rasta i izgradnje novih stambenih naselja.

➡➡➡ **TIPSKA ŠKOLA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Standardizira školsku arhitekturu kao instrument širenja obveznog obrazovanja i uvodi osnovnu školu kao sastavni element modernoga stambenog naselja.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI: „Proekt za tipsko školo“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 403, DARSM-SK.

Tipska osnovna škola

SK24

AUTOR PROJEKTA:
S. Prokopiev

GODINA PROJEKTA:
1960.

GODINA IZGRADNJE:
početkom 1960-ih

LOKACIJA:
Više lokacija unutar stambenih zona

MORFOLOŠKI TIP:
slobodnostojeći volumen

KATNOST:
P+3/P+2

NAMJENA:
Obrazovanje

STATUS:
Sačuvan

DANAŠNJI NAZIV:
OŠ Kuzman Josifovski Pitu,
OŠ Vojdan Černodrinski,
OŠ Goce Delčev

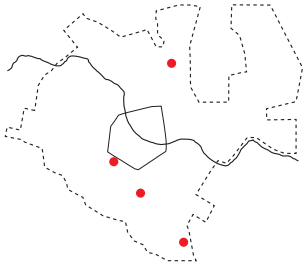

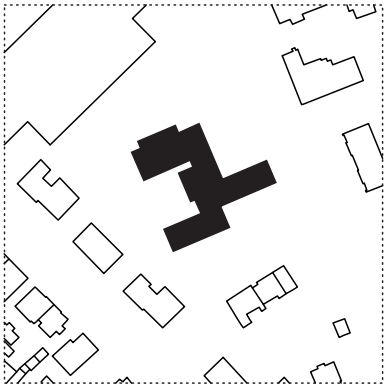

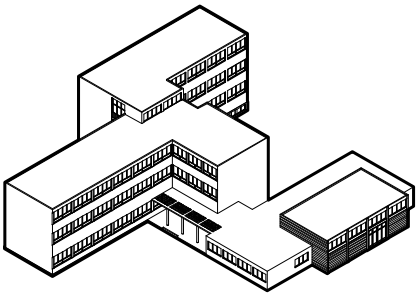

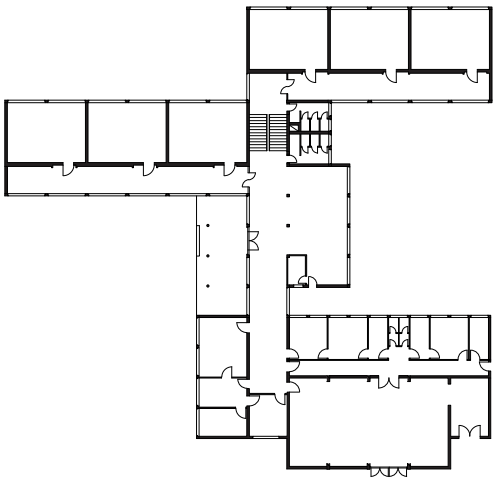

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:750 50 40 30 20 10 0

Osnovna škola Ivo Lola Ribar

SK25

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Širenje mreže osnovnog obrazovanja u uvjetima rasta grada.

➡➡➡ **OSNOVNA ŠKOLA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Prostorni instrument obrazovne emancipacije; pridonosi raznovrsnosti projektantskih pristupa unutar masovne školske izgradnje.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI: „Osnovno učilište ‚Ivo Ribar Lola'", Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 408, DARSM-SK.

Osnovna škola Ivo Lola Ribar

SK25

AUTOR PROJEKTA:
Petko Josifovski

LOKACIJA:
Bulevar Kočo Racin

NAMJENA:
Obrazovanje

GODINA PROJEKTA:
1955.

MORFOLOŠKI TIP:
slobodnostojeći volumen

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1956.-

KATNOST:
P+3

DANAŠNJI NAZIV:
OŠ Dimitar Miladinov

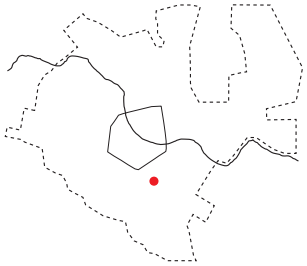

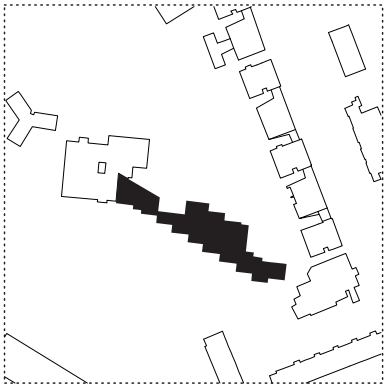

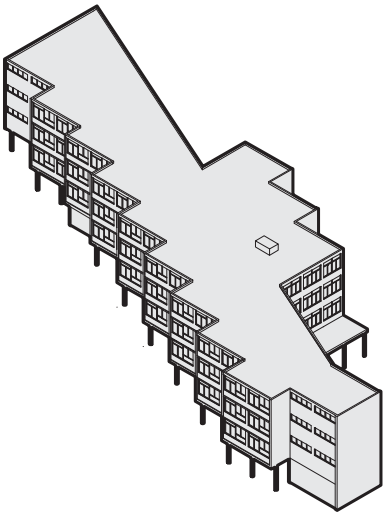

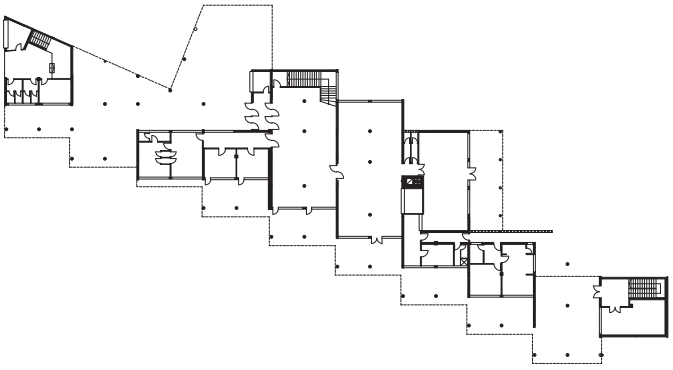

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:1000 50 40 30 20 10 0

Studentski dom Stiv Naumov

SK26

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Osnivanje makedonskog sveučilišta traži organizirani smještajni kapacitet kakvog Skoplje 1949. nema u sustavnoj formi.

➡➡➡ **STUDENTSKI DOM** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Uvodi novu tipologiju studentskog doma; podržava studentsku mobilnost.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■□□
ESTETSKA	■□□

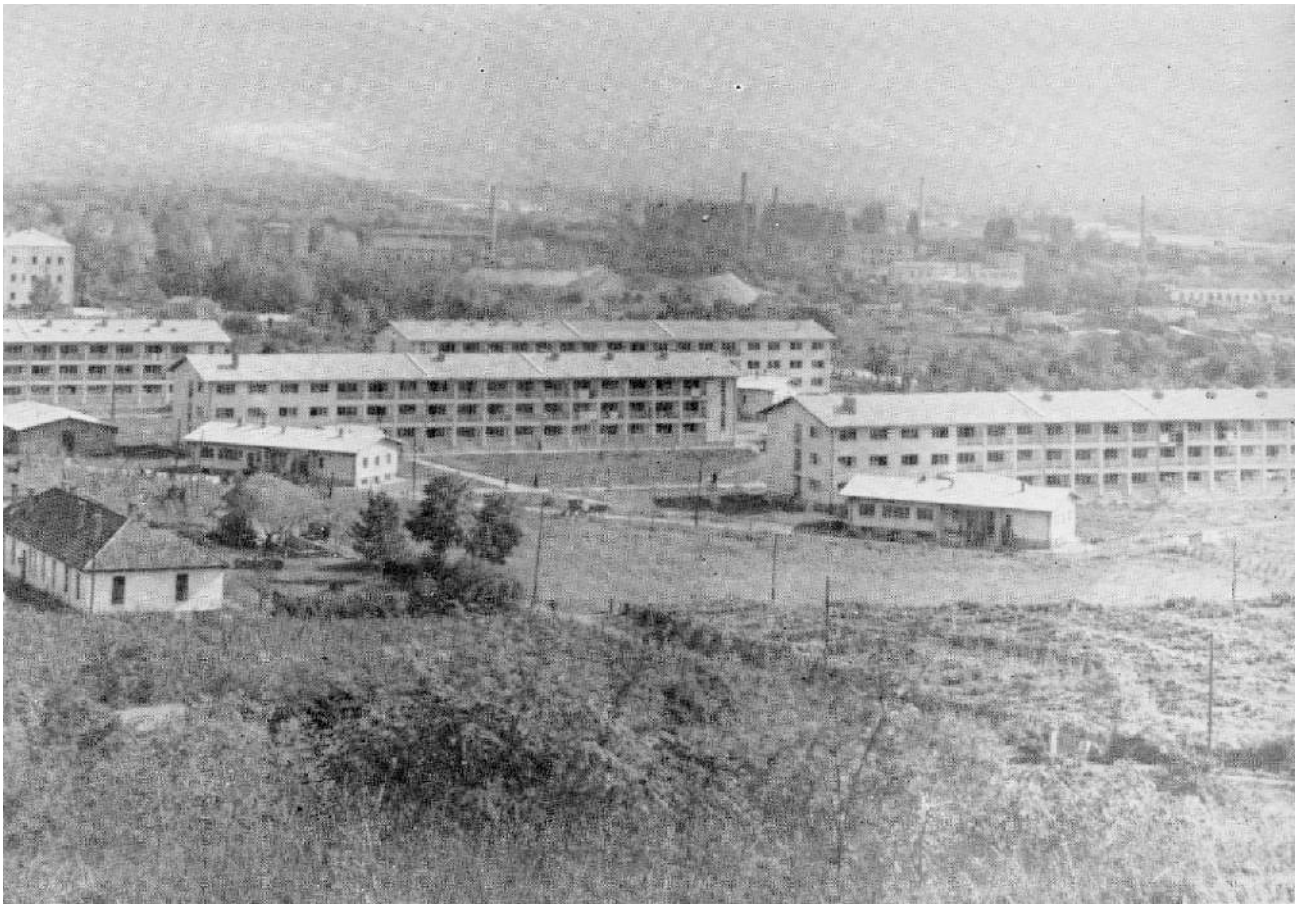

IZVORI: „Studentski dom – Skopje“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 469, DARSM-SK.; Vlado Antolić, ur., „Studentsko naselje u Skopju“, *Arhitektura* 7, izd. 2 (1953): 25.

Studentski dom Stiv Naumov

SK26

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Löwy

LOKACIJA:
Naselje Autokomanda

NAMJENA:
Studentsko stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1949.

MORFOLOŠKI TIP:
Slobodnostojeći volumen

STATUS:
Sačuvano s izmjenama

GODINA IZGRADNJE:
1951.

KATNOST:
P+3

DANAŠNJI NAZIV:
Studentski dom Stiv Naumov

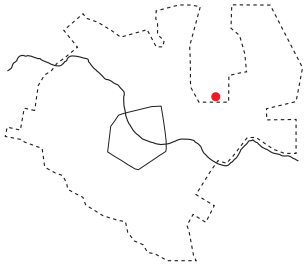

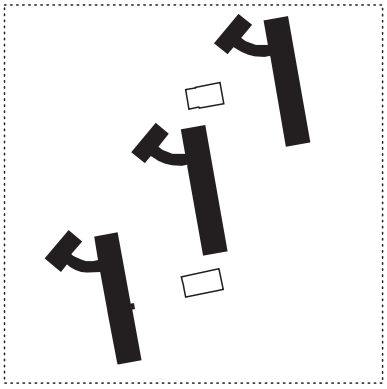

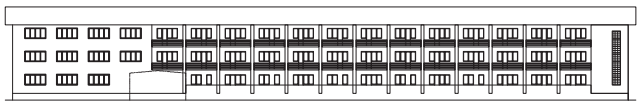

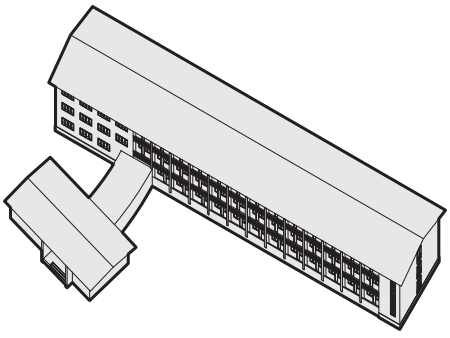

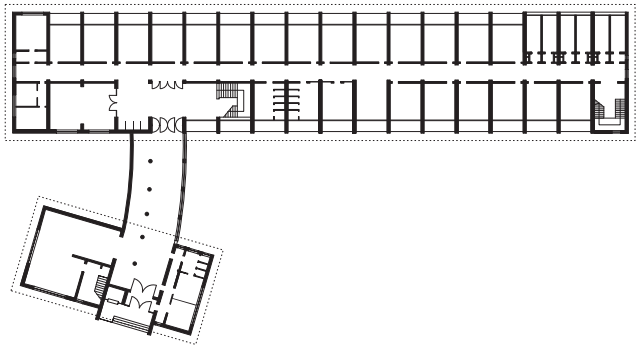

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:1000 50 40 30 20 10 0

Studentski dom Kuzman Josifovski Pitu

SK27

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Osnivanje sveučilišta i dolazak studenata iz drugih gradova nameću potrebu za organiziranim smještajem – novim prostornim tipom studentskog doma.

➡➡➡ **STUDENTSKI DOM** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Specijaliziranom tipologijom obuhvaća cijelu sferu studentske svakodnevice i materijalizira ambiciju demokratizacije pristupa sveučilištu.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI: „Studentski dom na Ulica Ivo Ribar Lola“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 470, DARSM-SK.

Studentski dom Kuzman Josifovski Pitu

SK27

AUTOR PROJEKTA:
Jovan Ranković

LOKACIJA:
Centralno gradsko područje

NAMJENA:
Studentsko stanovanje

GODINA PROJEKTA:
1958.

MORFOLOŠKI TIP:
Lamela

STATUS:
Sačuvan s izmjenama

GODINA IZGRADNJE:
1958.

KATNOST:
P+7

DANAŠNJI NAZIV:
Studentski dom
Kuzman Josifovski - Pitu

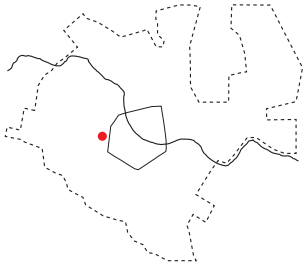

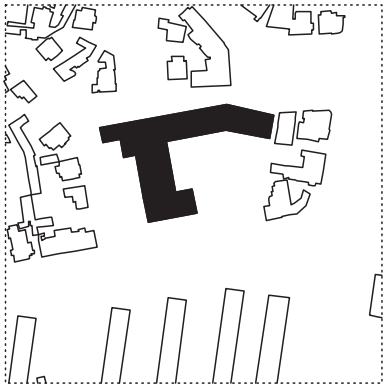

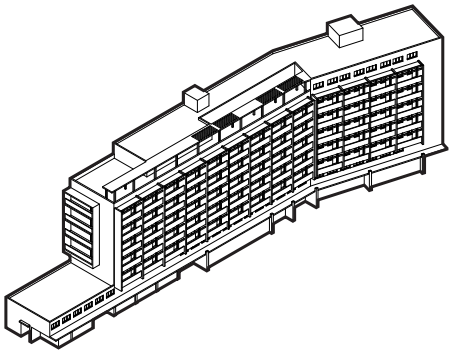

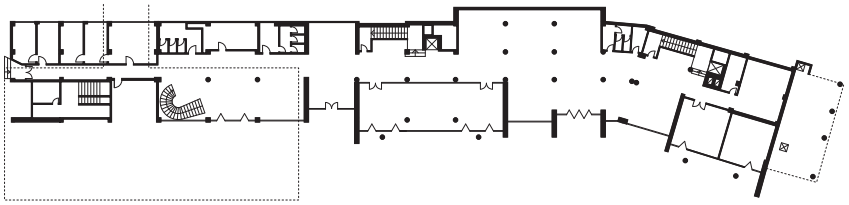

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:750 50 40 30 20 10 0

Radničko sveučilište

SK28

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Opismenjavanje, dokvalifikacija, kulturno uzdizanje radnika traži namjenski prostor.

➡➡➡

RADNIČKO SVEUČILIŠTE

➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Širi dostupnost obrazovanja i sudjeluje u stvaranju nove radničke kulture.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

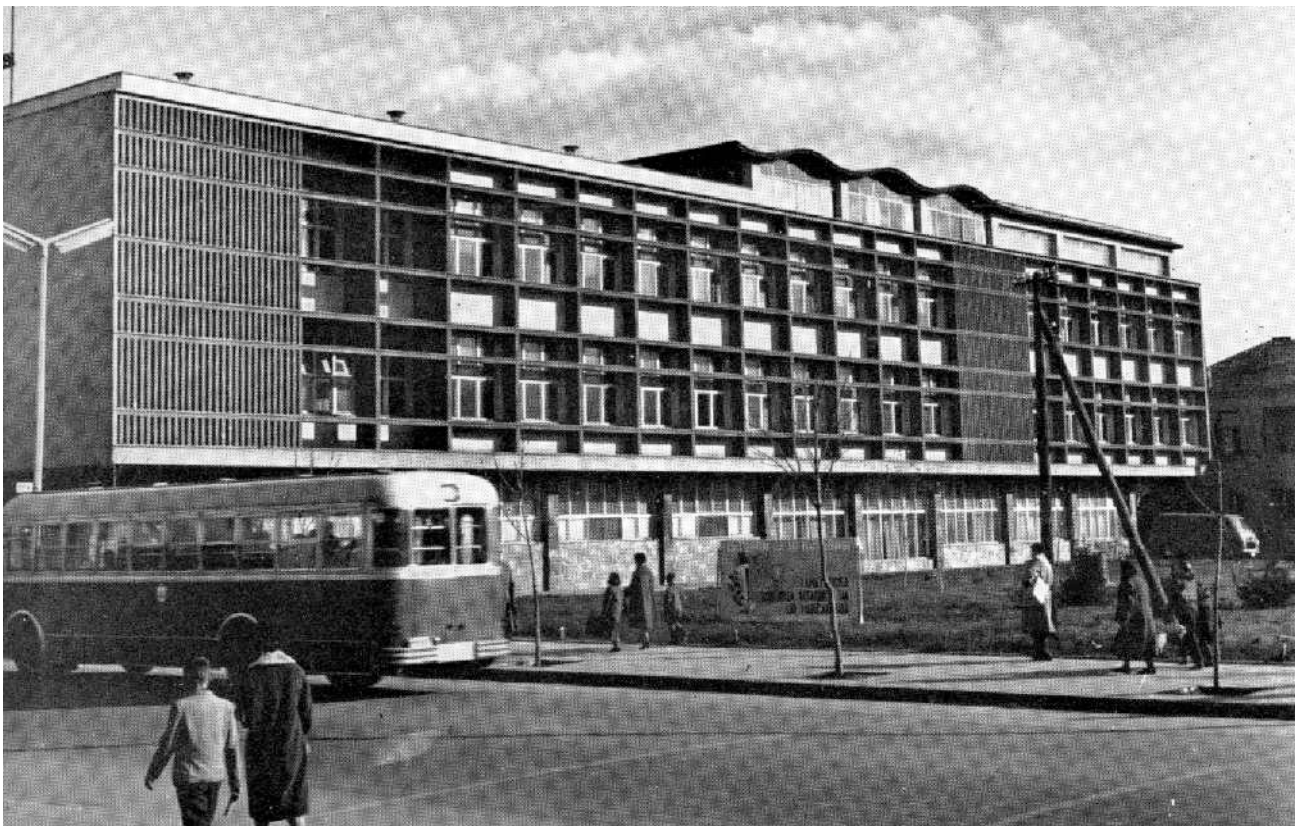

IZVORI:
„Rabotnički dom na kulturata“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 435, DARSM-SK.; Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960): 53.

Radničko sveučilište

SK28

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Brezoski

LOKACIJA:
Centralno gradsko područje

NAMJENA:
Obrazovanje

GODINA PROJEKTA:
1955.

MORFOLOŠKI TIP:
Slobodnostojeći volumen

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1957.

KATNOST:
P+2

DANAŠNJI NAZIV:
Radnički dom

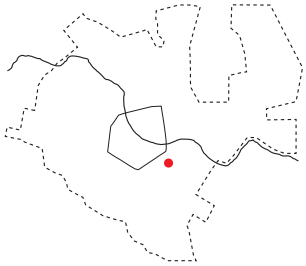

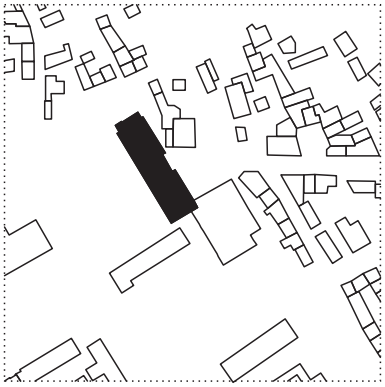

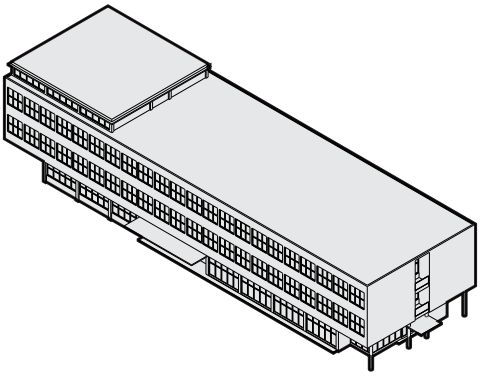

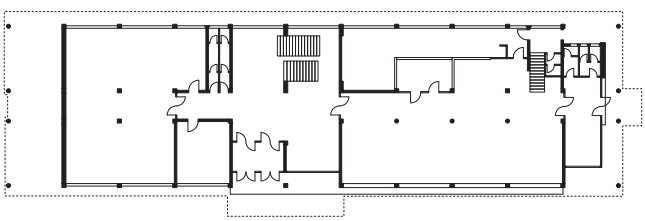

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:750 50 40 30 20 10 0

Kulturni dom građevinskih radnika

SK29

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Prostor za kulturne, obrazovne i društvene aktivnosti građevinskih radnika i šire radničke zajednice.

➡➡➡ **KULTURNI DOM** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Kulturu i obrazovanje čini sastavnim dijelom radničke svakodnevice.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
„Dom na gradežni rabotnici vo Skopje“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 487, DARSM-SK.

Kulturni dom građevinskih radnika

SK29

AUTOR PROJEKTA:
Lazar Hristov

LOKACIJA:
Ulica Dimitrije Čupovski

NAMJENA:
Kultura

GODINA PROJEKTA:
1952.

MORFOLOŠKI TIP:
Rubna izgradnja

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1952.

KATNOST:
P+3

DANAŠNJI NAZIV:
Dom kulture Kočo Racin

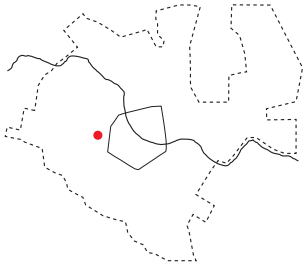

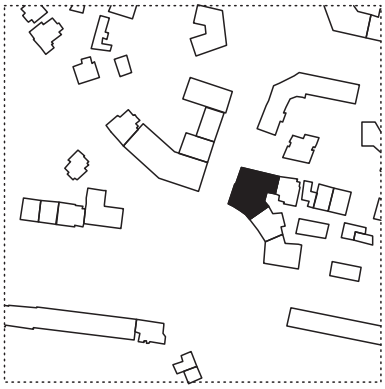

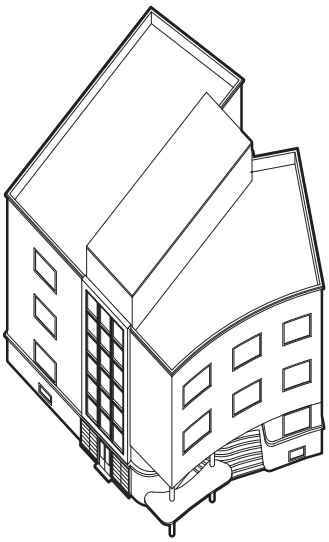

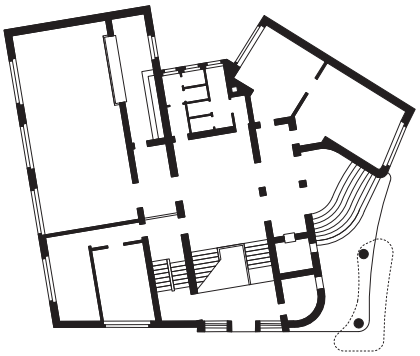

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Dom ratnih invalida

SK30

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora svakodnevice

PROSTORNA POTREBA:
Skrb za ratne vojne invalide, kao zadaća nove socijalne države, traži namjenski objekt za njihovo zbrinjavanje i svakodnevni život.

➡➡➡ **DRUŠTVENI DOM** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Socijalnu skrb integrira u svakodnevni gradski život.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■□□
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
„Proekt za Dom na voenite invalidi", Skopje, bez dat., Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 96, DARSM-SK.

Dom ratnih invalida

SK30

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Löwy

LOKACIJA:
Ulica Dame Gruev

NAMJENA:
Socijalna skrb

GODINA PROJEKTA:
1958.

MORFOLOŠKI TIP:
Rubna izgradnja

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1958.

KATNOST:
P+4

DANAŠNJI NAZIV:
Dom ratnih invalida

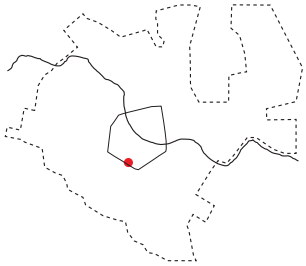

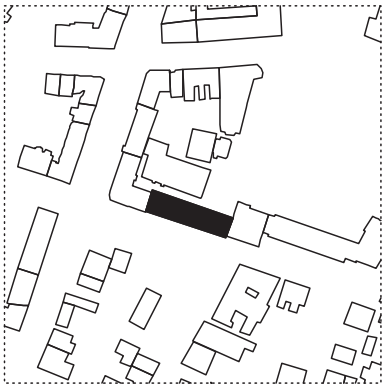

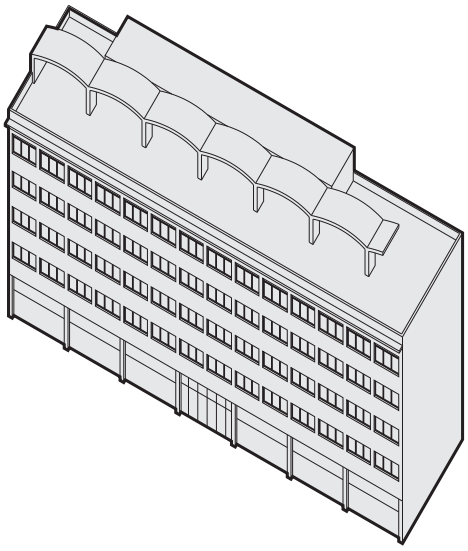

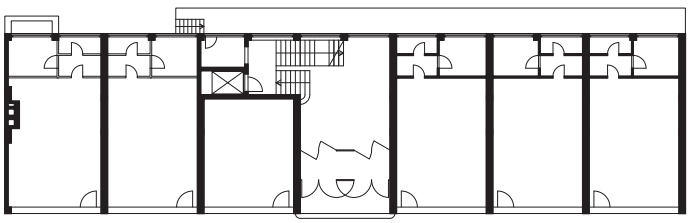

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Predsjedništvo vlade NRM

SK31

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Hitna potreba nove republičke vlasti za vlastitim sjedištem u središtu grada.

➡➡➡ **UPRAVNA ZGRADA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Daje prostornu vidljivost novoj državnosti; simetričnim volumenom modernog klasicizma izražava autoritet nove države.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■□□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■□□

IZVORI:
„Palata na Vladata“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 484, DARSM-SK.; *Pet godini slobodno Skopje* (Gradski odbor na Narodniot front, 1949).

Predsjedništvo vlade NRM

SK31

AUTOR PROJEKTA:
Miho Čakelja

LOKACIJA:
Centralno gradsko područje

NAMJENA:
Upravna

GODINA PROJEKTA:
1946.

MORFOLOŠKI TIP:
Slobodnostojeći volumen

STATUS:
Porušeno u potresu 1963.

GODINA IZGRADNJE:
1946.

KATNOST:
P+3

DANAŠNJI NAZIV:
Više ne postoji

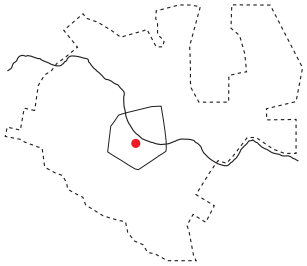

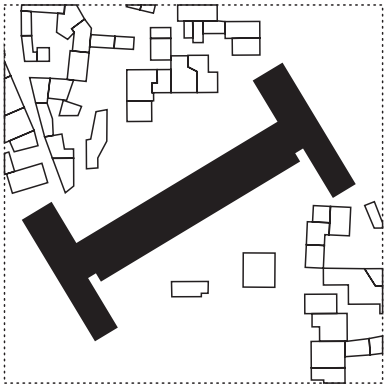

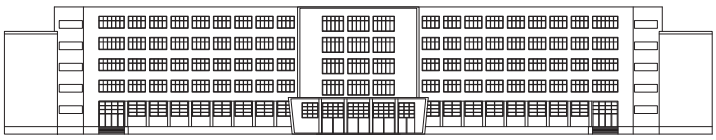

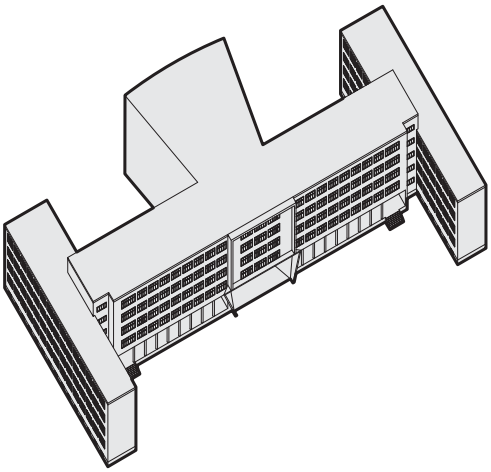

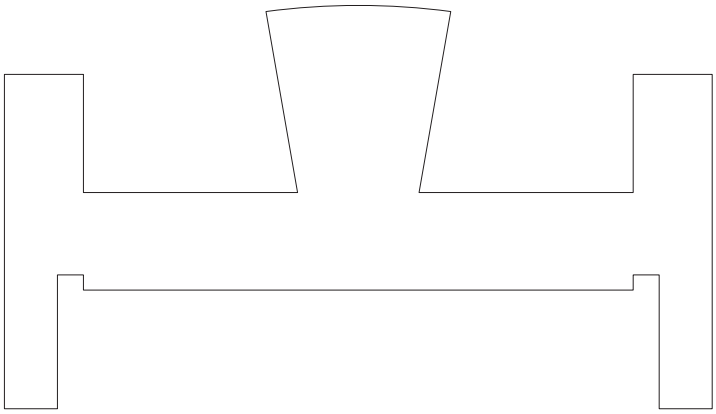

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:1000 50 40 30 20 10 0

Sveučilište

SK32

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Izgradnja institucionalnog aparata nove republike traži reprezentativno sjedište; tijekom izgradnje, potrebe sveučilišta prepoznate su kao prioritetne te se objekt prenamjenjuje.

➡➡➡ **SVEUČILIŠTE** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Sudjeluje u prostornom konstituiranju republike; u hijerarhiji modernizacijskih prioriteta nove republike izgradnja sveučilišta postavlja se iznad upravnoga aparata.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■□□

IZVORI:
Georgi Konstantinovski, *Graditelite vo Makedonija: XVIII-XX vek*, sv. 1 (Tabernakul, 2001).

Sveučilište

SK32

AUTOR PROJEKTA:
Egon Steinmann

LOKACIJA:
Centralno gradsko područje

NAMJENA:
Obrazovanje

GODINA PROJEKTA:
1952.

MORFOLOŠKI TIP:
Slobodnostojeći volumen

STATUS:
Porušeno u potresu 1963.

GODINA IZGRADNJE:
1952.

KATNOST:
P+3

DANAŠNJI NAZIV:
Više ne postoji

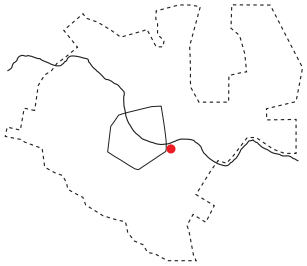

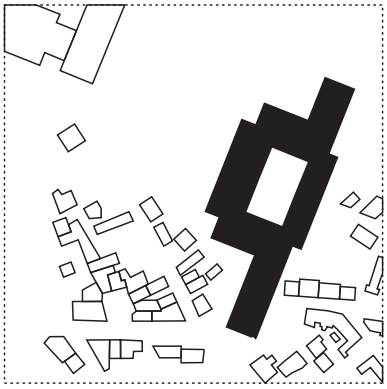

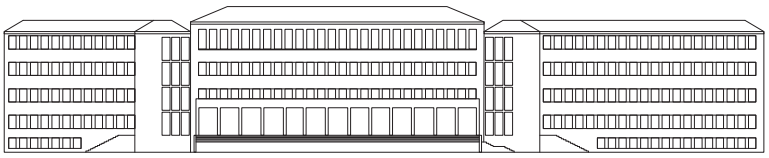

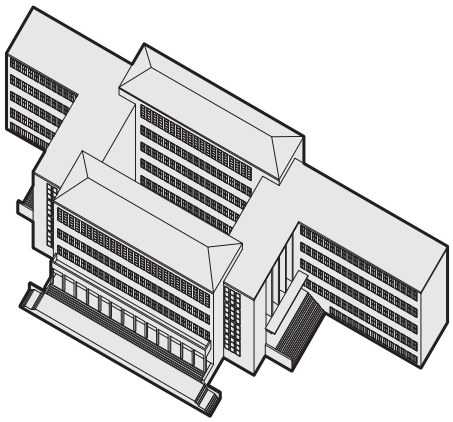

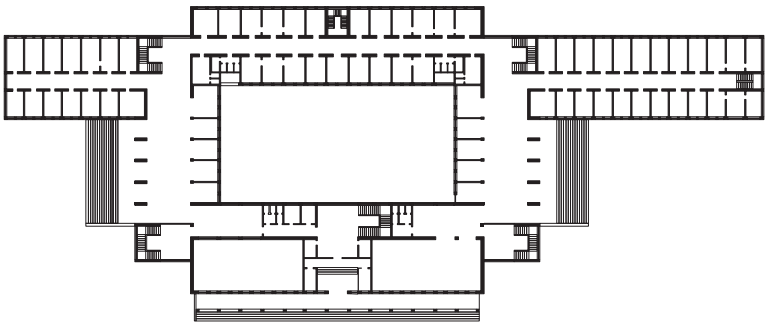

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:1000 50 40 30 20 10 0

Sudska palača

SK33

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Uspostava pravosudnog aparata republike traži zgradu koja će sudsku i institucionalnu funkciju smjestiti u republičku reprezentativnu os na lijevoj obali Vardara.

➡➡➡ **UPRAVNA ZGRADA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Upravnu i institucionalnu funkciju prevodi u jasnu modernističku formu i sudjeluje u oblikovanju središnjega javnog prostora kao prostora republičkih sadržaja.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■□□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■■

IZVORI:
„Proekt za Sudska palata", Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 492, 493, DARSM-SK.; Adolph Stiller i sur., *Skopje: Architektur in mazedonischem Kontext = Macedonian architecture in context, Architektur im Ringturm*, XLVIII (Müry Salzmann, 2017).

Sudska palača

SK33

AUTOR PROJEKTA:
Nikola Saičić

GODINA PROJEKTA:
1959.

GODINA IZGRADNJE:
1959.

LOKACIJA:
Republička os,
Bulevar Krste Petkov Misirkov

MORFOLOŠKI TIP:
Blok

KATNOST:
P+3

NAMJENA:
Upravna

STATUS:
Sačuvan

DANAŠNJI NAZIV:
Apelacioni sud

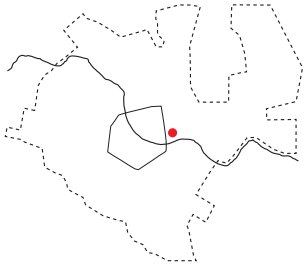

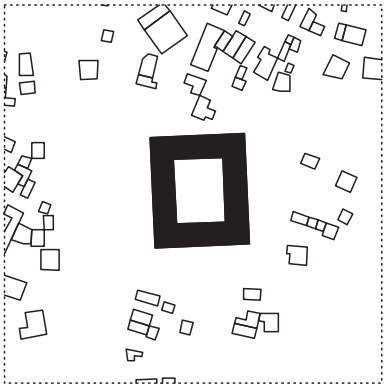

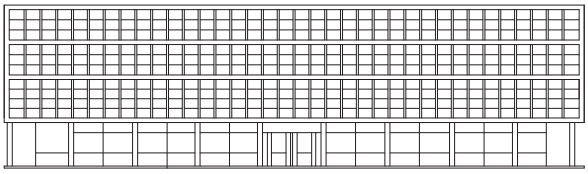

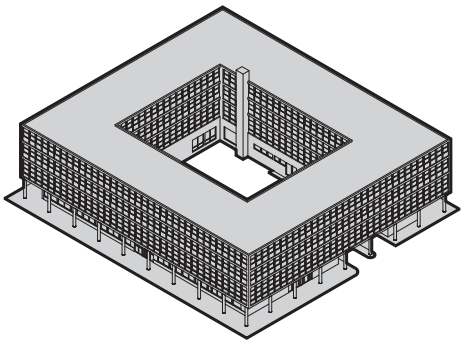

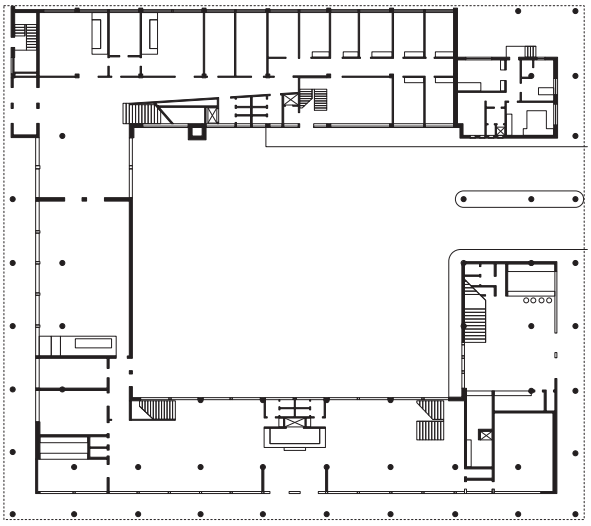

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:750 50 40 30 20 10 0

Garnizonska uprava

SK34

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Reprezentativno sjedište vojne uprave.

➡➡➡ **UPRAVNA ZGRADA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Oblikuje ranu upravnu i reprezentativnu infrastrukturu grada i označava prijelaz od rane monumentalnosti prema modernističkom jeziku javne arhitekture.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■□□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

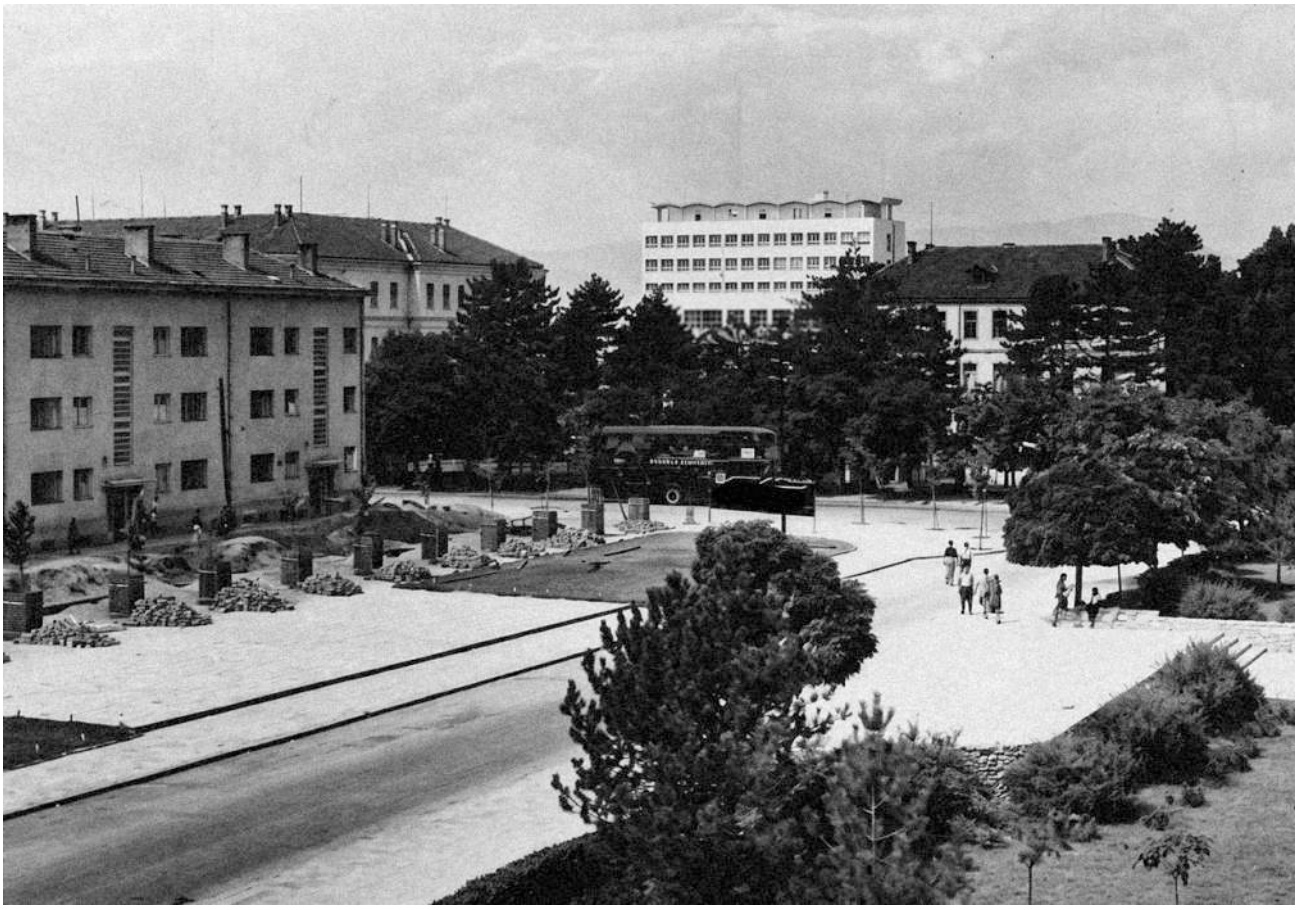

IZVORI:
Vlado Antolić, ur., „Upravna zgrada u Skopju“, *Arhitektura* 7, izd. 2 (1953): 26.

Garnizonska uprava

SK34

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Löwy

LOKACIJA:
Naselje Debar maalo

NAMJENA:
Upravna

GODINA PROJEKTA:
1951.

MORFOLOŠKI TIP:
slobodnostojeći volumen

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1953.

KATNOST:
P+8/P+3/P+2

DANAŠNJI NAZIV:
Ministarstvo odbrane

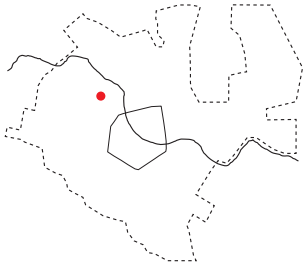

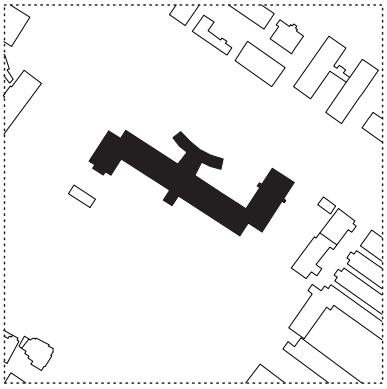

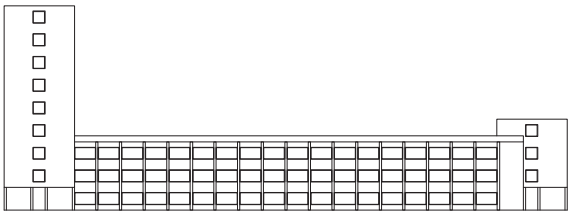

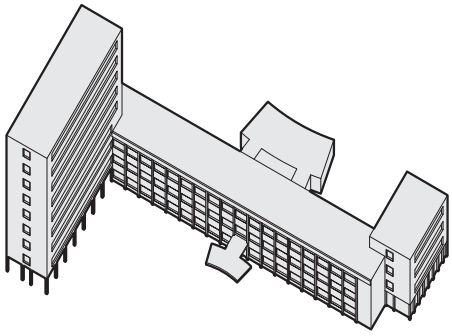

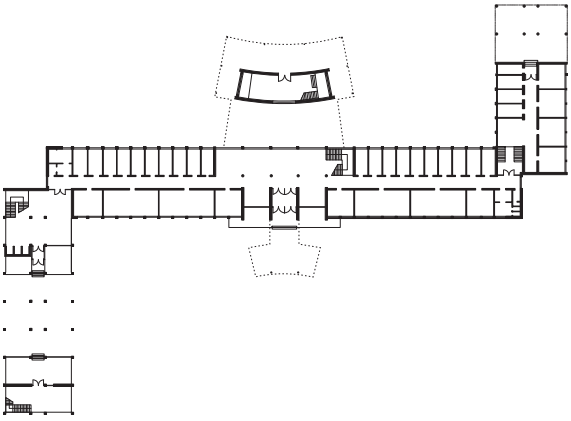

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

50 | 40 | 30 | 20 | 10 | 0
1:1000

Komunalno-investiciona banka

SK35

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Razvoj financiranja izgradnje traži poslovni objekt financijske institucije.

➡➡➡

BANKA

➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Uvodi tipologiju namjenske poslovne zgrade financijske institucije; sudjeluje u oblikovanju novoga riječnog poteza centra.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■□□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
Dušan Pecovski, „Novi objekti za Komunalnu banku i DOZ u Skopju“, *Arhitektura i urbanizam* 1, izd. 4 (1960): 11..; Slavko Brezoski, *Za arhitektonskite raboti* (Arhitektonski fakultet Skopje, 2005).

Komunalno-investiciona banka

SK35

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Brezoski

GODINA PROJEKTA:
1957.

GODINA IZGRADNJE:
1957.

LOKACIJA:
Centralno gradsko područje – lijeva obala Vardara

MORFOLOŠKI TIP:
Rubna izgradnja

KATNOST:
P+5

NAMJENA:
Poslovna

STATUS:
Sačuvan

DANAŠNJI NAZIV:
Uprava matičnih knjiga

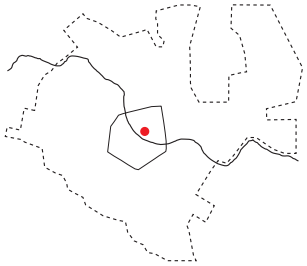

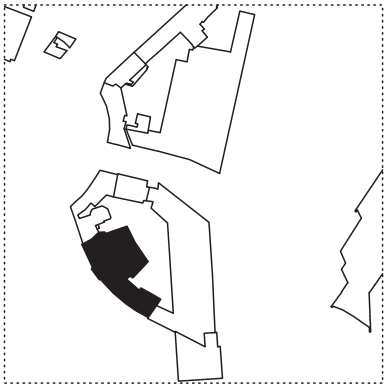

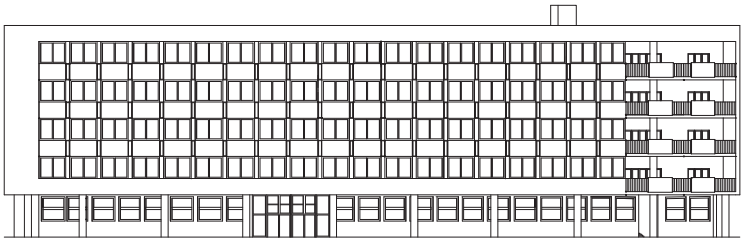

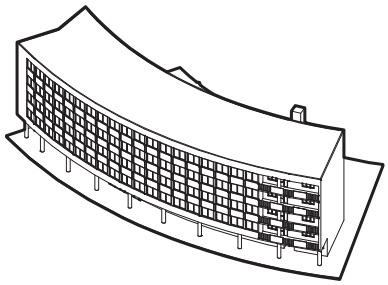

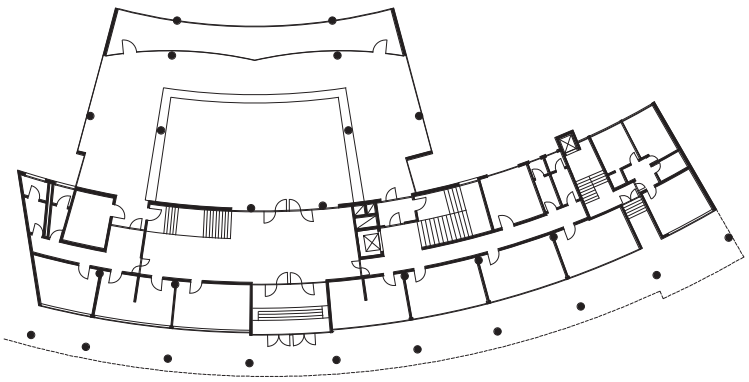

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:750 50 40 30 20 10 0

Poljoprivredna banka

SK36

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Institucionalna podrška financiranju i organizaciji poljoprivredne ekonomije.

➡➡➡ **BANKA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Oblikuje novu poslovnu sliku centra grada.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■□□
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■■■

IZVORI:
„Upravno-administrativna zgrada na Jugoslovensko-zemjodelska banka – filijala Skopje“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 374, DARSM-SK.

Poljoprivredna banka

SK36

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Brezoski

LOKACIJA:
Ulica Dame Gruev

NAMJENA:
Poslovna

GODINA PROJEKTA:
1959.

MORFOLOŠKI TIP:
Rubna izgradnja

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1959.

KATNOST:
P+7

DANAŠNJI NAZIV:
Upravni sud

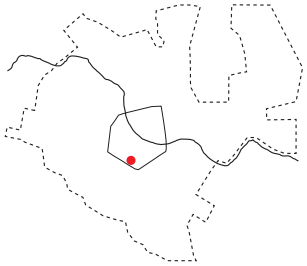

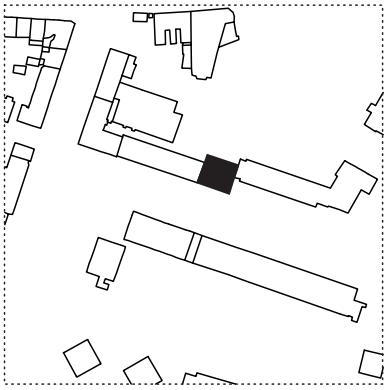

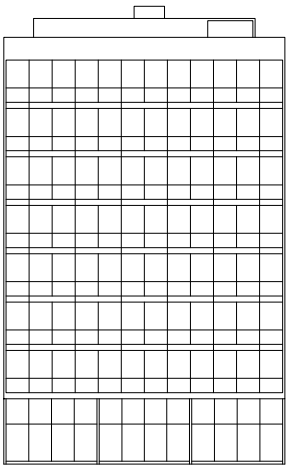

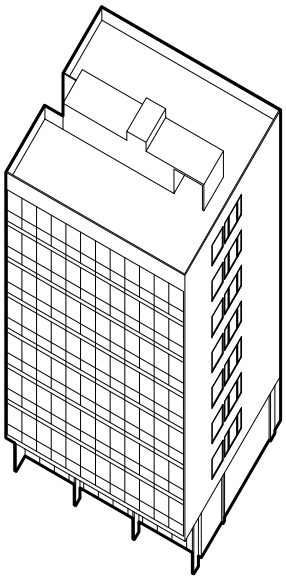

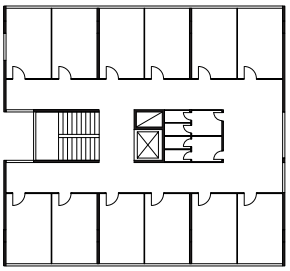

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Elektroprivreda Makedonije

SK37

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Institucionalizacija upravljanja energetskim sektorom nakon elektrifikacije republike traži suvremen administrativni objekt s fleksibilnim i dobro osvijetljenim radnim prostorom.

➡➡➡ **POSLOVNA ZGRADA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Prvom primjenom zid-zavjese u Skoplju uvodi novu tehnologiju oblikovanja ovojnice i postavlja tehnički standard radnoga prostora; time tehnološki napredak čini vidljivim u središtu grada.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■□□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■■

IZVORI:
„Proekt za Elektrostopanska zaednica na Makedonija“, Skopje, bez dat., Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 96, DARSM-SK.; Zdravko Bregovac, ur., „Rezultat natječaja za idejni projekt poslovne zgrade Zadružnog saveza, Ekonomskog instituta i Instituta za nacionalnu Historiju u Skopju“, *Arhitektura* 13, izd. 1–6 (1959): 103.

Elektroprivreda Makedonije

SK37

AUTOR PROJEKTA:
Milivoj Peterčić, Ljubo Šverer, Tereza Matić, Mira Peterčić

GODINA PROJEKTA:
1958.

GODINA IZGRADNJE:
1961.-1964.

LOKACIJA:
Glavni gradski trg

MORFOLOŠKI TIP:
Toranj

KATNOST:
P+9

NAMJENA:
Poslovna zgrada

STATUS:
Nova fasada / Skopje 2014

DANAŠNJI NAZIV:
EVN

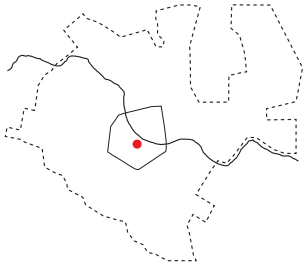

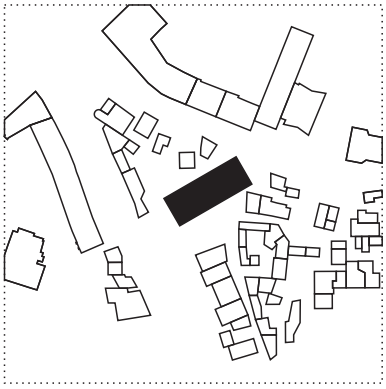

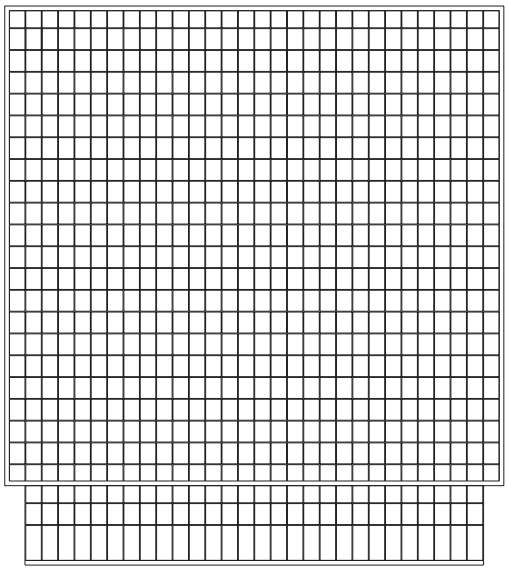

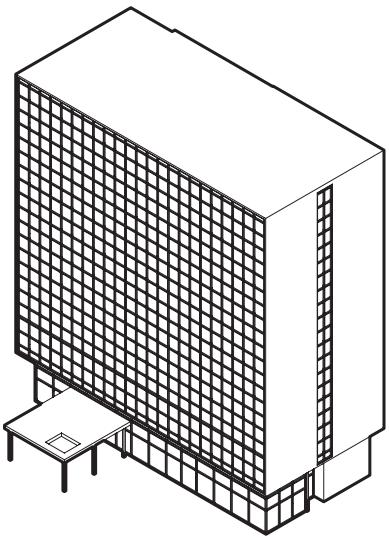

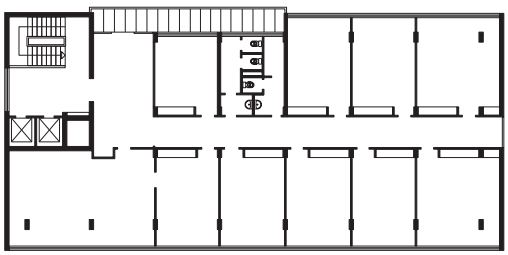

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Dom sindikata

SK38

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Institucionalizacija sindikalne organizacije radničkog društva traži administrativno sjedište.

➡➡➡ **POSLOVNA ZGRADA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Materijalizira novu ulogu sindikata u društvenom i ekonomskom životu te daje reprezentativan prostorni izraz organiziranom radu.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■□□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■■

IZVORI:
„Administrativen del na Rabotničkiot sindikalen dom", Skopje, bez dat., Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 96, DARSM-SK.; „Administrativna zgrada – Rabotnički dom", Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 487, DARSM-SK.

Dom sindikata

SK38

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Brezoski

LOKACIJA:
Centralno gradsko područje

NAMJENA:
Poslovna

GODINA PROJEKTA:
1959.

MORFOLOŠKI TIP:
Toranj

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1960.

KATNOST:
P+11

DANAŠNJI NAZIV:
Dom sindikata

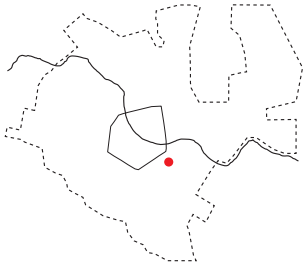

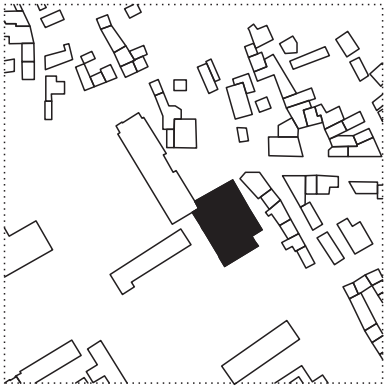

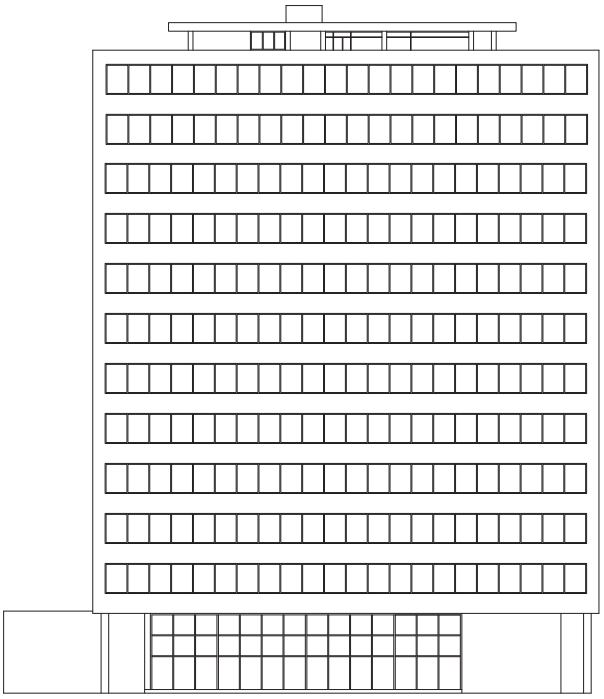

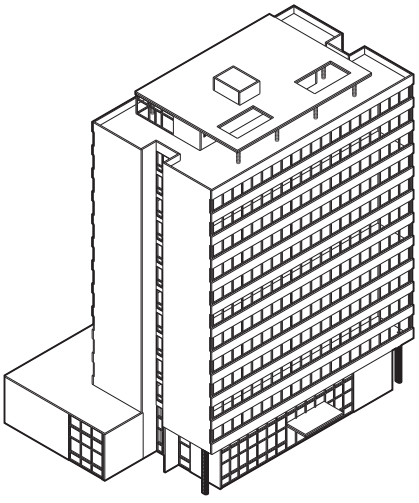

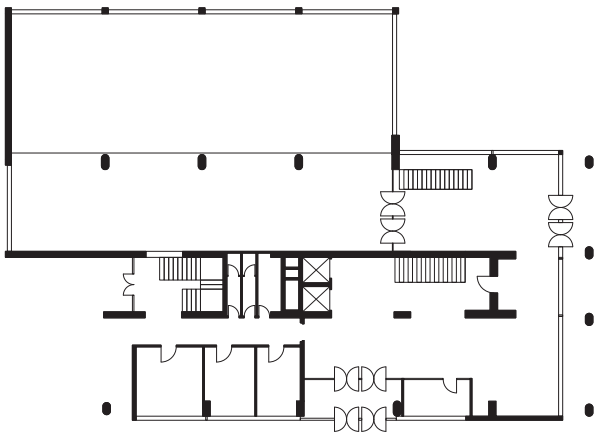

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Umjetnički paviljon

SK39

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Reprezentativan prostor za suvremenu umjetnost, međunarodne izložbe i kulturnu razmjenu

➡➡➡ **IZLOŽBENI PAVILJON** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Likovnoj djelatnosti daje stalan prostor u gradu; uključuje Skoplje u šire kulturne tokove i afirmira modernu kulturnu politiku republike.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
„Umetnički paviljon - Skopje“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 441, DARSM-SK.; Krsto Filipović, ur., „Projekt umjetničkog paviljona u Skopju“, *Arhitektura* 8, izd. 2 (1954): 63.

Umjetnički paviljon

SK39

AUTOR PROJEKTA:
Risto Šekerinski

LOKACIJA:
Podnožje tvrđave Kale

NAMJENA:
Kultura

GODINA PROJEKTA:
1953.

MORFOLOŠKI TIP:
Slobodnostojeći volumen

STATUS:
Porušen u potresu 1963.

GODINA IZGRADNJE:
1955.

KATNOST:
P

DANAŠNJI NAZIV:
Više ne postoji

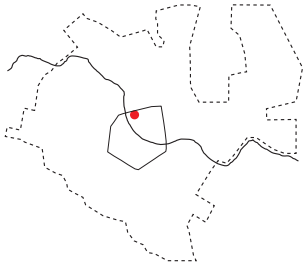

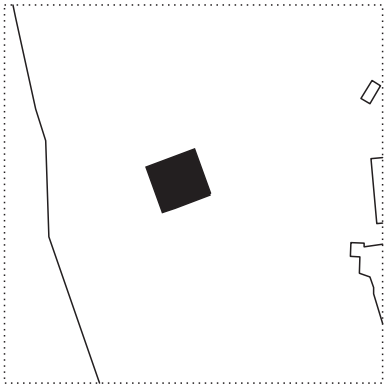

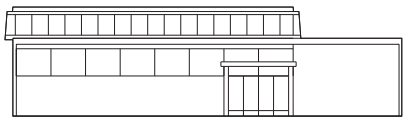

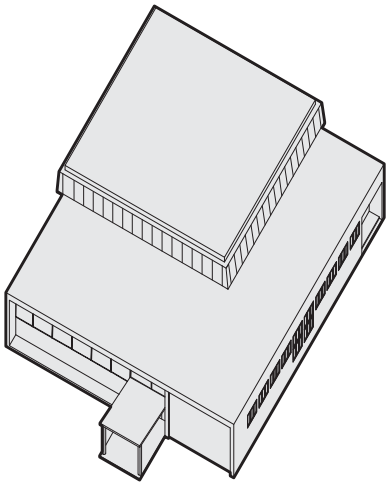

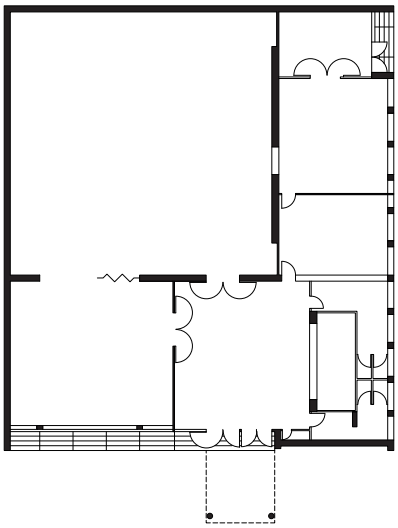

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Tehnički fakultet

SK40

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Potreba za prostornim okvirom prve visokoškolske tehničke institucije u Makedoniji, koja bi omogućila obrazovanje vlastitoga inženjerskog i arhitektonskog kadra potrebnog za poslijeratni razvoj.

➡➡➡ **FAKULTET** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Kao prostor Arhitektonskog odjela od 1949. godine, omogućuje formiranje prve generacije makedonskih arhitekata i uspostavlja institucionalnu osnovu arhitektonske struke u republici.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■□
ESTETSKA	■□□

IZVORI:
Arhitektonski fakultet Skopje

Tehnički fakultet

SK40

AUTOR PROJEKTA:
Egon Steinmann (nepotvrđeno)

LOKACIJA:
Bulevar Partizanska

NAMJENA:
Obrazovanje

GODINA PROJEKTA:
1948.

MORFOLOŠKI TIP:
Slobodnostojeći volumen

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1948.

KATNOST:
P+3

DANAŠNJI NAZIV:
Arhitektonski fakultet /
Građevinski fakultet

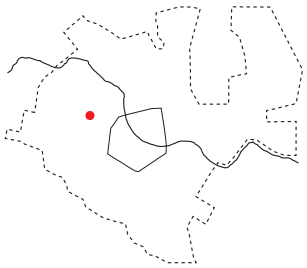

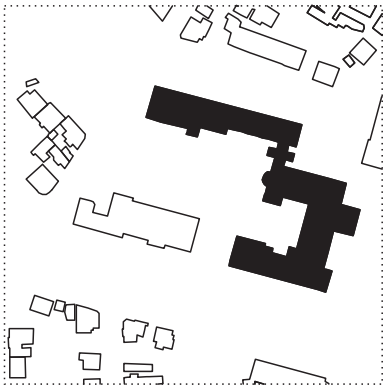

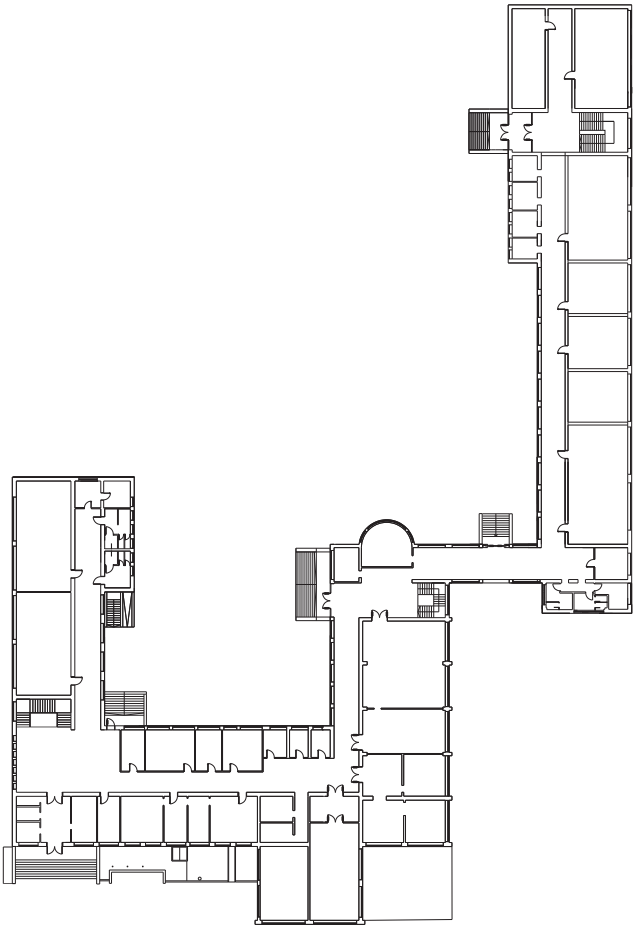

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:1000 50 40 30 20 10 0

Prirodoslovni institut pri Filozofskom fakultetu

SK41

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Razvoj visokog obrazovanja i znanstvene infrastrukture republike.

➡➡➡ **FAKULTET** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Sudjeluje u formiranju stručnog kadra i institucionalizaciji znanstvenog razvoja.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■□

IZVORI:
„Elaborat za izgradba na zgrada za Filozofskiot fakultet vo sklop na Univerzitetot vo mesnosta Gazi Baba“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 5, DARSM-SK.; Nada Prlja i Daniel Serafimovski, ur., H*eroi za eden den: Navrakjanje kon tri urbani artefakti na slovenečkite arhitekti vo Skopje* (Goten, 2016).

Prirodoslovni institut pri Filozofskom fakultetu

SK41

AUTOR PROJEKTA:
Edvard Ravnikar

LOKACIJA:
Znanstveni centar, Gazi Baba

NAMJENA:
Obrazovanje

GODINA PROJEKTA:
1947.

MORFOLOŠKI TIP:
Lamela

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1949.

KATNOST:
P+3

DANAŠNJI NAZIV:
Prirodoslovno-matematički fakultet

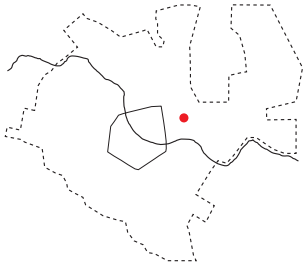

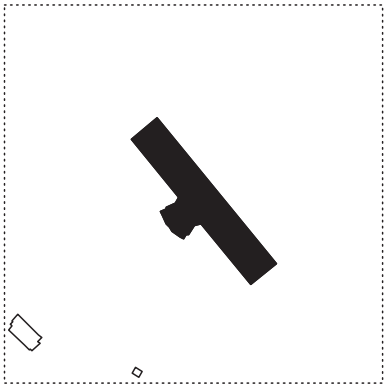

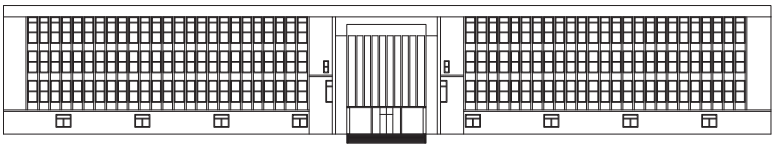

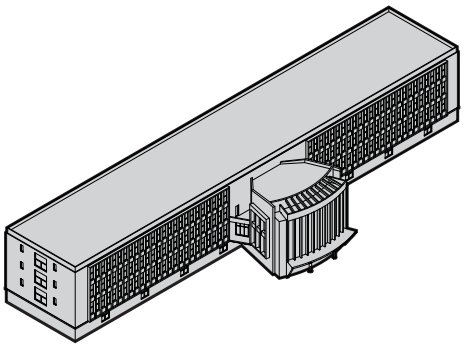

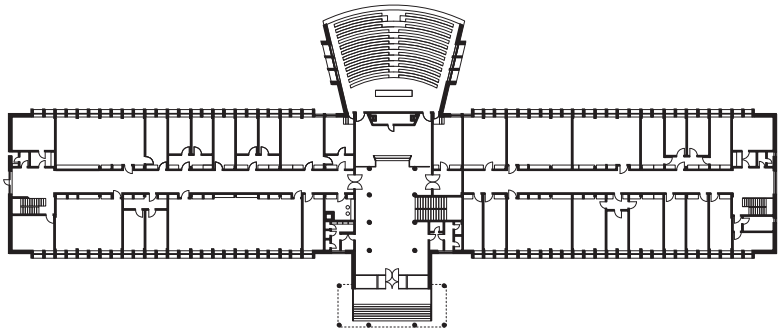

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:1000 50 40 30 20 10 0

Skopski velesajam

SK42

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA: ➡➡➡
Stalan, reprezentativan prostor za periodično izlaganje privredne proizvodnje republike i njezino uključivanje u jugoslavenske i međunarodne tokove razmjene.

HALA ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Institucionalizira ekonomsku reprezentaciju kao trajan javni program grada; smjelošću tanke ljuske velikog raspona modernost predočava kao tehnološko dostignuće.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■■

IZVORI:
„Skopski saem – Skopje“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 339, DARSM-SK.; Jovan Ivanovski i sur., *Findings: Macedonian Pavilion at the 14th International Architecture Exhibition - La Biennale Di Venezia* 2014 (Youth Cultural Center, 2014).

Skopski velesajam

SK42

AUTOR PROJEKTA:
Klime Pljakovski

LOKACIJA:
Podnožje tvrđave Kale

NAMJENA:
izložbeni prostor

GODINA PROJEKTA:
1958.

MORFOLOŠKI TIP:
Kompozicija više volumena

STATUS:
Porušen u potresu 1963.

GODINA IZGRADNJE:
1958.

KATNOST:
P+1

DANAŠNJI NAZIV:
Više ne postoji

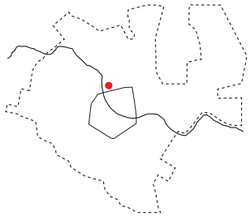

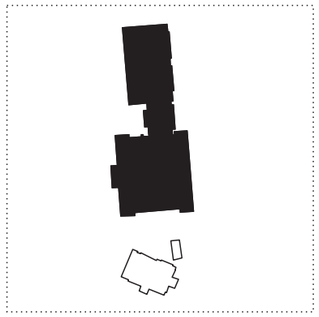

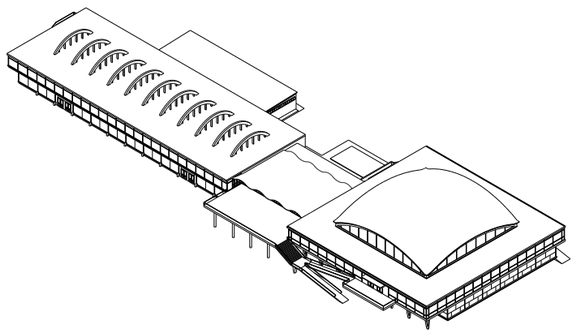

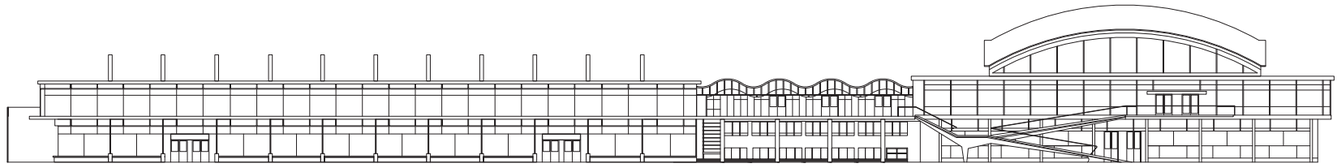

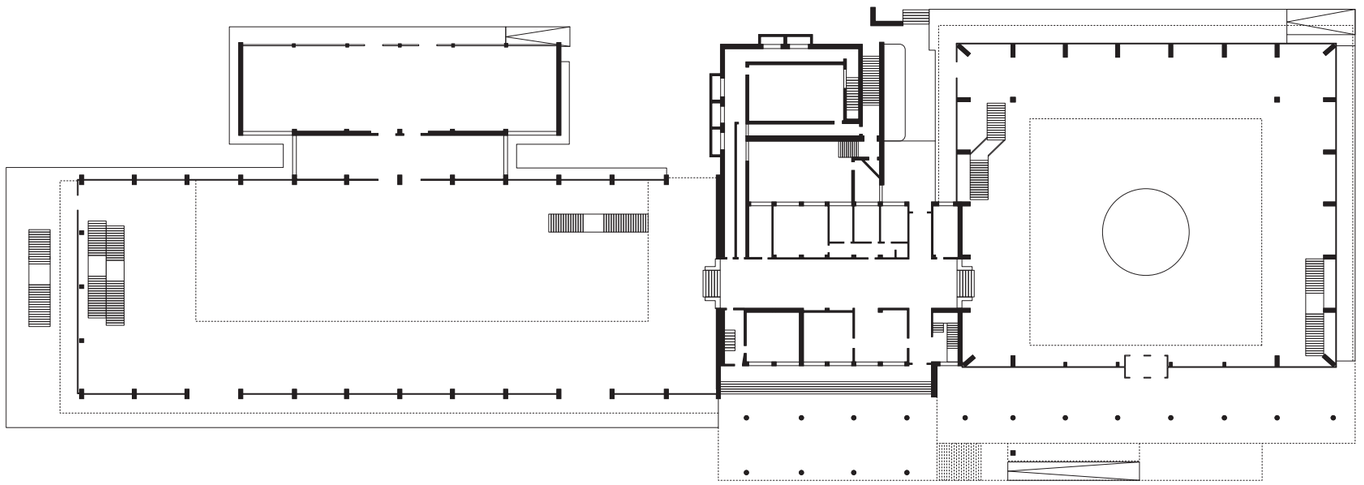

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

50 40 30 20 10 0
1:750

Robna kuća Na-Ma

SK43

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Potreba za fleksibilnim, reprezentativnim prodajnim prostorom širokoga asortimana na glavnome gradskom trgu.

➡➡➡ **ROBNA KUĆA** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Demokratizira potrošnju kao svakodnevno iskustvo; čini je vidljivom u središtu grada; glavni trg pretvara u scenu modernoga građanskog života.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■■
DRUŠTVENA	■■■
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■■

IZVORI:
„Stokovna kuća Skopje“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 342, DARSM-SK.

Robna kuća Na-Ma

SK43

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Brezoski

LOKACIJA:
Glavni gradski trg

NAMJENA:
Trgovina

GODINA PROJEKTA:
1958.

MORFOLOŠKI TIP:
Rubna izgradnja

STATUS:
Nova fasada / Skopje 2014

GODINA IZGRADNJE:
1961.

KATNOST:
P+4

DANAŠNJI NAZIV:
Robna kuća City Gallery

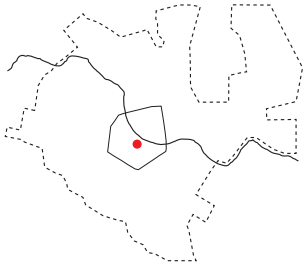

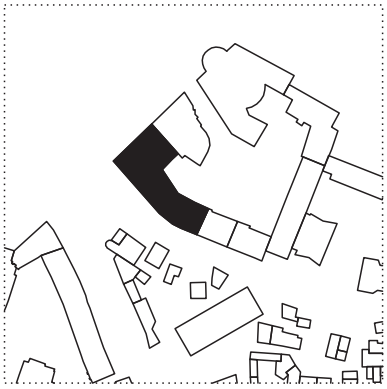

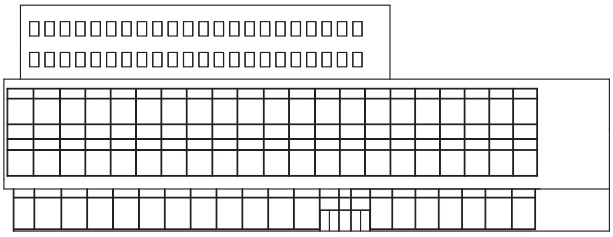

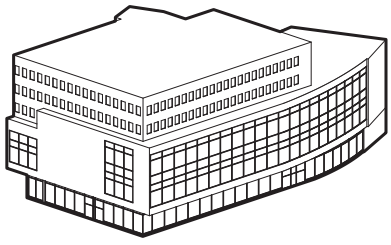

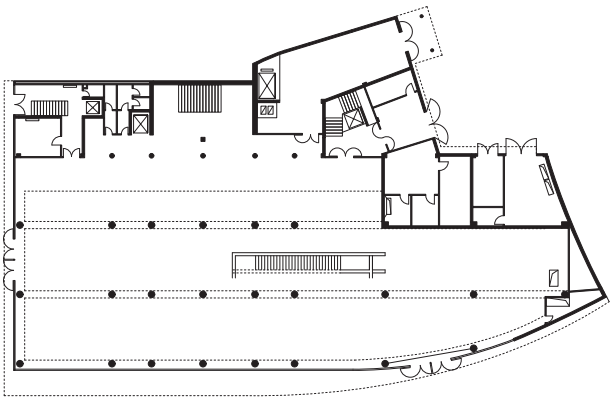

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:750 50 40 30 20 10 0

Grand hotel Skopje

SK44

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Nova uloga Skoplja kao glavnoga grada republike traži razvoj reprezentativnog smještaja i urbane infrastrukture.

➡➡➡

HOTEL

➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Uvodi nove obrasce javnog života; gradi međunarodnu komunikaciju.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■■□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■■

IZVORI:
„Proekt na reprezentativen hotel – Skopje“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 354, DARSM-SK.; Zvonimir Marohnić, ur., „Reprezentativni hotel u Skoplju“, *Čovjek i prostor*, izd. 16 (1954.).

Grand hotel Skopje

SK44

AUTOR PROJEKTA:
Slavko Löwy

GODINA PROJEKTA:
1954.

GODINA IZGRADNJE:
1959.-1964.

LOKACIJA:
Ulica Dame Gruev

MORFOLOŠKI TIP:
Kompozicija visokog i niskog volumena

KATNOST:
P+8

NAMJENA:
Ugostiteljstvo

STATUS:
Nova fasada 90-ih

DANAŠNJI NAZIV:
Hotel Holiday Inn

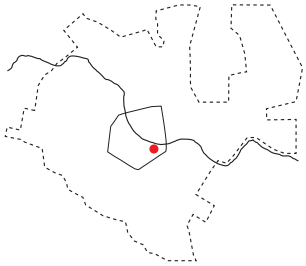

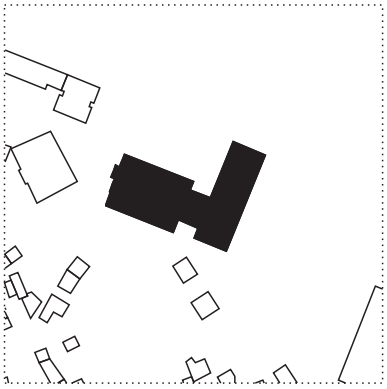

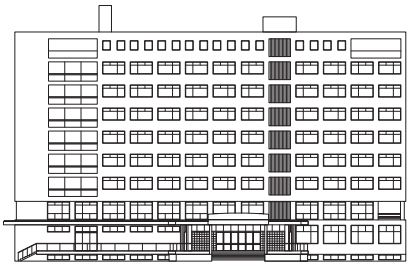

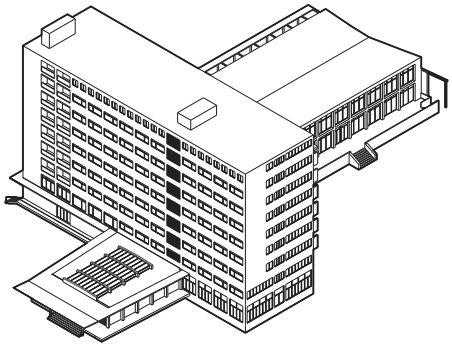

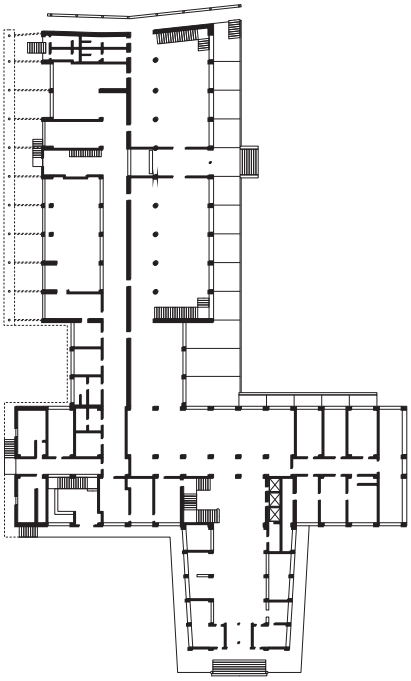

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:1000 50 40 30 20 10 0

Hotel Turist

SK45

PRIPADNOST MODELU:
Konstruiranje novog prostora društvene reprezentacije

PROSTORNA POTREBA:
Uloga Skoplja kao administrativnog, kulturnog i poslovnog središta traži dodatne hotelske kapacitete.

➡➡➡ **HOTEL** ➡➡➡

MODERNIZACIJSKI KAPACITET:
Širi hotelsku infrastrukturu Skoplja i podupire njegovu novu ulogu republičkog, poslovnog i kulturnog centra.

DIMENZIJSKI PROFIL:

PROSTORNO-PROGRAMSKA	■■□
DRUŠTVENA	■□□
SIMBOLIČKA	■■■
ESTETSKA	■■■

IZVORI:
„Hotel Turist“, Skopje, bez dat., Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 351, DARSM-SK.; Oliver Minić, ur., „Hotel ‚Turist‘ u Skoplju“, *Arhitektura i Urbanizam* 1, izd. 5 (1960): 25.

Hotel Turist

SK45

AUTOR PROJEKTA:
Dragan Tomovski

LOKACIJA:
Ulica Makedonija

NAMJENA:
Ugostiteljstvo

GODINA PROJEKTA:
1956.

MORFOLOŠKI TIP:
Rubna izgradnja

STATUS:
Sačuvan

GODINA IZGRADNJE:
1956.

KATNOST:
P+5

DANAŠNJI NAZIV:
Hotel Best Western

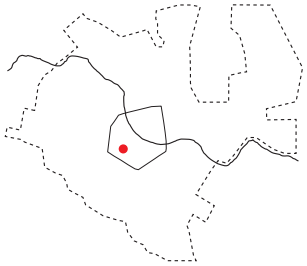

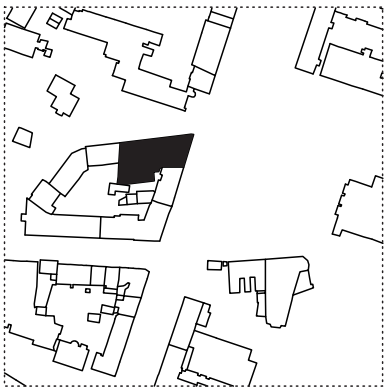

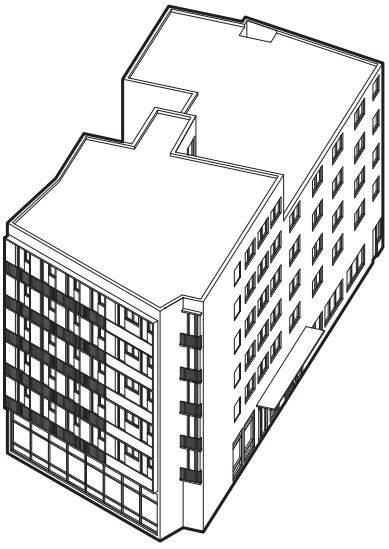

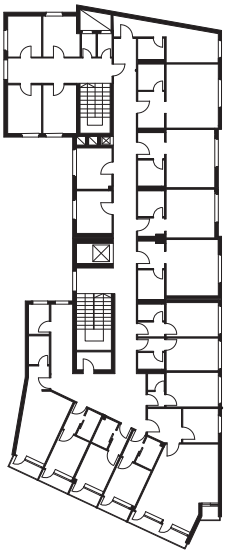

Autorska obrada i prikaz:
Vladimir Deskov, 2026.

1:500 50 40 30 20 10 0

Tablica 1. Pregled 45 kataloških jedinica

Šifra	Naziv objekta	Model	Godina	Namjena	Autor
SK01.	Tvornica stakla: Pogon za staklenu vunu	M1	1953.	Industrija	A. Ševnik, T. Houra
SK02.	Tvornica kože Goce Delčev	M1	1959.	Industrija	Ante Steierhofer
SK03.	Tvornica za bombone i čokolade Evropa	M1	1959.	Industrija	Anton Desovski
SK04.	Tvornica obuće Gazela	M1	1959.	Industrija	P. Serafimov, Lazar Hristov, D. Serafimov
SK05.	Stambena lamela u naselju Proljece	M2	1947.	Stanovanje	Miho Čakelja
SK06.	Stambeno lamela u naselju Vardar	M2	1949.	Stanovanje	Luděk Kubeš
SK07.	Stambena zgrada za radnike Staklare	M2	1953.	Stanovanje	Ljubinka Malenkova, Risto Šekerinski
SK08.	Stambena zgrada sveučilišnih nastavnika	M2	1953.	Stanovanje	Risto Šekerinski
SK09.	Stambene zgrade uz Zeleni pazar	M2	1955.	Stanovanje	Vera Žežova Ušinska
SK10.	Stambeni toranj Podvoznik	M2	1957.	Stanovanje	Aleksandar Serafimovski
SK11.	Stambeni toranj na Ulici Orce Nikolov	M2	1958.	Stanovanje	Aleksandar Serafimovski
SK12.	Stambeni toranj na Bulevaru Kliment Ohridski	M2	1957.	Stanovanje	Slavko Brezoski
SK13.	Stambeni toranj Duhanskog kombinata	M2	1957.	Stanovanje	Ljubinka Malenkova
SK14.	Stambeni toranj i lamela	M2	1959.	Stanovanje	Dimitar Simonovski
SK15.	Niz od pet stambenih tornjeva Bit Pazar	M2	1958.	Stambeno-trgovačka	Dragan Tomovski
SK16.	Stambeni tornjevi na Ulici 11. Oktomvri	M2	1956.	Stambeno-poslovna	Aleksandar Serafimovski
SK17.	Tornjevi na obali Vardara	M2	1958.	Stambeno-poslovna	Aleksandar Serafimovski
SK18.	Zgrada Automakedonije	M2	1955.	Stambeno-poslovna	Dušan Petkov, Krum Tomovski
SK19.	Niz od pet stambenih tornjeva Ilindenska	M2	1958.	Stanovanje	Vasilka Ladinska
SK20.	Stambeni tornjevi u Ulici 50. divizije	M2	1956.	Stanovanje	Slavko Brezoski
SK21.	Stambeni toranj Karpoš	M2	1960.	Stanovanje	Dušan Pecovski
SK22.	Stambena lamela Staklare	M2	1957.	Stanovanje	Dušan Pecovski
SK23.	Stambena lamela Harmonika	M2	1958.	Stanovanje	Slavko Brezoski
SK24.	Tipska osnovna škola	M2	1960.	Obrazovanje	S. Prokopiev

SK25.	Osnovna škola Ivo Lola Ribar	M2	1955.	Obrazovanje	Petko Josifovski
SK26.	Studentski dom Stiv Naumov	M2	1949.	Studentsko stanovanje	Slavko Löwy
SK27.	Studentski dom Kuzman Josifovski Pitu	M2	1958.	Studentsko stanovanje	Jovan Ranković
SK28.	Radničko sveučilište	M2	1955.	Obrazovanje	Slavko Brezoski
SK29.	Kulturni dom građevinskih radnika	M2	1952.	Kultura	Lazar Hristov
SK30.	Dom ratnih invalida	M2	1958.	Socijalna skrb	Slavko Löwy
SK31.	Predsjedništvo vlade NRM	M3	1946.	Upravna	Miho Čakelja
SK32.	Sveučilište	M3	1952.	Obrazovanje	Egon Steinmann
SK33.	Sudska palača	M3	1959.	Upravna	Nikola Saičić
SK34.	Garnizonska uprava	M3	1951.	Upravna	Slavko Löwy
SK35.	Komunalno-investiciona banka	M3	1957.	Poslovna	Slavko Brezoski
SK36.	Poljoprivredna banka	M3	1959.	Poslovna	Slavko Brezoski
SK37.	Elektroprivreda Makedonije	M3	1958.	Poslovna	M. Peterčić, Lj. Šverer, T. Matić, M. Peterčić
SK38.	Dom sindikata	M3	1959.	Poslovna	Slavko Brezoski
SK39.	Umjetnički paviljon	M3	1953.	Kultura	Risto Šekerinski
SK40.	Tehnički fakultet	M3	1948.	Obrazovanje	Egon Steinmann (nepotvrđeno)
SK41.	Prirodoslovni institut pri Filozofskom fakultetu	M3	1947.	Obrazovanje	Edvard Ravnikar
SK42.	Skopski velesajam	M3	1958.	Izložbeni prostor	Klime Pljakovski
SK43.	Robna kuća Na-Ma	M3	1958.	Trgovina	Slavko Brezoski
SK44.	Grand hotel Skopje	M3	1954.	Ugostiteljstvo	Slavko Löwy
SK45.	Hotel Turist	M3	1956.	Ugostiteljstvo	Dragan Tomovski

Grafički prilog 51. Autorska obrada i prikaz: Vladimir Deskov, 2026.

Sl. 38. Generalni regulacijski plan iz 1949. godine, Luděk Kubeš i Atelier Architektů.
Izvor: DARSM-SK

Sl. 39. Generalni regulacijski plan iz 1949. godine – plan visina. Luděk Kubeš i Atelier Architektů.
Izvor: DARSM-SK

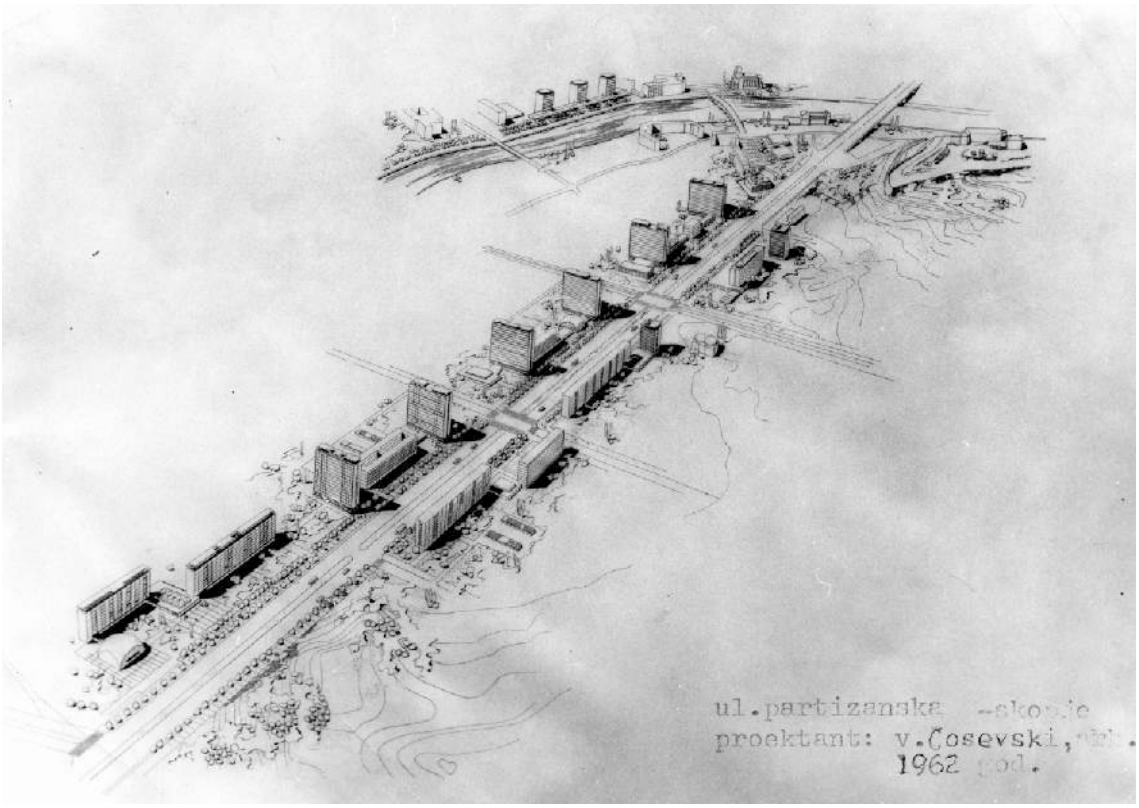

Sl. 40. Projekt za Ulicu Partizanska, 1962. arh. Vlado Ćosevski
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog.

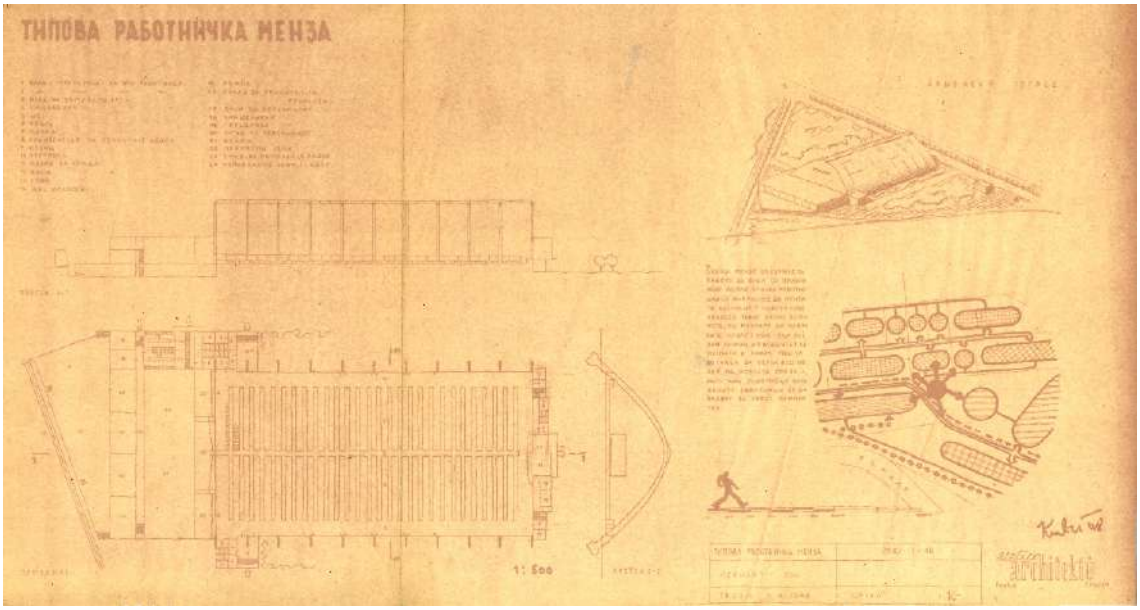

Sl. 41. Projekt za tipsku radničku menzu. 1948. arh. Luděk Kubeš
Izvor: DARSM-SK

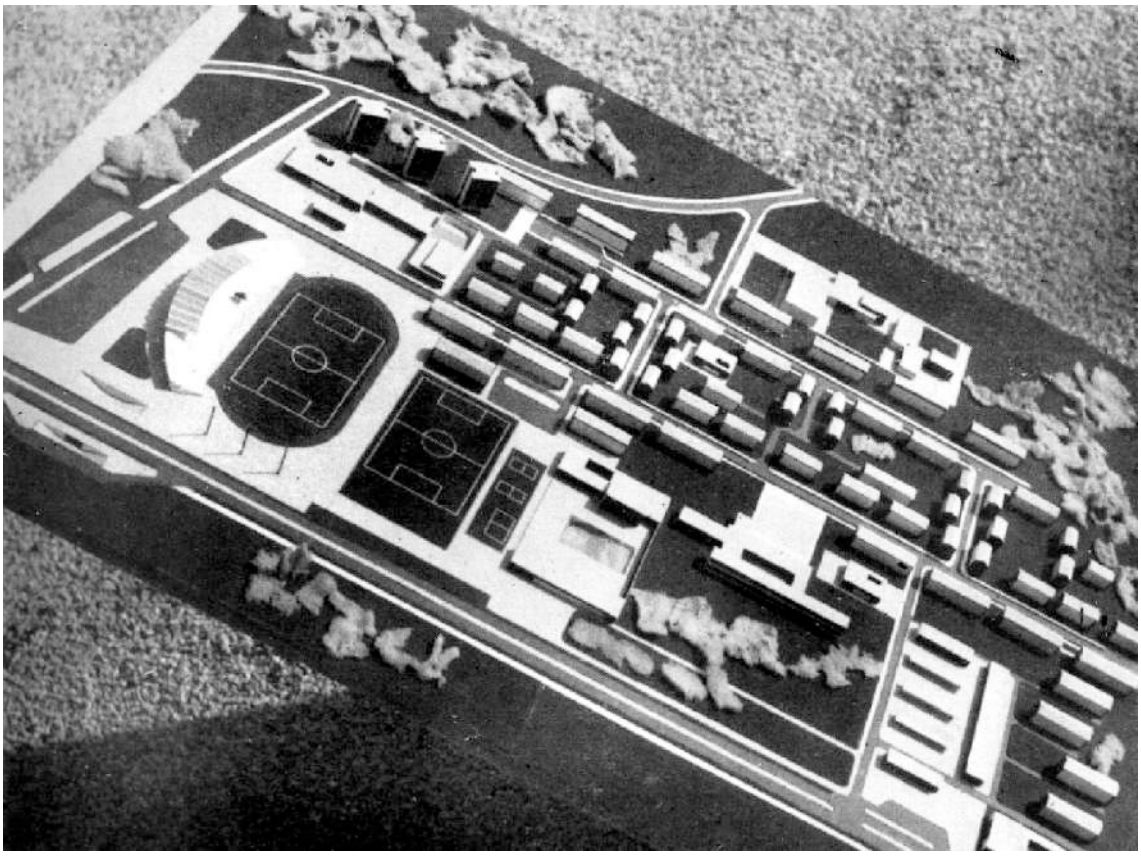

Sl. 42. Urbanistički plan za sanaciju naselja „Autokomanda“, 1960. arh. Vojislav Mačkić.
Izvor: Skopje, Planovi – Realizacija – 1 (ZUAS, 1962).

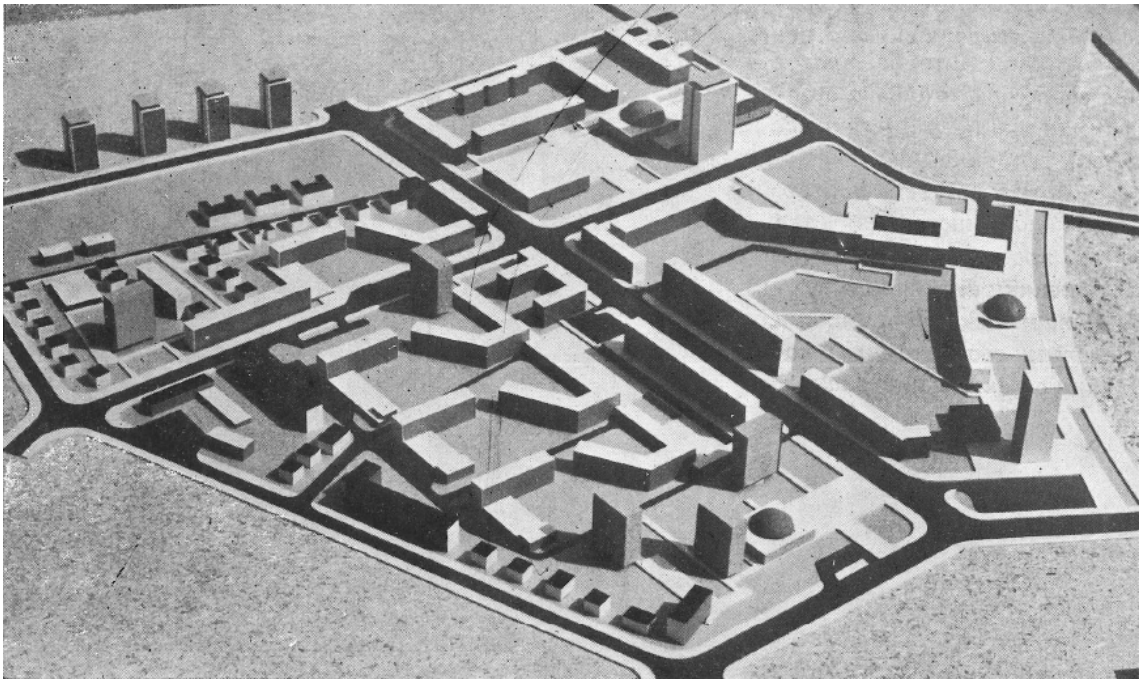

Sl. 43. Urbanistički plan za rekonstrukciju naselja „Novo maalo“, arh. Blagoj Kolev.
Izvor: *Planovi – Realizacija – 1* (ZUAS, 1962).

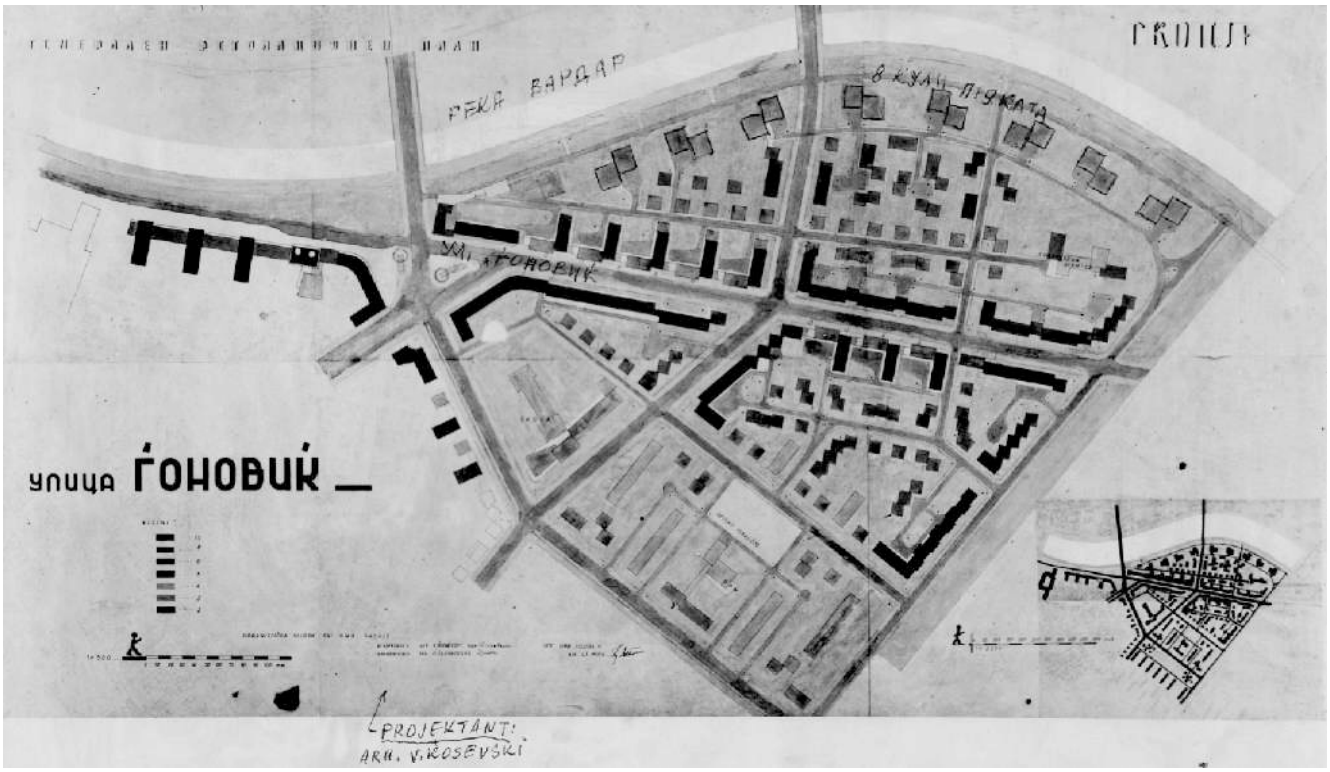

Sl. 44. Urbanistički plan za rekonstrukciju naselja „Madžar maalo“, arh. Vlado Ćosevski.
Izvor: *privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog*

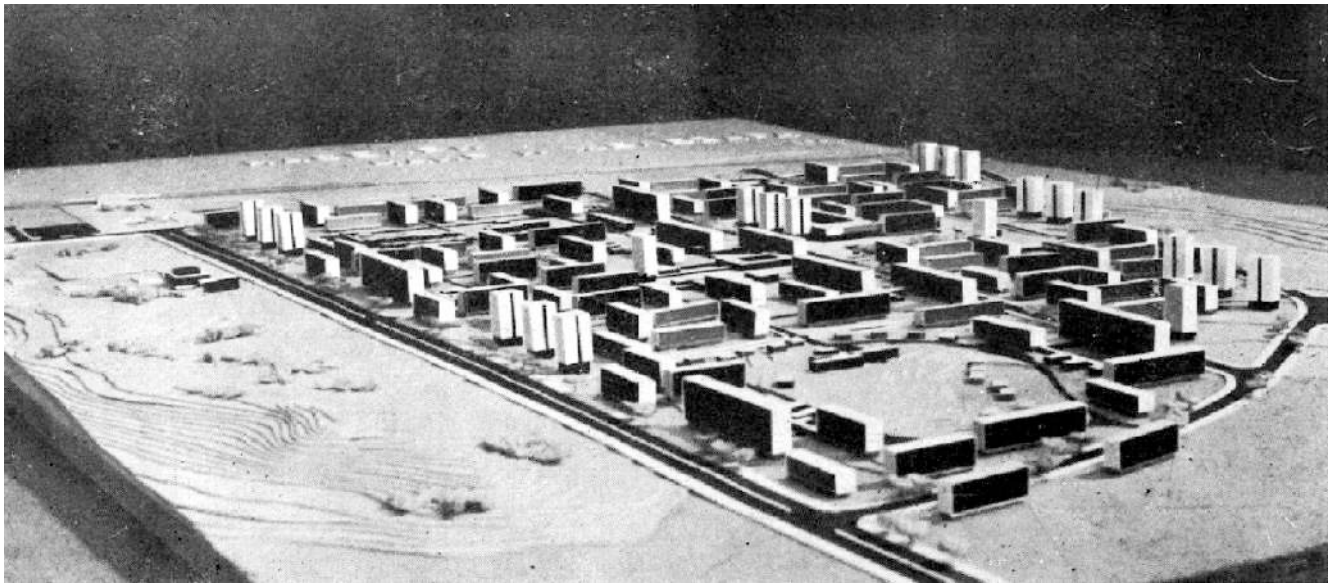

Sl. 45. Urbanistički plan za novo naselje Čair, 1962. arh. Branislav Angjelić i arh. Zvonko Nikuljski.
Izvor: DARSM-SK; Skopje, Planovi – Realizacija – 1 (ZUAS, 1962).

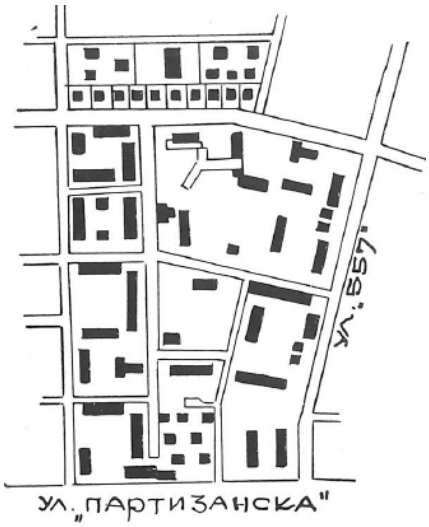

Sl. 46. Urbanistički plan za novo naselje Karpoš 1, 1959. arh. Dušan Pecovski
Izvor: *Planovi – Realizacija – 1* (ZUAS, 1962).

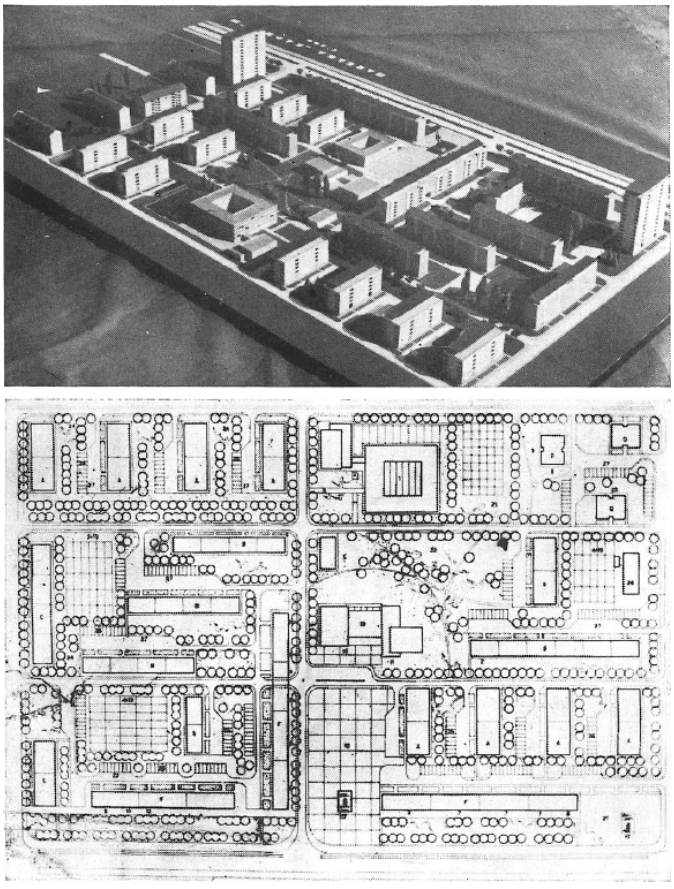

Sl. 47. Urbanistički plan za novo naselje Karpoš 2, 1961. arh. Dušan Pecovski
Izvor: *Planovi – Realizacija – 1* (ZUAS, 1962).

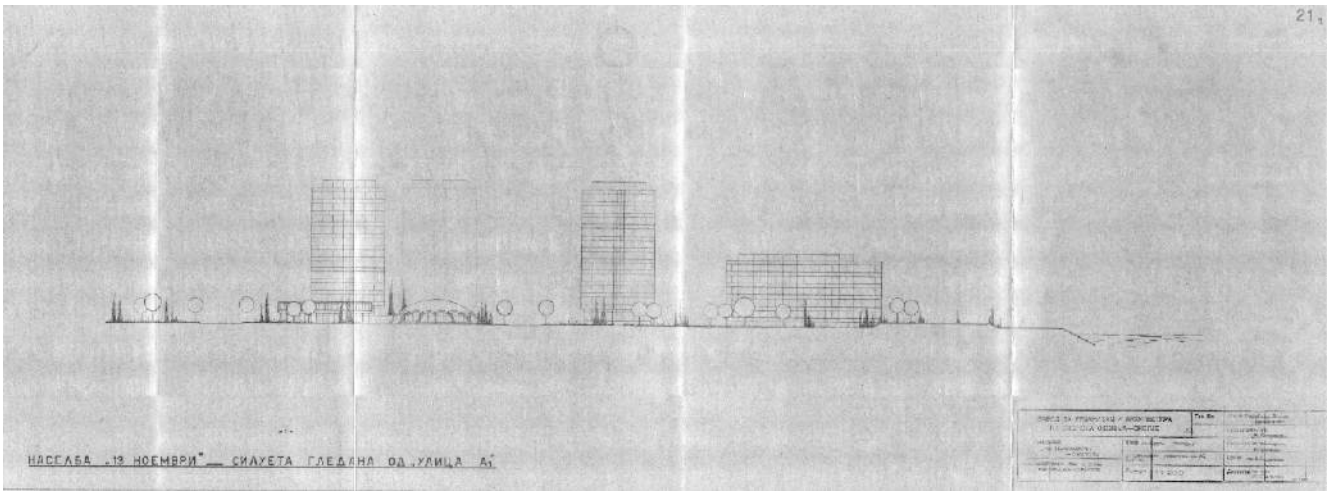

Sl. 48. Urbanistički plan za novo naselje „13 Noemvri“, arh. Vlado Ćosevski
Izvor: DARSM-SK

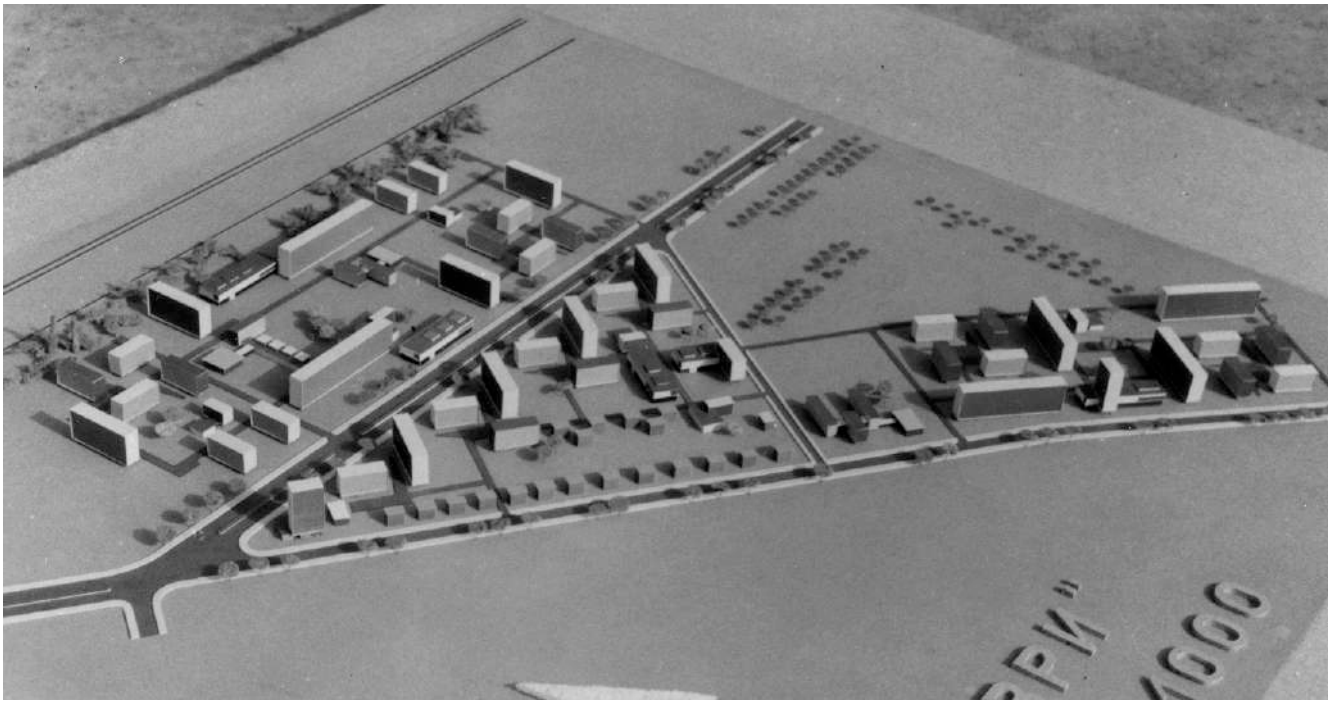

Sl. 49. Urbanistički plan za novo naselje „11 Oktomvri“, arh. Vlado Ćosevski
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog

Sl. 50. Sportski park „Ostrovo“, arh. Vlado Ćosevski.
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog

Sl. 51. Sportski centar „Crniče“, arh. Ljubinka Malenkova, arh. Slavko Brezoski
Izvor: Ljube Pota i Risto Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija* (ZUAS, 1962).

Sl. 52. Naselje „Proljeće“, 1947. arh. Miho Čakelja. Fotografija iz druge polovice 1950-ih.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 53. Stambene lamele iza Ženske gimnazije, 1947. arh. Miho Čakelja.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

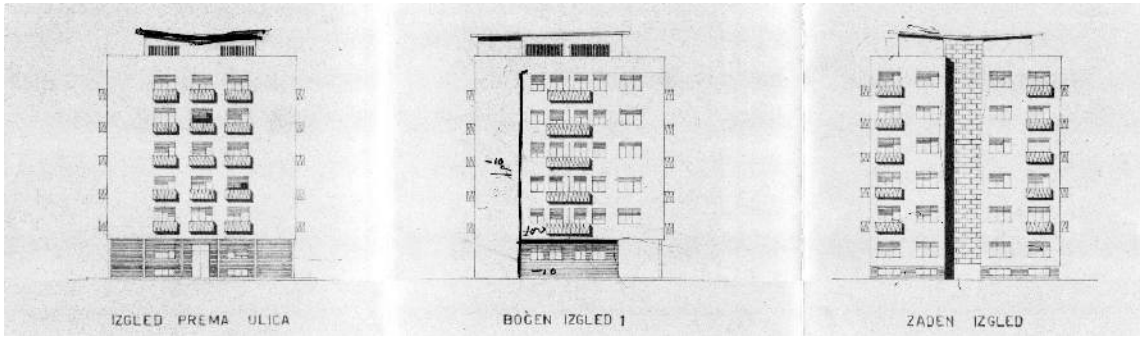

Sl. 54. Stambena zgrada „Zelen pazar“, 1955. arh. Vera Ušinska Žežova.
Izvor: DARSM-SK

Sl. 55. Stambena zgrada „Aero“, 1954. arh. Dragoljub Vapa i arh. Rosanda Mincheva..
Izvor: Muzej Jugoslavije

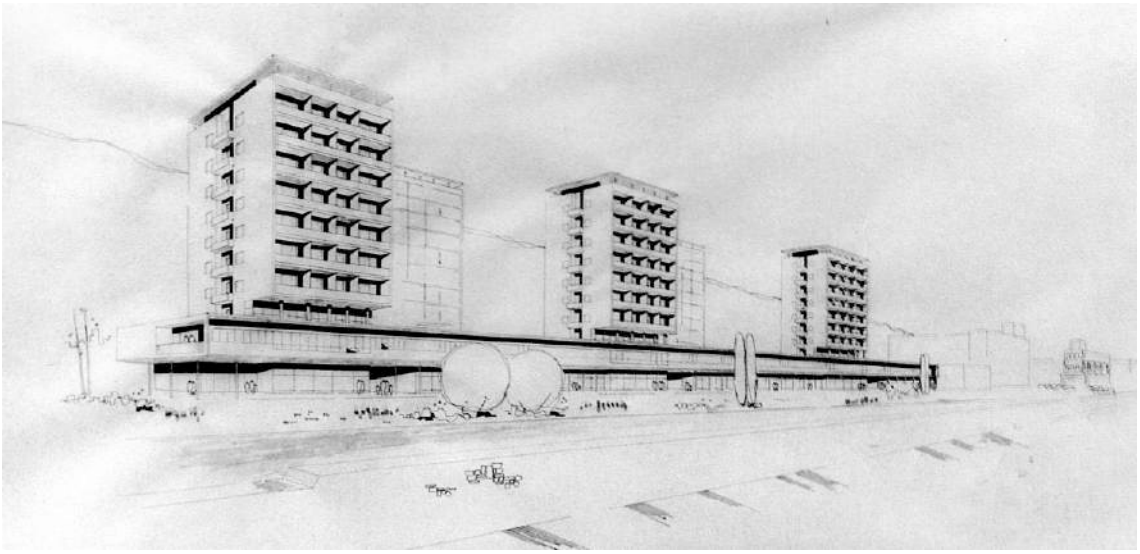

Sl. 56. Stambeni tornjevi na obali Vardara, 1958. arh. Aleksandar Serafimovski.
Izvor: *Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreštvo*, Katalog od izložba (MANU, 2003).

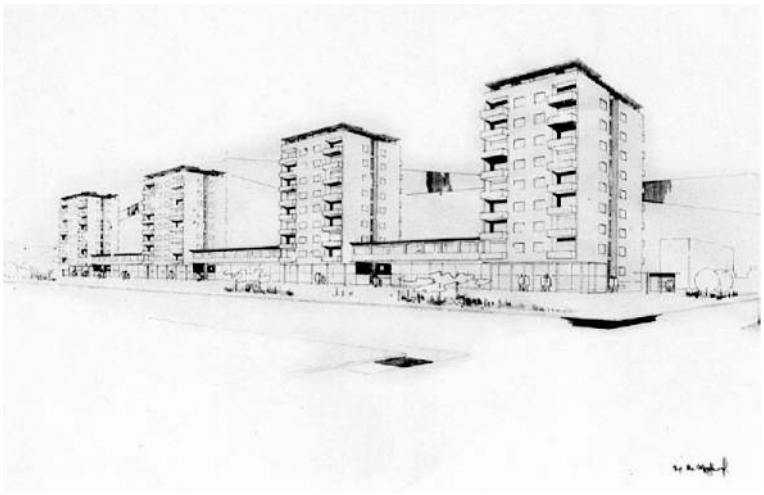

Sl. 57. Stambeni tornjevi na Ulici 11. Oktomvri, 1956. arh. Aleksandar Serafimovski
Izvor: *Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreštvo*, Katalog od izložba (MANU, 2003).

Sl. 58. Stambena zgrada „Pelister“ na Trgu Makedonija, 1957. arh. Dragan Tomovski.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

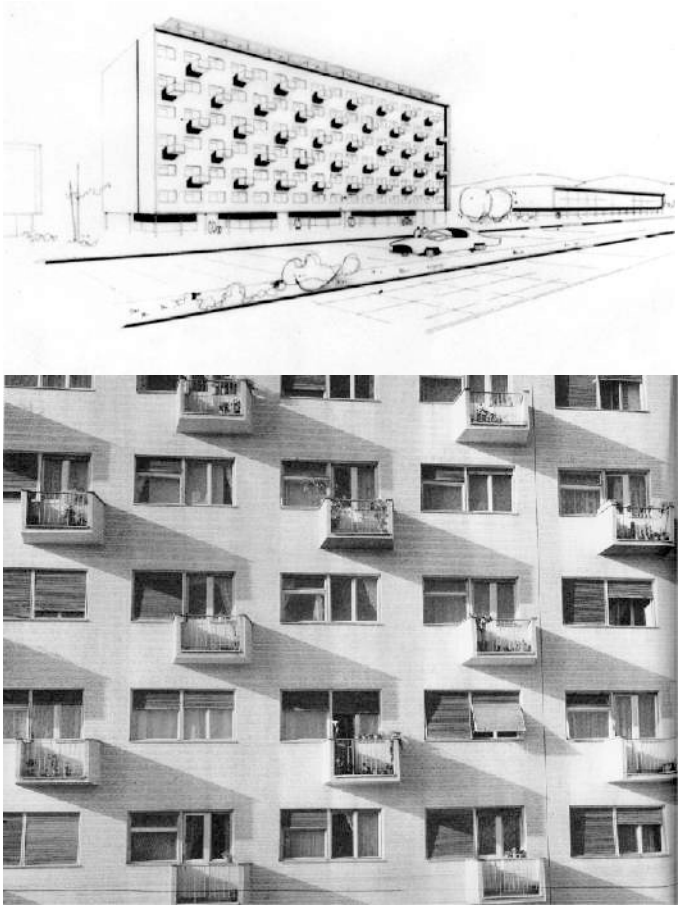

Sl. 59. Stambena zgrada na Ulici Partizanska. arh. Aleksandar Serafimovski.
Izvor: *Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreštvo*, Katalog od izložba (MANU, 2003).

Sl. 60. Stambena zgrada, 1960. arh. Dragan Tomovski.
Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje - grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

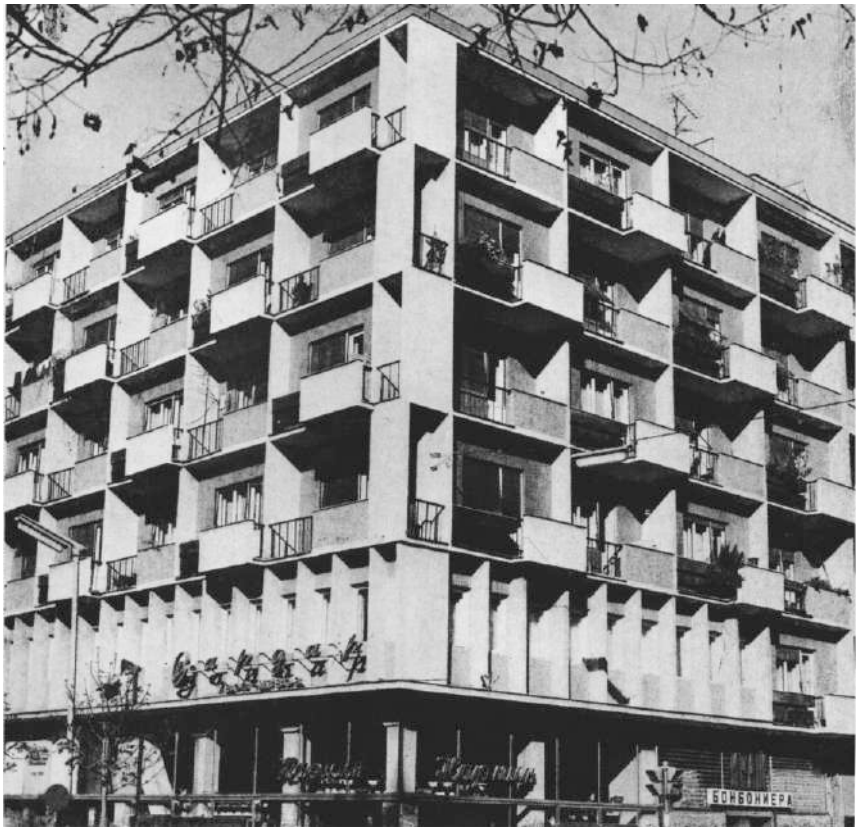

Sl. 61. Stambena zgrada na Ulici Makedonija, 1957. arh. Dušan Pecovski.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

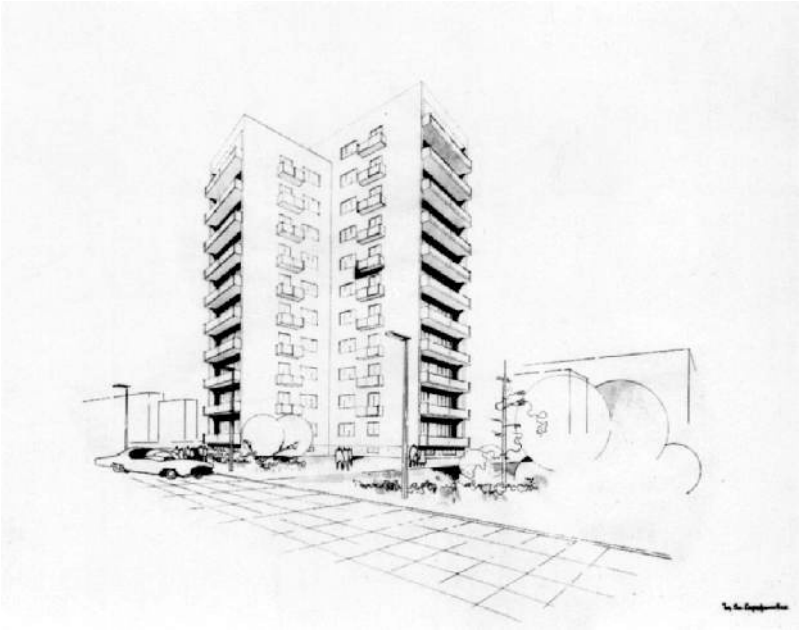

Sl. 62. Stambeni toranj „Podvoznik“, 1957. arh. Aleksandar Serafimovski
Izvor: *Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreštvo*, Katalog od izložba (MANU, 2003).
Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 63. Niz od pet stambenih tornjeva „Bit Pazar“, 1958. arh. Dragan Tomovski.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 64. Jedan od pet stambenih tornjeva na obali Vardara, 1958. arh. Aleksandar Serafimovski.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 65. Aleksandar Serafimovski, Kompleks tornjeva na obali Vardara.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 66. Pogled na naselje Bunjakovac krajem 1950-ih, s nizom stambenih tornjeva arhitektice Vasilke Ladinske i zgradom Garnizonske uprave arhitekta Slavka Löwyja u pozadini.
. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 67. Stambeni tornjevi u Ulici 50. divizije, 1958. arh. Slavko Brezoski. Realizirani su samo tornjevi.
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Slavka Brezoskog.

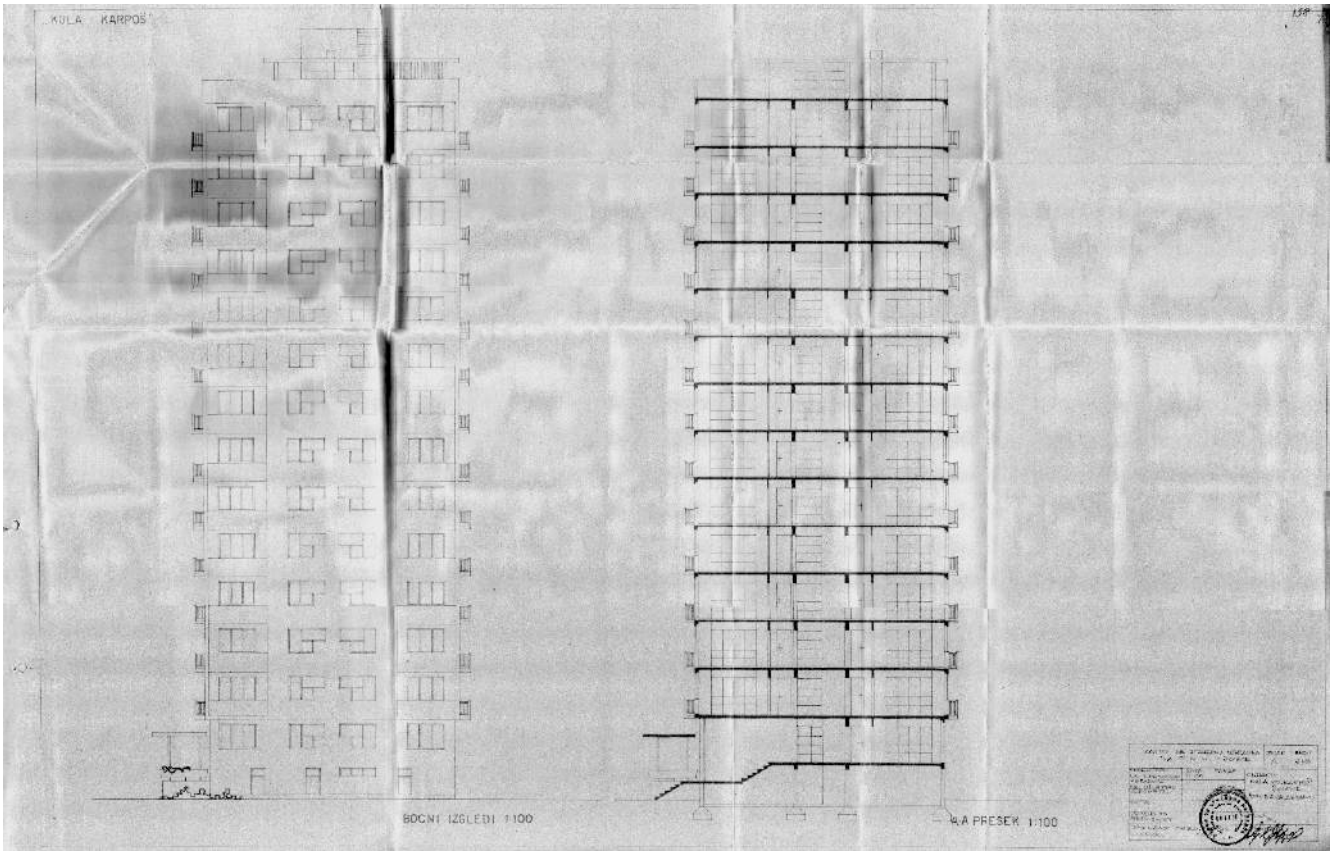

Sl. 68. Stambeni tornjevi u naselju Karpoš, 1961. arh. Dušan Pecovski.
Izvor: facebook.com

Sl. 69. Stambeno naselje Karpoš 1 prema urbanističkom planu arh. Dušana Pecovskog iz 1958. Fotografija iz 1962.
Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje - grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 70. Panorama stambenih naselja Karpoš I i Karpoš II. Fotografija iz 1962.
Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje - grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

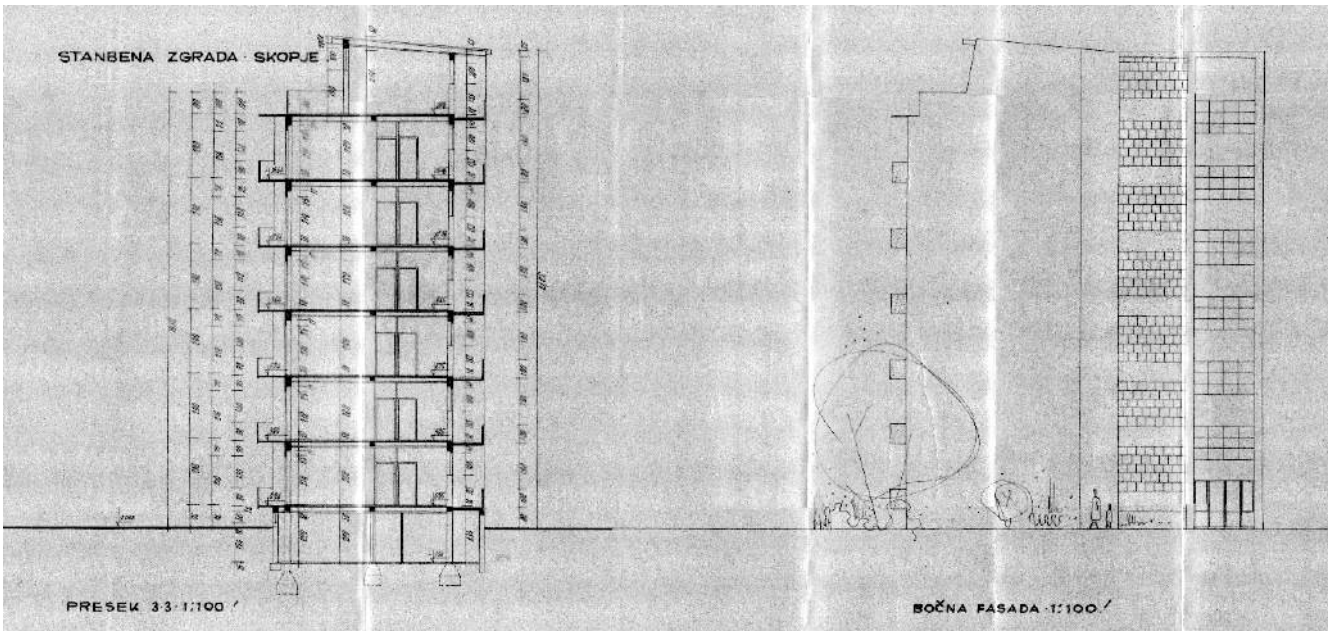

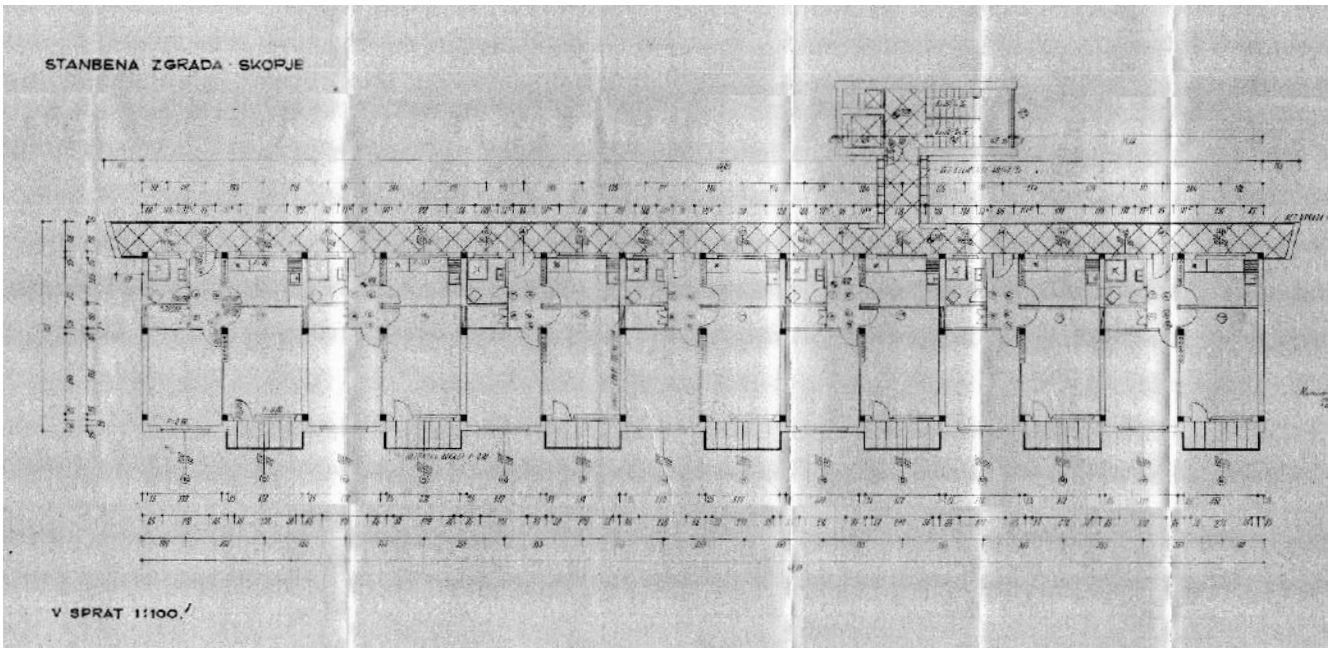

Sl. 71. Stambena lamela Staklare, 1957. arh. Dušan Pecovski
Izvor: DARSM-SK

Sl. 72. Ulica Dimitrije Čupovski, početkom 1960-ih.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 73. Panorama središta Skoplja. Fotografija iz 1960.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 74. Ulica Sv. Kiril i Metodij, početkom 1960-ih.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 75. Stambeni kompleks „Češelj“, ulica Sv. Kiril i Metodij, krajem 1950-ih.
Izvor: Risto Galikj i Tihomir Arsovski, ur., *Skopje 1963-1973* (Sobranie na grad Skopje, 1973).

Sl. 76. Stambena zgrada na Ulici Makedonija, 1957. arh. Dušan Pecovski.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 77. Ulica Makedonija 1950-ih.
Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje - grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

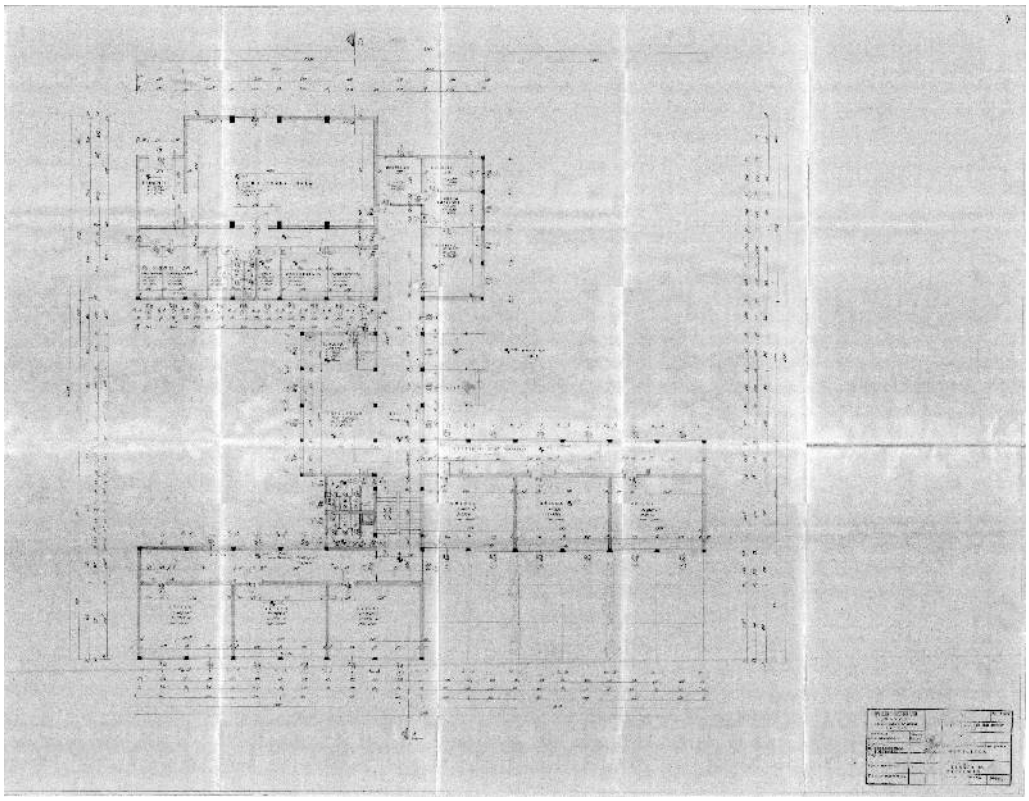

Sl. 78. Tipska osnovna škola, 1960. arh. S. Prokopiev.
Izvor: DARSM - SK

Sl. 79. Tipska osnovna škola, 1960. arh. S. Prokopiev.
Izvor: Filipovski, Ilija, ur., *Education in Skopje, before and after the Catastrophic Earthquake* (1964).

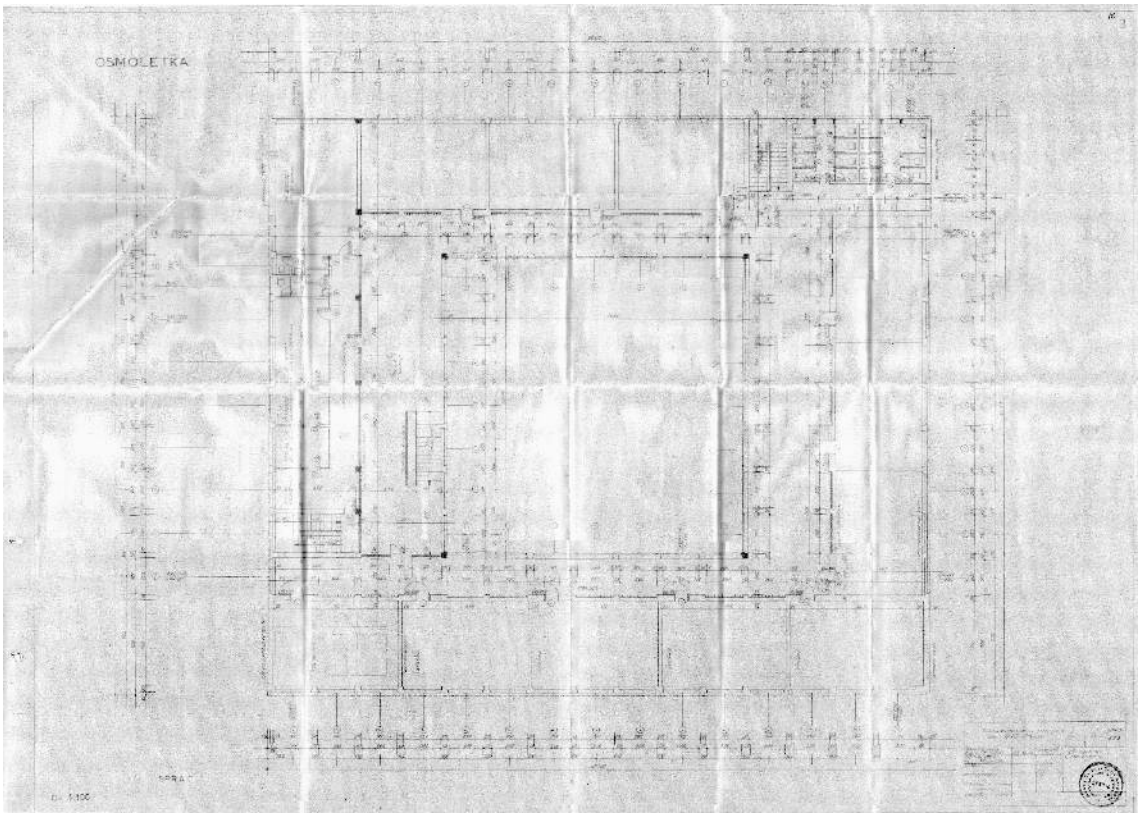

Sl. 80. Tlocrt sprata tipske atrijske osnovne škole, 1960. arh. Dušan Pecovski
Izvor: DARSM-SK

Sl. 81. Osnovna škola „11. Oktomvri“, arh. Iva Geršić, arh. Mile Poleti, 1957.
Izvor: Filipovski, Ilija, ur., *Education in Skopje, before and after the Catastrophic Earthquake* (1964).

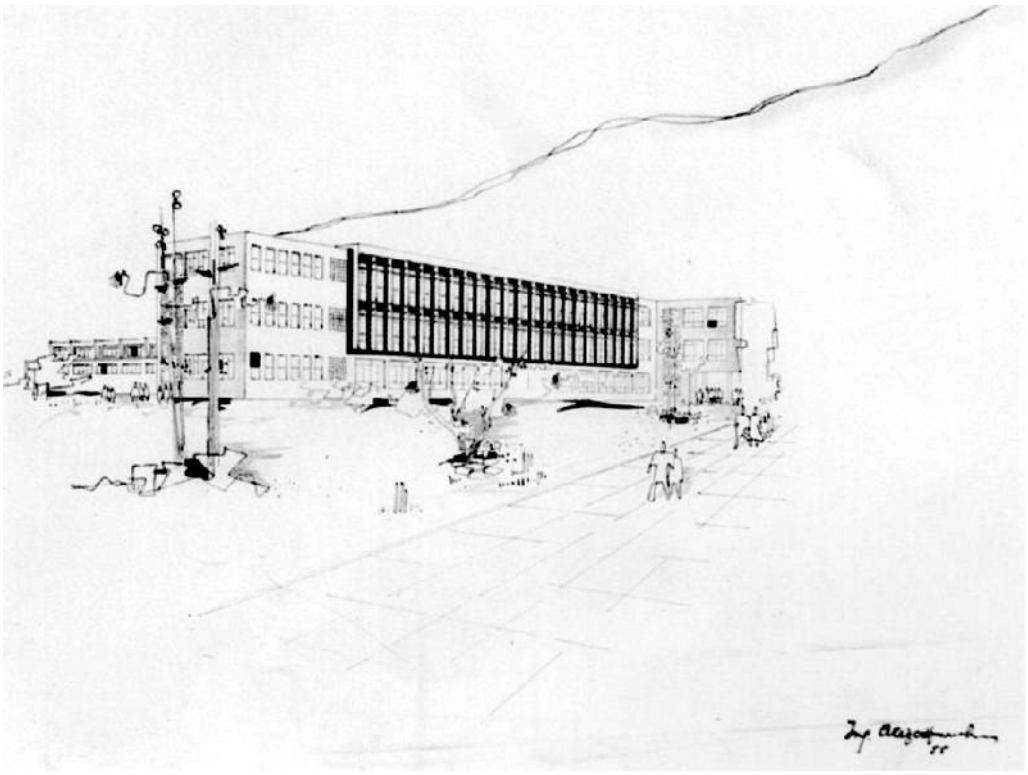

Sl. 82. Perspektivni prikaz osnovne škole Kole Nedelkovski, 1955., arh. Aleksandar Serafimovski
Izvor: *Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreštvo*, Katalog od izložba (MANU, 2003).

Sl. 83. Osnovna škola „Kole Nedelkovski“, 1955. arh. Aleksandar Serafimovski.
Izvor: Filipovski, Ilija, ur., *Education in Skopje, before and after the Catastrophic Earthquake* (1964).

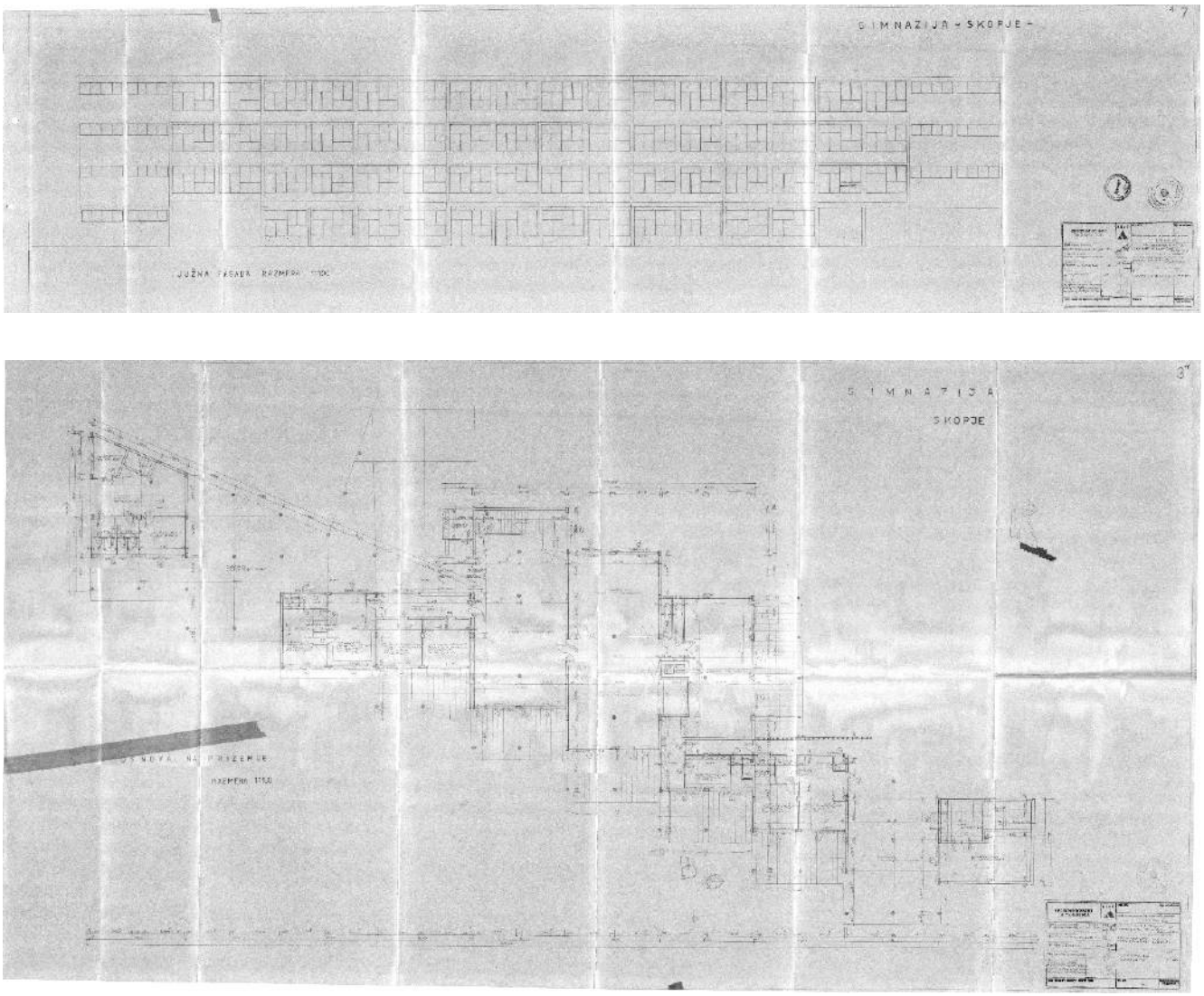

Sl. 84. Osnovna škola „Ivo Ribar Lola“, 1955., arh. Petko Josifovski.
Izvor: DARSM-SK

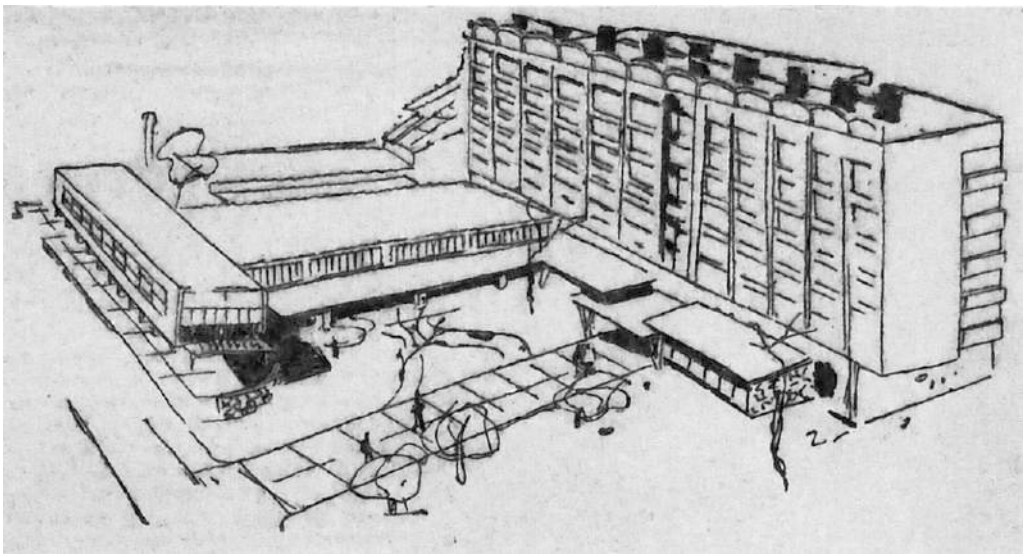

Sl. 85. Studentski dom „Kuzman Josifovski Pitu“, 1958. arh. Jovan Ranković.
. Izvor: Risto Shuplinovski i Petar Shirilov, ur., *Makedonija od raspakjata do idninata* (Trudbenik, 1969): 202.

Sl. 86. Radničko sveučilište, 1955. i Dom Sindikata 1969. arh. Slavko Brezoski.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 87. Dom kulture „Kočo Racin“, 1957. arh. Trajko Dimitrov.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

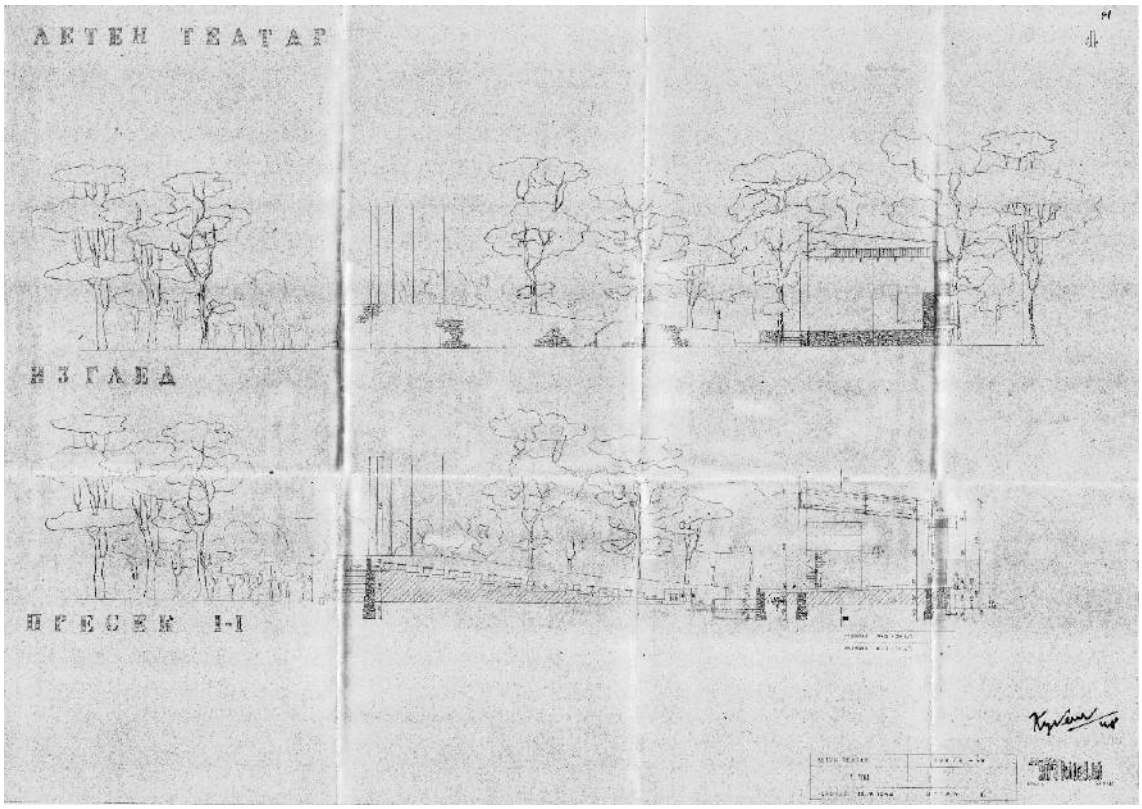

Sl. 88. Ljetni teatar, 1948. arh. Luděk Kubeš.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 89. Poliklinika „Bit Pazar“, 1960. arh. Vlado Ćosevski.
Izvor: Vlado Dimitrov i Stojan Spirovski, ur., Pelagonija: Gradežno pretprijatie Skopje (NIP Nova Makedonija, 1975), 90.

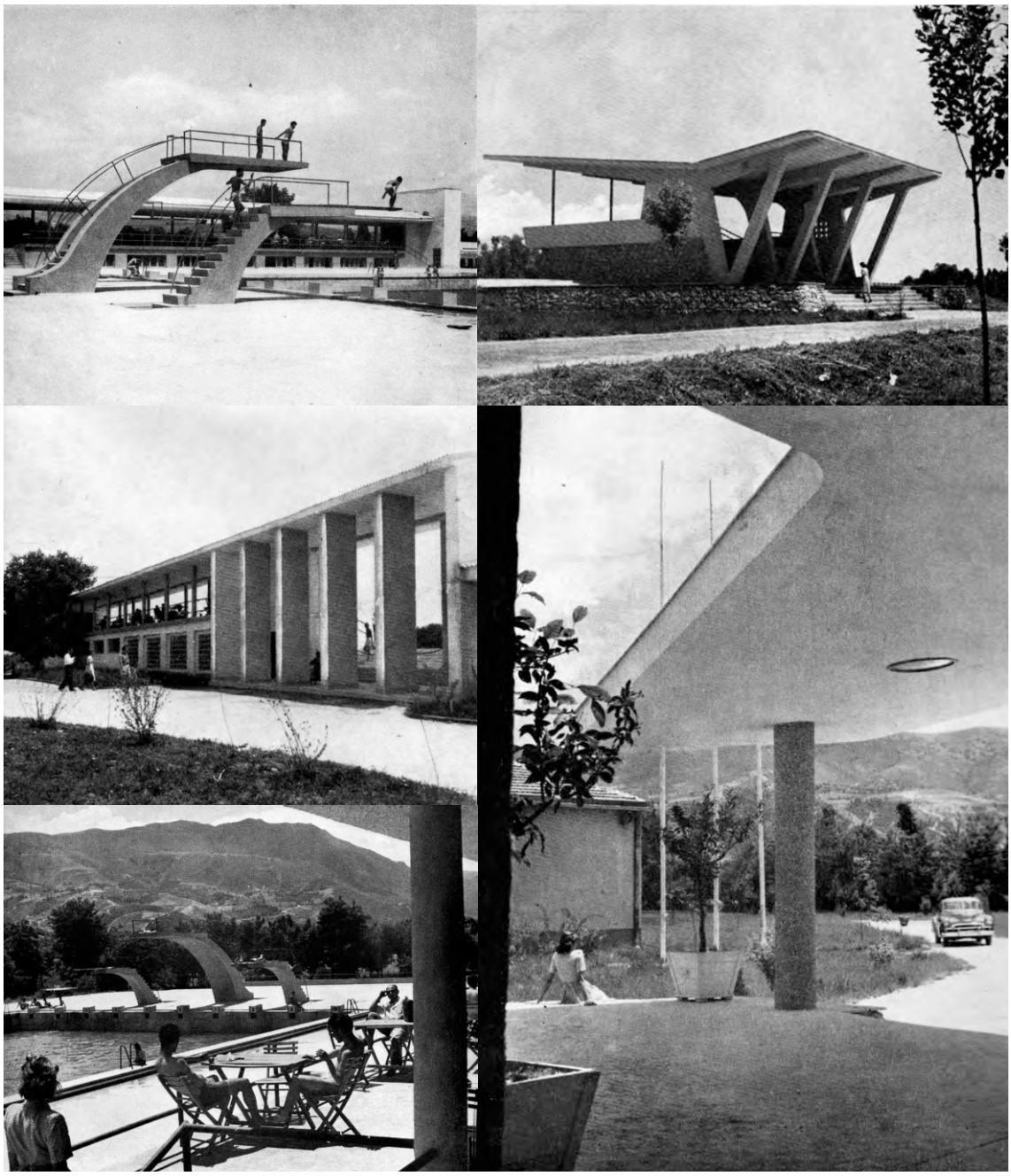

Sl. 90. Sportsko-rekreativni centar „Saraj“, 1950. arh. Miho Čakelja.
Izvor: *Arhitektura* 6, izd. 3 (1952)

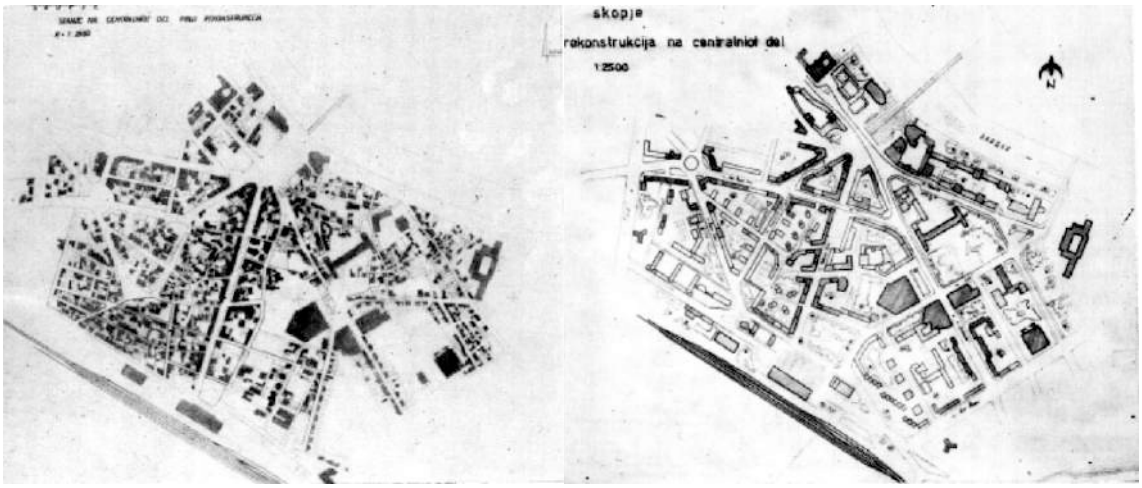

Sl. 91. Plan rekonstrukcije središnjeg dijela Skoplja: postojeće stanje i urbanistički plan.
Izvor: Ljube Pota i Risto Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija* (ZUAS, 1962).

Sl. 92. Arhitekt Vlado Ćosevski uz maketu natječajnog rješenja za rekonstrukciju središta Skoplja, 1956.
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog

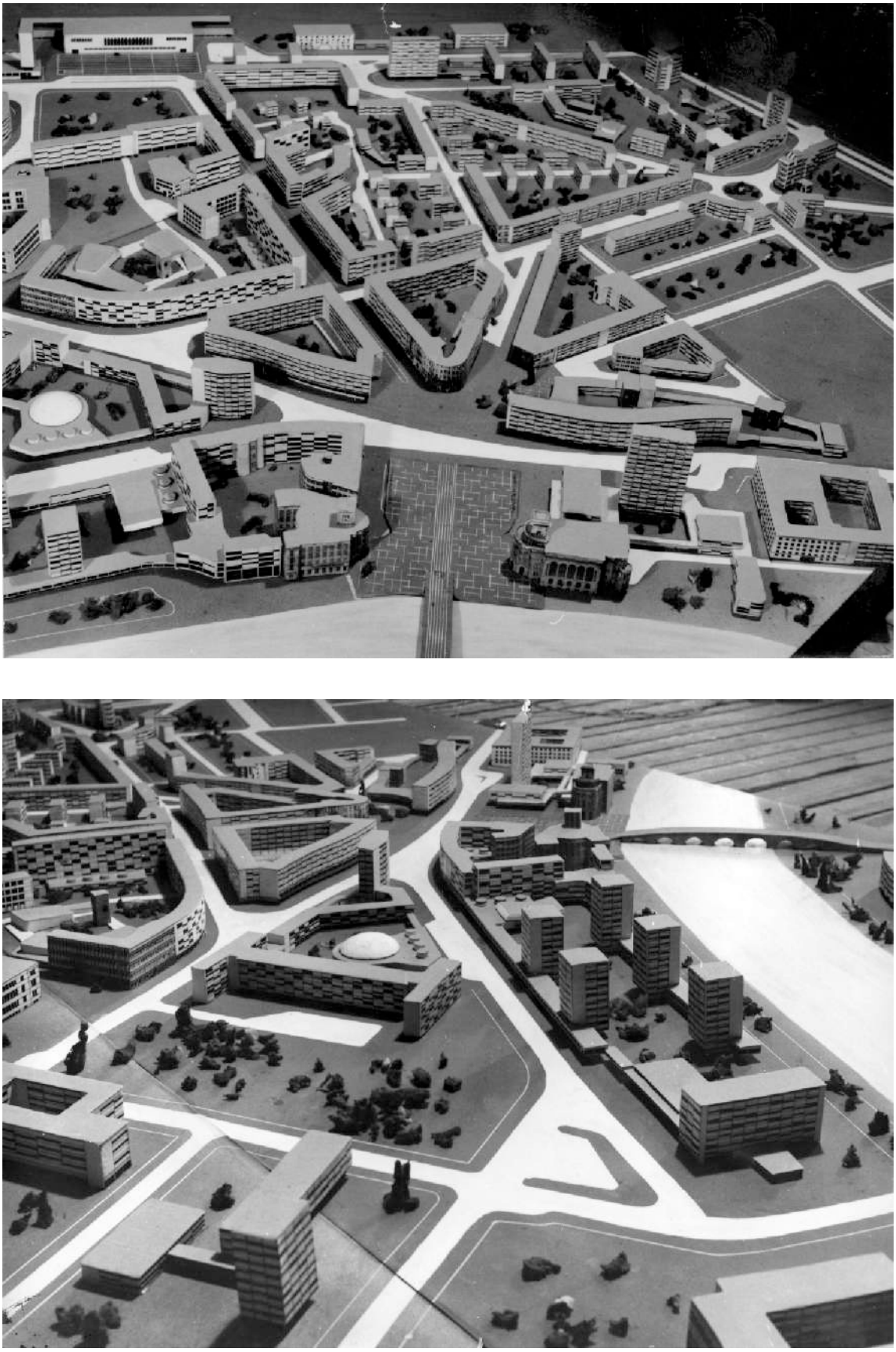

Sl. 93. Maketa plana rekonstrukcije središnjeg dijela Skoplja, 1956. Grupa autora.
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog

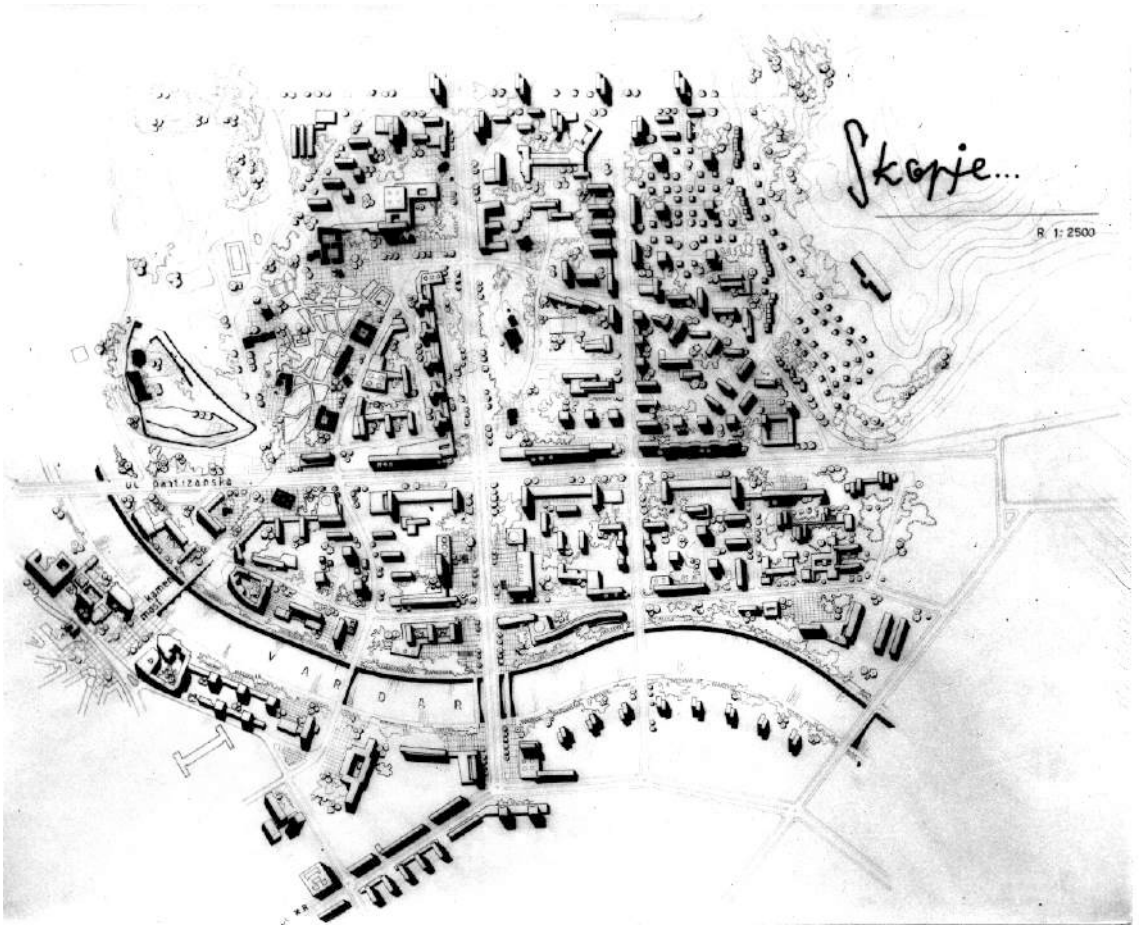

Sl. 94. Urbanistički plan lijeve obale rijeke Vardar, 1956. arh. Vlado Ćosevski
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog

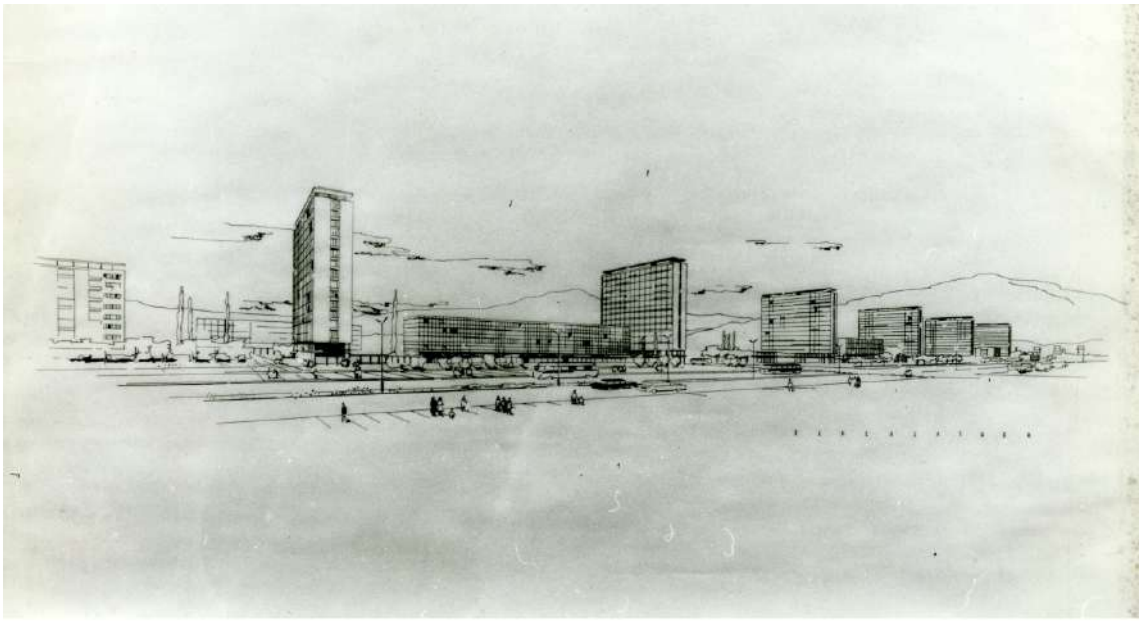

Sl. 95. Prostorni prikaz segmenta lijeve obale rijeke Vardar, 1956. arh. Vlado Ćosevski
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog

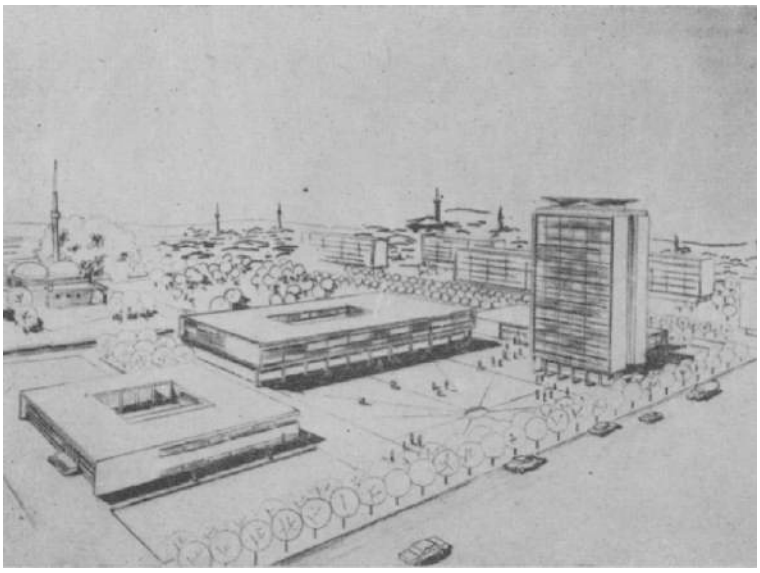

Sl. 96. Društveni centar „Saat kula“, arh. Vojislav Mačkić.
Izvor: *Čovjek i prostor*, izd. 103 (1960.)

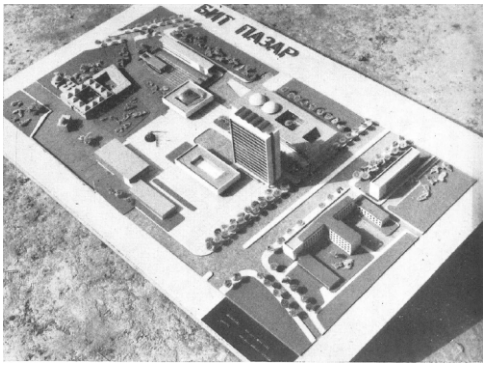

Sl. 97. Društveni centar „Bit Pazar“, arh. Ljube Pota
Izvor: Ljube Pota i Risto Galikj, *Skopje, Planovi – Realizacija* (ZUAS, 1962).

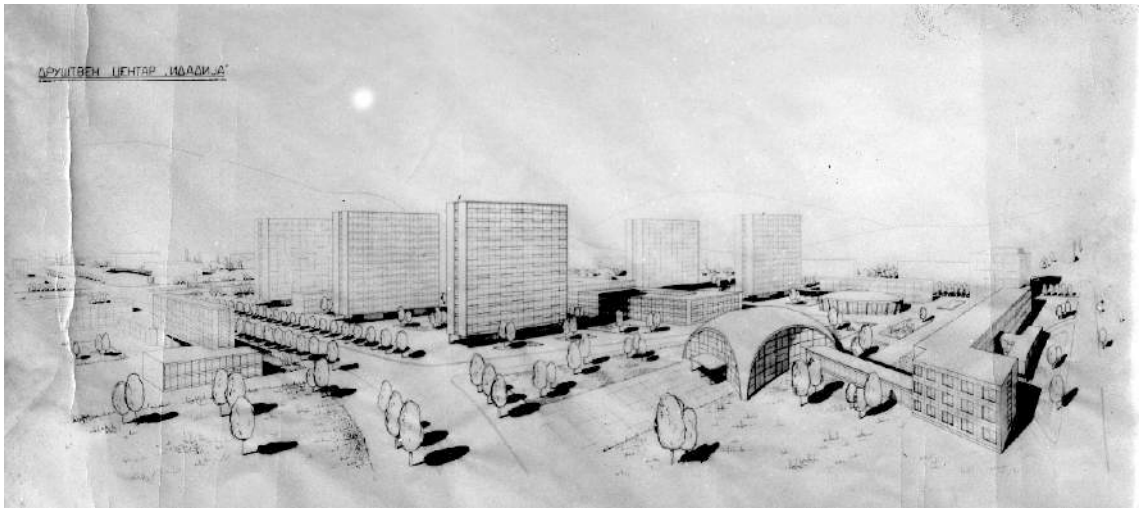

Sl. 98. Društveni centar „Idadija“, arh. Vlado Ćosevski.
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog

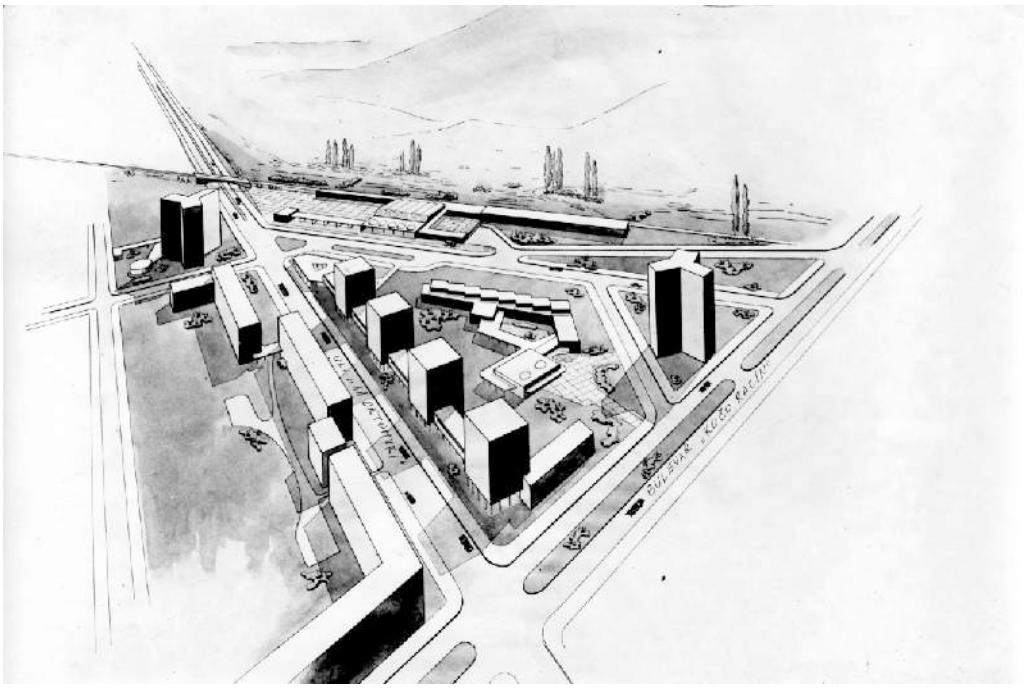

Sl. 99. Urbanističko rješenje za Ulicu 11. Oktobra – Duhanski kombinat, 1956. arh. Vlado Ćosevski
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog

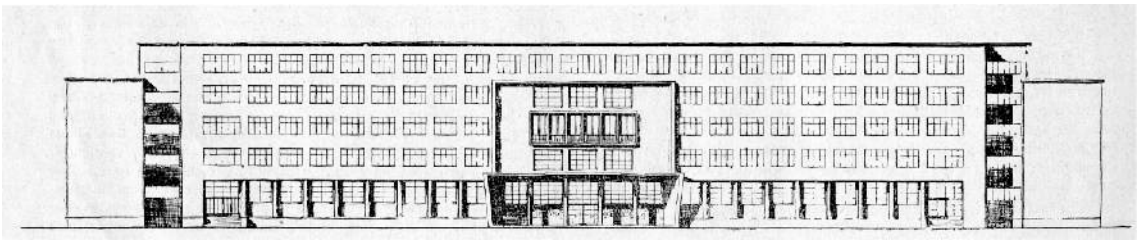

Sl. 101. Zgrade Predsjedništva Vlade, 1946. arh. Miho Čakelja.
Izvor: *Pet godini slobodno Skopje*

Sl. 102. Zgrada Sveučilišta, 1948. arh. Egon Steinmann,
i zgrada Predsjedništva Vlade, 1946. arh. Miho Čakelja u pozadini.
Izvor: facebook.com

Sl. 103. Gradski narodni odbor, arh. Risto Šekjerinski.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 104. Zgrada Zavoda za statistiku u prvom planu, 1956. arh. Slavko Brezoski.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

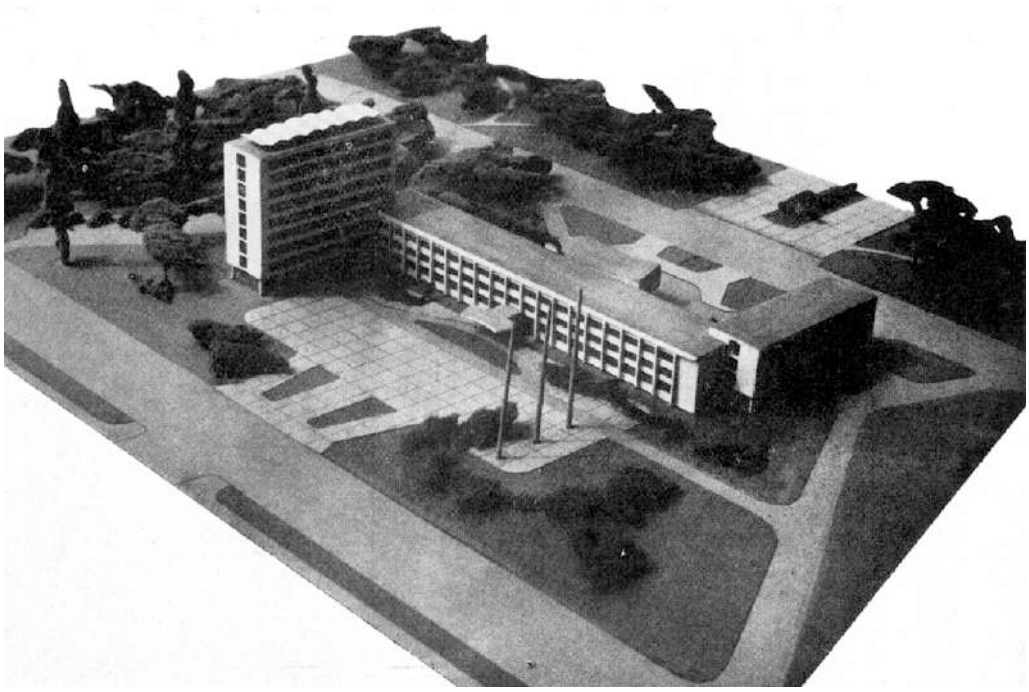

Sl. 105. Komanda armijske oblast, 1951. arh. Slavko Löwy
Izvor: *Arhitektura* 7, izd. 2 (1953): 26.; *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).; Arhitektura

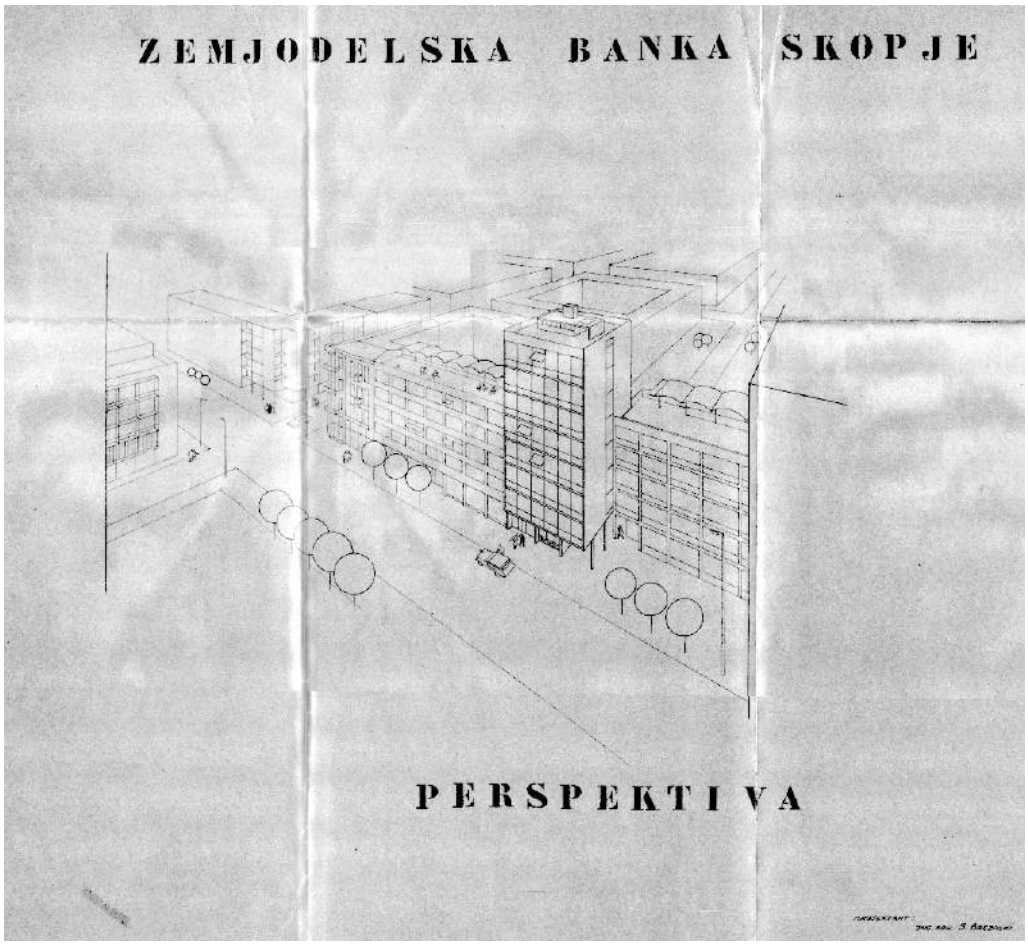

Sl. 106. Perspektivni prikaz Zemjodelske banke, 1960., arh. Slavko Brezoski.
Izvor: DARSM-SK

Sl. 107. Zgrada Doma ratnih invalida i zgrada Poljoprivredne banke.
Izvor: delcampe.net

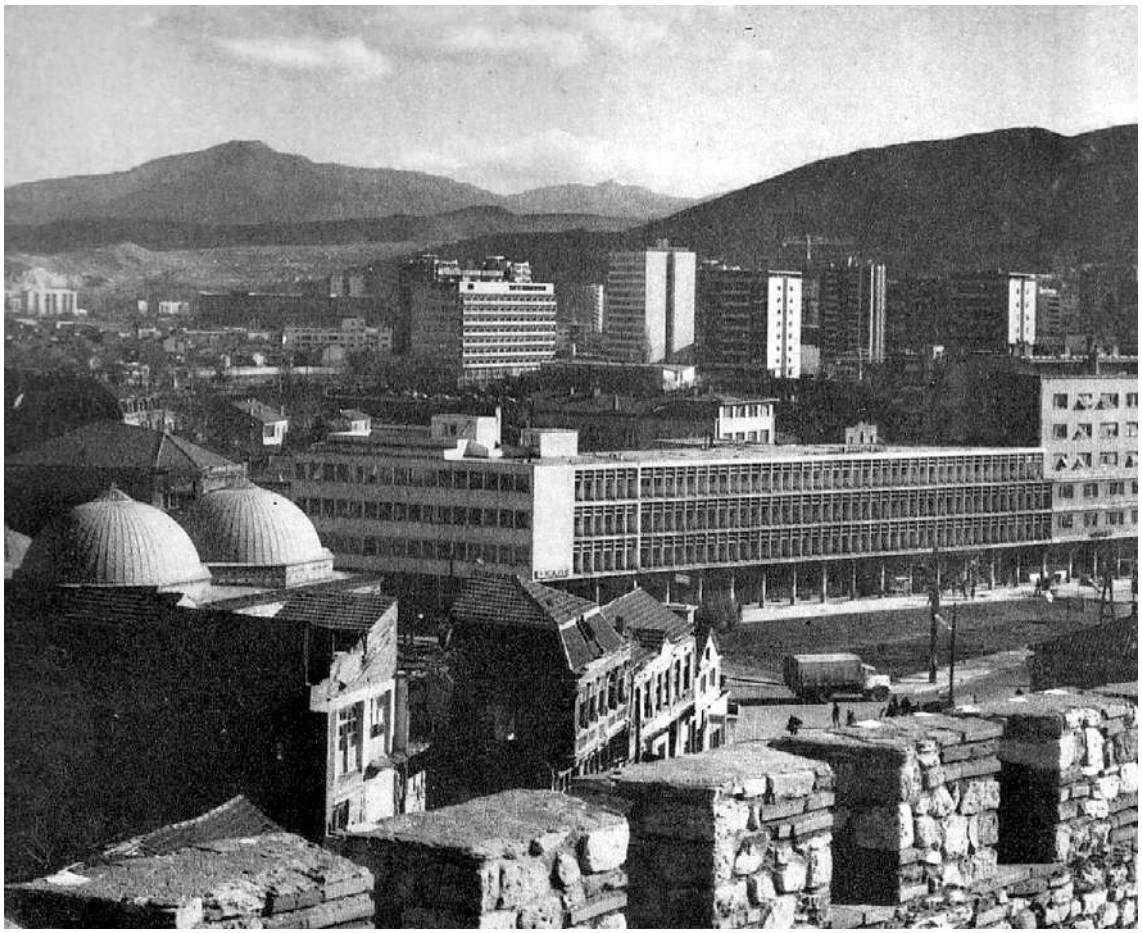

Sl. 108. Poslovna zgrada „Tehnometal“, 1960. arh. Dimitar Simeonovski,
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 109. Dom sindikata, 1960. arh. Slavko Brezoski.
Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 110. Elektroprivrede Makedonije, 1959. autori: M. Peterčić, Lj. Šverer, T. Matić i M. Peterčić.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

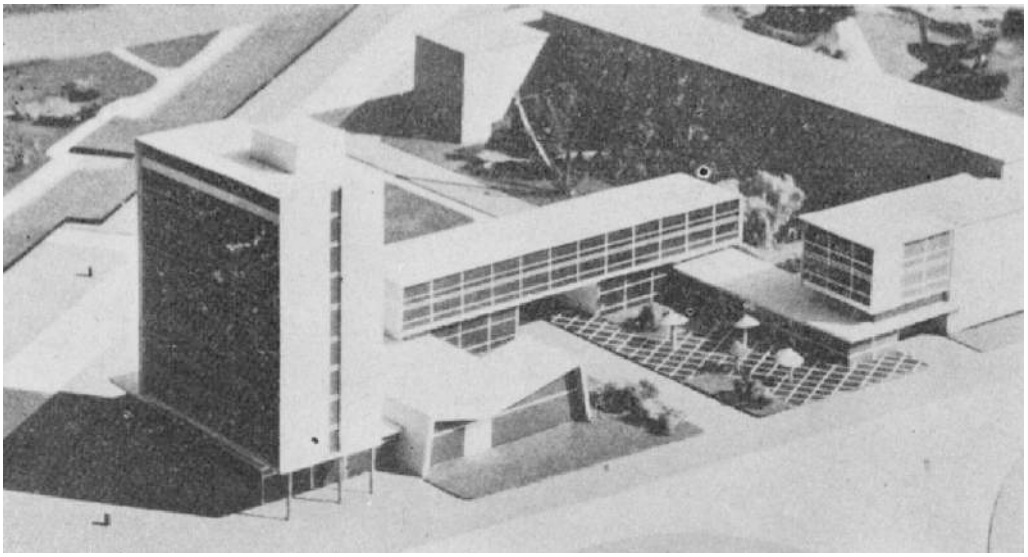

Sl. 111. Natječajna maketa Elektroprivrede Makedonije, 1959.
autori: M. Peterčić, Lj. Šverer, T. Matić i M. Peterčić.
Izvor: *Arhitektura* 13, izd. 1–6 (1959)

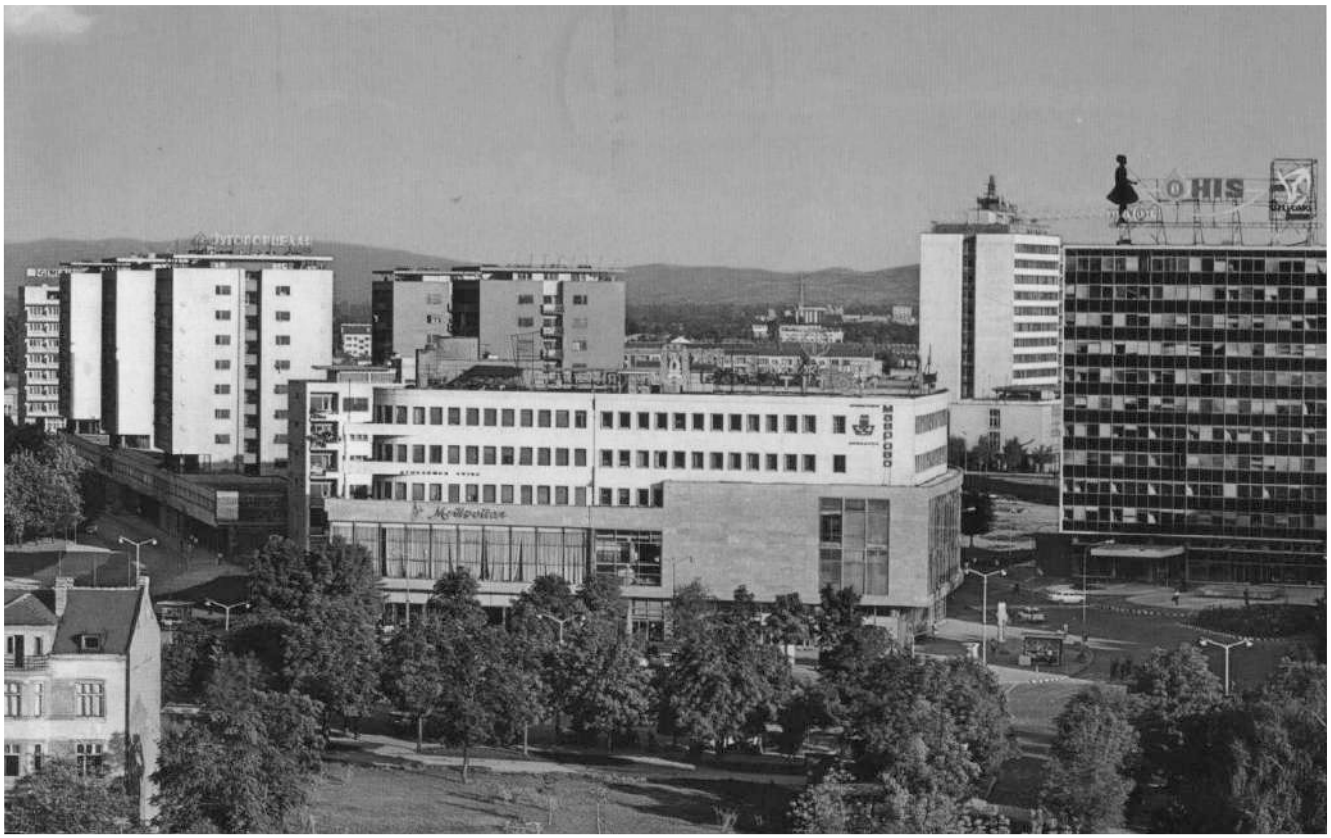

Sl. 112. Pogled na središnji gradski trg. Fotografija iz 1964.
Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje - grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 113. Središte Skoplja. Fotografija iz 1965.
Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje - grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 114. Komunalno-investiciona banka, 1958. arh. Slavko Brezoski.
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Slavka Brezoskog.

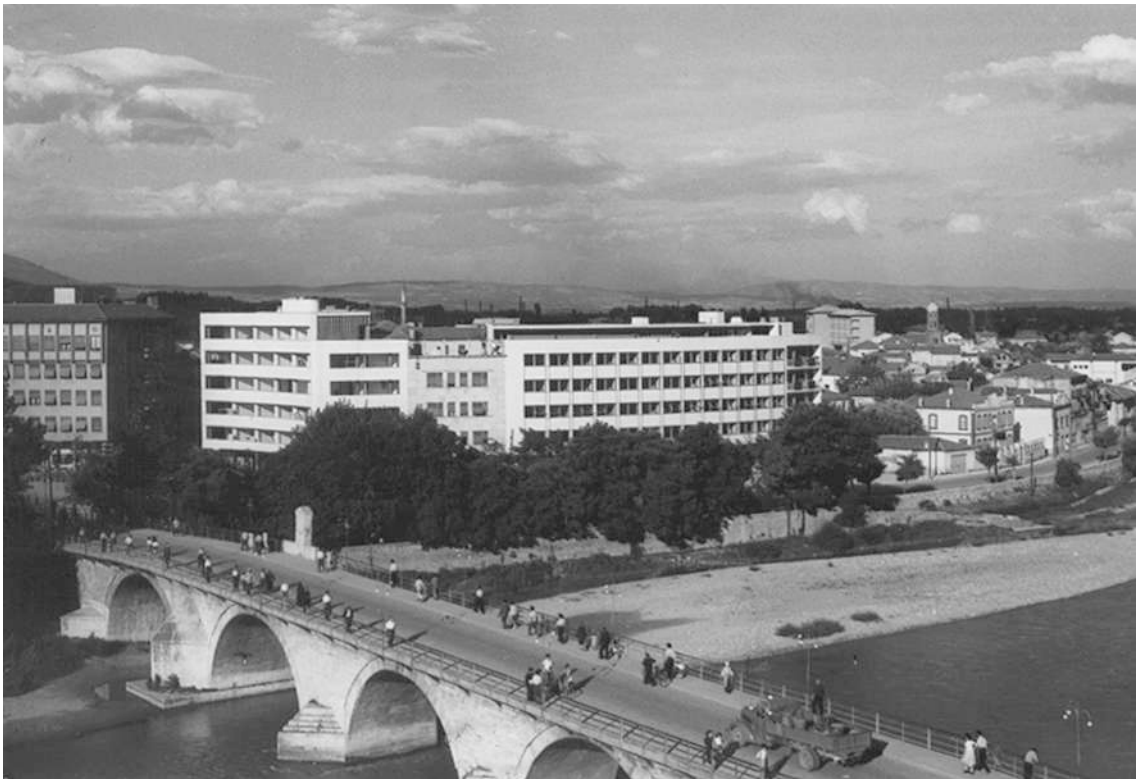

Sl. 115. Komunalno-investiciona banka, 1958. arh. Slavko Brezoski.
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Slavka Brezoskog.

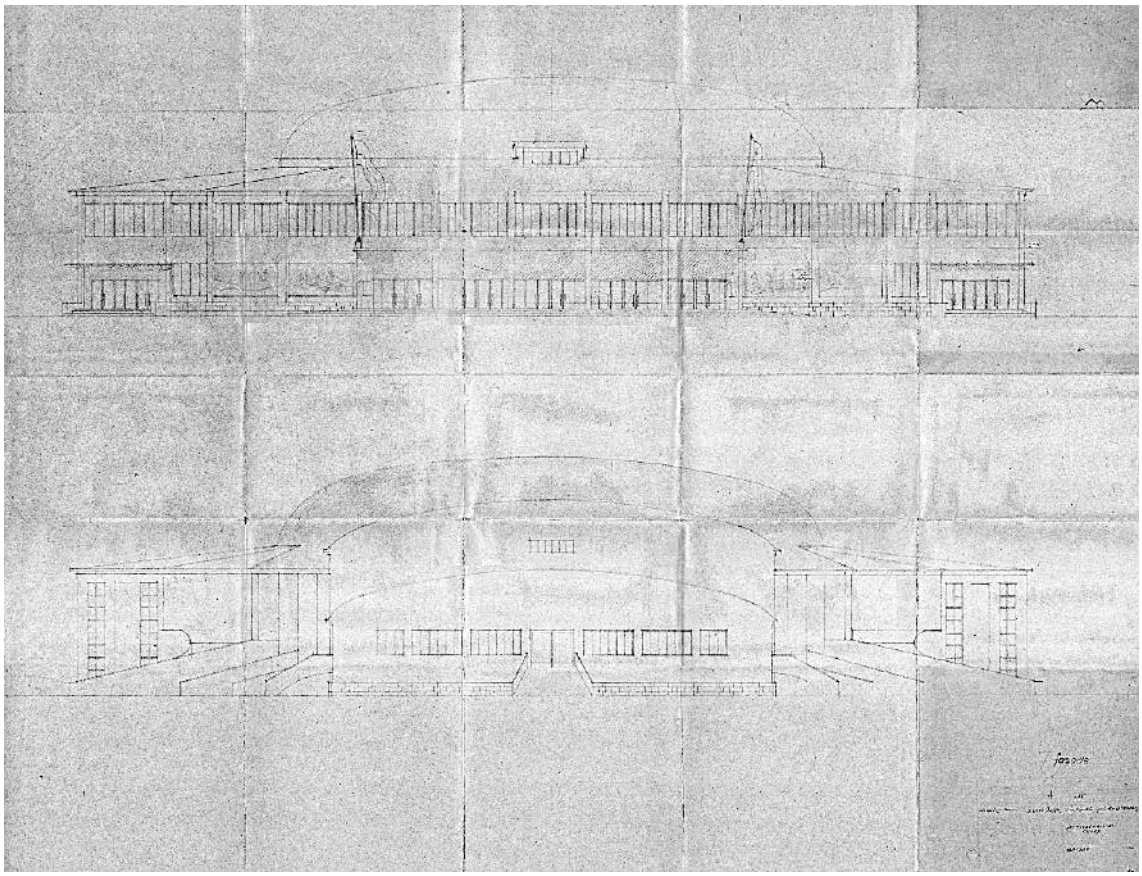

Sl. 116 Pročelja Festivalske sale, 1948. arh. Rudi Mahus.
Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20.4-89

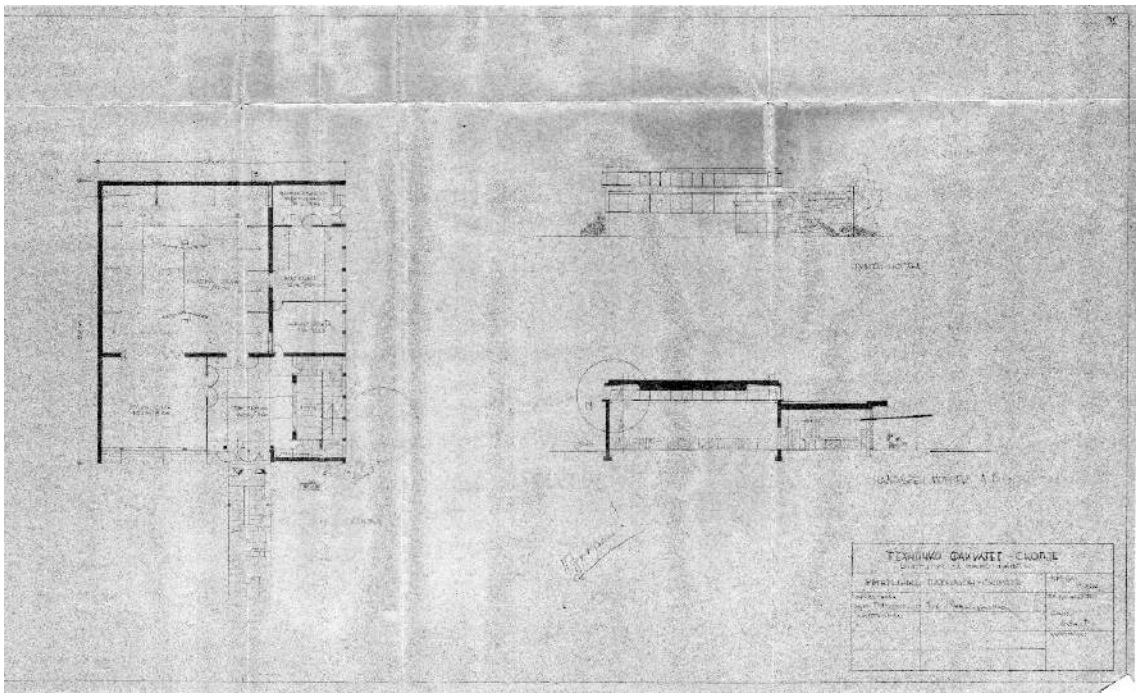

Sl. 117. Umjetnički paviljon, 1953. arh. Risto Šekerinski.
Izvor: DARSM-SK

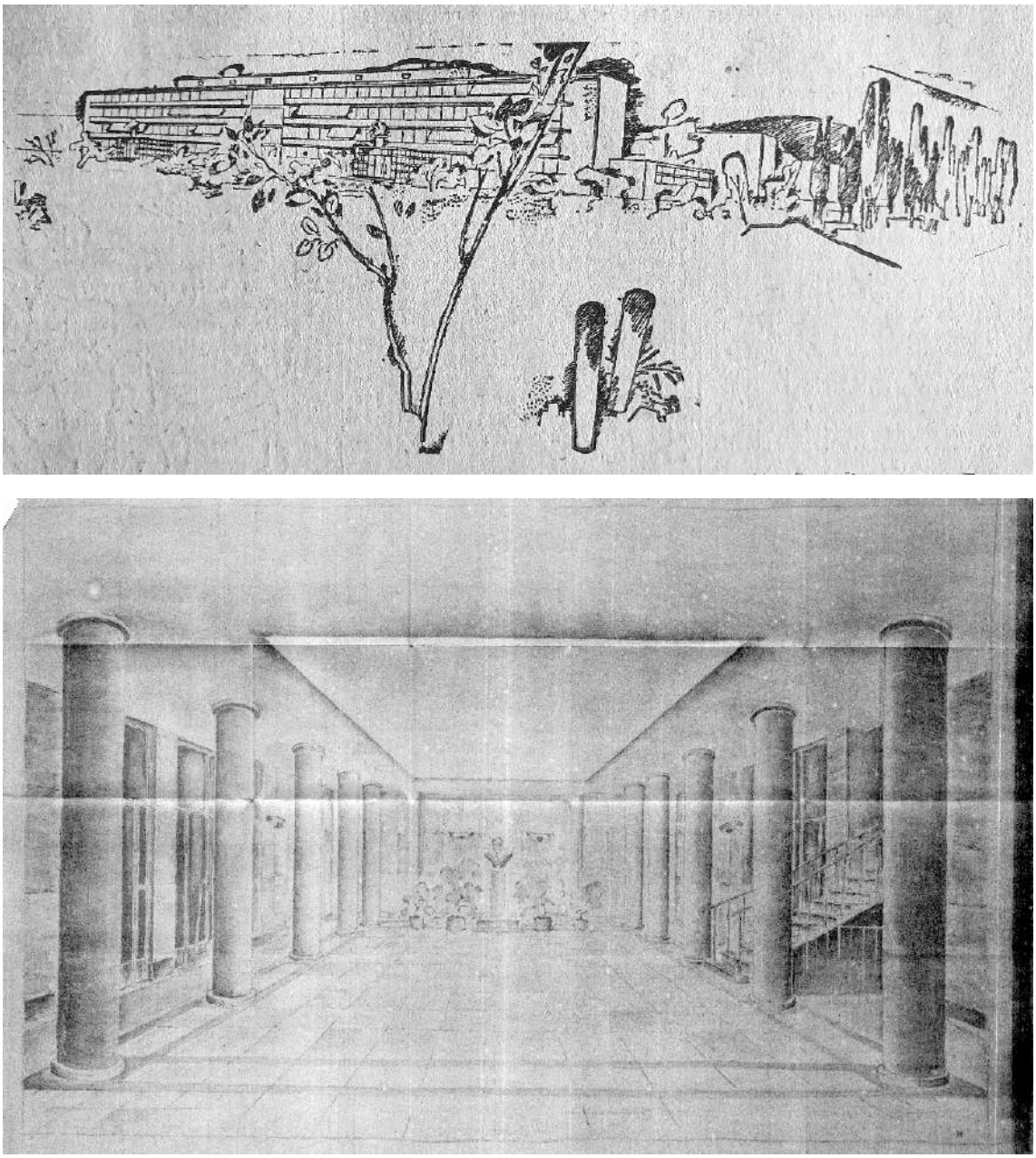

Sl. 118. Slobodnoračna skica i perspektiva ulaznog hola Prirodoslovnog fakulteta, 1947. arh Edvard Ravnikar.
Izvor: *Nova Makedonija*; Državni arhiv RSM-SK, A0M_1.872.20.4-89

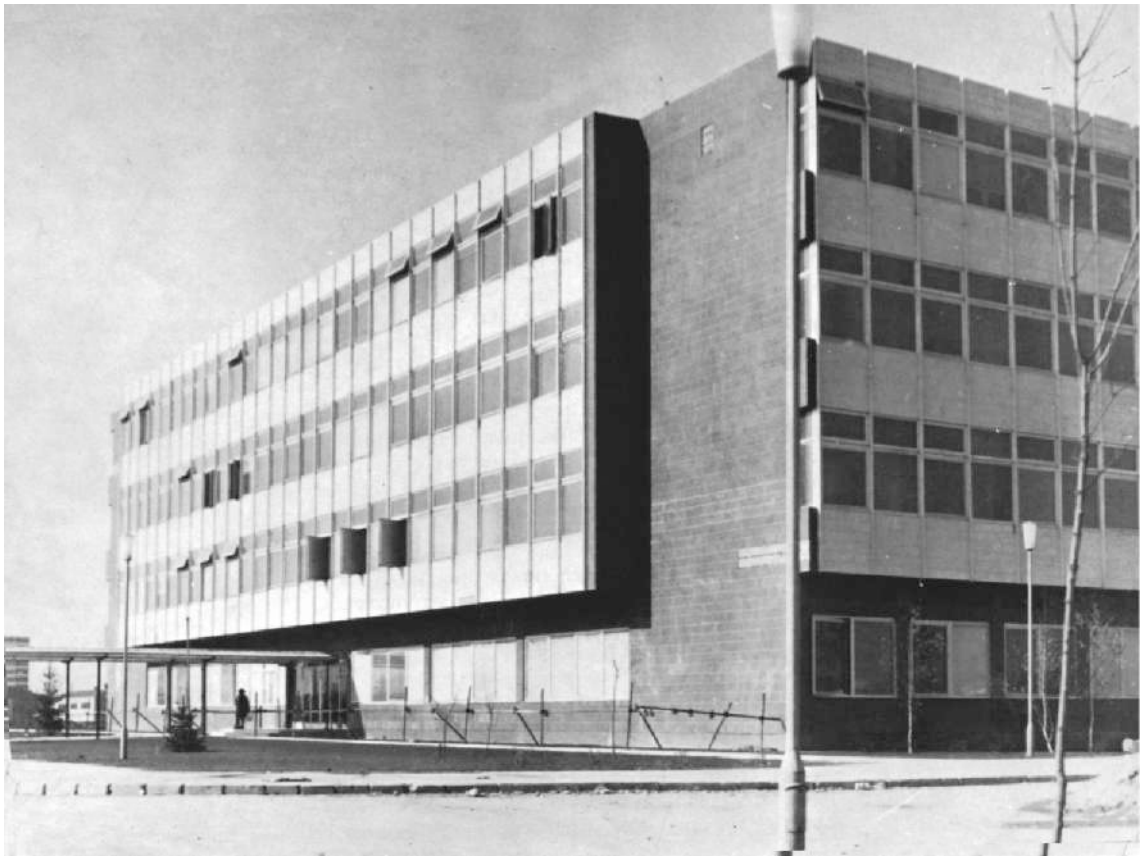

Sl. 119. Elektro-mašinski fakultet, 1960. arh. Jovan Ranković.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 120. Tehnološko-metalurški fakultet, 1960. arh. Jovan Ranković.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

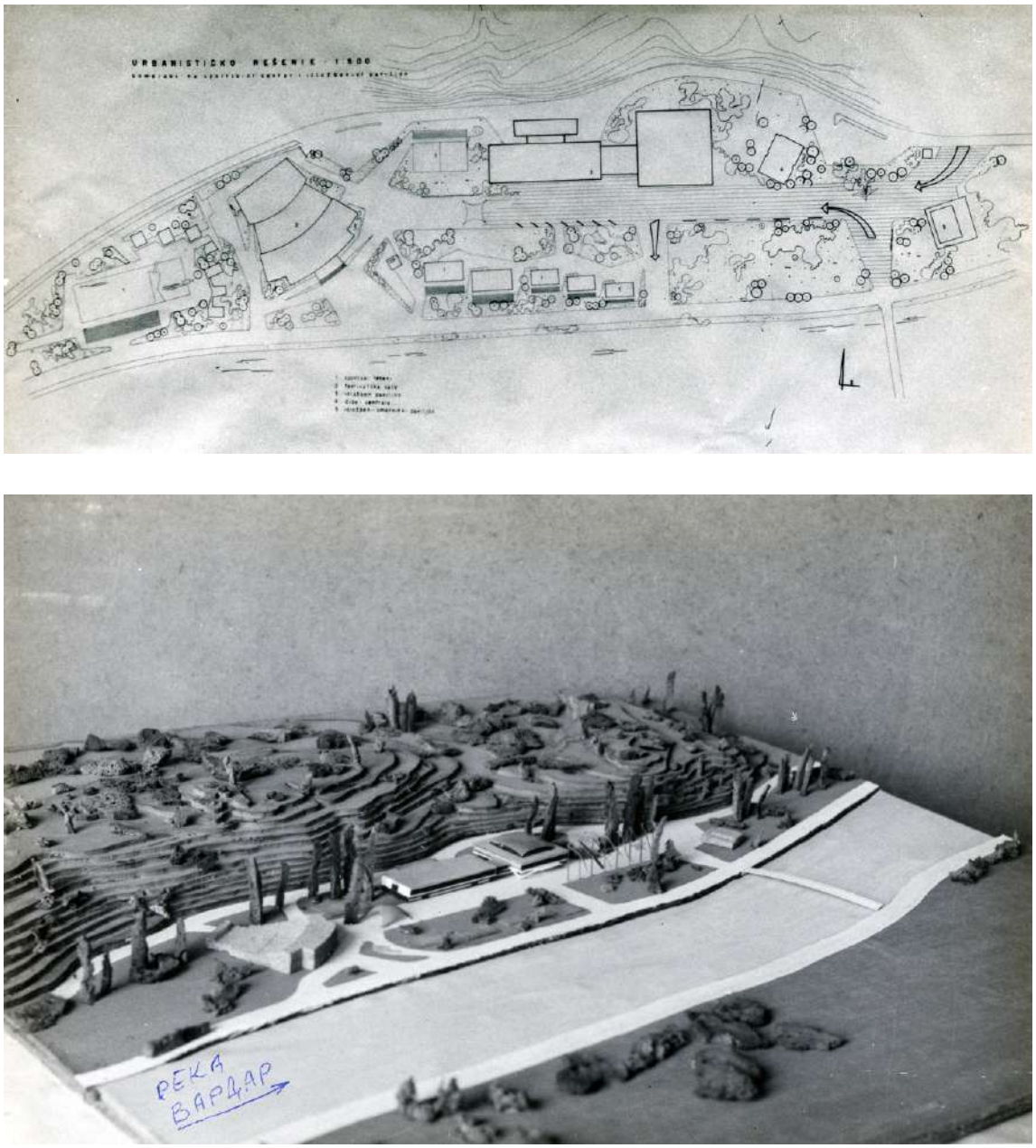

Sl. 121. Urbanističko rješenje i maketa Skopskog velesajma.
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog

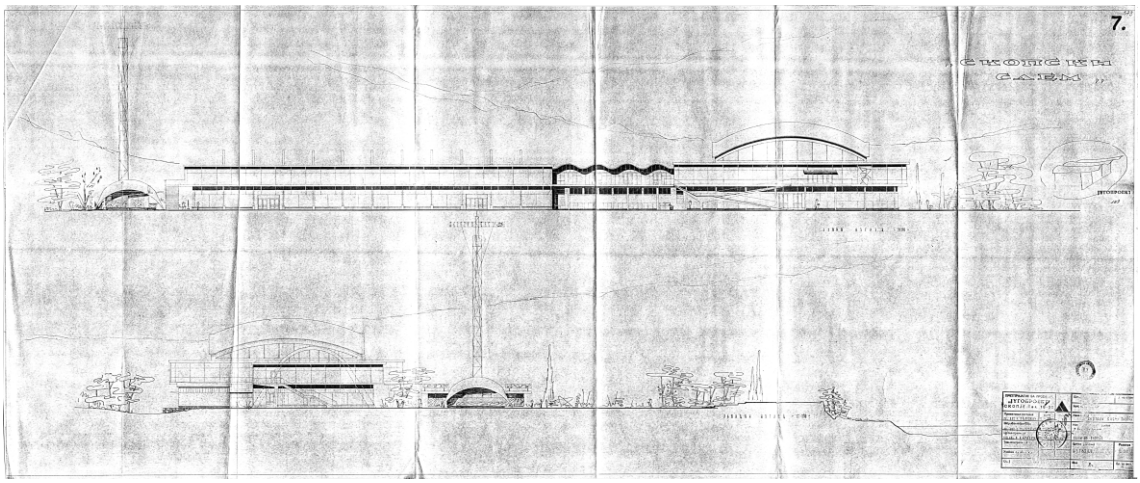

Sl. 122. Pročelja velesajmske Hale 1, 1958, arh. Klime Pljakovski.
Izvor: DARSM-SK

Sl. 123. Hala 1 – Skopski velesajam, 1958. arh. Klime Pljakovski
Izvor: facebook.com

Sl. 124. Maketa robne kuće „Na-Ma“, 1960. arh. Slavko Brezoski.
Izvor: privatna arhiva obitelji Slavka Brezoskog.

Sl. 125. Robna kuća „Na-Ma“, 1960. arh. Slavko Brezoski.
Izvor: *Skopje denes 1967* (Sovet na grad Skopje, 1967).

Sl. 126. Prvi eskalator u Skoplju u interijeru robne kuće „Na-Ma“, 1960. arh. Slavko Brezoski.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 127. Robna kuća „Ilinden“, 1961. arh. Vlado Ćosevski.
Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Ćosevskog

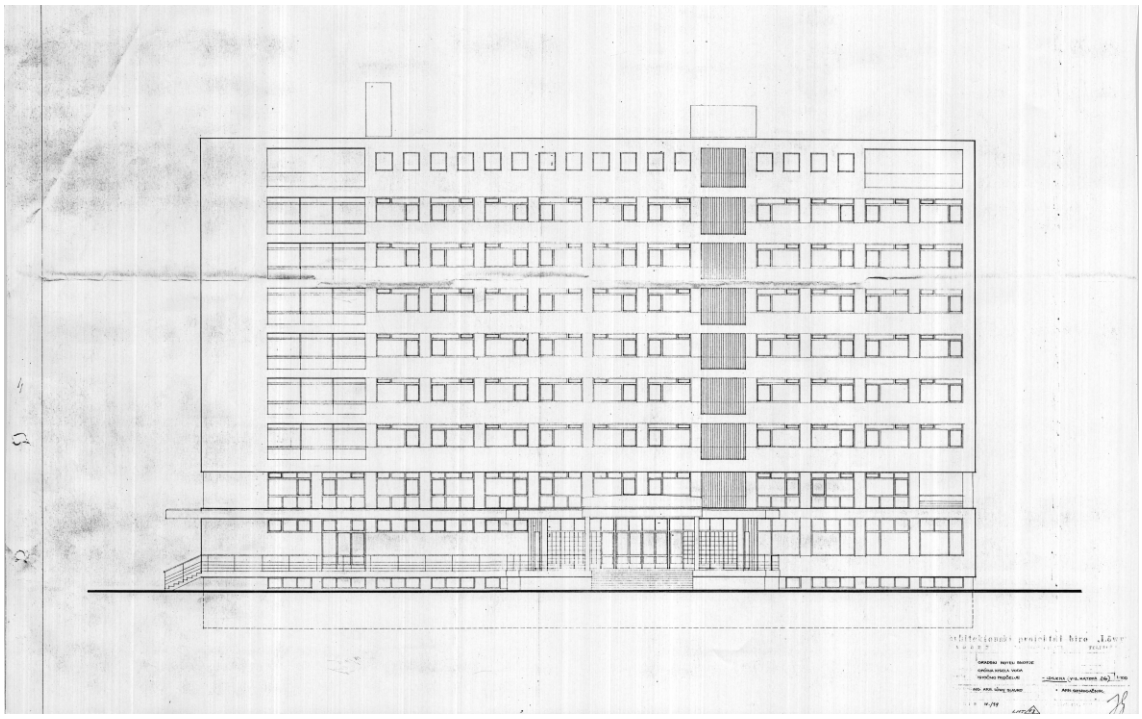

Sl. 128. Pročelje Grand Hotela – Skopje, 1954. arh. Slavko Löwy
Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20.4-89

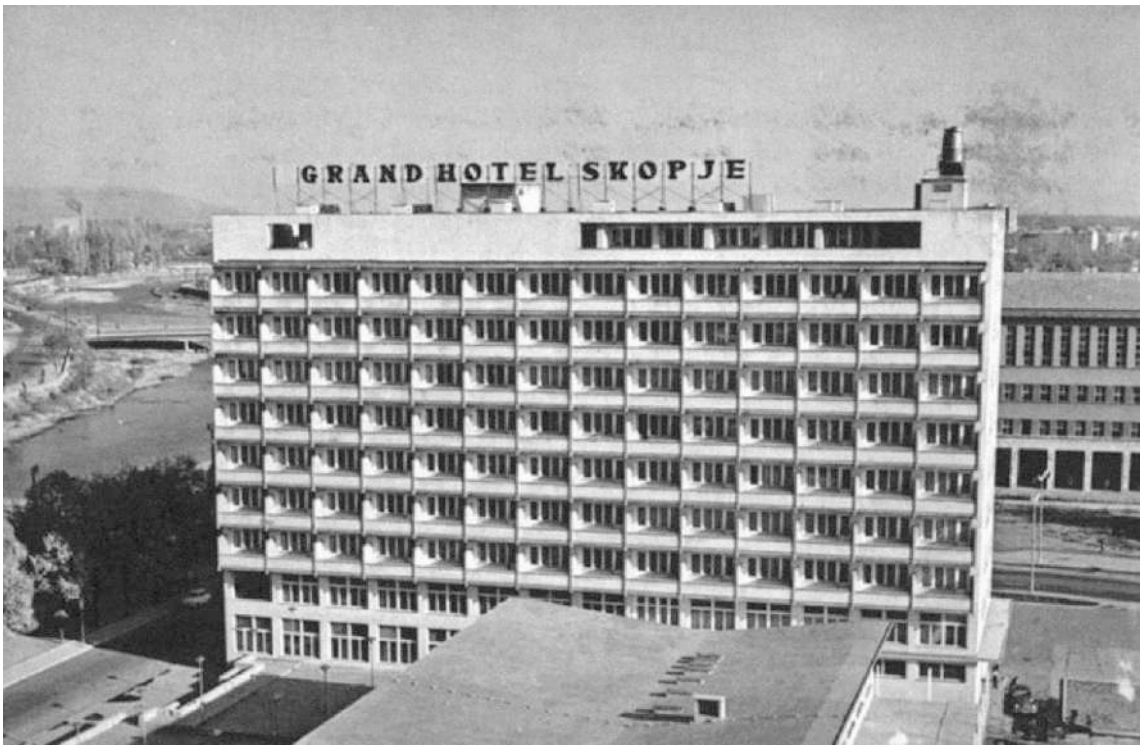

Sl. 129. Grand Hotel – Skopje, 1954. arh. Slavko Löwy
Izvor: facebook.com

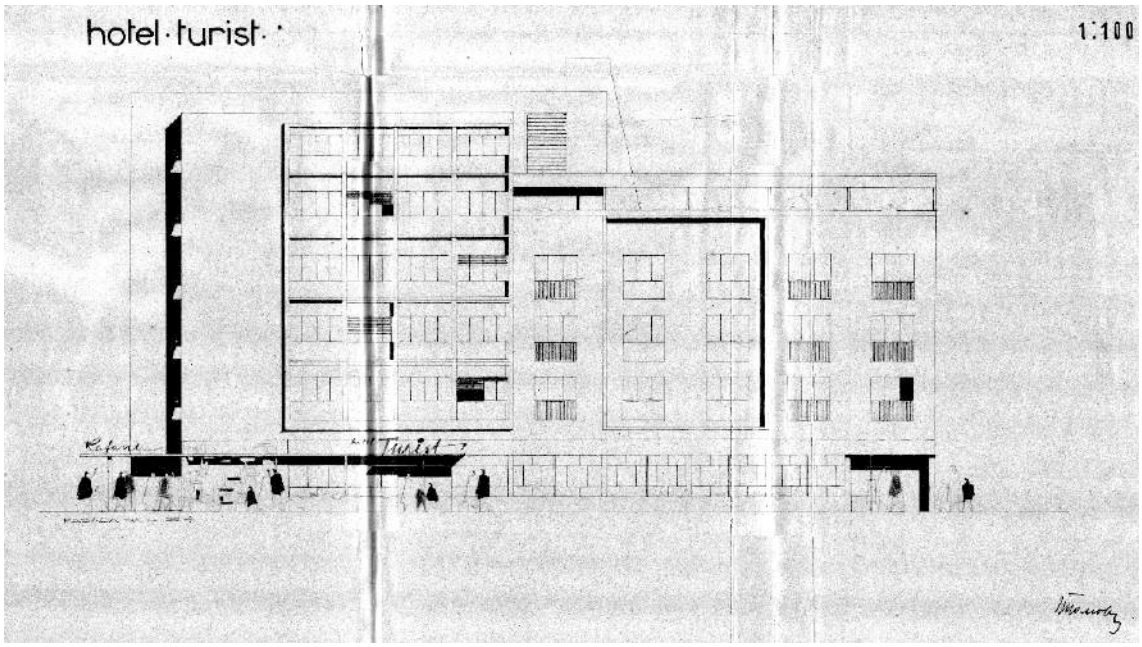

Sl. 130. Pročelje Hotela „Turist“, 1957. arh. Dragan Tomovski
Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20.4-89

Sl. 131. Hotel „Turist“, 1957. arh. Dragan Tomovski
Izvor: *Narodna Republika Makedonija* (1960).

Sl. 132. Pogled na današnji Trg „Makedonija“ (tada Trg Maršala Tita). Fotografija iz 1950.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 133. Pogled na današnji Trg Makedonija, 1958.
Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje - grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 134. Pogled na današnji Trg „Makedonija“. Fotografija iz 1962.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 135. Trg Sloboda, krajem 1950-ih.
Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje - grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 136. Razvojni kontrasti u središtu Skoplja. Početak 1960-ih.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 137. Središnji gradski trg nakon poplave 1962.
Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje - grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 138. Panorama središta Skoplja, početkom 1960-ih.
Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., *Skopje 1963* (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 139. Panorama desne obale Vardara i trga dan prije potresa 22. 7. 1963.
Izvor: Slavko Janevski, ur., Skopje *30 godini sloboden razvoj* (Makedonska kniga, 1976).

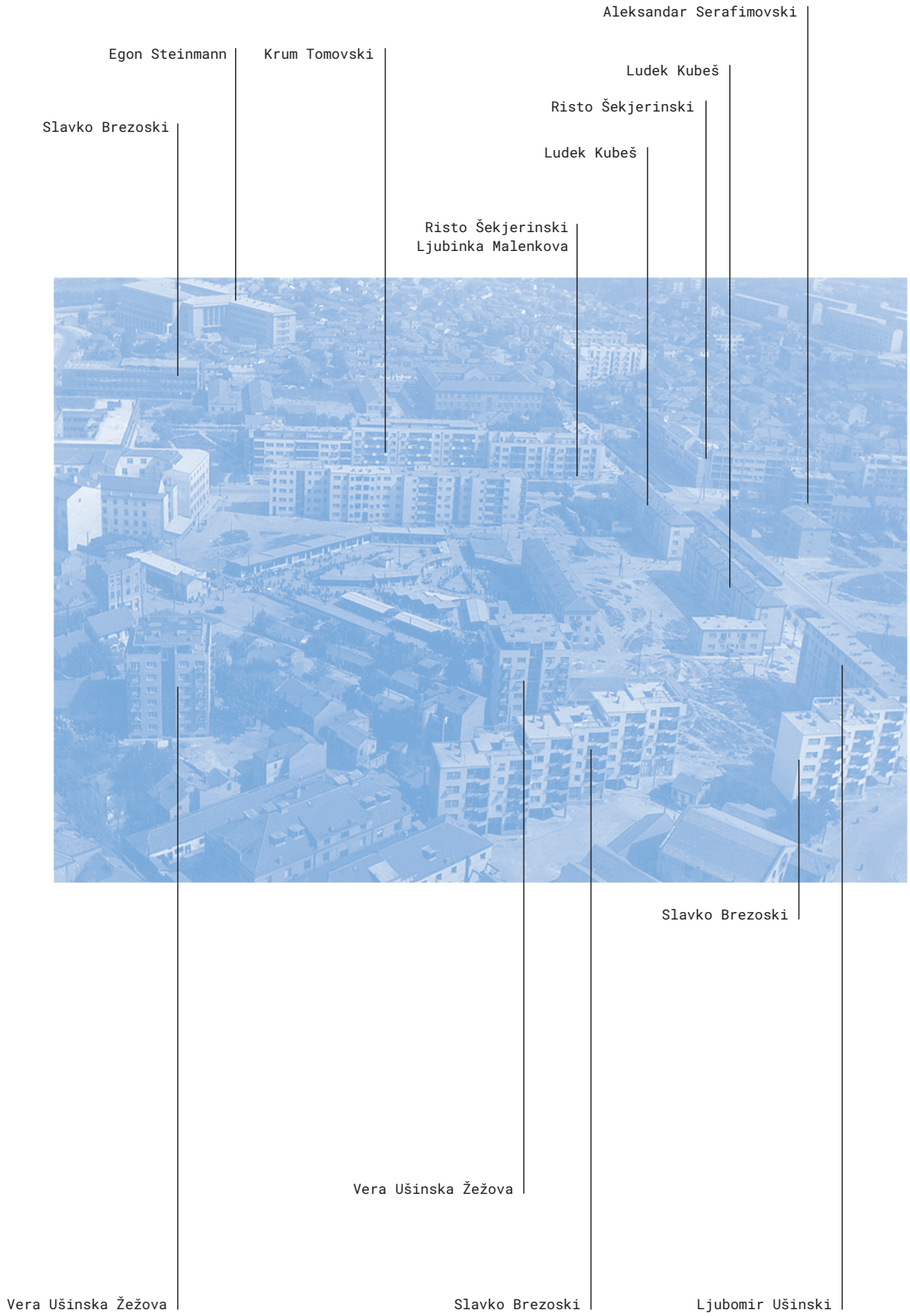

Grafički prilog 6. P rikaz autora u središtu Skoplja.

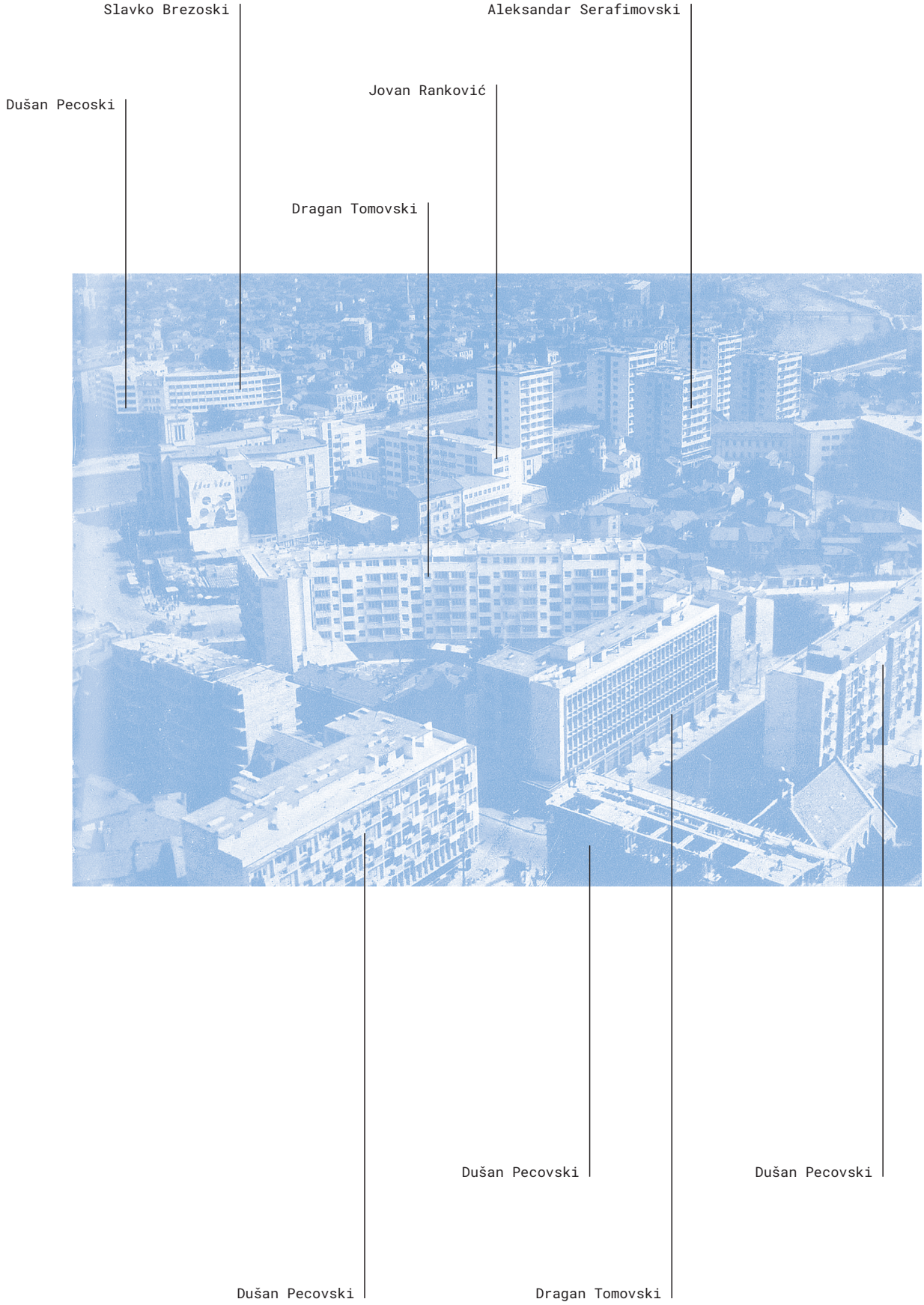

Grafički prilog 7. Realizacija plana za rekonstrukciju središta Skoplja iz 1956. godine.

Sl. 140. Razvoj poslijeratnog Skoplja brutalno je prekinut katastrofalnim potresom 26. srpnja 1963. godine, u 05:17 sati.

Sl. 140. Radikalno preoblikovanje objekata iz razdoblja 1945.-1963. kroz projekt „Skoplje 2014.
Na slici: stambena zgrada Pelister, stambeni toranj i lamela, poslovna zgrada Elektroprivrede, te robna kuća „Na-Ma“

8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

8.1. Poslijeratna modernizacija kao odgovor na razvojne izazove Skoplja

Razdoblje između 1945. i 1963. godine u ovoj je disertaciji razmatrano kao konstitutivna faza moderne povijesti Skoplja. Značaj perioda proizlazi iz činjenice da se upravo u tom vremenskom okviru uspostavljaju osnovni prostorni, institucionalni i arhitektonski preduvjeti Skoplja kao moderne republičke metropole. Zaključna razmatranja ovoga rada polaze od činjenice da se Skoplje nakon 1945. godine našlo u poziciji u kojoj se nova politička i društvena uloga nije mogla osloniti na postojeću prostornu, infrastrukturnu i institucionalnu osnovu.

Završetak Drugoga svjetskog rata za Makedoniju je označio konačno nacionalno oslobođenje i ostvarenje dugotrajne težnje makedonskoga naroda za vlastitom državnošću. Unutar jugoslavenske federacije, Makedonija se po prvi put u svojoj povijesti uspostavila kao republika, sa statusom ravnopravne konstitutivne jedinice. Time se otvorilo razdoblje u kojem su se istodobno odvijali politička institucionalizacija, ekonomska transformacija, socijalna i obrazovna emancipacija te kulturna afirmacija makedonskoga identiteta. Poslijeratno razdoblje u tom se smislu za Makedoniju može razumjeti kao svojevrsni „laboratorij modernizacije“, u kojem su se kroz državno vođene procese postavljali temelji suvremenoga makedonskog društva, njegovih institucija i kulturnoga identiteta.

U tom procesu Skoplje dobiva radikalno novu ulogu. Od grada s perifernim značenjem u ranijim državnim okvirima, ono postaje političko, administrativno, ekonomsko, obrazovno i kulturno središte Narodne Republike Makedonije. Nova uloga grada proizvodila je i nove prostorne zahtjeve te je i naglo povećala pritisak na njegov prostorni, društveni i institucionalni kapacitet. Ovu svoju novu ulogu grad je dočekao s ograničenom industrijskom osnovom, nedostatnom infrastrukturom, slabim stambenim fondom, nerazvijenom mrežom javnih institucija i naslijeđenom urbanom strukturom koja nije mogla odgovoriti na potrebe novoga društvenog poretka. Istodobno, državni planovi industrijalizacije pretvarali su Skoplje u središte ekonomske transformacije republike, u okolnostima ograničene materijalne osnove i nedostatka stručnoga kadra potrebnog za provedbu novih razvojnih programa.

Industrijalizacija je, zajedno s novom administrativnom i društvenom ulogom grada, potaknula snažnije migracije prema Skoplju i pojačala demografski pritisak, čime su se ubrzano povećavale potrebe za stanovanjem i komplementarne funkcije, prikladne

infrastrukture i prostorima rada. Taj raskorak između nove republičke uloge i zatečenih prostornih ograničenja postaje početna točka transformacije Skoplja.

Poslijeratna izgradnja grada zapravo je pokušaj da se kroz prostor odgovori na širu društvenu transformaciju. Na navedene izazove Skoplje reagira unutar dominantnih poslijeratnih diskursa socijalističke modernizacije – planskoga razvoja, industrijalizacije, urbanizacije, racionalizacije i stvaranja novoga društvenog standarda. Ovi su se programi provodili kroz federalne i republičke politike, ekonomske planove, investicijske prioritete i institucionalnu izgradnju. Skoplje je postalo fokus nacionalne i društvene transformacije i kao takav i simbol modernizacije i napretka.

Jugoslavenske državne politike, osobito u prvim poslijeratnim godinama, postavljaju industrijalizaciju i izgradnju infrastrukture kao bazu društvenog razvoja, dok se nakon 1948. godine postupno oformio specifični jugoslavenski put u socijalizam. Promjena u političkom diskursu izvršila je izravan utjecaj i na arhitektonsku kulturu. Postupno se napuštaju rigidne ideološke paradigme, stvaraju se uvjeti za autonomiju struke i prihvaćaju se moderna arhitektonska načela kao adekvatni jezik novog društvenog razvoja. U tom kontekstu arhitektura više nije bila shvaćena samo kao tehničko ili estetsko pitanje, nego kao sredstvo društvene organizacije, oblikovanja svakodnevice i reprezentacije nove republike.

Konstruiranje modernosti u Skoplju zato je u ovom radu razmatrano kao proces u kojem se društveno stanje i državne politike postupno prevode u prostorne zadatke. Industrijalizacija je zahtijevala nove prostore rada i infrastrukture; urbanizacija i demografski rast nove oblike stanovanja; razvoj društvenoga standarda nove javne i svakodnevne programe; a nova administrativna uloga grada nove institucionalne i reprezentativne prostore. Drugim riječima, modernizacijski procesi proizvodili su društvene transformacije, a te su transformacije imale vlastite prostorne potrebe. U toj relaciji nastaje arhitektonska produkcija ovoga razdoblja.

Proizvodnja, stanovanje, obrazovanje, kultura i javna uprava u tom se procesu ne pojavljuju kao odvojene namjene, nego kao međusobno povezani segmenti modernizacije grada. Njihovim se prostornim oblikovanjem postupno uspostavljaju tri operativna polja kroz koja se u radu razmatra konstruiranje modernosti: prostor proizvodnje, prostor svakodnevice i prostor društvene reprezentacije.

8.2. Arhitektura kao instrument proizvodnje modernosti

Središnje istraživačko pitanje disertacije odnosi se na načine na koje arhitektura funkcionira kao alat modernizacije Skoplja u razdoblju od 1945. do 1963. godine. Zaključci provedene analize upućuju na to da arhitekturu u tom kontekstu nije moguće svesti ni na pasivni odraz društvenih promjena, ni na estetski izraz modernizma, ni na tek tehničko rješavanje funkcionalnih potreba. Pokazalo se da je njezina modernizacijska uloga kompleksna i da posreduje između društvene transformacije, prostornih potreba, arhitektonskih tipologija i novih oblika društvenoga života. Arhitektura pritom ne modernizira društvo sama po sebi, nego stvara prostorne uvjete, postavlja okvire i oblikuje forme kroz koje modernizacijski procesi postaju dio izgrađenog okruženja.

Teorijski okvir rada, razvijen kroz raspravu o modernosti, modernizaciji i modernizmu, pokazao je da moderna arhitektura ne nastaje samo kao posljedica sveprisutnih modernizacijskih procesa, nego i kao jedan od načina njihova prostornog oblikovanja. Modernizacija proizvodi nove zahtjeve – industrijske, infrastrukturne, stambene, obrazovne, zdravstvene, kulturne i administrativne, koji se kroz arhitekturu pretvaraju u konkretne prostore, tipove, oblike, institucije i urbane odnose. Jednom izgrađeni, ti prostori prestaju biti samo materijalni odgovor na potrebe; oni postaju mjesta unutar kojih se novi društveni program počinje svakodnevno prakticirati.

Pritom arhitektura nije djelovala isključivo kao neposredni rezultat političkih i ekonomskih procesa. U ranim poslijeratnim godinama ona se primarno oblikovala kao odgovor na urgentne potrebe novog društva. Već tijekom pedesetih godina arhitektura postupno razvija i vlastitu unutarnju logiku: uvodi nove tipologije, prihvaća modernističke prostorne i oblikovne standarde, razvija profesionalne projektantske obrasce i počinje djelovati kao relativno autonoman medij oblikovanja modernoga grada.

Modernizacijski učinak arhitekture ne može se tražiti samo u velikim reprezentativnim gestama, niti samo u iznimnim autorskim ostvarenjima. On se jednako snažno očituje u prostornoj organizaciji stambenoga naselja, u pojavi škole ili vrtića kao standardnog dijela susjedstva, u industrijskom kompleksu koji inicira novu ekonomsku i demografsku dinamiku, u kulturnoj ustanovi koja proširuje javni život, i u administrativnoj zgradi koja materijalizira novu republičku institucionalnost. Pored nespornih individualnih kvaliteta pojedinih objekata, ključni doprinos ovoga razdoblja nalazi se u cjelini. Upravo promatranje te cjeline upućuje na to da se arhitektura Skoplja između 1945. i 1963. godine razumije kao sustav kroz koji se

društvena modernizacija prevodi u prostor, a ne samo kao skupina objekata različitih namjena.

Takvo čitanje pokazuje da je arhitektura složenija od same namjene ili tipologije. Tvornica u tom okviru nadilazi prostor rada i postaje znak industrijalizacije, generator urbanog širenja i mjesto oblikovanja nove radničke svakodnevice. Stambena zgrada nije samo odgovor na manjak stanova, nego instrument promjene higijenskih standarda i navika, obiteljskih odnosa, svakodnevnih rutina, susjedskih odnosa i kolektivnog prostora. Zgrade društvenog standarda nisu samo prateći sadržaji stanovanja, nego prostori kroz koje se socijalna država, obrazovna emancipacija i moderni oblici kolektivnog života uvode u svakodnevicu. Javna administrativna, kulturna ili znanstvena zgrada nije samo institucionalni smještaj, nego dio šire slike nove države, novog poretka i novog kulturnog identiteta.

Poseban aspekt te transformacije jest oblikovanje same arhitektonske struke. Skoplje je 1945. godine raspolagalo tek malobrojnim domaćim stručnim kadrom, pa su rani planerski i projektantski zadaci u znatnoj mjeri počivali na arhitektima iz drugih jugoslavenskih sredina. Tijekom istraživanoga razdoblja, kroz obrazovne ustanove, natječajnu praksu i sve veći opseg gradnje, postupno se konstituira domaća profesionalna zajednica. Modernizacija Skoplja u tom je smislu obuhvatila i konstituiranje struke koja ju je provodila – arhitektonska je profesija istodobno bila nositelj toga procesa i jedan od njegovih rezultata.

8.3. Potvrda početnih pretpostavki istraživanja

Na kraju rada, možemo zaključiti da su početne pretpostavke postavljene u uvodnom poglavlju potvrđene kroz analizu teorijskog okvira, društveno-političkog konteksta, urbanističkih planova i arhitektonske produkcije Skoplja u razdoblju od 1945. do 1963. godine. Njihova potvrda proizlazi iz povezivanja teorijskih postavki, povijesnog konteksta, urbanističkih planova i konkretnoga arhitektonskog korpusa.

- Prva pretpostavka odnosila se na međusobnu uvjetovanost društvenih i prostornih promjena. Novi društveni poredak proizvodio je nove prostorne tipologije i nove oblike životnog prostora, dok su promjene u arhitektonskom i urbanom prostoru imale modernizacijske učinke na društvo. Istraživanje je pokazalo da se taj odnos ne može razumjeti kao jednosmjerna relacija u kojoj društvo proizvodi arhitekturu, a arhitektura ga samo odražava. Poslijeratno Skoplje pokazuje puno složeniji proces. Društvena modernizacija stvara potrebu za novim prostorima, a ti prostori omogućuju da novi društveni obrasci postanu dio života grada. Industrijski pogoni, stambena

naselja, škole, vrtići, ambulante, kulturne ustanove i javne institucije nisu bili samo rezultati novoga društvenog poretka, oni su bili prostorni uvjeti njegova funkcioniranja. Ta se promjena očituje u novim programima, ali i u novim prostornim i oblikovnim rješenjima kroz koja ti programi dobivaju arhitektonsku formu. Proizvodnja novih oblika životnog prostora time postaje jedan od najizravnijih dokaza ove pretpostavke.

- Druga pretpostavka odnosila se na mogućnost čitanja arhitektonske i urbanističke produkcije kroz specifične modele konstruiranja modernosti. Provedeno istraživanje potvrdilo je da se arhitektonska i urbanistička produkcija Skoplja može iščitati kroz tri modela: konstruiranja novog prostora proizvodnje, konstruiranja novog prostora svakodnevice i konstruiranja novog prostora društvene reprezentacije. Oni su analitičke kategorije, pri čemu njihova logika ne proizlazi iz namjene objekata. Modeli pomažu u prepoznavanju načina na koje se modernizacijske transformacije prostorno artikuliraju. U svakom od njih pojedine su transformacije naglašenije: ekonomsko-tehnološka u modelu proizvodnje, socijalna i obrazovna u modelu svakodnevice, a političko-institucionalna i kulturno-simbolička u modelu društvene reprezentacije. Budući da modeli ne slijede strogo tek namjenu objekata, isti objekt može biti čitan kroz više od njih, čime se potvrđuje njihova priroda analitičkog instrumenta, a ne tipološke podjele.
- Treća pretpostavka polazila je od odnosa između društveno-političkog konteksta i transformacije arhitektonske i urbane forme. Istraživanje je pokazalo da se političke promjene ne odražavaju uvijek direktno u arhitektonskom izrazu. Njihov se utjecaj češće prepoznaje u uvjetima u kojima arhitektura nastaje. To su investicijski prioriteti, institucionalna organizacija, planerske paradigme, položaj arhitektonske struke, tipovi programa i način na koji se društvene potrebe prevode u prostorne zadatke. Rane poslijeratne godine obilježene su centraliziranim planiranjem i racionalizacijom, dok razdoblje nakon 1948. godine, s postupnim udaljavanjem od sovjetskoga modela i oblikovanjem jugoslavenskoga samoupravnoga socijalizma, otvara prostor za snažnije prihvaćanje modernizma kao izraza političke diferencijacije, kulturne pripadnosti i društvenoga napretka. U Skoplju se taj prijelaz čita kao postupna promjena prostorne logike i arhitektonskoga izraza, koja ide od nužne obnove prema artikuliranijem projektu modernoga grada. U makedonskom slučaju ta veza dobiva dodatnu težinu. Imajući u vidu da se republički institucionalni korpus konstituira po prvi put,

arhitektura je aktivni sudionik u prostornom konstituiranju te institucionalne strukture.

- Četvrta pretpostavka odnosila se na značenje razdoblja 1945.-1963. kao temelja modernoga Skoplja. Analiza urbanističkih planova, arhitektonske produkcije i institucionalnog razvoja grada potvrdila je da je upravo u tom razdoblju uspostavljena moderna prostorna osnova Skoplja. Pritom presudnu ulogu ima Generalni regulacijski plan iz 1949. godine, koji transformira samu koncepciju grada; umjesto dotadašnje radijalne organizacije, plan uvodi logiku linearnoga razvoja, koja je usklađena s topografijom, prometnom strukturom i funkcionalnom podjelom modernoga grada. Kasniji detaljni planovi razrađuju tu postavljenu razvojnu matricu. Industrijska i stambena izgradnja mijenjaju ekonomski i demografski karakter grada; javne institucije učvršćuju njegovu republičku ulogu; a modernistički arhitektonski jezik postupno postaje vidljiva ekspresija novoga urbanog identiteta. Time se poslijeratno razdoblje potvrđuje kao samostalna i neizostavna etapa moderne arhitektonske povijesti Skoplja.

8.4. Modeli konstruiranja modernosti kao analitički doprinos rada

Koncept modela konstruiranja modernosti predstavlja središnji interpretativni doprinos disertacije. Njime se arhitektonska i urbanistička produkcija Skoplja između 1945. i 1963. godine ne promatra samo prema funkciji, tipologiji ili formalnom jeziku, nego prema načinu na koji pojedini prostorni sustavi sudjeluju u oblikovanju modernoga društva. Modeli pritom nisu zamjena tipološke analize, nego omogućuju da se prepozna šira logika društvene, ekonomske, kulturne i političke transformacije.

Kako je već navedeno, u radu su prepoznata tri modela koji proizlaze iz dominantnih transformacija poslijeratnoga društva. Svaki od modela okuplja različite tipove objekata i planerskih zahvata i oblikovan je kroz četiri međusobno povezane dimenzije: prostorno-programsku, društvenu, simboličku i estetsku. Takva struktura omogućava da se arhitektura ne analizira samo kao funkcionalno rješenje, nego kao složena praksa koja istodobno organizira prostor, utječe na društvene odnose, proizvodi značenja i oblikuje vizualni identitet modernizacije. Upravo se kroz te dimenzije arhitektura otvara prema složenijem prepoznavanju vlastite uloge u društvu.

Model novoga prostora proizvodnje pokazuje kako se industrijalizacija „upisuje“ u grad kroz proizvodne zone, tvorničke komplekse, prometnu i komunalnu infrastrukturu. Model

povezuje ekonomsku transformaciju s novom organizacijom rada, razvojem industrijskih zona i širenjem grada prema proizvodnim teritorijima.

Model novoga prostora svakodnevice obuhvaća stambenu izgradnju, stambena naselja i objekte društvenoga standarda. Kroz njega se čita modernizacija svakodnevnog života, gdje se stanovanje, obrazovanje, skrb, kultura i rekreacija oblikuju kao sastavni dijelovi suvremenog urbanog standarda.

Model novoga prostora društvene reprezentacije odnosi se ponajprije na transformaciju gradskoga središta i izgradnju javnih, administrativnih, kulturnih, znanstvenih i visokoobrazovnih institucija. Njime se prati način na koji nova republička uloga Skoplja dobiva svoju prostornu i simboličku artikulaciju.

Zajedno, ova tri modela omogućuju da se arhitektura poslijeratnoga Skoplja interpretira kao višedimenzionalna praksa. Isti objekt može istodobno imati funkcionalnu, društvenu, simboličku i estetsku ulogu, a pojedina namjena može sudjelovati u više modernizacijskih procesa. Modeli stoga nisu zatvorene skupine objekata, nego analitička optika kroz koju se prepoznaje složenost odnosa između arhitekture i društvene transformacije. Oni omogućuju da se poslijeratno Skoplje sagleda kao niz prostorno i programski distinktivnih, ali međusobno povezanih polja koja zajedno oblikuju modernističku fizionomiju grada.

Ujedno, ovako postavljen koncept modela otvara mogućnost njihove šire primjene. Iako je njihov konkretni sadržaj izveden iz skopskoga slučaja, logika njihova čitanja može biti korisna i u analizi drugih konteksta ubrzane, državno vođene modernizacije. Modeli ne nude ponovljive arhitektonske forme, nego omogućuju prepoznavanje prostornih, programskih i institucionalnih logika kroz koje se modernost povijesno konstruira i kroz koje se, u drukčijim okolnostima, može ponovno promišljati.

8.5. Zaključci iz analize arhitektonske i urbanističke produkcije

Korpus odabranih arhitektonskih ostvarenja Skoplja između 1945. i 1963. godine pokazuje kako se modernizacija grada postupno prevodila u konkretne građevine i programe. Korpus otkriva kronologiju, intenzitet i programske prioritete poslijeratne izgradnje Skoplja. Posebna vrijednost istraživanja nalazi se i u činjenici da je prvi put sastavljena šira evidencija realiziranih arhitektonskih objekata iz razdoblja 1945.-1963. Time se poslijeratna arhitektonska produkcija Skoplja promatra kao složeni i razgranati korpus izgradnje. Iz njega se može pratiti promjena razvojnih prioriteta: od rane poslijeratne obnove, osnovnog

stanovanja i smještaja novih institucija, prema složenijim stambenim, obrazovnim, kulturnim, proizvodnim i reprezentativnim zahvatima pedesetih godina.

U tom smislu korpus nema samo ilustrativnu ulogu, nego djeluje kao dokazni sloj istraživanja. Njime se provjerava kako se modernizacijski procesi, opisani u prethodnim poglavljima, materijaliziraju u konkretnim programima, tipologijama, urbanim položajima i oblikovnim rješenjima. Korpus pritom omogućuje praćenje triju razina promjene: programskog proširenja grada, stabilizacije novoga tipološkog repertoara i nove urbane distribucije funkcija.

Generalni regulacijski plan iz 1949. godine postavlja modernizaciju Skoplja kao urbanistički problem cjeline. Grad se počinje promatrati kroz odnos gradskih funkcija – rada, stanovanja, rekreacije i prometa, a pojedinačni zahvati postupno dobivaju mjesto unutar šire prostorne matrice. U tom okviru mogu se prepoznati i polazišta triju analiziranih modela.

Nakon sredine pedesetih godina izgradnja postaje programski i prostorno složenija. Detaljni urbanistički planovi, rekonstrukcija središnjih područja, razvoj novih stambenih naselja, izgradnja kulturnih, obrazovnih i znanstvenih institucija te pojava novih trgovačkih i hotelskih programa pokazuju da se gradnja sve više usmjerava prema oblikovanju moderne urbane sredine.

Prostorna distribucija korpusa pokazuje da se modernizacija ne ograničava tek na središte grada. Dok središnje područje preuzima reprezentativnu i institucionalnu funkciju, industrijske zone i nova stambena naselja aktiviraju dotad rubne dijelove grada, čime se preoblikuje naslijeđeni odnos između središta i periferije. Vidljiv je postupni prijelaz od pojedinačnih intervencija ranoga razdoblja prema cjelovitijim urbanim jedinicama pedesetih godina: naseljima, industrijskim kompleksima i reprezentativnim područjima.

Korpus pokazuje i promjenu tipološkoga repertoara. U razdoblju 1945.-1963. sustavno se razvijaju veliki industrijski kompleksi, planski organizirana stambena naselja, mreža objekata društvenoga standarda, moderne fakultetske i znanstvene ustanove, kulturne institucije, trgovački i hotelski objekti, reprezentativne upravne zgrade i novi oblici javnoga prostora. U programskom smislu riječ je o sadržajima i institucijama koje grad ranije nije poznavao – velesajam, robna kuća, dom kulture, studentski dom ili planski organizirana susjedska jedinica. U oblikovnom smislu riječ je o novim arhitektonskim tipovima i prostornim obrascima – proizvodna hala velikih raspona i fleksibilne osnove, slobodnostojeća stambena lamela u zelenilu, javni objekt s transparentnim prizemljem i slobodnim tlocrtom – kroz koje

ti programi dobivaju prepoznatljivu modernističku formu. Velesajam je pritom primjer u kojem se obje novine podudaraju: kao program koji u Skoplju nastaje po prvi put i kao arhitektonski zadatak koji traži posve novi prostorni i oblikovni odgovor.

Pojedinačni objekti zadržavaju vlastitu arhitektonsku vrijednost, ali se njihovo značenje jasnije otvara u odnosu prema širim procesima modernizacije. Tvornica se povezuje s radničkim stanovanjem i infrastrukturnim razvojem, stambeno naselje s društvenim standardom, škola ili vrtić s promjenom svakodnevice, javne institucije s republičkom državnošću i kulturnom emancipacijom.

Modernistički arhitektonski jezik u analiziranom se korpusu razvija postupno. Od racionaliziranih i utilitarnih rješenja ranoga poslijeratnog razdoblja, preko funkcionalističkih i internacionalnih obrazaca pedesetih godina, on postaje vidljivi izraz tehničkog napretka, društvene otvorenosti i usmjerenosti prema budućnosti. Njegova se vrijednost, osim u formalnim obilježjima, nalazi i u sposobnosti da poveže različite programe modernizacije u prepoznatljivu sliku grada.

Na razdoblje 1945.-1963. stoga možemo gledati kao na vrijeme u kojem se arhitektonska i urbanistička produkcija Skoplja oblikuje između planiranih ciljeva, ekonomskih ograničenja, institucionalnih ambicija i lokalnih mogućnosti. Iz te dinamike proizlazi njezina istraživačka vrijednost: ona pokazuje kako se modernizacija ne pojavljuje kao unaprijed definirani model, nego kao proces postupnoga prostornog oblikovanja grada.

8.6. Znanstveni doprinos istraživanja

U uvodnom poglavlju najavljen je znanstveni doprinos rada. Njega možemo sagledati na tri povezane razine: dokumentacijskoj, historiografskoj i teorijsko-interpretativnoj, koje se međusobno nadopunjuju.

Na dokumentacijskoj razini, rad prvi put sustavno prikuplja, sistematizira i analizira arhitektonsku i urbanističku produkciju Skoplja u razdoblju od 1945. do 1963. godine, povezujući plansku i projektnu dokumentaciju, arhivsku građu, periodiku i fotografije. U sklopu istraživanja sastavljena je evidencija sa otprilike 200 objekata, a odabrani uži korpus obrađen je u formi kataloga i predstavljen kroz arhitektonske crteže, prostorne prikaze, fotografije i analitičke priloge. Time rad uspostavlja preglednu dokumentarnu osnovu za daljnje istraživanje poslijeratne arhitektonske produkcije Skoplja i omogućuje preciznije sagledavanje razdoblja koje je dosad ostalo slabo zabilježeno. Vrijednost ovoga doprinosa ne

nalazi se samo u prikupljanju građe, nego u njezinu povezivanju u širu prostornu povijest grada. Istodobno, rad spašava od zaborava arhitektonske artefakte jedne faze gradske povijesti koja polako nestaje iz fizičkog prostora.

Na historiografskoj razini, rad popunjava istraživački jaz u arhitektonskoj historiografiji Makedonije i šireg jugoslavenskog konteksta te uspostavlja razdoblje 1945.-1963. kao legitimni i relevantni predmet arhitektonsko-povijesnog istraživanja. Rad pridonosi ponovnom uspostavljanju vidljivosti razdoblja koje je u povijesti arhitekture Skoplja često ostajalo nedovoljno istraženo. Pokazano je da razdoblje 1945.-1963. nije samo prijelaz između međuratne modernizacije i poslijepotresne obnove, nego autonomna faza s vlastitom prostornom logikom, vlastitim programskim zadacima i vlastitim arhitektonskim rezultatima. Rad tako iznosi na vidjelo i činjenicu da su arhitektonski i institucionalni temelji današnjega modernog Skoplja postavljeni već prije katastrofalnog potresa iz 1963. godine. Time se arhitektonska povijest Skoplja čita kao slijed različitih, međusobno povezanih modernizacijskih ciklusa, pri čemu poslijeratna faza zauzima ključno mjesto u oblikovanju modernoga identiteta grada.

Na teorijskoj razini, rad sustavno razvija koncept modela konstruiranja modernosti kao analitički okvir primjenjiv u istraživanju arhitekture u kontekstima ubrzane, državno vođene modernizacije. Time rad ujedno nudi interpretativni okvir za razumijevanje odnosa između arhitekture, političke moći i konstruiranja kolektivnog identiteta. Taj koncept omogućava promatranje arhitekture ne samo kroz stil ili funkciju, nego kao sudionika državnoga modernizacijskog projekta koji političke i ideološke ciljeve prevodi u konkretne urbane forme, a time i u prostorno konstituiranje novoga državnog identiteta. Modeli proizvodnje, svakodnevice i društvene reprezentacije pokazuju da se modernizacija u prostoru ne odvija jednolinijski, nego kroz različite, međusobno povezane sustave.

Doprinos rada nalazi se i u tome što arhitekturu promatra kao višedimenzionalnu društvenu praksu. Prostorno-programska, društvena, simbolička i estetska dimenzija omogućuju da se arhitektonski objekt razumije kao dio šireg sustava, a ne samo kao samostalna formalna činjenica. Takav pristup posebno je važan za razdoblja u kojima arhitektura djeluje u neposrednoj vezi s društvenim projektima, državnim politikama, institucionalnom izgradnjom i promjenom svakodnevnog života.

U konačnici, rad pokazuje da vrijednost poslijeratne arhitektonske produkcije Skoplja istovremeno proizlazi iz pojedinačnih arhitektonskih ostvarenja i iz ukupne konfiguracije koju ona stvaraju.

8.7. Završna razmatranja

Arhitektura Skoplja između 1945. i 1963. godine pokazuje da modernost nije bila samo ideološki motivirani politički program ili estetska paradigma, nego konkretno proizvedeni prostor. Modernost se gradila kroz tvornice, prometne i komunalne sustave, stambena naselja, škole, vrtiće, ambulante, kulturne ustanove, fakultete, administrativne zgrade, robne kuće, hotele i sajamske prostore. Modernost se u tom kontekstu upravo kroz arhitekturu materijalizira i pretvara u svakodnevno iskustvo grada.

Arhitektura pritom predstavlja prostorni zapis jedne šire društvene transformacije i istodobno jedan od njezinih aktivnih mehanizama. U poslijeratnom Skoplju ona je stvarala prostorne uvjete za proizvodnju, organizirala svakodnevicu i učinila novi društveni poredak vidljivim. U tome se nalazi njezina modernizacijska snaga.

Čitanje ove produkcije kroz modele konstruiranja modernosti omogućava da se u ovom suvremenom trenutku preispita i naglasi složenost i važnost arhitekture. Iz istraživanog razdoblja vidimo da se iza svake zgrade nalazi više od njezine funkcije: odnos prema društvu, prema institucijama, prema tehnici, prema stanovništvu, prema svakodnevnom životu, prema identitetu i vidimo stav prema budućnosti.

Najvažniji zaključak ovoga rada jest da je Skoplje između 1945. i 1963. godine uspostavilo temeljne prostorne, institucionalne i simboličke postavke moderne republičke metropole. Ta se transformacija ostvarila istodobno kroz vrijednost pojedinačnih arhitektonskih realizacija i kroz cjelinu modernizacijskoga projekta u kojem su arhitektura i urbanizam imali aktivnu, konstruktivnu i društveno relevantnu ulogu. Nova državnost, novi oblici svakodnevice, novi proizvodni odnosi i novi kulturni identitet u tom su se razdoblju postupno prevodili u konkretnu urbanu formu kao suštinski dio modernizacijskog procesa. Poslijeratna arhitektura i urbanizam Skoplja stoga nadilaze značenje povijesnoga nasljeđa jednoga razdoblja i predstavljaju svjedočanstvo o samoj genezi modernog grada.

9. POPIS LITERATURE I ILUSTRACIJA

9.1. Popis literature

Åman, Anders. *Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era: An Aspect of Cold War History*. MIT press, 1992.

„Analiza za stanbenata položba vo grad Skopje“. Stručna ekspertiza. Skopje, 1954. 6,76,1,1/77-103. DARSM-SK.

Anderson, Benedict R. O'G. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised. Verso, 1983.

Antolić, Vlado. „Arhitekt i škola“. *Arhitektura* 6, izd. 5 (1952): 16–18.

Antolić, Vlado, ur. „Rezultati natječaja za gimnazije u Titovu Velesu, Kičevu i osmoljetke u Skopju“. *Arhitektura* 6, izd. 5 (1952): 54.

Arsovski, Tihomir, i Nada Taškovska Arsova. *Prilozi za urbanata istorija na Skopje od XIX i početokot na XX vek*. 2. Gradski komitet za urbanizam i zaštita na čovekovata okolina, 1988.

Bačić, Franjo, Kiril Penushliski, i Trajan Bendevski, ur. *Univerzitet vo Skopje : 1949-1969*. Univerzitet vo Skopje, 1969.

Bakalčev, Minas. „Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje“. Doktorska disertacija, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2004.

Bara, Mario. „Modernizacija urbanoga života u Hrvatskoj kroz prizmu stambenih i komunalnih politika u razdoblju socijalizma“. *Journal of contemporary History* 52, izd. 1 (2020): 9–33. https://doi.org/10.22586/csp.v52i1.9976.

Barker, Chris. *Cultural Studies: Theory and Practice*. 5th edition. SAGE, 2016.

Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Polity press, 2000.

Beck, Ulrich, Anthony Giddens, i Scott Lash. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press, 1994.

Berman, Marshall. *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*. Viking Penguin, 1988.

Betsky, Aaron. *Making It Modern: The History of Modernism in Architecture and Design*. Actar Publishers, 2016.

Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ glavni procesi 1918-1985*. Školska knjiga, 1985.

Bjažić Klarin, Tamara. „CIAM networking – Međunarodni kongres moderne arhitekture i hrvatski arhitekti 1950-ih godina“. *Život umjetnosti* 99, izd. 2 (2016).

Bjažić Klarin, Tamara. „Housing in Socialist Yugoslavia“. U *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, od Martino Stierli, Vladimir Kulić, Tamara Bjažić Klarin, i sur. The Museum of Modern Art, New York, 2018.

Blagojević, Ljiljana. „Strategije modernizma u planiranju i projektovanju urbane strukture i arhitekture Novog Beograda: period konceptualne faze od 1922. do 1962. godine“. Doktorska disertacija, University of Belgrade, Faculty of Architecture, 2004.

Blau, Eve, i Ivan Rupnik. *Project Zagreb: Transition as Condition, Strategy, Practice*. ACTAR, 2007.

Bozdoğan, Sibel. *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*. Studies in Modernity and National Identity. Univ. of Washington Press, 2001.

Călinescu, Matei. *Five Faces of Modernity: Modernism, Avant-garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism*. Duke University Press, 1987.

Călinescu, Matei. „Modernity, Modernism, Modernization: Variations on Modern Themes“. *Symplokē* 1, izd. 1 (1993): 1–20.

Cohen, Jean-Louis. *Architecture, Modernity, Modernization: Inaugural Lecture Delivered on Thursday 21 May 2014*. Preveo Liz Libbrecht. Collège de France, 2020.

Cohen, Jean-Louis. *The Future of Architecture Since 1889: A Worldwide History*. Phaidon, 2012.

Colquhoun, Alan. *Modern Architecture*. Oxford History of Art. Oxford University Press, 2002.

Cvijić, Jovan. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd, 1922.

Čakelja, Miho. „Športski centar ‚Saraj‘“. *Arhitektura* 6, izd. 3 (1952): 9–18.

Čipan, Boris. *Moeto vreme vo makedonskata arhitektura*. Arhitektonski fakultet Skopje, 2008.

Dimitrov, Trajko. *Tragi niz vremeto i vo prostorot 1902-2021*. Matica Makedonska, 2021.

Divac, Olga. „Novi sajamski objekti u Jugoslaviji“. *Arhitektura i Urbanizam* 3, izd. 14 (1962): 3–4.

Dobrivojević, Ivana. „Od ruralnog ka urbanom. Modernizacija Republike Bosne i Hercegovine u FNRJ 1945-1955.“ U *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, sv. 2. Sarajevo, 2011.

Dobrivojević, Ivana. „Stanogradnja“. U *Nikad im bolje nije bilo?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, od Ivana Dobrivojević. Uredio Ana Panić. Muzej istorije Jugoslavije, 2014.

Dobrivojević, Ivana. „Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945 – 1955“. *Istorija 20. veka* 1 (2009.): 73–86.

Dobrović, Nikola. „Ekspertiza po pitanju uređenja centralnog predela grada Skoplja na desnoj obali Vardara, sa Trgom Maršala Tita kao jezgrom postavljenog zadatka.“ Stručna ekspertiza. Skopje, 1955. 6,76,1,1/126-134. DARSM-SK.

Dobrović, Nikola. „Izveshtaj o idejnoj uređajnoj osnovi grada Skoplja, koju je izradila češka radna grupa stručnjaka pod vođstvom glavnog projektanta arh. Kubeša“. Stručna ekspertiza. Skopje, 1947. 6,76,1,1/11-16. DARSM-SK.

Doknić, Branka, Milić F. Petrović, i Ivan Hofman, ur. *Kulturna politika Jugoslavije: 1945-1952 : zbornik dokumenata*. Arhiv Jugoslavije, 2009.

Domljan, Žarko. „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj“. *Život umjetnosti* 10 (1969.): 3–45.

Duda, Igor. „Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskoga socijalizma“. *Časopis za suvremenu povijest* 46, izd. 3 (2014): 577–91.

Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Srednja Europa, 2005.

Eisenstadt, S. N. „Modernity and Modernization“. *Sociopedia.isa*, 2010., 1–36.

Eisenstadt, S. N. „Multiple Modernities“. *Daedalus* 129, izd. 1 (2000): 1–29.

Eisenstadt, S. N. „The Breakdown of Communist Regimes and the Vicissitudes of Modernity“. *Daedalus* 121, izd. 2, (1992): 21–41.

Eisenstadt, Shmuel Noah, i Bernhard Giesen. „The Construction of Collective Identity“. *European Journal of Sociology* 36, izd. 1 (1995): 72–102. https://doi.org/10.1017/S0003975600007116.

Filipovski, Ilija, ur. *Education in Skopje, before and after the Catastrophic Earthquake of the 16th July 1963*. The Republican Secretariat for Education, 1964.

Frampton, Kenneth. *Modern Architecture: A Critical History*. 3rd ed., rev.Enlarged. World of art. Thames and Hudson, 1992.

Fran, Petre. „Na pustite visočini na Gazi-Baba kje se izdigne univerzitetskiot kvartal na Skopje“. *Nova Makedonija* (Skopje), 04. lipanj 1947.

Fraser, Valerie. *Building the New World: Studies in the Modern Architecture of Latin America, 1930-1960*. Verso, 2000.

French, R. A., i F. E. Ian Hamilton, ur. *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Wiley, 1979.

Galikj, Risto, ur. *Skopje, Prostoren plan: Tom 1*. Sv. 3. 1964; Zavod za urbanizam i arhitektura Skopje, 1964.

Galikj, Risto, ur. *Skopje, Urbanistička studija – 2*. Zavod za urbanizam i arhitektura Skopje, 1964.

Galikj, Risto, i Ljube Pota. „Institucii od oblasta na kulturata vo urbanistichkata studija na Skopje“. U *Skopje, Urbanistichka studija 2*. Zavod za urbanizam i arhitektura Skopje, 1964.

Georgiev, Angel. „Specifični karakteristiki na urbanizacijata na SR Makedonija“. *Problemi na demografskiot razvoj na SR Makedonija*, 1985., 391–409.

Goldhagen, Sarah Williams. „Something to Talk about: Modernism, Discourse, Style“. *Journal of the Society of Architectural Historians* 64, izd. 2 (2005): 144–67. https://doi.org/10.2307/25068142.

Grchev, Kokan. *Arhitektonskite stilovi vo makedonskata arhitektura od krajot na 19 vek i periodot megju dvete svetski vojni*. Institut za folklor Marko Cepenkov, 2003.

Grčev, Kokan. „Arhitekt Ludjek Kubesh (1913-1996)“. U *Arhitekturata na počvata na Makedonija : od sredinata na XIX do krajot na XX vek*, with Georgi Stardelov, Krum Tomovski, i Mihail Tokarev. Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2006.

Habermas, Jürgen. „Modernity – an Incomplete Project“. U *The Anti-aesthetic: essays on postmodern culture*, 1st ed, uredio Hal Foster. Bay Press, 1983.

Habermas, Jürgen, i Seyla Ben-Habib. „Modernity versus Postmodernity“. *New German Critique*, izd. 22 (1981.): 3–22. https://doi.org/10.2307/487859.

Heynen, Hilde. *Architecture and Modernity: A Critique*. MIT Press, 1999.

Hristova, Aneta. „Vlijanieto na Skopskiot železnički jazol vrz konceptite na urbanističkite planovi za Skopje (1873-1963)“. MA Thesis, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2000.

Ilievska, Vesna. „Istoriskiot razvoj na ustanovite od oblasta na kulturata (1991-2011 godina)“. MA Thesis, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2012.

Ilievski, Borche. „Etničkite i demografskite promeni vo Skopje vo pedesettite godini na XX vek“. U *Godishen zbornik na Filozofskiot fakultet*. 2011.

Ioan, Augustin. *Power, Play, and National Identity: Politics of Modernization in Central and East-European Architecture: The Romanian File*. With Fundația Culturală Română. Romanian Civilization. The Romanian Cultural Foundation Pub. House, 1999.

Ivanišević, Milivoje. „Dom kulture u funkciji aktualnih kulturnih potreba i mogućnosti općine“. *Arhitektura* 29, izd. 158–159 (1976): 20–24.

Ivanovska Deskova, Ana. „The architecture of the post-earthquake renewal of Skopje“. Doktorska disertacija, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2015.

Ivanovski, Jovan. „Postsocijalisticka tranzicija na primerot na Skopje – Novite urbani prototipovi i noviot pejzaz na domot“. Doktorska disertacija, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2013.

Ivanovski, Jovan, Ana Ivanovska Deskova, Vladimir Deskov, i sur. *Findings: Macedonian Pavilion at the 14th International Architecture Exhibition - La Biennale Di Venezia 2014*. Youth Cultural Center, 2014.

Ivanovski, Jovan, Ana Ivanovska Deskova, i Vladimir Deskov. *Skopskite vertikali / Skopje's Verticals*. 2. izd. Museum of the city of Skopje, 2018.

Jakovina, Tvrtko. „Povijesni uspjeh šizofrene države: modernizacija u Jugoslaviji 1945.-1974". U *Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura, politika: 1950.-1974*. Institut za povijest umjetnosti, 2014.

Jakovina, Tvrtko. *Socijalizam na američkoj pšenici (1948-1963)*. Matica Hrvatska, 2002.

Janevski, Slavko, ur. *Skopje 30 godini sloboden razvoj*. Makedonska kniga, 1976.

Jović, Dejan. „Yugoslavia as Project and Experiment". U *Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism*, uredio Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić, i Antun Sevšek. UHA/CCA, 2012.

Kadijević, Aleksandar. „Arhitekti emigranti iz Rusije i hrvatska arhitektura 20. stoljeća". *Prostor* 25, izd. 2(54) (2017): 358–71. https://doi.org/10.31522/p.25.2(54).13.

Kadijević, Aleksandar. „Djelatnost ruskih arhitekata emigranata u Hrvatskoj i Jugoslaviji (1920.-1980.)". *Prostor* 26, izd. 2 (56) (2018): 308–19. https://doi.org/10.31522/p.26.2(56).8.

Kadijević, Aleksandar. „Istoricističke osnove neovizantijske arhitekture u XIX veku". U *Niš i Vizantija III*. 2005.

Kadijević, Aleksandar. „Jugoslovenska arhitektura između dva svetska rata (1918–1941): konteksti tumačenja". U *Službeni glasnik*. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023.

Kaika, Maria. „Dams as Symbols of Modernization: The Urbanization of Nature Between Geographical Imagination and Materiality". *Annals of the Association of American Geographers* 96, izd. 2 (2006): 276–301. https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.2006.00478.x.

Kamberski, Kiro. *Osnovnoto vospitanie i obrazovanie vo Makedonija po osloboduvanjeto (1945–1975)*. 1994. https://repository.ukim.mk:443/handle/20.500.12188/13183.

Karabegović, Tanja. „Reprezentacija moderne arhitekture Beograda na filmu YU Produkcije 1945-1968". Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2018.

Kartalov, Risto. „Nekoi aspekti na urbanizacijata vo SR Makedonija". *Godishen zbornik na Filozofskiot fakultet* 34 (1982.): 263–99.

Kirn, Gal, i Robert Burghardt. „Jugoslovenski partizanski spomenici: Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma". *JugoLink Pregled postjugoslovenskih istraživanja* 2 (2012.): 7–20.

Kjosevski, Vlado. „Skopje. Novi glednici: perspektivite i sodržinite niz urbanističkite rešenija“. *Nova Makedonija* (Skopje), 13. studeni 1962.

Kjosevski, Vlado. „Urbanističko rešenie na levata obala na rekata Vardar za gradski i republički centar“. Stručna studija. Zavod za urbanizam na Narodniot odbor na Skopska okolija, 1959.

Kjosevski, Vlado. „Vladimir Kjosevski Biografija“. Document. bez dat. Arhitekt Vlado Kjosevski.

Kodrnja, Jasenka. „Ustanove za elementarnu difuziju kulture“. *Arhitektura* 29, izd. 158–159 (1976): 25–27.

Konstantinovski, Georgi. „Objekti za individualno domuvanje vo povekjesemejni stanbeni objekti (1949-1999)“. U *50 godini Arhitektonski fakultet: Jubileen zbornik*, uredio Jasmina Siljanoska. 1999.

Krawietz, Werner. „Multiple Modernities in Modern Law and Legal Systems: Shmuel Eisenstadt’s Grand Design and Beyond“. U *Varieties of Multiple Modernities: New Research Design*, uredio Gerhard Preyer i Michael Sussman. International Comparative Social Studies, Volume 33. Brill, 2016.

Krum, Tomovski. „Arhitekt Josif Mihajlovikj (1887-1941)“. U *Arhitekturata na pochvata na Makedonija : od sredinata na XIX do krajot na XX vek*, with Georgi Stardelov, Krum Tomovski, i Mihail Tokarev. Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2006.

Krunić, Jovan. „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izgraza“. U *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, od Branislav Krstić. B. Krstić, 2014.

Kulić, Vladimir. „Building Brotherhood and Unity: Architecture and Federalism in Socialist Yugoslavia“. U *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. The Museum of Modern Art, New York, 2018.

Kulić, Vladimir. „‘East? West? Or Both?’ Foreign Perceptions of Architecture in Socialist Yugoslavia“. *The Journal of Architecture* 14, izd. 1 (2009): 129–47. https://doi.org/10.1080/13602360802705106.

Kulić, Vladimir. „Land of the In-Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–1965“. Doktorska disertacija, The University of Texas at Austin, 2009.

Kulić, Vladimir. „National, Supranational, International: New Belgrade and the Symbolic Construction of a Socialist Capital“. *Nationalities Papers* 41, izd. 1 (2013): 35–63. https://doi.org/10.1080/00905992.2012.749224.

Kulić, Vladimir, i Jelica Jovanović. „City Building in Yugoslavia“. U *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, od Martino Stierli, Vladimir Kulić, Bjažić Klarin Tamara, i sur. The Museum of Modern Art, New York, 2018.

Kulić, Vladimir, Maroje Mrduljaš, i Wolfgang Thaler, ur. *Modernism In-Between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*. Jovis, 2012.

Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Reprinted. Cambridge University Press, 1997.

Laushevikj, Ilija. „Po povod urbanističkoto rešenie. Prv pokurpen čekor“. *Nova Makedonija* (Skopje), 26. srpanj 1957.

Le Corbusier. *Atinska Povelja*. Beograd, 1965.

Leach, Neil. *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. Routledge/Taylor & Francis, 2005.

Lefebvre, Henri, Donald Nicholson-Smith, i Henri Lefebvre. *The Production of Space*. 33. print. Blackwell Publishing, 2013.

Levine, Robert. „Modern Architecture & Ideology: Modernism as a Political Tool in Sweden and the Soviet Union“. *Momentum* 5, izd. 1 (2018): 33–52.

Mahečić Radović, Darja. *Slavko Löwy: sustvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina*. Institut za povijest umjetnosti, 1999.

Maksimović, Branko. *Idejni razvoj srpskog urbanizma: period rekonstrukcije gradova do 1914. godine*. SANU, 1978.

Maksimović, Branko. „Mišljenje o idejnim urbanističkim rešenjima trga Maršala Tita i okoline u Skoplju“. Stručni izvještaj. Skopje, 1955. 6,76,1,1/116-124. DARSM-SK.

Marinkovikj, Slavoljub. „Nov grad na levata strana na Vardar“. *Nova Makedonija* (Skopje), 10. studeni 1959.

Marohnić, Zvonimir, ur. „Reprezentativni hotel u Skoplju“. *Čovjek i prostor*, izd. 16 (1954.).

Martinelli, Alberto. *Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity*. Sage studies in international sociology. SAGE, 2005.

McLeod, Mary. „Modernism“. *Histories of Postwar Architecture*, 16. studeni 2017., Issue 0 (2017). https://doi.org/10.6092/ISSN.2611-0075/7252.

Mickovski, Goran. *Arhitekturata na industriskoto nasledstvo: Prirodno osvetleni fabriki*. Arhitektonski fakultet Skopje, UKIM, 2026.

Mickovski, Goran. „Transformation of Industrial Space in The Context of Post-Socialist Transition of The City of Skopje“. Doktorska disertacija, University of Belgrade, 2015.

Mickovski, Goran, i Vladan Djokić. „Okružni ured za osiguranje radnika u Skopju arhitekta Drage Iblera, 1934.“ *Prostor* 23, izd. 1 (2015): 82–95.

Mihajlović, Josif. „Razvitak gradova i varošica od oslobođenja do danas“. U *Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije 1912–1937*. Skoplje, 1937.

Mikić, Vesna. *Arhitekt Antun Ulrich: Klasičnost moderne*. Naklada Jurčić, 2002.

Miljković, Dušan, ur. *Jugoslavija 1918-1988: Statistički godišnjak*. Savezni zavod za statistiku, 1989.

Miljković, Dušan, ur. *Jugoslavija 1945-1985 Statistički prikaz*. Savezni zavod za statistiku, 1986.

Molnár, Virág Eszter. *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe*. 2013.

Mrduljaš, Maroje. „Architecture for a Self-Managing Socialism“. U *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, od Martino Stierli, Vladimir Kulić, Bjažić Klarin Tamara, i sur. The Museum of Modern Art, New York, 2018.

Mrduljaš, Maroje, Vladimir Kulić, i Antun Sevšek, ur. *Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism*. UHA/CCA, 2012.

Nolte, Paul. „Modernization and Modernity in History“. U *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Elsevier, 2015. https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.62007-X.

Nova Makedonija (Skopje). „Borbata protiv nepismenosta vo prestojniot period“. listopad 1949. 834. izd.

Nova Makedonija (Skopje). „Ekspoze na pretsedatelot na Narodnata Vlada Lazar Koliševski“. 17. travanj 1946. 396. izd.

Nova Makedonija (Skopje). „Golemi uspesi vo elektrifikacijata na našata republika“. 12. lipanj 1949.

Nova Makedonija (Skopje). „Korbizie: po povod negovata izložba vo Skopje“. 03. siječanj 1953.

Nova Makedonija (Skopje). „Makedoncite vo Amerika vodat akcija za podignuenje na moderna bolnica vo Makedonija“. 05. prosinac 1946.

Nova Makedonija (Skopje). „Nas ite gradilis ta nemaat nužen broj prosti i kvalifikovani rabotnici“. 29. svibanj 1947.

Nova Makedonija (Skopje). „Nov sportski park“. 05. rujan 1957.

Nova Makedonija (Skopje). „Nov studentski dom“. 6.01 1957.

Nova Makedonija (Skopje). „Noviot blok na klinikite“. 05. svibanj 1957.

Nova Makedonija (Skopje). „Od osposubuenjeto na zidarski kadar zavisi ispolnuenjeto na gradežniot plan vo našata republika“. 27. studeni 1947.

Nova Makedonija (Skopje). „Od sozdavanjeto na potrebniot sredno stručen kadar zavisi ispolnuvanjeto na petgodišniot plan“. 06. siječanj 1947.

Nova Makedonija (Skopje). „Plan za podiganje na prviot makedonski univerzitet“. 04-02.05 1947.

Nova Makedonija (Skopje). „Planot e gotov i naskoro kje pocnat rabotite“. 06. prosinac 1957.

Nova Makedonija (Skopje). „Potrebni se pogolemi griži za osposobuenje na struc en kadar po preptrijatijata i fabrikite vo Skopje“. 22. srpanj 1947.

Nova Makedonija (Skopje). „Pri gradskiot naroden odbor vo Skopje se otvori kurs za osposobuenje kadar za izrabotka na tuli“. 18. travanj 1947.

Nova Makedonija (Skopje). „Prv univerzitet na makedonskiot narod“. 21. kolovoz 1946.

Nova Makedonija (Skopje). „Prviot univerzitet vo Makedonija“. 24. travanj 1949. 1337. izd.

Nova Makedonija (Skopje). „Regulacijata na Vardar e edno od najvažnite komunalni prašanja za Skopje“. 29. svibanj 1947. 741. izd.

Nova Makedonija (Skopje). „Site vo borba protiv nepismenosta“. 13. listopad 1946. 834. izd.

Nova Makedonija (Skopje). „Svečeno kje bide otvoren Domot na voenite invalidi“. 05. svibanj 1957.

Nova Makedonija (Skopje). „Termocentralata Madzari e izgradena“. 31. srpanj 1949. 1420. izd.

Nova Makedonija (Skopje). „Važna gradska magistrala“. studeni 1962.

Nova Makedonija (Skopje). „Vo najskoro vreme Skopje kje dobie urbanisticki plan“. 22. travanj 1948.

Nova Makedonija (Skopje). „Vo ovaa gradežna sezona Skopskoto gradežno pretprijatie postigna mnogu dobri rezultati“. 11. srpanj 1947.

Nova Makedonija (Skopje). „Vo Skopje kje se gradi umetnički paviljon“. 15. veljača 1953.

Nova Makedonija (Skopje). „Vo Skopje na 1 oktomvri otpoc nuva izgradbata na studentskata naselba“. 29. rujan 1948.

Nova Makedonija (Skopje). „Vo Skopje se gradi festivalska sala so 1800 sedišta“. 09. studeni 1948. 1145. izd.

Nova Makedonija (Skopje). „Vo Skopje se gradi fiskulturen station so blizu 20.000 sedišta“. 06. travanj 1946.

Nova Makedonija (Skopje). „Vo Skopje se otvori izložba na francuskiot arhitekt i slikar Le Korbizie“. 16. veljača 1953.

Nova Makedonija (Skopje). „Za borbata protiv nepismenosta“. 14. rujan 1947.

Nova Makedonija (Skopje). „Za edna godina vo Makedonija imame 30 od sto poveke ucilista i 17 od sto ucenici vo sravnenie so 1937 godina“. 20. travanj 1946.

Nova Makedonija (Skopje). „Za stručnite kadrovi: Andrija Hebrang“. 07. studeni 1947. 778. izd.

Nova Makedonija (Skopje). „Zidarskiot kurs vo Skopje mesto 250 kursisti, go posetuvaat samo 50“. 12. lipanj 1947.

Osborne, Peter. „Modernity is a Qualitative, Not a Chronological, Category“. U *Postmodernism and the Re-reading of Modernity*, uredio Francis Barker, Peter Hulme, i Margaret Iversen. Manchester University Press, 1992.

Pecovski, Duško. „Skopski sajam“. *Arhitektura i Urbanizam* 3, izd. 14 (1962): 20–21.

Penchikj, Divna. „Vlijanieto na urbanistickite planovi vrz diskontinuiranata prostorna tranzicija na gradot Skopje vo dvaesettiot vek“. Doktorska disertacija, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2011.

Pešić, Jovan. *Skoplje : katastrofa i gradilište*. 1963; Sedma sila, bez dat.

Pet godini slobodno Skopje. Gradski odbor na Narodniot front, 1949.

Petgodishen plan za razvitokot na narodnoto stopanstvo na FNRJ i na narodnite republiki. Sojuzna planska komisija, 1947.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavija 1918-1988. Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*. Sv. 3. Nolit, 1988.

Popov, Blagoj, ur. *Skopje - grad na solidarnosta*. Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975.

Popovski, Jovan. „Najduži i najširi bulevar u našoj zemlji“. *Politika* (Beograd), 15. siječanj 1962.

Popovski, Jovan. *Skopje včera, denes, utre*. NIP Nova Makedonija, 1968.

Popovski, Zhivko. „Pedeset godini arhitektonski fakultet“. U *50 godini Arhitektonski fakultet: Jubileen zbornik*, uredio Jasmina Siljanoska. 1999.

Pota, Ljube. „O nekim problemima urbanizma Makedonije“. U *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, od Branislav Krstić. B. Krstić, 2014.

Pota, Ljube, i Risto Galikj. *Skopje, Planovi – Realizacija – 1*. Zavod za urbanizam i arhitektura Skopje, 1962.

Potočnjak, Antun. „Osvrt na izgradnju pozorišta u Jugoslaviji od oslobođenja do danas“. U *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, od Branislav Krstić. B. Krstić, 2014.

Prosen, Milan. „O socrealizmu u arhitekturi i njegovoj pojavi u Srbiji“. *Nasleđe*, bez dat., 95–118.

Rizova, Elena. „Opismenuvanjeto na vozrasnite vo Republika Makedonija - sostojba i tendencii“. Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2012.

Ruskin, John. *The Seven Lamps of Architecture*. Pantianos Classics, 2016.

Salisbury, Harrison E. „Building Pattern Set by Belgrade“. *New York Times* (New York), 22. kolovoz 1957.

Schulte-Sasse, Jochen. „Introduction: Modernity and Modernism, Postmodernity and Postmodernism: Framing the Issue“. *Cultural Critique*, izd. 5 (1986.): 5.

Siljanoska, Jasmina. „Dijakronijska studija glavnog gradskog trga Skopja i utjecaji koncepcijskog diskontinuiteta grada“. MA Thesis, Sveučilište u Zagrebu, 1992.

Skopski glasnik. „Generalni Regulacioni plan grada Skoplja“. 14. rujan 1929.

Skopski glasnik. „Generalni Regulacioni plan grada Skoplja“. 12. listopad 1929.

Skopski glasnik. „Regulacioni plan Skoplja“. 07. rujan 1929.

Stamatović Vučković, Slavica. „Oblici arhitektonske komunikacije na objektima kulture u Crnoj Gori u drugoj polovini XX veka“. Doktorska disertacija, University of Belgrade, Faculty of Architecture, 2013.

Stierli, Martino. „The Architecture of Socialist Yugoslavia as a Laboratory of Globalization in the Cold War“. U *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, od Martino Stierli, Vladimir Kulić, Bjažić Klarin Tamara, i sur. The Museum of Modern Art, New York, 2018.

Stierli, Martino, Vladimir Kulić, Bjažić Klarin Tamara, i sur. *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. The Museum of Modern Art, New York, 2018.

Stojanović, Bratislav. „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Pretsedništva vlade FNRJ“. *Tehnika* 2, izd. 6 (1947): 141–48.

Šegvić, Neven, ur. „Fiskulturni park u Skopju“. *Arhitektura* 4, izd. 11–12 (1950): 49.

Šegvić, Neven, ur. „Nagrada vlade NRM“. *Arhitektura* 4, izd. 11–12 (1950): 91.

Šerman, Karin. „The New Reality and the Phenomenon of Abstraction: On Some Aspects of Croatian Architecture in the 1950s and 1960s“. *Architektúra & Urbanizmus (Journal of Architectural and Town-planning Theory)* (Bratislava) 41, izd. 3–4 (2007): 135–45.

Šerman, Karin, i Igor Ekštajn. „Ideological Parallax: The Yugoslav Pavillion at the 13th Milan Triennial Exhibition“. U *Architecture and Ideology*, od Vladimir Mako, Mirjana Roter-Blagojević, i Marta Vukotić Lazar. Cambridge Scholars Publishing, 2014.

Škoklevski, Zhivko. „Za arhitektonsko-urbanistickata dejnost na Ludjek Kubesh vo Republika Makedonija“. 1998., 121–25.

Šuvaković, Miško. *Pojmovnik suvremene umjetnosti*. Horetzky / Vlees & Beton, 2005.

Šuvaković, Miško. *Pojmovnik teorije umetnosti*. Orion Art, 2011.

Šuvaković, Miško. *Postmoderna*. Narodna knjiga, 1995.

Therborn, Göran. *Cities of Power: The Urban, the National, the Popular, the Global*. Kindle ebook. Verso, 2021.

Todorova, Maria N. *Scaling the Balkans: Essays on Eastern European Entanglements*. BRILL, 2019. https://doi.org/10.1163/9789004382305.

Todorovski, Krsto. „Nagrada ‚Andreja Damjanov' 1992". *A: Spisanie za kultura na prostorot* 2, izd. 4 (1994).

Tokarev, Mihail, i Slavko Matovski. *Arhitekt Trajko Dimitrov*. Tabernakul, 2004.

Tomovski, Krum. „Arhitekturata vo Skopje megju dvete svetski vojni 1918-1941". U *Arhitekturata i monumentalnata umetnost vo Skopje megju dvete svetski vojni*, od Boris Petkovski i Krum Tomovski. Muzej na grad Skopje, 2003.

Tučkorić, Branko. „O privremenim ekonomskim normativima za stanove". *Naše građevinarstvo* 2, izd. 9 (1948): 546–49.

„Ulica Partizanska, idejna studija". Studija. Skopje, 1962. 6,76,363,9/205-338. DARSM-SK.

Ulrich, Antun. „Reprezentativni hotel u Skopju". *Arhitektura* 6, izd. 3 (1952): 35–38.

„Umetnički paviljon". Dopis. Skopje, srpanj 1953. 6,76,441,6/144. DARSM-SK.

Urankar, Pavle. *Istorijski značaj grada Skoplja*. 1930.

„Urbanističko rešenie na sportski park ‚Ostrovo'". Tehnički opis. Skopje, 1961. Kutija 72. DARSM-SK.

Urbanističko rešenie za gradskiot i republičkiot centar na levata obala na rekata Vardar – Skopje. Naroden odbor na Skopska okolija, 1959.

Uredba za sozdavanje na biro za proektiranje na Makedonija, br.3, god. II Služben vesnik na NRM (1946).

Uzunov, Nikola. „Brza industrijalizacija". U *Makedonija od raspakjata do idninata*, uredio Risto Shuplinovski i Petar Shirilov. Trudbenik, 1969.

Uzunov, Nikola. *Stopanstvoto na Republika Makedonija 1945-1990*. Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2001.

Vale, Lawrence J. *Architecture, Power, and National Identity*. 2nd ed. Routledge, 2008.

Varga, Laslo. „Domovi kulture u samoupravnom konceptu kulture". *Arhitektura* 29, izd. 158–159 (1976): 14–18.

Vasilev, Kiro. „Otstranuenjeto na nepismenosta treba da se prodolzi so dvojni usilija". *Nova Makedonija* (Skopje), 19. ožujak 1946.

Videkanic, Bojana. „Non-Aligned Modernism: Yugoslavian Art and Culture From 1945-1990". PhD Thesis, York University, 2013.

Viollet-le-Duc, Eugène-Emmanuel, i Henry Van Brunt. *Discourses on Architecture*. 1 online resource (2 volumes) frontispiece, illustrations, plates plans. Ticknor and Co., 1875. WorldCat. http://catalog.hathitrust.org/api/volumes/oclc/7296657.html.

Volkanov, Mihajlo. „Objekti za sport i rekreacija“. U *50 godini Arhitektonski fakultet: Jubileen zbornik*, uredio Jasmina Siljanoska. 1999.

Wagner, Otto. *Modern Architecture: A Guidebook for His Students to This Field of Art, Trans. and Intro. Harry Francis Mallgrave*. Texts & Documents. Getty Center for the History of Art and the Humanities, 1988.

Wagner, Peter. *A Sociology of Modernity Liberty and Discipline*. 2002.

Wagner, Peter. *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity*. Polity, 2008.

Wechsberg, Joseph. „Letter from Belgrade“. *The New Yorker* (New York), 14. listopad 1950.

Wechsberg, Joseph. „Letter from Belgrade“. *The New Yorker* (New York), 17. listopad 1959.

Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Službeni list FNRJ (1947).

„Zapisnici od zasedanija“. Stenogrami. Skopje, 1947. 6,76,1,1/1-10. DARSM-SK.

Zarecor, Kimberly Elman. *Manufacturing a Socialist Modernity: Housing in Czechoslovakia, 1945-1960*. Pitt series in Russian and East European studies. University of Pittsburgh Press, 2011.

9.2. Arhivski izvori

Državni arhiv Republike Sjeverne Makedonije – Odjel Skoplje

„Administrativen del na Rabotničkiot sindikalen dom“. Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 96. DARSM-SK.

„Dom na gradežni rabotnici vo Skopje“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 487. DARSM-SK.

„Elaborat za izgradba na zgrada za Filozofskiot fakultet vo sklop na Univerzitetot vo mesnosta Gazi Baba“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 5. DARSM-SK.

„Fabrika za bomboni i čokoladi ‚Evropa‘, Skopje“. Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje / Komunalno oddelenie 1954-1968: 6,76,13,1/125-208. DARMS-SK.

„Fabrika za čevli Skopje“. Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje / Komunalno oddelenie 1954-1968: 6,76,10,2/422-432. DARMS-SK.

„Fabrika za koži ‚Goce Delčev': Ideen proekt". Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje / Komunalno oddelenie 1954-1968: 6,76,10,2/141-201. DARMS-SK.

„Festivalska sala". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 442. DARSM-SK.

„Generalen regulacionen plan na grad Skopje". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 1. DARSM-SK.

„Hotel Turist". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 351. DARSM-SK.

„Ideen proekt za ulica Partizanska". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 363. DARSM-SK.

„Kula na Serafimovski na 11 Oktomvri". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 223. DARSM-SK.

„Kuli kaj ladilnikot". Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje / Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 114. DARMS-SK.

„Leten teatar". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 441. DARSM-SK.

„Ludjek Kubeš, 5 stanbeni zgradi Mičurin". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 99. DARSM-SK.

„Merkur robna kuća Skopje – 1958". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 336. DARSM-SK.

„Naselba Čair". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 363. DARSM-SK.

„Oddelenie za staklena volna za Fabrika za staklo". Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje / Komunalno oddelenie 1954-1968: 6,76,50,1/172-227. DARMS-SK.

„Osnovno učilište 11 Oktomvri". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 390. DARSM-SK.

„Osnovno učilište ‚Ivo Ribar Lola'". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 408. DARSM-SK.

„Palata na Vladata". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 484. DARSM-SK.

„Pet stanbeni zgradi". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 99. DARMS-SK.

„Proekt - stanbena zgrada na Tutunoviot kombinat na ulica ‚11 Oktomvri'". Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 113. DARSM-SK.

„Proekt na reprezentativen hotel – Skopje". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 354. DARSM-SK.

„Proekt za administrativno-stanbena zgrada na pretprijatieto ‚Auto-Makedonija' – Skopje". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 99. DARSM-SK.

„Proekt za Dom na voenite invalidi". Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 96. DARSM-SK.

„Proekt za Elektrostopanska zaednica na Makedonija". Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 96. DARSM-SK.

„Proekt za kula P+13 vo naselba Karpoš". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 185. DARSM-SK.

„Proekt za kuli kaj Ladilnikot". Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 114. DARSM-SK.

„Proekt za kuli na ulica Ilindenska". Skopje, bez dat. Sobranie na opštinata Kisela Voda – Skopje: Komunalno oddelenie 1954-1968: Kutija 114. DARSM-SK.

„Proekt za osnovno učilište vo Kisela Voda". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 398. DARSM-SK.

„Proekt za rabotnička menza". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 1. DARSM-SK.

„Proekt za stanbena zgrada vo naselbata Karpoš 2". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 224. DARSM-SK.

„Proekt za Sudska palata". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 492, 493. DARSM-SK.

„Proekt za tipsko školo". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 403. DARSM-SK.

„Proekti od ulica Partizanska". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 363. DARSM-SK.

„Proekti za naselbi". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 361–363. DARSM-SK.

„Rabotnički dom na kulturata". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 435. DARSM-SK.

„Skopski saem – Skopje". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 339. DARSM-SK.

„Stambena zgrada na Fabrika za staklo vo Kisela Voda – Skopje". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 88. DARSM-SK.

„Stanbena zgrada ‚Armonika'". Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 143. DARSM-SK.

„Stanbena zgrada na DSVR na agolot na ulicite 27 Mart i Orce Nikolov“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 128. DARSM-SK.

„Stanbena zgrada na F-ka za staklo na ul. 11 Oktomvri“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 87. DARSM-SK.

„Stanbena zgrada vo naselba Prolet na GNO“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 104. DARSM-SK.

„Stanbena zgrada Vrteška - Bit Pazar“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 120. DARSM-SK.

„Stanbeni zgradi na ulica 11 Oktomvri br. 78“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 131. DARSM-SK.

„Stokovna kuća Skopje“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 342. DARSM-SK.

„Studentski dom – Skopje“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 469. DARSM-SK.

„Studentski dom na ul. Ivo Ribar Lola“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 470. DARSM-SK.

„Šema na gradskite ulici vo Skopje“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 1. DARSM-SK.

„Tutunski kombinat“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 1. DARSM-SK.

„Umetnički paviljon - Skopje“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 441. DARSM-SK.

„Upravno-administrativna zgrada na Jugoslovensko-zemjodelska banka – filijala Skopje“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 374. DARSM-SK.

„Zgrada na univerzitetski profesori“. Skopje, bez dat. Komisija za revidiranje na glavni proekti na NO i NOSO na grad Skopje 1945-1963: Kutija 166. DARSM-SK.

9.3. Prilozi

Sl. 1. Situacioni plan Skoplja iz 1890. godine. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 2. Panorama Skoplja s tvrđave Kale, razglednica iz 1913. godine. Izvor: facebook.com

Sl. 3. Prostor današnjeg Trga Makedonija, razglednica s početka 20. stoljeća. Izvor: https://okno.mk/node/33566

Sl. 4. Promjena naziva grada na željezničkoj stanici nakon Balkanskih ratova. Izvor: DARSM-SK, AM_1.872.20.4-89

Sl. 5. Situacioni plan Skoplja iz 1914. godine. Izvor: DARSM-SK, AM_1.872.20.4-89

Sl. 6. Regulacijski plan Skoplja, natječajni projekt, 1914. arh. Dimitrije T. Leko. Izvor: DARSM-SK, AM_1.872.20-10

Sl. 7. Generalni regulacijski plan Skoplja, 1929. arh. Josif Mihajlović. Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20-9

Sl. 8. Zračna snimka središta Skoplja – pogled na Kameni most, krajem 1920-ih godina. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 9. Zračna snimka središta Skoplja, krajem 1920-ih godina. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 10. Panorama današnjeg Trga Makedonija, 1938. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 11. Oficirski dom, 1927. arh. Vasilij Baumgarten. Zgrada je srušena u potresu 1963. godine. Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20.4-89

Sl. 12. Narodna Banka, 1933. arh. Bogdan Nestorović. Zgrada je srušena u potresu 1963. godine. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 13. Trgovsko-industrijska komora, 1933. arh. Milan Zloković. Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20-9

Sl. 14. Konjaničke skulpture kralja Petra i kralja Aleksandra na prilazu Kamenog mosta, 1940. Antun Augustinčić. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 15. Narodno kazalište, 1921.–1927. arh. Josif Bukovac. Zgrada je srušena u potresu 1963. godine. Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20.4-89

Sl. 16. Različni modeli stanovanja: Zgrada željezničara (1934. arh. Mihail Dvornikov) i željeznička kolonija. Izvor: facebook.com

Sl. 17. Automatski mlin „Balkan“, 1921. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 18. Hidroelektrana „Matka“ na rijeci Treski, 1935.–1938. inž. Miladin Pećinar. Izvor: DARSM-SK, AM_1.872.20.4-89

Sl. 19. Pobjedničko rješenje natječaja za Bansku palaču iz 1930. godine, arh. Ivan Rik i Viktor Lukomski. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 20. Banska palača, danas Skupština RSM, 1938. arh. Viktor Hudak. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 21. Željeznički kolodvor, 1938. arh. Velimir Gavrilović. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 22. Ženska gimnazija, 1939. arh. Sotir Tomovski. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 23. Osnovna škola „Car Dušan“, 1933. arh. Branislav Kojić. Fotografija iz Drugog svjetskog rata za vrijeme bugarske okupacije. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 24. Stambena zgrada „Ibni Pajko“, 1937. arh. Miho Čakelja i arh. Gligorije Tomić. Izvor: facebook.com

Sl. 25. Okružni ured za osiguranje radnika, 1932. arh. Drago Ibler. Izvor:

Sl. 26. Situacioni plan Skoplja iz 1932. godine. Izvor: DARSM-SK

Sl. 27. Trg „Sloboda“ sredinom 1930-ih godina. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 28. Prikaz oštećenja objekata u središtu Skoplja tijekom Drugog svjetskog rata, 1944. godina. Izvor: Pet godini slobodno Skopje (1949).

Sl. 29. Oslobođenje Skoplja 13.11.1944. Izvor: facebook.com

Sl. 30. Radna akcija na regulaciji korita rijeke Vardar, 1947. Izvor: Pet godini slobodno Skopje (1949).

Sl. 31. Izgradnja termoelektrane Madžari. Izvor: Pet godini slobodno Skopje (1949).

Sl. 32. Tvornica betonskih konstrukcija „H. T. Karpoš“ Izvor: Pet godini slobodno Skopje (1949).

Sl. 33. Tvornica cementa. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 34. Željezara. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 35. Tvornica „Acetilenka“. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 36. Plan naselja „Proljeće“, 1947. arh. Miho Čakelja. Izvor: Pet godini slobodno Skopje (1949).

Sl. 37. Izgradnja naselja „Proljeće“, 1947. arh. Miho Čakelja. Izvor: Pet godini slobodno Skopje (1949).

Sl. 38. Generalni regulacijski plan iz 1949. godine, Luděk Kubeš i Atelier Architektů. Izvor: DARSM-SK

Sl. 39. Generalni regulacijski plan iz 1949. godine – plan visina. Luděk Kubeš i Atelier Architektů. Izvor: DARSM-SK

Sl. 40. Projekt za Ulicu Partizanska, 1962. arh. Vlado Kjosevski Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog.

Sl. 41. Projekt za tipsku radničku menzu. 1948. arh. Luděk Kubeš Izvor: DARSM-SK

Sl. 42. Urbanistički plan za sanaciju naselja „Autokomanda“, 1960. arh. Vojislav Mačkić. Izvor: Skopje, Planovi – Realizacija – 1 (ZUAS, 1962).

Sl. 43. Urbanistički plan za rekonstrukciju naselja „Novo maalo“, arh. Blagoj Kolev. Izvor: Planovi – Realizacija – 1 (ZUAS, 1962).

Sl. 44. Urbanistički plan za rekonstrukciju naselja „Madžar maalo“, arh. Vlado Kjosevski. Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 45. Urbanistički plan za novo naselje Čair, 1962. arh. Branislav Angjelić i arh. Zvonko Nikuljski. Izvor: DARSM-SK; Skopje, Planovi – Realizacija – 1 (ZUAS, 1962).

Sl. 46. Urbanistički plan za novo naselje Karpoš 1, 1959. arh. Dušan Pecovski Izvor: Planovi – Realizacija – 1 (ZUAS, 1962).

Sl. 47. Urbanistički plan za novo naselje Karpoš 2, 1961. arh. Dušan Pecovski Izvor: Planovi – Realizacija – 1 (ZUAS, 1962).

Sl. 48. Urbanistički plan za novo naselje „13 Noemvri“, arh. Vlado Kjosevski Izvor: DARSM-SK

Sl. 49. Urbanistički plan za novo naselje „11 Oktomvri“, arh. Vlado Kjosevski Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 50. Sportski park „Ostrovo“, arh. Vlado Kjosevski. Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 51. Sportski centar „Crniče“, arh. Ljubinka Malenkova, arh. Slavko Brezoski Izvor: Ljube Pota i Risto Galikj, Skopje, Planovi – Realizacija (ZUAS, 1962).

Sl. 52. Naselje „Proljeće“, 1947. arh. Miho Čakelja. Fotografija iz druge polovice 1950-ih. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 53. Stambene lamele iza Ženske gimnazije, 1947. arh. Miho Čakelja. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 54. Stambena zgrada „Zelen pazar“, 1955. arh. Vera Ušinska Žežova. Izvor: DARSM-SK

Sl. 55. Stambena zgrada „Aero“, 1954. arh. Dragoljub Vapa i arh. Rosanda Mincheva. Izvor: Muzej Jugoslavije

Sl. 56. Stambeni tornjevi na obali Vardara, 1958. arh. Aleksandar Serafimovski. Izvor: Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreštvo, Katalog od izložba (MANU, 2003).

Sl. 57. Stambeni tornjevi na Ulici 11. Oktomvri, 1956. arh. Aleksandar Serafimovski Izvor: Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreštvo, Katalog od izložba (MANU, 2003).

Sl. 58. Stambena zgrada „Pelister“ na Trgu Makedonija, 1957. arh. Dragan Tomovski. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 59. Stambena zgrada na Ulici Partizanska. arh. Aleksandar Serafimovski. Izvor: Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreštvo, Katalog od izložba (MANU, 2003).

Sl. 60. Stambena zgrada, 1960. arh. Dragan Tomovski. Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje – grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 61. Stambena zgrada na Ulici Makedonija, 1957. arh. Dušan Pecovski. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 62. Stambeni toranj „Podvoznik“, 1957. arh. Aleksandar Serafimovski Izvor: Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreštvo, Katalog od izložba (MANU, 2003). Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 63. Niz od pet stambenih tornjeva „Bit Pazar“, 1958. arh. Dragan Tomovski. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 64. Jedan od pet stambenih tornjeva na obali Vardara, 1958. arh. Aleksandar Serafimovski. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 65. Aleksandar Serafimovski, Kompleks tornjeva na obali Vardara. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 66. Pogled na naselje Bunjakovac krajem 1950-ih, s nizom stambenih tornjeva arhitektice Vasilke Ladinske i zgradom Garnizonske uprave arhitekta Slavka Löwyja u pozadini. . Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 67. Stambeni tornjevi u Ulici 50. divizije, 1958. arh. Slavko Brezoski. Realizirani su samo tornjevi. Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Slavka Brezoskog.

Sl. 68. Stambeni tornjevi u naselju Karpoš, 1961. arh. Dušan Pecovski. Izvor: facebook.com

Sl. 69. Stambeno naselje Karpoš 1 prema urbanističkom planu arh. Dušana Pecovskog iz 1958. Fotografija iz 1962. Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje – grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 70. Panorama stambenih naselja Karpoš I i Karpoš II. Fotografija iz 1962. Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje – grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 71. Stambena lamela Staklare, 1957. arh. Dušan Pecovski Izvor: DARSM-SK

Sl. 72. Ulica Dimitrije Čupovski, početkom 1960-ih. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 73. Panorama središta Skoplja. Fotografija iz 1960. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 74. Ulica Sv. Kiril i Metodij, početkom 1960-ih. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 75. Stambeni kompleks „Češelj“, ulica Sv. Kiril i Metodij, krajem 1950-ih. Izvor: Risto Galikj i Tihomir Arsovski, ur., Skopje 1963-1973 (Sobranie na grad Skopje, 1973).

Sl. 76. Stambena zgrada na Ulici Makedonija, 1957. arh. Dušan Pecovski. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 77. Ulica Makedonija 1950-ih. Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje – grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 78. Tipska osnovna škola, 1960. arh. S. Prokopiev. Izvor: DARSM-SK

Sl. 79. Tipska osnovna škola, 1960. arh. S. Prokopiev. Izvor: Filipovski, Ilija, ur., Education in Skopje, before and after the Catastrophic Earthquake (1964).

Sl. 80. Tlocrt sprata tipske atrijske osnovne škole, 1960. arh. Dušan Pecovski Izvor: DARSM-SK

Sl. 81. Osnovna škola „11. Oktomvri“, arh. Iva Geršić, arh. Mile Poleti, 1957. Izvor: Filipovski, Ilija, ur., Education in Skopje, before and after the Catastrophic Earthquake (1964).

Sl. 82. Perspektivni prikaz osnovne škole Kole Nedelkovski, 1955., arh. Aleksandar Serafimovski Izvor: Aleksandar Serafimovski, arhitekt: 50 godini tvoreštvo, Katalog od izložba (MANU, 2003).

Sl. 83. Osnovna škola „Kole Nedelkovski“, 1955. arh. Aleksandar Serafimovski. Izvor: Filipovski, Ilija, ur., Education in Skopje, before and after the Catastrophic Earthquake (1964).

Sl. 84. Osnovna škola „Ivo Ribar Lola“, 1955., arh. Petko Josifovski. Izvor: DARSM-SK

Sl. 85. Studentski dom „Kuzman Josifovski Pitu“, 1958. arh. Jovan Ranković. . Izvor: Risto Shuplinovski i Petar Shirilov, ur., Makedonija od raspakjata do idninata (Trudbenik, 1969): 202.

Sl. 86. Radničko sveučilište, 1955. i Dom Sindikata 1969. arh. Slavko Brezoski. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 87. Dom kulture „Kočo Racin“, 1957. arh. Trajko Dimitrov. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 88. Ljetni teatar, 1948. arh. Luděk Kubeš. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 89. Poliklinika „Bit Pazar“, 1960. arh. Vlado Kjosevski. Izvor: Vlado Dimitrov i Stojan Spirovski, ur., Pelagonija: Gradežno pretprijatie Skopje (NIP Nova Makedonija, 1975), 90.

Sl. 90. Sportsko-rekreativni centar „Saraj“, 1950. arh. Miho Čakelja. Izvor: Arhitektura 6, izd. 3 (1952)

Sl. 91. Plan rekonstrukcije središnjeg dijela Skoplja: postojeće stanje i urbanistički plan. Izvor: Ljube Pota i Risto Galikj, Skopje, Planovi – Realizacija (ZUAS, 1962).

Sl. 92. Arhitekt Vlado Kjosevski uz maketu natječajnog rješenja za rekonstrukciju središta Skoplja, 1956. Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 93. Maketa plana rekonstrukcije središnjeg dijela Skoplja, 1956. Grupa autora. Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 94. Urbanistički plan lijeve obale rijeke Vardar, 1956. arh. Vlado Kjosevski Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 95. Prostorni prikaz segmenta lijeve obale rijeke Vardar, 1956. arh. Vlado Kjosevski Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 96. Društveni centar „Saat kula“, arh. Vojislav Mačkić. Izvor: Čovjek i prostor, izd. 103 (1960.)

Sl. 97. Društveni centar „Bit Pazar“, arh. Ljube Pota Izvor: Ljube Pota i Risto Galikj, Skopje, Planovi – Realizacija (ZUAS, 1962).

Sl. 98. Društveni centar „Idadija“, arh. Vlado Kjosevski. Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 99. Urbanističko rješenje za Ulicu 11. Oktobra – Duhanski kombinat, 1956. arh. Vlado Kjosevski Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 101. Zgrade Predsjedništva Vlade, 1946. arh. Miho Čakelja. Izvor: Pet godini slobodno Skopje

Sl. 102. Zgrada Sveučilišta, 1948. arh. Egon Steinmann, i zgrada Predsjedništva Vlade, 1946. arh. Miho Čakelja u pozadini. Izvor: facebook.com

Sl. 103. Gradski narodni odbor, arh. Risto Šekjerinski. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 104. Zgrada Zavoda za statistiku u prvom planu, 1956. arh. Slavko Brezoski. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 105. Komanda armijske oblast, 1951. arh. Slavko Löwy Izvor: Arhitektura 7, izd. 2 (1953): 26.; Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 106. Perspektivni prikaz Zemjodelske banke, 1960., arh. Slavko Brezoski. Izvor: DARSM-SK

Sl. 107. Zgrada Doma ratnih invalida i zgrada Poljoprivredne banke. Izvor: delcampe.net

Sl. 107. Poslovna zgrada „Tehnometal“, 1960. arh. Dimitar Simeonovski, Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 108. Dom sindikata, 1960. arh. Slavko Brezoski. Izvor: Boris Petkovski i sur., ur., Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 109. Elektroprivrede Makedonije, 1959. autori: M. Peterčić, Lj. Šverer, T. Matić i M. Peterčić. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 110. Natječajna maketa Elektroprivrede Makedonije, 1959. autori: M. Peterčić, Lj. Šverer, T. Matić i M. Peterčić. Izvor: Arhitektura 13, izd. 1–6 (1959)

Sl. 111. Pogled na središnji gradski trg. Fotografija iz 1964. Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje – grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 112. Središte Skoplja. Fotografija iz 1965. Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje – grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 113. Komunalno-investiciona banka, 1958. arh. Slavko Brezoski. Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Slavka Brezoskog.

Sl. 114. Komunalno-investiciona banka, 1958. arh. Slavko Brezoski. Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Slavka Brezoskog.

Sl. 115. Pročelja Festivalske sale, 1948. arh. Rudi Mahus. Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20.4-89

Sl. 116. Umjetnički paviljon, 1953. arh. Risto Šekerinski. Izvor: DARSM-SK

Sl. 117. Slobodnoračna skica Prirodoslovnog fakulteta, 1947. arh. Edvard Ravnikar. Izvor: Nova Makedonija

Sl. 118. Perspektiva ulaznog hola Prirodoslovnog fakulteta, 1947. arh. Edvard Ravnikar. Izvor: Državni arhiv RSM-SK, AM_1.872.20.4-89

Sl. 119. Elektro-mašinski fakultet, 1960. arh. Jovan Ranković. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 120. Tehnološko-metalurški fakultet, 1960. arh. Jovan Ranković. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 121. Urbanističko rješenje i maketa Skopskog velesajma. Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 122. Pročelja velesajmske Hale 1, 1958, arh. Klime Pljakovski. Izvor: DARSM-SK

Sl. 123. Hala 1 – Skopski velesajam, 1958. arh. Klime Pljakovski Izvor: facebook.com

Sl. 124. Maketa robne kuće „Na-Ma“, 1960. arh. Slavko Brezoski. Izvor: privatna arhiva obitelji Slavka Brezoskog.

Sl. 125. Robna kuća „Na-Ma“, 1960. arh. Slavko Brezoski. Izvor: Skopje denes 1967 (Sovet na grad Skopje, 1967).

Sl. 126. Prvi eskalator u Skoplju u interijeru robne kuće „Na-Ma“, 1960. arh. Slavko Brezoski. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 127. Robna kuća „Ilinden“, 1961. arh. Vlado Kjosevski. Izvor: privatna arhiva obitelji arhitekta Vlade Kjosevskog

Sl. 128. Pročelje Grand Hotela – Skopje, 1954. arh. Slavko Löwy Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20.4-89

Sl. 129. Grand Hotel – Skopje, 1954. arh. Slavko Löwy Izvor: facebook.com

Sl. 130. Pročelje Hotela „Turist“, 1957. arh. Dragan Tomovski Izvor: Državni arhiv RSM, AM_1.872.20.4-89

Sl. 131. Hotel „Turist“, 1957. arh. Dragan Tomovski Izvor: Narodna Republika Makedonija (1960).

Sl. 132. Pogled na današnji Trg „Makedonija“ (tada Trg Maršala Tita). Fotografija iz 1950. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 133. Pogled na današnji Trg Makedonija, 1958. Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje – grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 134. Pogled na današnji Trg „Makedonija“. Fotografija iz 1962. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 135. Trg Sloboda, krajem 1950-ih. Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje – grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 136. Razvojni kontrasti u središtu Skoplja. Početak 1960-ih. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 137. Središnji gradski trg nakon poplave 1962. Izvor: Blagoj Popov, ur., Skopje – grad na solidarnosta (Fond za obnova i izgradba na Skopje, 1975).

Sl. 138. Panorama središta Skoplja, početkom 1960-ih. Izvor: Jovan Popovski i Jeronim Bilać, ur., Skopje 1963 (Agencija za fotodokumentaciju, 1963).

Sl. 139. Panorama desne obale Vardara i trga dan prije potresa 22. 7. 1963. Izvor: Slavko Janevski, ur., Skopje 30 godini sloboden razvoj (Makedonska kniga, 1976).

Sl. 140. Razvoj poslijeratnog Skoplja brutalno je prekinut katastrofalnim potresom 26. srpnja 1963. godine, u 05:17 sati.

Aneks: Popis arhitektonskih realizacija u Skoplju 1945.-1963.

Godina	Naziv objekta	Namjena	Autor
1945.	Tvornica cementa USJE	Industrija	
1945.	Tvornica gumenih proizvoda	Industrija	Dragoslava Serafimova
1945.	Tvornica Karposh	Industrija	
1945.	Tvornica kruha Žito Luks	Industrija	
1945.	Tvornica stakla: Pogon za staklenu vunu	Industrija	A. Ševnik, T. Houra
1945.	Tvornica za preradu kože GODEL	Industrija	Ante Steierhofer
1946.	Direktivni plan Skoplja	Urbanistički plan	Dragan Petrić
1946.	Palača Predsjedništva Vlade NRM	Upravna	Miho Čakelja
1947.	Institut medicinskog fakulteta	Zdravstvo	Stanko Kliska
1947.	Stambene lamele u naselju Debar maalo	Stanovanje	Dragan Tomovski
1947.	Stambene lamele u naselju Karpoš	Stanovanje	Dragan Tomovski
1947.	Tehnički fakultet	Obrazovanje	
1947.	Termoelektrana u Madžarima	Industrija	Miho Čakelja
1947.	Tiskara Goce Delčev	Industrija	Miho Čakelja
1947.	Tvornica kartona	Industrija	
1947.	Tvornica keramida Proleter	Industrija	
1947.	Tvornica ljepila	Industrija	
1947.	Tvornica mramora Makedonski oniks	Industrija	
1948.	Osam stambenih blokova u nas. Vardar	Stanovanje	Luděk Kubeš
1948.	Plan naselja Proljeće	Urbanistički plan	Miho Čakelja
1948.	Stambene lamele u naselju Proljeće	Stanovanje	Miho Čakelja
1948.	Tvornica Metalski zavod Tito	Industrija	
1949.	Urbanistički plan za rekreativni centar Saraj	Urbanistički plan	Luděk Kubeš
1949.	Generalni regulacijski plan Skoplja	Urbanistički plan	Luděk Kubeš
1949.	Ljetno kino s pozornicom	Kultura	Luděk Kubeš
1949.	Monopol	Industrija	Gligorie Savović
1949.	Prirodno-matematički fakultet	Obrazovanje	Edvard Ravnikar

1949.	Sportski centar Saraj	Sport	Miho Čakelja
1949.	Studentski dom Stiv Naumov	Stanovanje	Antun Ulrich
1949.	Urbanistički plan Skoplja	Urbanistički plan	Luděk Kubeš
1950.	Urbanistički plan naselja Vardar	Urbanistički plan	Ludjek Kubeš
1950.	Veterinarski fakultet	Obrazovanje	Slavko Löwy
1951.	Mljekara	Industrija	Lazar Hristov
1951.	Pekara	Industrija	Antun Ulrich
1952	Fiskulturni park s bazenom za 4000 gledatelja	Sport	Kosta Popović, Milan Marković
1952.	Kulturni dom građevinskih radnika	Kultura	Lazar Hristov
1952.	Ljetni restoran Opatija	Ugostiteljstvo i trgovina	Luděk Kubeš
1952.	Stambena lamela	Stanovanje	Risto Šekerinski
1952.	Stambena lamela na Bulevaru Ilinden	Stanovanje	Gligorie Savović
1952.	Stambena lamela na Ulici 29. noemvri i Vladimir Poležanski	Stanovanje	Petko Josifovski
1952.	Stambena lamela Vodostopanstva	Stanovanje	Risto Šekerinski
1952.	Stambene zgrade na Ulici Orce Nikolov	Stanovanje	Luděk Kubeš
1952.	Sveučilište	Obrazovanje	Egon Steinmann
1952.	Tvornica Gazela	Industrija	Lazar Hristov
1952.	Tvornica Rudnici i željezare	Industrija	
1952.	Urbanističko rješenje naselja Mađari	Urbanistički plan	Risto Galić
1953.	Garnizonska uprava	Upravna	Slavko Löwy
1953.	Gradska knjižnica	Obrazovanje	Slavko Löwy
1953.	Milicijska stanica	Upravna	Dragoljub Vapa
1953.	Poliklinika Bit Pazar	Zdravstvo	Đuro Ancel
1953.	Stambena lamela na Bulevaru Kočo Racin	Stanovanje	Ljubomir Ušinski
1953.	Stambena lamela s restoranom na Ulici Dimitrije Čupovski	Stanovanje	Dragan Tomovski
1953.	Stambena lamela Staklarnice	Stanovanje	Risto Šekerinski; Ljubinka Malenkova
1953.	Stambena lamela sveučilišnih nastavnika	Stanovanje	Risto Šekerinski; Imre Farkaš
1953.	Stambena zgrada Makedonije Tabak	Stanovanje	Stir Tomovski
1953.	Stambena zgrada Makedonije Tabak	Stanovanje	Stir Tomovski
1953.	Stambena zgrada Makedonije Tabak	Stanovanje	Stir Tomovski

1953.	Umjetnički paviljon	Kultura	Risto Šekerinski
1954.	Dom ratnih invalida	Socijalna skrb	Slavko Löwy
1954.	Sanitarni objekt u okviru Higijenskog zavoda	Zdravstvo	Anton Desvski; Aleksandar Župan
1954.	Stambena lamela na uglu Bulevaru Kliment Ohridski i Orce Nikolov	Stanovanje	Slavko Brezoski
1954.	Stambeni zgrada na trgu Sloboda	Stanovanje	Dragoljub Vapa; Rosanda Minčeva
1954.	Stambeno-poslovna zgrada Tehnometal	Stambeno-Poslovni	Dimitar Simonovski
1954.	Urbanističko rješenje naselja Kisela Voda	Urbanistički plan	Risto Galić
1955.	Automakedonija	Stambeno-poslovna	Krum Tomovski; Dušan Petkov
1955.	Gradski narodni odbor	Upravna	Risto Šekerinski
1955.	Grand hotel Skopje	Ugostiteljstvo i trgovina	Slavko Löwy
1955	OŠ Ivo Lola Ribar	Obrazovanje	Petko Josifovski, Ljubinka Malenkova, Slavko Brezoski i D. Anđelković
1955.	Osnovna škola Kole Nedelkovski	Obrazovanje	Aleksandar Serafimovski
1955.	Rekonstrukcija centra Skoplja	Urbanistički plan	Risto Galić; Ljube Pota; Vlado Ćosevski; Dušan Pecovski; Jumni Zekir
1955.	Stambena lamela na Ulici Nikola Vapcarov	Stanovanje	Klime Pljakovski
1955.	Stambena lamela na Ulici Nikola Vapcarov	Stanovanje	Aleksandar Popov
1955	Stambena zgrada na Ulici Dimitrije Čupovski	Stanovanje	Boris Čipan
1955.	Stambene kule Zelen Pazar	Stanovanje	Vera Ušinska–Žežova
1955.	Urbanističko rješenje naselja Gazi Baba	Urbanistički plan	Risto Galić
1956.	Administrativni blok s trgovinom u prizemlju Tehnometal	Poslovna	Dimitar Simonovski
1956.	Republički zavod za zdravstvenu zaštitu	Zdravstvo	Aleksandar Župan
1956.	Stambena lamela	Stanovanje	Dušan Pecovski
1956.	Stambena lamela iznad kino Vardar	Stanovanje	Pero Desvski
1956.	Stambena lamela na uglu Ulica Makedonija i Ulica Dimitrije Čupovski	Stanovanje	Dimitar Simonovski
1956	Stambena lamela na Ulici Makedonija	Stanovanje	Dimitar Simonovski
1956.	Stambena zgrada Alkaloid	Stanovanje	Đuro Ancel; Dušan Petkov
1956.	Stambena zgrada na Ulici Dimitrije Čupovski	Stanovanje	Slavko Brezoski
1956.	Stambene kule na Ulici 50.divizija	Stanovanje	Slavko Brezoski
1956.	Stambeni toranj Podvoznik	Stanovanje	Aleksandar Serafimovski
1956.	Stambeno-poslovna zgrada Makoteks	Stanovanje	Pero Desvski

1956.	Stambeno-poslovna zgrada na Ulici Nikola Vapcarov	Stanovanje	Dragan Tomovski
1957.	Klub Narodnih delegata	Kultura	Jovan Ranković
1957.	Komunalno-investicijska banka	Poslovna	Slavko Brezoski
1957	OŠ 11. oktomvri	Obrazovanje	Iva Geršić, Mila Poleti
1957.	Stambena lamela na Ulici 11 oktomvri	Stanovanje	Krum Tomovski
1957.	Stambena lamela Pelister	Stanovanje	Dimitar Dimitrov
1957.	Stambeni toranj na Bulevaru Kliment Ohridski	Stanovanje	Slavko Brezoski
1957.	Urbanistički plan Đuro Đaković	Urbanistički plan	Vlado Ćosevski
1957.	Urbanistički plan stambeno-poslovnog kompleksa na Ulici 11. oktomvri	Urbanistički plan	Vlado Ćosevski
1957.	Urbanističko rješenje za obalu rijeke Vardar	Urbanistički plan	Vlado Ćosevski
1958.	Arhitektonsko-urbanističko rješenje Skopskog velesajma	Urbanistički plan	Risto Galić; Ljube Pota; Vlado Ćosevski; Georgi Konstantinovski
1958.	Centar za gluhonijeme	Socijalna skrb	Stir Tomovski
1958.	Dom kulture Kočo Racin	Kultura	Trajko Dimitrov
1958.	Hotel Sredno Vodno	Ugostiteljstvo i trgovina	Luděk Kubeš
1958.	Hotel Turist	Ugostiteljstvo i trgovina	Dragan Tomovski
1958.	Komunalno-investicijska banka	Poslovna	Jovan Ranković
1958.	Majčin dom	Socijalna skrb	Ljuben Najdenov; Boris Eremeev
1958.	Niz od pet stambenih kula	Stanovanje	Dragan Tomovski
1958.	Niz od pet stambenih kula na Bulevaru Ilinden	Stanovanje	Vasilka Ladinska
1958.	Otvorena festivalska dvorana	Kultura	Slavko Brezoski; Ljubinka Malenkova
1958.	Projekt obnove naselja Čair i Topaana	Urbanistički plan	Risto Galić; Georgi Konstantinovski
1958.	Radničko sveučilište	Obrazovanje	Slavko Brezoski
1958.	Robna kuća Skopje	Ugostiteljstvo i trgovina	Slavko Brezoski
1958.	Robna kuća Univerzal	Ugostiteljstvo i trgovina	Jovan Ranković
1958.	Skopski velesajam	Ugostiteljstvo i trgovina	Klime Pljakovski
1958.	Srednja baletska škola	Obrazovanje	Slavko Brezoski
1958.	Srednja fiskulturna škola sa sportskom dvoranom	Obrazovanje	Ljubinka Malenkova
1958.	Stambena lamela Galerija	Stanovanje	Dušan Pecovski
1958.	Stambena lamela Harmonika	Stanovanje	Slavko Brezoski

1958.	Stambena lamela na Bulevaru Kočo Racin	Stanovanje	Vasilka Ladinska
1958.	Stambena lamela na Bulevaru Partizanski Odredi	Stanovanje	Aleksandar Serafimovski
1958.	Stambena lamela na Ulici Makedonija i Ulica Luis Pasteur	Stanovanje	Gligorie Savović
1958.	Stambena lamela na Ulici Mito Hadživasilev Jasmin	Stanovanje	Ljubinka Malenkova
1958	Stambena lamela u naselju Kisela Voda	Stanovanje	Ljubinka Malenkova
1958.	Stambena zgrada PTT- a	Stanovanje	Slavko Brezoski
1958.	Stambene lamele u naselju Karposh	Stanovanje	Slavko Brezoski
1958.	Stambeni toranj na Ulici Orce Nikolov	Stanovanje	Aleksandar Serafimovski
1958.	Stambeno-poslovni kompleks Kule na keju Vardara	Stambeno-poslovna	Aleksandar Serafimovski
1958.	Studentski dom Kuzman Josifovski Pitu	Stanovanje	Jovan Ranković
1959.	Elektro-mehanički fakultet	Obrazovanje	Jovan Ranković; Ljubomir Tomić
1959.	Onkološki institut	Zdravstvo	Aleksandar Župan
1959.	Restoran Željezare	Ugostiteljstvo i trgovina	Aleksandar Manevski
1959.	Savez sindikata Makedonije	Poslovna	Slavko Brezoski
1959.	Sportska dvorana u centru Crniče	Sport	Slavko Brezoski Љубинка Маленкова
1959.	Stambena lamela na Bulevaru Sv. Kliment Ohridski	Stanovanje	Dušan Pecovski
1959.	Stambena lamela na Ulici Makedonija	Stanovanje	Ljubinka Malenkova
1959.	Stambena zgrada na Ulici Miroslav Krleža	Stanovanje	Dušan Pecovski
1959.	Stambena zgrada na Ulici Orce Nikolov	Stanovanje	Dušan Pecovski
1959.	Stambena zgrada Rubin Karmin	Stanovanje	Dušan Pecovski
1959.	Stambeni toranj i Stambena lamela na Ulici Dimitrije Čupovski	Stanovanje	Dimitar Simonovski
1959.	Sudska palača	Upravna	Nikola Saičić
1959.	Tehnološko-metalurški fakultet	Obrazovanje	Jovan Ranković; Boris Čipan; Ljuben Najdenov
1959.	Upravna zgrada s restoranom za tvornicu Naum Naumovski Borče	Poslovna	Boris Čipan
1959.	Urbanistički plan naselja Karposh 1 i Karposh 2	Urbanistički plan	Dušan Pecovski
1960.	Hotel Željezare	Ugostiteljstvo i trgovina	Aleksandar Manevski
1960.	Odjel za PVC u OHIS-u	Industrija	Bratislav Korženski
1960.	Organsko-kemijska industrija OHIS	Industrija	
1960.	Osnovna škola u naselju Kisela Voda	Obrazovanje	Dušan Pecovski
1960.	Poslovna zgrada DOZ-a	Poslovna	Dušan Pecovski

1960.	Prostorno uređenje Bulevara Partizanski odredi	Urbanistički plan	Vlado Ćosevski
1960.	Robna kuća 26. juli	Ugostiteljstvo i trgovina	Ljube Pota
1960.	Stambena lamela na Ulici Albert Einstein	Stanovanje	Ljubomir Tomić; Mimoza Nestorova Tomić
1960.	Stambena lamela na Ulici Maksim Gorki	Stanovanje	Gligorie Savović
1960.	Stambena zgrada Karaorman	Stanovanje	Dušan Pecovski; Aleksandar Serafimovski
1960.	Stambene zgrade na Ulici 558	Stanovanje	Slavko Brezoski
1960.	Stambeni toranj Duhanskog kombinata	Stanovanje	Ljubinka Malenkova
1960.	Stambeno-poslovni kompleks Kule na Ulici 11. oktomvri	Stambeno-poslovna	Aleksandar Serafimovski
1960	Tipska škola OŠ Kuzman Josifovski Pitu, OŠ Rajko Žinzifov i OŠ V. I. Lenjin	Obrazovanje	S. Prokopiev sa suradnicima M. Serafimova i B. Micevski
1960.	Trgovinska komora	Poslovna	Ljubomir Tomić; D. Mateević
1960.	Tvornica KIS	Industrija	Klime Pljakovski
1960.	Tvornica tekstila Kuzman Josifovski Pitu	Industrija	Bratislav Korženski
1960.	Upravna zgrada PMF-a	Obrazovanje	S. Prokopiev; B. Micevski
1960.	Urbanistički plan naselja 13. Noemvri	Urbanistički plan	Vlado Ćosevski
1960.	Urbanistički plan stambene zajednice Taftalidze	Urbanistički plan	Ljube Pota; Mačkić?
1960.	Urbanističko rješenje lijeve obale Vardara	Urbanistički plan	Vlado Ćosevski
1960.	Zdravstveni dom Željezare	Zdravstvo	Aleksandar Manevski
1961.	Autoservis Mehanika	Servis	Nikola Bogačev
1961.	Hotel za radnike u Kiseloj Vodi	Ugostiteljstvo i trgovina	Ljubinka Malenkova
1961.	Kemijski institut	Obrazovanje	Miloš Jelinek; Milan Vuković
1961	OŠ Crniče, atrijska škola	Obrazovanje	
1961	Paviljonska škola	Obrazovanje	Dragoljub Vapa
1961.	Poljoprivredna banka	Poslovna	Slavko Brezoski
1961.	Republički zavod za medicinsku rehabilitaciju	Zdravstvo	Ljubinka Malenkova
1961.	Stambena lamela na Ulici Dimitrije Čupovski	Stanovanje	Dušan Pecovski
1961.	Stambena zgrada na Ulici Pajak	Stanovanje	Aleksandar Popov
1961.	Stambene lamele u naselju Karpoš	Stanovanje	Dušan Pecovski
1961.	Stambeni toranj Karpoš	Stanovanje	Dušan Pecovski
1961.	Upravna zgrada Makedonije Tabak	Poslovna	Bratislav Korženski
1961.	Upravna zgrada tvornice Gazela	Poslovna	Nikola Bogačev

1962.	Dom narodne omladine	Kultura	Boris Čipan; Ljubinka Malenkova
1962.	Dva stambena tornja na Bulevaru Partizanski odredi	Stanovanje	Aleksandar Serafimovski
1962.	Elektroprivreda Makedonije	Poslovna	Peterčić
1962.	Stambena lamela na Ulici Makedonija	Stanovanje	Vasilka Ladinska
1962.	Stambena zgrada na Ulici Lenjingradska	Stanovanje	Aleksandar Popov
1962.	Tvornica Biljana	Industrija	Haralampi Josifovski
1963.	Spomen park	Landscape	Mira Halambek Wencler, Vera Dajht

SKOPLJE
1945.–1963.

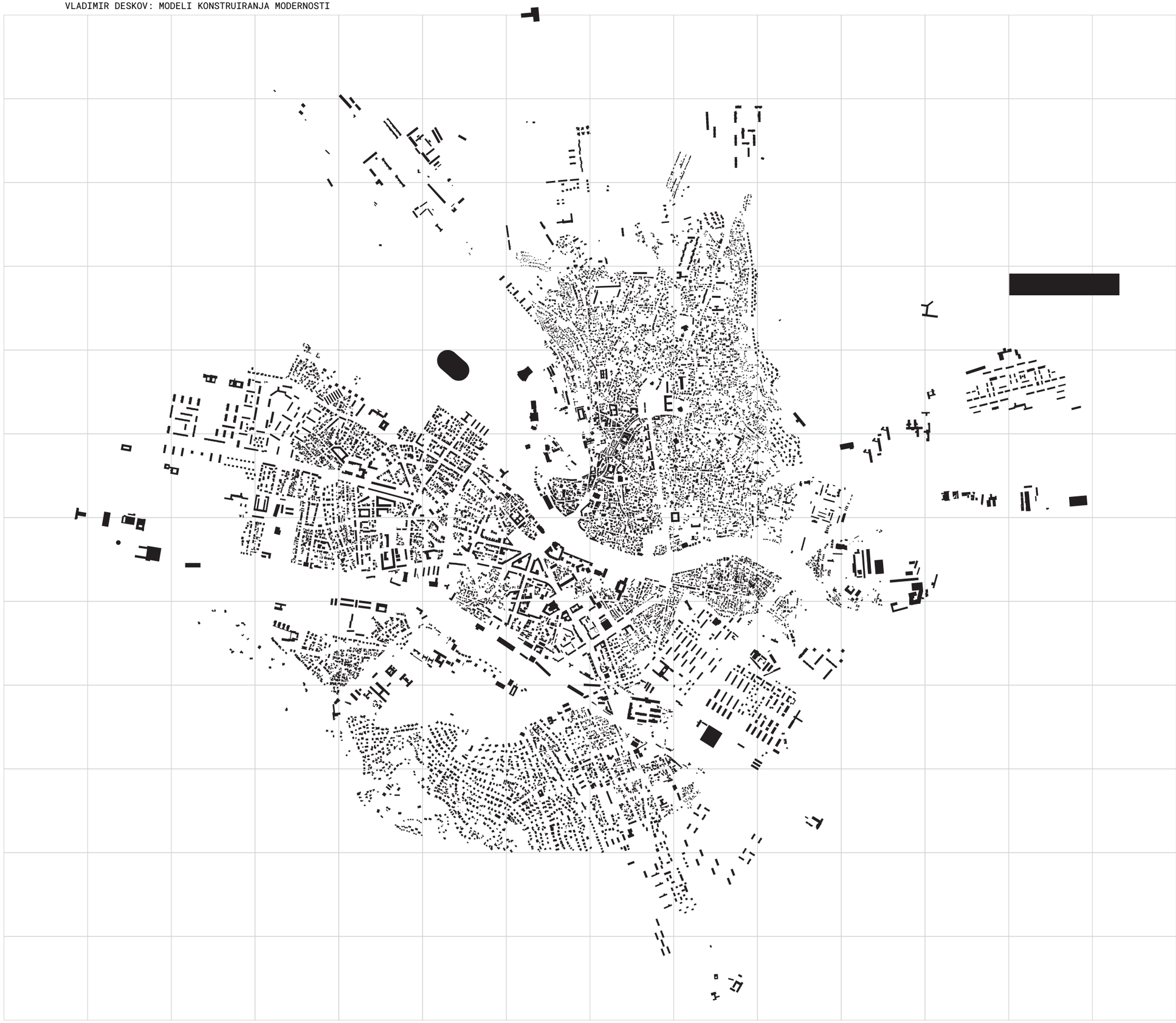

Životopis autora

Vladimir Deskov diplomirao je 2004. godine na Arhitektonskom fakultetu u Skoplju. Od 2007. godine radi na Fakultetu za arhitekturu i dizajn Sveučilišta American College Skopje. Poslijediplomski doktorski studij upisao je 2011. godine na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje izrađuje disertaciju o arhitekturi kao alatu modernizacije poslijeratnoga Skoplja (1945.-1963.).

Znanstveno-istraživački rad usmjerava na makedonsku modernu arhitekturu, s posebnim naglaskom na poslijeratnu izgradnju i obnovu Skoplja. Kao dio autorskoga tima razvio je niz istraživačkih projekata javno predstavljenih na izložbama, među kojima se izdvajaju „Uloga arhitektica u poslijetresnoj obnovi Skoplja“ (predstavljen u Skoplju, New Yorku i Berlinu), „The Future as a Project: Doxiadis in Skopje“ (Muzej Benaki, Atina; Muzej suvremene umjetnosti, Skoplje), „Skopske vertikale“ i „Biografija jednog arhitektonskog djela: arhitekt Janko Konstantinov“ (Muzej grada Skoplja), „Ugrožene vrste“ (Prirodoslovni muzej Makedonije) te projekt „Atlas makedonske moderne arhitekture“ (Mladinski kulturni centar, Skoplje).

Na međunarodnoj je razini istraživanja predstavljao u sklopu izložbe „Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–80“ njujorškoga Muzeja moderne umjetnosti (MoMA, 2018.), nacionalnih predstavljanja Republike Makedonije na 11. i 14. Venecijanskome bijenalu arhitekture (2008., 2014.) te izložbe „Skopje: Architektur im mazedonischen Kontext“ u bečkoj galeriji Ringturm (2017.); sudjelovao je i u međunarodnome istraživačkom projektu „Forgotten Monuments“ (FOMA) u sklopu programa Creative Europe. Autor je i koautor znanstvenih i stručnih radova objavljenih u publikacijama poput *Histories of Postwar Architecture*, *Vesper* i *Studies in History and Theory of Architecture*, kao i poglavlja u katalogu „Toward a Concrete Utopia“ (MoMA, 2018.). U koautorstvu je objavio i monografije *Skopje: Architektur im mazedonischen Kontext* (Müry Salzmann, 2017.), *Skopske vertikale* (Muzej grada Skoplja, 2018.) te *Biografija jednog arhitektonskog djela: arhitekt Janko Konstantinov* (Muzej grada Skoplja, 2016.).

Arhitektonsku praksu razvija sudjelovanjem na javnim arhitektonsko-urbanističkim natječajima, na kojima je osvojio više nagrada – među ostalim prve nagrade za nadogradnju Gradskoga trgovačkog centra u Skoplju (2008.) i za novu upravnu zgradu Općine Karpoš u Skoplju (2010.). Za doprinos makedonskoj arhitekturi dodijeljena mu je 2019. godišnja nagrada časopisa „Porta 3“. Član je Asocijacije arhitekata Makedonije (AAM) od 2004. godine.